

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

Қисса

Биринчи китоб

МУҚАДДИМА

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм.

«Қачонки (бу) иш тугагач (яъни жаннат аҳли жаннатга сазовор бўлиб, дўзахийлар дўзахга ҳукм қилингач), шайтон деди: «Албатта, Оллоҳ сизларга ҳақ ваъда қилган эди. Мен эса (ёлғон) ваъдалар бериб, сизларни алдаган эдим. (Лекин) мен учун сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлик йўқ эди, илло мен сизларни (куфр йўлига чақиришим биланоқ) ўзингиз менга итоат этдингиз. Энди мени эмас, ўзларингизни маломат қилингиз. Мен сизларга ёрдам бера олмайман, сизлар ҳам менга ёрдам бергувчи эмассиз. Албатта, мен сизлар илгари (Оллоҳга) мени шерик қилганингизни инкор қилурман. Албатта, золимлар (яъни кофирлар) учун аламли азоб бордир...».*

«Шайтон ғолиб, жон берарда шошдим мано».*

Яратганга минг-минг шукрлар бўлсинким, Сиз — азизларга айтмоқ учун дилимга яна бир гап солди. Оллоҳнинг ўзидан мадад сўраб, қўлимга қалам олдим. Умид шулки, айтар сўзларим сизларни бефарқ қолдирмас...

Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло бандаларига «шайтон йўлидан юрманглар», деган. Надоматким, ҳақ йўл турганида шайтон йўли бизга дурустроқ кўриниб, шу томон оғамиз. Оёқларимиз яхшилиқ эмас, зулм сари юришни маъқул кўради. Пешонамиз деворга урилганда эса, «шайтон йўлдан оздирди», деб кўксимизни доғлаймиз.

Шайтон ҳам киши билмас улуғ қудрат эгаси. У ҳасад, риё, жаҳолат, разолат, хиёнат, ғазаб, шаҳват, сафоҳат, хасосат, анонийят, намимат, кизб, зулм, тама салтанатларининг султони. Унинг салтанати қурғоқчиликни билмайди — у эккан уруғларга Сиз билан биз сув бериб, ўзимиз англамаган ҳолда холис хизмат қилиб юрамиз. Шу боис унинг салтанатида қадалган ҳар бир уруғ ниш бериб, униб чиқади, ўсиб, мева тугади...

Ён-атрофимизда шайтон салтанатининг фуқароси кўпми, ё иймон ва виждон сўзига итоат қилгучи тобунларми? Албатта, шайтонни енга олганлар кўп. Аммо шайтон йўлидагилар кўзимизга кўпдай кўринаверади. Чунки улар эккан ёмонлик дарахти тез шохлайди, мўл мева беради. Мен шу ёмонлик дарахтининг илдизини излаб топарман, деб яна сизларга мурожаат

этяпман, вақтингизни оляпман. Уни топмоққа бир одамнинг ақли қосирлик қилмоғи аниқ. Кўплашиб фикрлашайлик-чи, иншооллох, тўғри хулоса чиқариб олсак.

Ҳаёт турфа ранг. Кўзни яшнатиб, дилга қувват бергучи чиройли ранглар ҳам, кўнгилни вайрон қилгучи қора ранг ҳам бор. Авваллари қора рангни ишлатишга бир томондан ижозат, иккинчи томондан журъат йўқ эди. Қоранинг ёнида албатта оқ, пушти, зангори... ранглар бўлиши шарт эди. Замон берган эркинликдан фойдаланиб, турмушимизнинг қора кўчаларига киришга жазм этдим. Ёзганларимни ўқиб, чор-атроф зимистон-ку, деб ваҳимага берилманг. Ёруғ кунда барча яхши нарсаларни кўриб турамиз. Қоронғида эса кўрмаймиз. Урилиб, сурилиб, қоқилиб юрамиз. Алқисса, ёруғ куннинг қадрига етмоқ учун қоронғуликни ҳам кўриш лозим эмасми?

Асарни охиригача ўқий олсангиз, бунга сабрингиз ва вақтингиз етса, бир қанча одамлар билан танишасиз. Улар балки қўшнингизга, балки дўстингизга, балки қариндошингизга ўхшаб кетар. Шу ҳол юз берса, «Фалончини ёзибдилар» деб юрманг. Бу шунчаки тасодифий ўхшашликдан бошқа нарса эмас.

Ҳеч бир инсон ёмонлик учун яратилмайди. Инсон дунёдан лаззатланиш, бу дунё синовларидан ўтиш учун келади. Одам ерда юради. Шоир Асқар Қосим айтмоқчи:

Самодаги тузоқ нима билмагай,
У ҳеч кимга итоат ҳам қилмагай.

Афсус, оёқлар остида тузоқлар кўп. Бу тузоқ одам боласининг ҳаёт йўлида ҳал қилувчи восита ҳам бўлиши мумкин. Мен асарда сизга ҳамроҳ бўлгучи фуқароларнинг айримларини аввалдан таништирай. Шу мақсадда бир оз ортга қайтишимизга тўғри келади.

---

* «Иброҳим» сурасининг 22-ояти. Алоуддин Мансур таржимаси.

* Аҳмад Яссавийдан сатр.

ЕЛЧИН

1978 йил, 8 сентябр.

У момиқ булутлар устида сархуш сузарди. Бирдан булут чоки сўкилиб, пастга қараб шўнғиди. Юраги шув этдию кўзини очди. Чиндан ҳам булут устида сайр қилардим, чиндан ҳам пастга шўнғидими — дафъатан идрок этолмади. Хаёлини жамлашга уринди. Кўриб тургани — нақш билан безатилган шифт — демак, ўз уйида. Ажаб, уйга қачон, ким билан қайтди экан?

«— Мен ҳазил ўйин деб ўйлабман...

— Қиморда ҳазил бўлмайди, эркак.

— ...Тўлайман... фақат бугун эмас. Бир-икки йил ичида.

— Пулни-ку, тўларсан-а, хотининг-чи? Хотинингни ҳам тикворгансан-ку».

Бу хирилдоқ овоз бошига гурзи бўлиб урилиб, сапчиб тушди. Беихтиёр:

— Ноила! — деб бақирди.

Жавоб бўлмади. «Олиб кетишдимиз?!» деган фикр вужудини парчалаб ташлади. Бу сафар жонҳолатда бақирди: «Ноила!!!» Айвондаги қафасда мудраётган тўтиқуш патирлаб, бир чуғурлаб қўйди-ю, тинчиди. Ташқарида ит улиди.

У сесканиб, атрофга олазарак боқди: ўнг томондаги ётоқ эшиги қия очик. Ичкарида чироқ ёниқ. Ноила ёлғиз қолган тунлари чироқни ёқиб ётарди. «Уйда экан...» — шу фикр унинг парчаланган вужудига жон қайтарди. Эшик томон юрди. Остона ҳатлади-ю, тошдай қотди: икки кишилик каравотда, умрининг энг ширин дамлари ўтган ўринда Ноила сочлари паришон ҳолда ётарди. Агар чойшаб қонга беланмаган, чап кўкрагига пичоқ қадалмаган бўлганида уни ширин уйқуда деб ўйлаш мумкин эди. Ачомлашган узун киприклар пастки қоғоғига соя ташлаган, бежирим лаблари қимтилган, қалдирғоч қанотидан нусха олган қошлари эса

таранглашган. У ҳозир хотинининг на кипригига, на қошига қарайди. У ҳозир Ноиланинг бўйни, бақбақалари тишланганини ҳам кўрмайди. Унинг кўзи ҳозир кўкракка қадалган пичоқда. Дастаси кийик шохидан ишланган пичоқ жавонда сақланар эди. Уни ким олди? Ким Ноиланинг кўкрагига санчди?

У бир неча дақиқа телбаларча турди. Сўнг, эси ўзига келгач, шошилиб бориб кўкракдаги пичоқни суғуриб олди...

АСАДБЕК

1949 йил, 31 декабр.

Тонга яқин онасининг инграётганини эшитди. Кейин отаси нимадир деди. Танча совуб қолган, бадани совуқдан жунжика бошлаган эди. Оташқуракни олиб кулни титиб қўйса-ку, олам гулистон, аммо эринчоқлик совуқдан устунлик қилди. Бу юмушни эрталаб онаси бажарар эди. Учовлон танчанинг уч томонида ётишарди. Ҳозир онаси нариги уйда инграяпти, отаси нимадир деяпти. Совуқ уйда нима қилишяпти экан?

— Уйғондингми, тойчоқ? — деди дадаси остонада туриб. — Турақол, аянгни касалхонага ташлаб келаман. Бугун қорбобо сенга ҳам чана, ҳам ука олиб келадиганга ўхшайди. Сен яхши бола бўлиб ўтириб тур.

Аяси дадасининг қалин ёқали катта оғир палтосини кийиб олибди. Унинг назарида аяси палтонинг оғирлигидан қийналиб инқиллаётганга ўхшарди. Аяси танча олдида тўхтади. У турди. Аяси уни ўпиб, йиғлади.

— Дадаси, танчанинг чўғини очиб қўйинг. Тойчоғингиз совқотибди, — деди. Дадаси энгашиб, кўрпанинг бир томонини кўтарди-да, кулини титиб, чўғни очди.

Кейин чиқиб кетишди.

У жойига ётди. Аввалига ёлғизликдан бир оз қўрқди. Сўнг ухлаб қолди. Бу сафар ошқозони таталаб уйғонди. Сандал устини қошлаб турган тўрт бурчакли катта патнисда бир бурда нон, бир сиқим туршак бор эди. Туриб, ювинишга эринди. Қўлини чўзиб нонни олди.

Кўча томондан болаларнинг қувноқ қийқириқлари келди. Нон билан туршакни еб бўлгунча «кўчага чиқсам дадам уришадилар», деб ўзига ўзи сўз бериб ўтирди. Қорин ғами бир оз аригач, дик этиб ўрнидан турди-ю, аяси тикиб берган пахталикни эгнига илди.

Ана шу пайтда кўча эшиги очилиб, икки киши кириб келди. Айвонга чиқиб оёқларини тап-тап уриб, қорни қоқишди. Сўнг эшикни очиб танчали уйга киришди.

— Уйда ким бор? — деб сўради паст бўйли киши.

— Отанг қаерда? — деб сўради новчароғи.

— Дадам аям билан кетдилар.

— Қаёққа?

— Ука олиб келгани.

Улар бир-бирларига ғалати қараб олдилар.

— Жойингда қимирламай ўтир, — деб буюрди паст бўйли киши.

Қўрқиб кетганидан қимирлашга ҳам ҳоли қолмади. «Булар ўғри, яхши ҳам нонни еб қўйганим», деб ўйлади.

Улар этикларини ечмай, эски кигиз устида из қолдириб, токча томонга ўтишди. Китобларни титкилашди. Кейин сандиқни очишди.

У титрай бошлади.

— Танчага ўтир, — деб буюрди паст бўйли киши.

У совуқдан эмас, қўрқувдан титраётган эди. Танчага ўтирганда ҳам қалтироғи босилмади. «Ҳеч нарса топишолмаса, мени ўлдиришади», деган хаёлга келиб, йиғлаб юборди.

— Нимага йиғлаяпсан, қўрқаяпсанми? — деди новча одам.

Тили гапга келмай, бошини ирғади.

— Қўрқма, биз ўғри эмасмиз. Биз халқни ўғри, муттаҳам, душманлардан ҳимоя қиладиган одамлармиз. Сенинг отанг ҳам душман. Оддий эмас, халқ душмани!

— Болага бу гапларни гапирманг, фойдаси йўқ.

— Фойдаси бор. Билиб қўйса чакки бўлмайди.

Тинтув тугагач, биттаси патнисни суриб қўйиб, курси устига, иккинчиси дераза токчасига ўтириб, папирос тутатди.

Улар узоқ кутишди. Ниҳоят, кўча эшиги оғзида дадаси кўринди. Қўлида чана! У суюнганидан ирғиб туриб, ташқарига югуриб чиқиши керак эди. Аммо ўрнидан жилолмади. Ўғлининг пешвоз чиқмаганидан дадаси ҳам ажабланиб, «Тойчоқ, уйдамансан?» деб қўйди. Эшикни очиб, танчали уй ичкарасига бир одим ташлади-ю, ҳайратланиб тўхтади.

— Сиз қамоққа олиндингиз, — деди паст бўйли одам, унинг орқасига ўтиб.

— Халқ душмани сифатида, — деди новча одам, унинг рўпарасига туриб олиб.

Дадаси индамади. У: «Дадам иккаласини уриб-уриб кўчага отворсалар эди», деб жуда-жуда истаган эди. «Нимага урмаяптилар, кучлари етмайдими? Мен борман-ку!»

— Дадамга тегманг! Тегманг дадамга! — дафъатан келган ҳайқирикни тўхтата олмади. Ирғиб туриб узун бўйлининг елкасига тирмашди.

— Жим бўл, илонвачча! — у шундай деб итариб юборди.

— Болага тегманг! — деб бақирди дадаси.

— Бўлди, томоша тамом, юр, — деди паст бўйли одам.

— Биродарлар, — бу сафар дадасининг овози титраб чиқди, — ахир бугун янги йил, ўғлим ёлғиз. Эртага тонг саҳар айтган ерингизга ўзим етиб бораман.

— Мумкин эмас, юр.

Дадаси уларга бошқа ялинмади. Фақат: «Ўғлим билан хайрлашиб олай», деб изн сўради.

Рухсат теккач, уни бағрига олиб, юзини юзига босди. Шунда юзига дадасининг кўз ёши тегиб, у ҳам йиғлаб юборди.

— Йиғлама, ўғлим, Жалил ўртоғингникига чиқиб ўтир. Мен эрталаб қайтаман. Аянг сенга ука олиб келади. Отини Самандар деб қўямиз. Эсингдан чиқмасин — Самандар!

Дадаси шу кетганича қайтмади.

ЗОҲИД

1980 йил, 10 июн.

Улар тўрт киши эдилар. Ака-ука уларга бас келолмасди. Қочдилар. Кўча узун, гўё адоқсиз эди. Ҳаммаси худди тушдагидай кечди: жонҳолатда тез югурамиз дейдилару югуролмайдилар — қочоқлар билан қувлоқлар орасидаги масофа тобора қисқаради. Ана, уч қадам қолди... икки қадам... Орқадагиларнинг ҳансирашлари яққол эшитилади. Сўнг ўнг чаккасига орқа томондан мушт тушди. Оёқлари чалишиб, мувозанатни ушлолмай қолди — мункиб бориб дераза токчасининг қиррасига калласи билан урилди. Кўзлари тиниб, аъзойи бадани бўшашди. Шу аҳволда эканида акасининг ихраганини эшитди. Кейин акаси жони борича бақирди:

— Зоҳид, қоч!!!

У ҳам «ака, қочинг!» деб бақирмоқчи эди, овози чиқмади. Фақат лабларини аранг қимирлата олди.

Касалхонада ўзига келиб, бўлган воқеаларни эслади: шанба оқшомида ака-ука дарсдан чиқиб, қишлоққа қайтдилар. Онаси тандирга ғўзапоя қалаб, нон ёпишга ҳозирланарди. Совчилар ишни пиширишган, эртага қизнинг уйида нон синдирилади. Қарабсизки, ёзги имтиҳонлар оёқлаши билан тўй бошланиб турибди-да. Ака-ука эртага бўлади-ган шодликни билишса ҳам билмаганга олишади. Фақат ука айёрлик билан кўз қисиб, акасига қараб қўяди.

— Ўртоқларинг келиб кетишди. Афзалинг ҳарбийдан қайтибди. Ўша ерда ўтиришаркан, — деди она бўлажак куёвга меҳр билан боқиб.

Ака ўша ёққа отланди.

— Ҳай, ўртоқларингга қўшилиб ичмагин-а! — онаси шундай деб уни ҳам акасига қўшиб меҳмондорчиликка юборди.

Жўралар қучоқлашиб кўришдилар. Бир кўчани чангитиб улғайган йигитлар фотиҳа тўйдан дарак топишган, улар учун Афзалнинг ҳарбийдан қайтгани бир шодлик бўлса, улфатларидан бирининг бўйдоқлик қўрғонини бузиб уйланаётгани ўн шодлик эди. Чин шодлик шишалар бўшатишгунча экан. Бир-бирларига битта гап кам, иккитаси ортиқча даражага етишгач, барчаси унутилди. Акасининг қайси гапи жўрабошига ёқмади — у эслолмади. Зиёфат тугаб, кўчага чиқишди. Ана шунда жўрабоши:

— Ҳали нима девдинг, қуруқ! — деб ёқасига ёпишди.

Акаси ҳам ҳайрон. Нима дегани эсида йўқ. Уларни ажратиб қўйишди. Ака-ука тинчгина кетишаётган эди. Йўл яримлаганда орқадан тўртталаси қувиб келди...

...Фотиҳа тўйига атаб ёпилган нон жанозага келганлар учун ёзилган дастурхонга қўйилди. Мурда ювиладиган уйга гуллар сочилди. Чимилдиқ тутилди...

Бу пайтда у касалхонада хушсиз ётарди.

Тўртта эди улар. Қора курсида эса ёлғиз жўрабоши ўтирибди. У ака-ука билан муштлашиб, «бехос уриб ўлдириб қўйибди». Жиноят қасддан қилинмаган. Давлат қораловчиси ҳам, оқловчиси ҳам шу фикрда.

Судхонага акасининг суратини олиб киришди. Жўрабоши йиғлаб туриб, суратни олиб қўйишни илтимос қилди. Гувоҳлар ҳам ўтиниб сўрашди. «Ҳа, буларда инсоф бор экан-ку», деб ўйлади.

Лекин жўраларнинг барчаси ёлғон гапиришди. Марҳум хотираси ҳам булғаниб ташланди.

Тўртовлон акасини ураётганда мард эди. Энди, жавоб беришга келганда номард кимсага айланишди. Жон ширин экан. Шу ширин жон учун хоинлик қилиш осон экан, жуда осон экан.

* * *

Баён қилганим — уч воқеа уларнинг ҳаётидаги алғов-далғовнинг бошланиши холос. Шу воқеалардан сўнг уларнинг аҳволлари не кечди, бошларига яна не савдолар тушди?.. Ана энди муқаддимани якунлаб, асосий муддаога ўтсак бўлар.

Асарни сўнгги нуқтасигача ўқиб чиқишингизда Яратгандан Сизга сабр тилайман.

Ассалому алайкум ва раҳматулиллоҳу ва баракотух.

І Б О Б

1

Қишлоқда тонгни хўрозларнинг қичқириғи, қушларнинг чуғури, ниҳоят, эшакнинг ҳанграши уйғотади. Рухий хасталар шифохонасида эса деразаларига темир панжаралар маҳкамланган хоналардаги жинниларнинг ҳайқирган овозлари тонгни бир титратиб сўнг уйғотади. Янада аниқроқ айтсак, бу овозлар шомдан тонгга қадар тинмайди. Бу бақирлардан безор бўлган тун бу ерлардан тезроқ қочмоқ истади. Учинчи қаватдагилар туннинг ожизлигию ўзларининг қудратларидан масрур — гўё улар тонгни уйғотиш учун бетиним хизмат қилиб чиқадигандай. Анвар буни биринчи келган куниеқ фаҳмлаган. Гаплари алмойи-алжойи одамлар билан ҳамхона бўлгач, «чиндан ҳам менинг эсим оғанми?» деб ўйлади. Унга меҳрибонлик кўрсатганларнинг чин мақсадини англамоқ ниятида хаёлнинг турли кўчаларига кириб чиқди. «Меҳрибон»лар сафининг бошида «халқ отаси» тургани аниқ. Умрини мақтов эшитишу чиройли қиз-жувонлар билан айш қилишга тиккан идора бошлиғини Холидий эмас, балки киноя билан «халқ отаси» деб аташ расм бўлган эди. Холидий «халқ отаси» деган сўзни эшитганида заррача ранжимасди, балки унвон сифатида қабул қилишга кўникканди. Аниқроғи, бу «унвон» унга жуда хуш ёқар, вақт ўтган сайин чиндан ҳам халқ отаси эканига ишониб

борарди. Холидий хорижга кўп сафар қилгучи эди. Агар туғмас хотинлар делегатсияси чет элга борадиган бўлса ҳам бу одам рўйхатнинг бошида турарди. Мабодо рўйхатга кирмай қолса, «ахир мен ҳам туғмаганман-ку», деб даъво қилишдан тоймас эди. Сафардан қайтгач эса, албатта идора ходимларини тўплаб, бир неча соат давомида хотираларини сўзлаб берарди. Халқ тарихини ўрганиши лозим бўлган илмгоҳ асосан Холидийнинг хизматини ўташ билан машғул эди. Навбатдаги сафардан қайтган Холидий хотирагўйликларнинг бирида «мажлисдаги ажнабийлар нутқимни эшитиб, «сиз оддий олим эмас, халқнинг отаси экансиз!» деб олқишлашди» деб бир яйради. Бу гапни эшитиб Анвар «шу одам ота бўлган халқнинг падарига лаънат!» деди. Ёнидаги ҳамкасблар аввалига бу бурама гапнинг маъзини чақишмади. Кейин тушуниб қолиб, кулиб юборишди. Шубҳа йўқки, Анвар-нинг гапи Холидийга етиб борган. Бироқ, уни жиннихонага юбориш учун бу гап кифоя эмас. Холидийнинг шогирди диссертатсия ёқлаётганида Анвар бу илмий иш эмас, лўттивозлик деб фикрини исбот қилишга уринган эди. Унинг гапларини барча маъқуллаган, лекин уни ҳимоя қилмаган эди. Диссертатсия яхши баҳо олди. Холидий истаса Анварни ўша куниеқ ишдан бўшатар эди. Бунақа идораларда «штат қисқариши» деган гаплар бўлиб туради. Анвардай чўрткесар олимнинг баҳридан ўтиш Холидийга чўт эканми? Лекин у Анварни ишдан ҳайдамади. Яхши муомалада бўлиб юраверди. Яхши муомаласини дариф тутмаган ҳолда жиннихонага жўнатди. Аммо нима учун бундай қилди— Анвар учун ҳам, унинг атрофидагилар учун ҳам сир эди. Анвар биринчи кечада шу жумбоққа жавоб топишга ҳаракат қилди. Ўша кеча учинчи қаватдан таралаётган овозларни эшитиб, юраги сиқилди. «Мени бу ҳаваскор жиннилар хонасига келтиришга куч топган одамлар учинчи қаватга ҳам кўтаришга қудрат топарлар?» Анвар тунлари ижод қилиб ухلامас эди. Бу ерда эса дам ваҳимали, дам аянчли овозлардан ухлай олмади. Аввалига даҳлизда юриб чиқди. Ҳамширалар норози бўлавергач, каравотида шифтга тикилиб ётишни одат қилди. Бу тун ҳам шу зайлда кечди. Тонгга яқин ўрнидан турди. Даҳлизга чиқди. Ҳамшира стол устига қўлларини қовуштириб, билагини болиш қилиб уйқуга кетибди. У беморларнинг телба-тескари гапларига, учинчи қаватдан келаётган бақириқларга кўникиб қолган. Эшикнинг ташқари ойнаванд табақасини маҳкам ёпган, ичкариги табақа — темир панжарага қулф урган — бу ёғи хотиржамлик.

Анвар темир панжарага яқинлашиб, ташқарига тикилди. Учинчи қават ҳам жимиб қолиб, ҳаммаёқни ўлик сукунат қопласа, бу ер янада ваҳимали бўлса керак. Ҳар ҳолда «жиннихона» деган номи бор. Ҳар ким ҳам юрак бетлаб яқинлаша олмайди. «Мен эсам улар билан бирга яшайман. Биз уларни «жинни» деймиз. Улар-чи? Улар бизни нима дейишар экан?.. Уларнинг кўзига биз жинни бўлиб кўринсак керак. Бу дунёга қип-яланғоч ҳолда келамиз. У дунёга кетишимизда ҳам ҳеч нарса олмаймиз. Бир одамга икки қулоч сурп кифоя. Ана шу келиш-кетиш орасидаги бир чимдим, умримизда нималарни талашамиз? Бир-биримизга хоинлик қиламиз, ҳасаддан куйиб-ёнамиз. Ҳатто... ўлдирамиз! Обрў топмоқчи, пул йиғмоқчи, шуҳрат орттирмоқчи бўламиз. Барчасига эга ҳам чиқамиз. Шоҳсупада талтайиб ўтирганимизда ҳазрат Азроил келади-ю, паттамизни қўлимизга тутқазади. Биз эси соғ одамлар буни тушуниб етмаймиз. Улар — жиннилар балки шу ҳақиқатга етиб борганлари учун бизнинг кўзимизга руҳий хаста бўлиб кўринишар? Ахир улар орасида мансаб талашилар, маишат, ҳасад, хоинлик... йўқ-ку?...»

Анвар шуларни хаёлидан кечириб, юраги тошиб кетди. Темир панжарани бузиб учинчи қаватга чиққиси келди. Панжарани силтаб тортди. Темир шарақлаб кетиб, ҳамширани чўчитиб юборди. У уйқусираган ҳолда шошиб бошини кўтарди-да, атрофга аланглади. Анварни кўриб, ўрнидан турди.

— Сизмидингиз? Қўрқиб кетибман, — деди.

«Демак, мендан кўрқмайди. Демак, менинг эсим соғ. Бу яхши», деб ўйлади Анвар.

— Хавотир олманг. Келажаги порлоқ ҳаваскор ёш жинниларингиз ором қўйнида жавлон урмоқдалар, — деди у ҳамширага, ҳазил оҳангида.

— Нимага унақа дейсиз! Қўйинг, ҳамма тузалиб кетади, — деди ҳамшира, соддадиллик билан.
— Ҳамма тузалиб кетса сиз ишсиз қоласиз. Одамларга ҳам қийин бўлади. Ким соғ, ким жинни
— ажратолмай эзилиб кетади.
— Гапларингиз қизиқ.
— Жинничами?
— Йў-ўқ. Ҳечам унақамас. Сизни нимага чиқариб юборишмаяпти, ҳайронман. Сизга яна янги дорилар буюришибди.
— Кучлироқми? Яширмай айтаверинг. Кучлироқ дори буюрган. Кеча бошлиғингизга қараб туриб: «Сизни сўйса етмиш кило гўшт чиқса керак», дедим. Қўрққанидан кўзи олайиб кетди.
— Нимага шу гапларни айтасиз-а?
— Кимгадир қитмирлик қилишим керак-ку? Келинг, қўйинг, бу гапларни. Дафтарингизга «шу кучли дори билан эмлаб қўйдим» деб белгилайверинг. Бунинг эвазига битта латифа айтиб бераман.
— Яна жиннилар ҳақидами, керакмас.
— Сиз эшитинг, бу янгиси. Хуллас, бир жиннихонада жиннилар тузаладими ё йўқми, билмоқчи бўлишибди. Жинниларни самолётга жойлаб осмонга учиршибди-да, қўлларига бўш шишалар тутқазишибди. Бир маҳал қарашса, салонда бир киши ўтирганмиш. Бошқалар қани, деб сўрашса, шиша топширгани кетишди, дебди. Сен-чи, деб сўрашса: «Нима, мен жинниманми, бугун душанба, магазин ишламайди», дермиш.
Ҳамшира кулиб, юзини четга бурди.
— Агар мени олиб чиқишса, шартта ташлаб юборар эдим, — деди Анвар.
— Қўйинг-е, — деди ҳамшира. Назарида Анвар чиндан ҳам осмондан ўзини ташлаб юборадигандай туюлиб чўчиб тушди. — Кириб бир оз дамингизни олинг.
Анвар унга маъюс тикилди. У белгиланган дориларни ичмаслик, эмлатмаслик учун ҳамшираларнинг кўнглини кўтаришга, кулдиришга ҳаракат қилар эди. Кейин эса ўзининг масхарабозлигидан ғижиниб, ранжирди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Ҳамширани кулдирди-ю, ўзи эзилди. Энди ортиқча гапга ҳожат йўқлигини англаб, хасталар ётоғига қараб юрди. «Агар осмонга олиб чиқишса, ўзимни ташлардим, худо ҳаққи, ташлардим. Бу ердан қутулишнинг бошқа чораси йўқ», деб ўйлади.

2

«Сизни йўқлашяпти» деган гапни эшитиб ажабланди. «Ким йўқлаши мумкин? Якшанбадан бошқа кунларда бу ерга ҳатто Азроил ҳам киритилмасди-ку?» Табиббошининг хонаси томон юришгач, Анварнинг хаёлига «халқ отасими?» деган фикр урилиб, тўхтади. «Нима ҳунар кўрсатаркин? Мени бу ердан бўшатадими ё учинчи қаватга йўллайдими?»
— Юраверинг, — деди ҳамшира, унинг тўхтаб қолганидан ажабланиб.
Остона хатлаб ичкари кирди-ю, кўзларига ишонмади.
Елчин!
Ўн йиллик айрилиқ жиннихонада барҳам топар, соғинган кўнгиллар шундай жойда қониқар, деб ким ўйлабди?!
Анварнинг Элчинга ёзган хатлари жавобсиз қолаверди. У дўстини кўриш илинжида ҳатто Учқудуққа ҳам борди. Бироқ, Элчин у билан учрашишни хоҳламади. Кейин уни Сибир томонларга жўнатишди. Анвар: «Ошнам мenden қаттиқ хафа экан-да», деган хулосага келишдан ўзга чора топмади. Ана шу дўсти, хатларига жавоб қайтармаган, кўришишни истамаган қадрдони жиннихона табиббошисининг хонасида унга жилмайиб қараб турса!
Ҳарҳолда узоқ айрилувдан кейинги бу дийдор кўришув айтарли ширин кечмади. Элчин унга соғинч тўла кўзи билан тикилар, Анвар эса бу қарашга ўзгача маъно бериб, «соғманми ё ростдан жинниманми, шуни аниқламоқчимми?» деб ўйлар эди. Шу хаёли ўзи учун ҳақиқат туюлиб, ўзини жинниликка солди:

— Мана, ошна, — деди у кулиб, — шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман. Беш кун ишламаймиз, икки кун дам оламиз. Келажаги порлоқ ҳаваскор жиннилар юксак онглилик намуналарини кўрсатмоқдалар. Ҳалигача бирорта дўхтирни еб қўйишгани йўқ, — у шундай деб табиббошига қараб қўйди. — Мен бу ерда дунёнинг тузилиш формуласини ишлаб чиқдим. Биргина масала қолди: шу опамни сўйсам, неча кило гўшт бераркин? Чамамда етмиш кило. Нима дейсан? Калла-почалари бунга кирмайди.

У шундоқ деб дўмбоққина, оппоққина табиббошига кўзларини лўқ қилиб олди.

Елчин унинг бу аҳволига ишониб-ишонмай бир оз ўзини йўқотди. Сўнг табиббошига қараб, илтимос қилди:

— Мен ошнам билан гаплашиб олай, малол келмаса сиз чиқиб туринг.

Табиббоши малол келганини яширмай чимирилиб қўйди. Элчин буни сезиб энди қатъийроқ, буйруқ оҳангида деди:

— Сиз ҳужжатларни тўғриланг, ҳозир кетамиз.

— Мен дарров чиқара олмайман, яхши йигит. Маслаҳатлашиб олишим керак.

— Маслаҳат пишган! — деди Элчин овозини бир парда кўтариб. — Асадбек иккита гапни ёқтирмайди.

Табиббошининг ранги бўзарди. Лаблари титради. Бинойи кийинган, хушсурат бу йигит кириб келганида табиббошининг тош юраги юмшаган эди. Бу қорақош йигит кўзларини сал сузиб қараса, унча-мунча аёл зоти дош беролмай қоларди. Олти йилдан бери беваликнинг тахир ошидан безган табиббоши учун биргина шундай қараш етарли эди. Аммо «Асадбекнинг истаги билан келдим», деган гапдан баданига муз югурди. Асадбекнинг кимлигини, қўлидан нималар келишини ҳеч ким билмаса ҳам шу аёл билади. Бевалик унвони ҳам унга шу Асадбек истаги билан берилган. Асадбек турган жойда «халқ отаси»нинг сариқ чақачалик қадри йўқлиги ҳам табиббошига маълум. Бу хушсурат йигит, хотинини ўлдириб қамалиб кетганидан кейин ҳам шўхрати сўнмаган бу машҳур қўшиқчики Асадбек билан боғлиқ экан, кичкина жиннихонанинг бошлиғига тайсаллашни ким қўйибди?! Табиббоши ношуд, бефаҳм аёллардан эмас эди. Буни дарҳол тушуниб етди. Рангининг бўзаргани, лабларининг титраши ғазабдан эмас, қўрқувдан эди. У ортиқча гап айтиб юборганини сезди. Ўзини оқлаш, Асадбек истагига зид иш кўриш нияти йўқ эканини маълум қилиш учун гапни бошқа томонга бурди:

— Ўртоғингизни билмаган одам ҳозирги ҳазилларини эшитса, ростданам... — «жинни» дейишга унинг тили айланмади, — ҳалидақа деб ўйлайди.

Елчин аёлнинг мақсадини англади. «Бу бечора бир ижрочи, дилини вайрон қилиб кетмай», деган фикрда жилмайди, орадан совуқ гап ўтмагандай ҳазил оҳангида деди:

— Бу ошнам шунақа ҳазилкаш. Асли артист бўлиши керак эди-ку, Худо уриб олим бўлиб қолган. Яна шоирлиги ҳам бор. Эсингдами, Анвар, мактабда «Тумов бўлган ошиқ» деган шеъринг бор эди. Ўқиганда кулавериб ичаклар узиларди.

— Сен ҳам яхши бола эдинг, Худо уриб ашулачи бўлиб қолгансан.

Анвар бу гапни жуда совуқ оҳангда айтди. Элчин унинг кўзидаги совуқ нурни кўриб, нафаси қайтди. Ўзини мажбурлаб кулиб, табиббошига тушунтирган бўлди:

— Бунга гапиринг-у, қочинг. Гапи шунақа, жонни суғуриб олади. Зўр-да, зўр. Ҳа, сиз ҳужжатларини тўғрилайверинг.

Табиббоши ҳам зўраки жилмайиб, чиқиб кетди. Ҳоли қолишгач, Элчин гапни нимадан бошлашни билмади. Орадаги сукутни Анвар бузди.

— Мени Худо ургани рост. Лекин сен айтганча эмас. Олим, балки бир оз шоир бўлганим учун урган. Мен бу дунёдан ҳақиқат топарман деб юрган эдим.

*Шоир бўлиб туғилмасайдим,
Кўрмас эдим бунчалар хўрлик...*

- Анвар, қўйсанг-чи, ҳазиллашдим-ку? Шунча йиллик айрилиқдан кейин бир ҳазиллашсам...
- Мен сени соғиндим... Хатларимга нима учун жавоб бермадинг? Мени кўришни ҳам истамаган эдингми?.. Энди нимага келдинг? Мен сени қутқаришга ожиз эдим. Энди сен мени озод этмоқчимисан? Унамасам-чи?
- Анвар, хатларингга жавоб бермай, Учқудукда кўришишга чиқмаганимнинг сабабини бошқа сафар айтиб берай. Мана бу еримда, — Элчин кўрагини муштлади, — жон қолмаган, зардобга тўла. Дардим тўлиб-тошган, сенга айтмасам кимга айтаман?
- Ноилани сен ўлдирмаган эдинг. Бунга ҳамманинг ақли етиб турувди. Сен унинг руҳига хоинлик қилдинг.
- Мен қамоқ муддатини ўтаб қайтдим. Ўзим чиқарган ҳукм эса ҳали ижро этилгани йўқ. Жазоимни тортиб юрибман. Агар ўшанда отишга ҳукм қилишганида биратўла қутулар эдим... — Элчин шундай деб хўрсинди.
- Анвар унга тикилди: сочларига оқ тушган, мижжалари атрофини ажин босган. Руҳини тетик кўрсатишга интилаётган бўлса ҳам, кўзларидан нур қочган. Қарашларида илгариги жон йўқ...
- Отишганида хоин сифатида ўлиб кетардинг.
- Жон ошнам, мени қийнама. Ҳозир менга ёрдаминг керак.
- Ўз кучинг билан мени бу ердан чиқариб кетганингда раҳмат айтардим. Сен бир боши бузуқнинг марҳамати билан менга озодлик бермоқчи бўлибсан. Миянг айниб қолибди. Мен ҳали сенга дунёнинг формуласини топдим, дедим. Бу сен ўйлагандек жиннича ҳазил эмас. Чиндан ҳам топганман. Эшит: ҳақиқат деган нарса бу нўл! Дунёни кўзга чиройли кўрсатиб берувчи ниқоб, чойшаб. Ўликнинг устига гулли чойшаб ёпиб қўйганинг билан мурда чиройли бўлиб қолмайди-ку, тўғрими? Ҳаётда ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Фақат чойшабнинг номи ўзгариб туради. Чойшабнинг ҳозирги номи нима, биласанми? Қайта қуриш!
- Анвар, қўй, бу гапни кейин гаплашамиз.
- Йўқ, эшит, менинг нимадан жинни бўлганимни билишинг керак. Демак, дунёнинг формуласи: ҳақиқатни икс деб турайлик, — Анвар стол устидаги қоғозни, чиройли қаламни олиб тез-тез ёзди-да, Элчинга узатди. — Мана, қара:
 $Х(ҳақиқат)=хиёнат+риё+(ҳасад+очкўзлик)+адоват+ғийбат+нифоқ+шуҳратпарастлик+мансаб парастлик—виждон+иймон+ҳаё=0$
- Елчин қоғоздаги сатрларга узоқ тикилиб қолди. Сўнг уни икки буклаб стол устига ташлади.
- Ўрисларда бир мақол бор: Американи иккинчи марта кашф этмайдилар. Оддий ҳақиқатни кимга исбот этмоқчисан? Дунёда ҳамма нарса нисбий. Мен фалончига нисбатан инсофлиман, сен эса менга нисбатан, яна бир одам сенга нисбатан инсофлироқ. Ҳар биримиз ҳақиқатни ўзимизча тушуна- миз.
- Бизнинг нодонлигимиз ҳам шу тушунчалардан сув ичиб кўкаради.
- Бўпти, сен ҳақсан. Баҳслашган билан қорин тўймайди. Нарсаларингни йиғиштир.
- Мен... кетмайман. Менга шу ер ёқиб қолди.
- Жиннилик қилма.
- Йўқ, шу имкониятдан фойдаланмасам, чиндан ҳам жинни бўламан.
- Бу ишга Асадбек аралашганини билмасанг индамай чиқардинг. Мен атай айтдим. Билиб қўйишинг керак бунини... Сени бу ерга жўнатган одамга фақат Асадбек бас кела олади, — Элчин шундай деб бошини эгди. Худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандек давом этди: — Қайтган кунимок сеникига бордим. Ўлардай соғинувдим. Сўнг... айтадиган гапларим кўп эди сенга. Мен энди пулга муҳтож бўлмайман. Болалигимизда сен кучли эдинг. Мени ҳимоя қилардинг. Ҳозир бу ҳимояга муҳтож эмасман. У томонда орттирган ошналарим бор. Сен ёнимда бўлсанг бас. Нафасингни ҳис қилиб турсам бўлгани. Мен адолатга сиғинай десам, қайга бораман, ҳақиқатга сиғинай десам, қайга бораман? Эзгуликка-чи? Билиб қўй, мен учун ҳаммаси — сенсан! Кейин, мен сени бу ҳолда ташлаб қўймайман. Мен хунхўр одамман. Ҳа, Ноилани мен ўлдирмаганман. Лекин у менинг аблаҳлигим туфайли ҳалок бўлди. Шунинг учун жазо олишим керак эди. Бу —

бир. Иккинчидан, бегуноҳлигимни исбот қила олмас эдим. Улар бунга йўл қўймас эдилар. Биламан, ўлим жазосини ўшалар бекор қилишган. Менга яхши бир сабоқ беришмоқчи эди. Сабоқ олдим. Лекин улар мўлжаллаган хулосага келмадим. Энди менинг суратим одам. Аслида эса, мен илонман! Уларни бўғиб қийнайман, сўнг қонини сўраман. Мен уларнинг кўзларини ўяман, тилларини суғураман, қўлларини синдираман, қулоқларига қўрғошин қуяман. Умримнинг мазмуни ҳам, тотадиган лаззатим ҳам шу! — Элчин хўрсиниб, Анварга қаради. Унинг кўзида ёвузлик ўти чақнади. Энди у ёш дилларни вайрон қилувчи «лирик хонанда»га сира-сира ўхшамас эди. Анвар унинг сўзларини эшитиб, кўзларига тикилди-ю, бир сўз айтмади. Элчин ундан жавоб кутмай гапини давом эттирди:

— Сен менга кераксан. Рад этишга ҳақкинг йўқ. Бу дунёдаги умрим ўлчовли, мени ранжитсанг гуноҳга ботасан, билиб қўй.

Анвар жавоб қайтармади. Оғир кулфат тоши елкасидан босиб тургандай букчайганича ўтираверди. У дўстининг мақсадини тушунди. Асадбек ҳузурига бош эгиб боришининг маъносини ҳам англади. Элчин жонини тикиб, хавфли ўйинга кирган эди. У уч бошли аждаҳони энгиш қасдида чиққан уловсиз, яроғсиз паҳлавон ҳолида эди. Бир пайтлар бу аждаҳо кўзига фаришта бўлиб кўринган эди. Анвар «Адашяпсан!» деб уни йўлдан қайтаришга кўп уринди. Аммо ҳаракати зое кетди. Энди-чи? Энди нима қилсин? Яна йўлдан қайтаришга уринсинми? Илгари Элчиннинг кўзлари ожиз эди. Энди кўра-била туриб, ўлимга рози бўлиб кетяпти. Анвар бир қарорга кела олмай доғда эди. Шу боис бошини кўтариб ўйчан кўзларини дўстига қадади.

— Сенинг орқангда тоғ бўлиши керак. Мен... афсус, тоғ эмасман. Бир тошчаман. Ҳаёт мени эрмак қилиб ўйнаб, истаган пайтда улоқтириб ташлаши мумкин. Менга ишонма.

— Яхши, буни кейин гаплашамиз. Бу ер масала сўқишадиган жой эмас. Тур, лаш-лушларингни йиғиштир.

Анвар ҳазин жилмайди.

— Мен кетмайман.

— Истасанг, сени бу ерга жўнаттирган ит эмганларнинг ҳаммасини ҳайдаб келиб, қаршингда тиз чўқтираман.

— Бундан нима фойда? Шу билан инсофга келишади, деб ўйлайсанми? Ўзингни ҳам, мени ҳам қийнама, оғайни.

Елчин тиззасига уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Қайсарлик ҳам эви билан-да... — у бир оз жим қолди. Сўнг Анварга яқинлашиб, уни елкасидан тутди.— Ҳеч бўлмаса бир кунга чиқарсан. Тўйимга борарсан, куёвжўра бўларсан? Бу гапдан кейин Анварнинг кўзларига инсоф нури қайтиб, юзига қизиллик югурди.

— Уйланияпсанми? Қутлуғ бўлсин. Шуни олдинроқ айтмайсанми? Хўп, бир кунга чиқаман. Кимга уйланияпсан, сир эмасми?

Елчин янгиликни эшитиб қочиб кетмасин, дегандек Анварнинг елкасини янада маҳкамроқ ушлади:

— Асадбекнинг қизини оляпман, — деди дўстига тикилиб.

Елчин «жодугар кампирга уйланияпман» деганида Анвар бунчалик ҳайратланмас эди. Лекин Асадбекнинг қизига уйланиш!!! Тўғри, Элчин хушсурат йигит, аввалги шуҳрати ҳам унчалик сўнмаган. Энг лобар қиз ҳам унга жон-жон деб тегиши мумкин. Лекин Асадбекнинг қизи?.. Қиз хоҳлаган тақдирда ҳам, Асадбекнинг рози бўлиши?.. Анвар учун бу ечими оғир жумбоқ эди.

3

Аслида эса бу жумбоқнинг ечими унчалик оғир эмас. Ечимга Ноила ўлдирилган тунда киришилган бўлса-да, ҳал қилувчи палла деб 1988 йил 31 декабрни белгилаш мумкин. Отасини олиб кетишганидан бери, ўттиз биринчи декабр, насарий ҳисобидаги янги йил кечаси Асадбек учун мотам тусини олган эди. Улғайиб, уйланиб, бола-чақали бўлганидан кейин ҳам,

атрофида одамлар тўпланиб, қудратли кучга айланганидан кейин ҳам йилнинг сўнгги кунда ёлғиз қолар эди. Бу куни уни ҳеч ким безовта қилмасди. Аниқроқ айтсак, бу куни унга биров юрак ютиб бетлай олмасди. Бу куни у энг муҳим ишларини ҳам четга йиғиштирарди.

Олди пешайвон, икки хонали ўша эски уйига бориб, чироқларни ёқмай, танчага чўғ ташламай тонг оттирарди. Янги йил кечаси унинг энг сара, энг содиқ тўрт йигити учун ҳам ҳаром эди. Уларнинг иккиси кўчанинг у бошида, иккиси бу бошида сергак турарди. Шу тун қор тугул тош ёғса ҳам, совуқ минг даражага чиқиб кетса ҳам бу ҳол ўзгармас эди.

...Асад ўша кеч отасининг айтганини бажармади — қўшниси Жалилларникига чиқмади. Назарида ҳалиги одамлар ҳазиллашгандай, дам ўтмай отаси қайтиб келадигандай туюлди... Ана, кўча эшик «ғийт» этиб очилди. Ана, дадаси ҳалиги икки киши билан бирга кулиб кириб келди. «Қалайсан, тойчоқ! Менинг ўғлим азамат, ҳеч нарсадан қўрқмайди, десам, булар ишонишмай, мен билан гаров ўйнашган эди. Синаб кўриб ютқизишганини тан олишди. Қойилман сенга, уларни бопладинг!» Шундай деб дадаси уни ўпди... Кўча эшигига илҳақ тикилиб ўтирганида кўзига кўриндими ё бир зумгина мудроқ енгган чоғида ширин туш кўрдими — фарқлай олмади. Ҳар ҳолда дадасининг қайтишига қаттиқ ишонди. Танча совуди. Чироқни ёқмади. Қўрқмади. Ишонч қўрқувдан устун келди. Нигоҳи қоронғилик бағрини титиб, тимирскиланиб кезди. Ой кўтарилгач, ҳовлини қоплаган қор оппоқ оқариб атрофни ёритди. Ой нури синган кўзи ўрнига қоғоз қопланган дераза орқали уйга ҳам кирди.

Кўча эшик эрталабгача қилт этмади. Дадасининг кетиши ҳазил эмас, чинга айланаётган дамда кўча эшик очилди. «Дадам!» У ирғиб ўрнидан турди-ю, эшик оғзида ошнаси Жалилни кўриб, ўша заҳоти жойида қотди. Жалил ҳовлига кириб, бир-икки қадам босгач, тўхтаб атрофга аланглади. Унинг бунақа одати йўқ эди. Тўғри уйга кириб келаварарди. Ҳозир эса бир нарсадан қўрқиб тўхтади.

— Асад!

Жалил ҳовлига кириши билан шундай деб бақариб қўйиб, уйга қараб юрарди. Бу сафар паст овозда, бировни чўчитиб юборишдан қўрққандай аста чақирди. Жавобни кутди. Сўнг яна ўша овозда «Асад», деб қўйди.

Асадбек ўртоғини кўриб йиғлаб юборай деди. Баданидан ўтган совуқни ҳам энди сезди. Қўрқув ҳам энди исканжага олди.

Жалил яна чақирди. Жавоб бўлмагач, изига қайтмоқ учун ўгирилди. Шунда Асадбек жонҳолатда «Жалил!» деб бақирди-да, ҳовлига отилди. Жалил ранглари оқарган, кўзлари киртайган, кўқарган лаблари титраётган ўртоғини кўриб бақрайиб қолди. Кейин югуриб келди-да, қўлларини ушлади.

— Совқотдингми? — деди соддалик билан.

Асадбекнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди. Ҳўнграб юбормаслик учун пастки лабини қаттиқ тишлади. Ўзидан каттароқ ёки зўрроқ боладан калтак еса ёхуд ўйин чоғи йиқилиб у ер-бу ери оғриси йиғлаб юборарди. Кузда бирданига ўн еттита ёнғоқни ютқизганида ҳам алаmidан йиғлаб юборувди. Ҳозир ўзини йиғидан тутди. Вужудида ўзи ҳам англамаган куч уйғониб ундаги йиғини бўғди. Ҳозир дадасини олиб кетганларини, янги йил кечаси қоронғи, совуқ уйда бир ўзи ўтирганини айтиб йиғласа ҳам ўртоғи айбламасди, калака ҳам қилмасди. Бу ҳолатни у кейин, улғайган чоғларида кўп эслади. Йиғини бўға олган қандай куч экан, деб ўйлади. Аммо ўйлаб ўйига ета олмади. Бу ғойиб кучи уни фақат йиғидан тўхтатмай, ожизлигини ҳам енгган, сирли қудрат ҳам берган эди. Ўша онда у мутелик кишанини ўзи билмаган ҳолда парчалаган эди. Шу билан бирга инсон боласига хос энг покиза туйғуларни қувган ҳам эди. Қоронғи кечада унга қўрқув яқинлашмади, лекин митти юрагига ёвузлик тухум қўйди. Ёвузликнинг биринчи овозини ўртоғи Жалил эшитди:

— Уларни ўлдираман!..

Титроқ, йиғи аралаш овозда айтилган бу сўзни эшитиб, Жалил қўрқиб кетди. Кўчада жанжаллашиб қолишганида «қараб тур, ўлдираман сени» деб кўп марта айтишган. Ўлдириш

қанақа бўлишини билишмас, шу боис ҳам бу пўписадан чўчишмас эди. Аммо Асадбекнинг лабидан учган ҳозирги сўзлар... Булар пўписа эмас, амалга ошиши ҳақ бўлган ҳукм эди... Ўшандан бери янги йилнинг биринчи куни Жалил бу хонадонга киради. Асадбекнинг онаси вафот этган йили ўттиз биринчи декабр оқшомида чиққан эди, «мени холи қўй», деб изига қайтарди.

1949 йилнинг 31 декабри Асадбекка «ҳаёт бешафқат, ҳаёт нақ урушнинг ўзи, оғзингни очиб лалайганинг — ўлганинг», деган ҳақиқатни ойдин қилиб берган эди. Ўша куни у урушга кирган эди. Орадан йиллар ўтиб, урушда мутлақ ғолиб бўлдим, деган тўхтама келиб эди. Ғалабасига ишонган эди. Кутилмаганда мутлақ ғолиб эмаслиги маълум бўлиб қолди.

Икки кун бурун қизи ўқишга кетди-ю, қайтмади. Йигитлари шаҳарнинг тити-питини чиқариб ҳам топишолмади. Қиз ўқишда бўлган, танаффусдан сўнг эса дарсга қайтмаган. Ота-онадан хафа бўлиб ёки бирон кўнгил қўйган йигити билан қочди, деган фараз Асадбек учун беҳуда эди. Асадбек ғанимлари учун тошбағир, фарзандлари учун ғоят меҳрибон эди. Аммо меҳрнинг чегарасини билар, болаларини эркалатмасди. Шу боис қизнинг енгилтаклик билан қадам босишига ишонмасди.

Ғанимлари билан ҳар кун, ҳар соат олишувчи, ҳар дақиқа бирор фалокат рўй бериши мумкинлигини ҳисобда тутиб яшовчи одам нохуш дамларда тез фикрлаш, тез хулоса чиқаришга одатланади. Асадбек ҳам тезда бир тўхтама келди: унинг ҳокимлиги туздан ясалган қаср экан. Ёмғир ёққан маҳали қасрнинг эриб битишини ҳисобда тутмаган экан. Қизининг ўғирланиши (айнан ўғирланганига Асадбек шубҳа қилмайди) ана шу ёмғирдан нишон эди. Қизининг ўғирланиши яна бир нарсдан — шаҳарда янги тўда пайдо бўлганидан ҳам дарак эди. Асадбек фақат шаҳардаги эмас, бутун ўлкадаги йирик тўдаларни билади. Барча тўдабошилар «Асадбек!» деганда унинг ҳурматини жойига қўйишади. Айримлар эса қўрқувдан зир титрашади ҳам. Асадбекка қарши бирор иш қилиш у ёқда турсин, шаънига мос келмайдиган хунукроқ сўз айтишдан ҳам чўчишади. Уларга «худо бор», десангиз, ишонишмас, лекин «деворнинг қулоғи бор», десангиз, ишонишади. Уларнинг назарида дарахтларнинг, ҳатто ўт-ўланларнинг ҳам қулоғи бор. Тилдан учган ҳар бир ножўя сўз Асадбекка етиб боришини билишади. Улар Садирқиморбозга ўхшаб ўлим топишдан қўрқишади...

...Садирқиморбоз водийда бели бақувват йигитлардан эди. Бир кечада бир ярим миллион ютиб олиб, катта зиёфат берди. Шунда манманлиги тутдими ё ажал тилини қичитдими: «Асадбекларинг менга қуллуқ қилиб келсин. Истасам, олдига бир бурда нон қўяман, истасам, суюк ташлайман», деб юборди. Садирқиморбоз бу сўзларни кайфнинг кучи билан айтди-ю, унутди. Икки кундан кейин кўчаларида асфалт босадиган машиналар, эгнига пушти камзул кийган ишчилар пайдо бўлишди. Ўтган ҳафта у ижроқўм раҳбаридан бирига «бизнинг кўчага ҳам сон битадими ё йўқми», деган эди. Кўчадаги ҳаракатни кўриб, «бизнинг гапимиз ҳам ерда қолмайдиган бўлибди», деб ғурурланиб қўйди. Қўни-қўшнилари «пулнинг кучи шу-да, қиморбоз бўлмаганида кўчамизга ит ҳам, бит ҳам қарамас эди», дейишди. Узун кўча икки кунда асфалтланди. Ўша кундан эътиборан қиморбоз ҳам кўринмай қолди. Қиморбоз «сафар»га кетса, бир-икки ойсиз қайтмас эди. Буни қўни-қўшнилари ҳам билишарди. Лекин бу гал беш-олти кундан кейинроқ «қиморбоз ҳеч ерда йўқмиш», деган мишмишлар тарқаб қолди. Ўн кундан кейин эса Садирқиморбознинг уйи сотиладиган бўлди. Унинг хотини уйга харидор чиқишини ҳам кутмай: «Садир акамлар катта шаҳардан жой олибдилар», деб кўч-кўронини юклаб жўнаб кетди. Ҳамшираликка ўқиб, турмушга чиққунича бир йилгина ишлаган аёлнинг катта шаҳардаги жиннихонага бошлиқ бўлиб қолганини эшитган қўни-қўшнилари ҳайратдан ёқа ушлашди. Айримлар «пулнинг кучи шу-да», деб қўйишди. Шу кўчадан кўп қатнайдиغان аравакашлар қиморбознинг уйига яқинлашганда отларининг ҳуркишидан бир нимани сезишди-ю, аммо «астағфируллоҳ!» деб қўйишдан нарига ўтишмади. Ҳаммага ҳам жон ширин-да! Асадбекни билганларга шу воқеанинг ўзиёқ кифоя эди. Унинг қудратига ишонқирамай турганлар ҳам таъзим қиладиган бўлишди. Чунки Асадбек манмансираган ғанимдан бу

атрофлар учун бутунлай янгича бўлган, ғоятда ваҳший тарзда ўч олган эди.

Шундай экан, Асадбекка ким қўл кўтара олиши мумкин? Қўл кўтарганда ҳам пичоқни дуч келган жойга эмас, юракни мўлжаллаб урибди. Асадбек ҳар бир тўданинг имконияти, иш усулини фикр ойнасидан ўтказиб, «йўқ, улар журъат этишолмайди», деган қарорга келди. Бу иш тасодифан рўй берган эмас. Пухта ўйланган. Узоқ вақт пайт пойланган. Балки ғанимга Асадбекнинг яқинларидан бири ёрдам бергандир? Қиз куппа-кундуз куни, кўпчилик орасидан ўғирланган. Демак, қизи кўчага чиқиб, машинага қадар ҳам ўзи юриб борган. Қизи танимаган одамнинг орқасидан юриб бормайди. Қизининг дугонаси ҳам ном-нишонсиз йўқолгани маълум бўлгач, Асадбекка калаванинг бир учи кўрингандай эди. Ана шунда Асадбек кейинги бир йил ичида қамоқдан қайтганлар билан қизиқди. Елчиннинг ҳам қайтганини билиб ўйланиб қолди: «Орадан ўн йил ўтибдими? Икки ойдан бери нима қилиб юрибди экан, нима учун менга рўпара келмади? Отувдан олиб қолганимни аниқ билади. Била туриб келмагани қизиқ...» Асадбек йигитларига Элчинни, қамоқдан қайтган яна беш одамни қаттиқ назорат остига олишни тайинлади.

Кўнгли нотинч бўлганига қарамай, ўттиз биринчи декабр куни эски уйига қараб кетди.

Асрдан ўтиб, шомга яқинлашган пайтда кўча эшиги очилиб, хотини кўринди.

Дадаси ҳам худди шу пайтда кириб келган эди. У эшикни шарт очиб, ичкари кириб, «тойчоқ!» деб суюнчилаган эди... Хотини эса эшикни оҳиста, худди синдириб қўйишдан авайлагандай очди. Ҳовлига ҳорғин-ҳорғин қадам ташлаб кириб келди.

Дадаси кўринганида болалигига бориб, ёт кишиларни бир нафасгина унутиб, ирғиб ўрнидан турган эди.

Хотини кўринганда эса... тош қотди. Иссиқ жон оёқ-қўлларини тарк этиб, баданига совуқлик югурди. Дастлаб хаёлига «қизим топилибди!» деган хушxabар келди. Аммо бу фикр умри яшин умридан ҳам қисқа бўлди. «Шум хабар келтирган!» — шу фикр унинг танасидан жонни қувиб чиқара бошлади.

Манзура — эрининг кўзига бирон марта бўлсин тик қарамаган, бирон марта бўлсин ишига аралашмаган, «нима қилиясиз, пулни қаердан топяпсиз» демаган, «вазифам эримни суйиб-еркалаш, бола туғиб бериш, уйни саришта тутишдангина иборат» деб билган аёл ёстикдоши учун муқаддас бўлган бу кунда уни бежиз безовта қилмас эди.

Кўча эшикдан айвонгача ўн беш қадам, айвон икки қадам. Асадбекнинг назарида Манзура бу йўлни бир неча соатда босиб ўтгандай бўлди. Аввалига «тезроқ юр!» деб бақариб бермоқчи эди. Аммо совуқ хабарни бир сония бўлса-да, кечроқ эшитганим маъқул, деган яширин ўй бунга йўл қўймади.

Манзура остона хатлаб қадам қўйишга журъат этмай, эрига бақрайиб қараб қолди. Унинг қарашида изтиробдан кўра кўрқув зоҳир эди. Асадбек у билан салкам ўттиз йил бирга умр кўриб, бирон марта урмаган, сўкмаган эди. Шунга қарамай хотини ундан кўрқарди.

Одамлардан Асадбекнинг ёвузлиги ҳақидаги гапларни эшитиб юрак олдирган десак, бу овозалар кейинроқ чиқди. Асадбек чимилдиққа кириб келганида унинг кўзидаги ўтни кўргану юраги шув этиб кетганди. Ҳолбуки, у дамда Асадбек кўзида ёвузлик эмас, куёвлардагина бўладиган ҳирс ўти мавжуд эди.

Манзуранинг отаси баджаҳлроқ эди. Онаси эса ҳуда-беҳудага калтак тушиб қолишига кўникиб кетганди. Эр зоти хотинини мана шундай ураверади, деган тушунча Манзура онгига сингиб кетган, шу боис эрининг бир кунмас-бир кун қаттиқ дўппослаб қолишидан кўрқиб яшарди. У баъзида ўзича: «Бунақа кўрқиб кутгандан уриб юборганлари минг марта яхши эди. Калтак еб ўладиган бўлса, онам аллақачон ўлиб кетардилар», деб қўярди.

Асадбек хотинини беҳад ҳурмат қилади, бошига кўтариб юради, десам, сизни алдаган бўламан. Асадбекка муҳаббат бегона, десам, сиз ишонинг. Ҳаётдан аламзада юрак кўзлари ёвузлик пардасида тўсилган, муҳаббат отлиғ покиза фазилат бундай биқик ва қоронғи бўшлиқда яшай олмас эди. Лекин шунга қарамай, хотинига бир буюм ёки ўйинчоқ сифатида ҳам қарамас,

Манзуранинг айрим қилиқлари, ишлари ёқмаганда ҳам қаттиқ гапирмас эди. Манзуранинг ҳатто «овқат тайёр» дейишга қўрқиб туришидан аччиқланиб, «болаларни ўзинга ўхшатиб муте қилиб қўйма» дерди.

Сезиб турибман. Сиз бу гапларимга унчалик ишонмадингиз. Одамни ўлимга ҳукм этганида юраги жиз этиб қўймайдиган Асадбекнинг уйда мусулмоншева бўлиши сиз учун ғалати туюлиши мумкин. Лекин мен сизга Асадбекнинг онаси ҳақида ҳали сўзлаганим йўқ. Тўнғич фарзанди эмаклай бошлаганида эрини урушга кузатган, икки ойдан сўнг қора хат олганига қарамай, беш йил йўлга кўз тиккан, оғзим ошга етди деганда эса боши тошга теккан, иккинчи ўғлини туғиб чиққанида эрининг қамалганини эшитган, сўнг «дада» деб тили чиққан Самандарнинг ўпкасини совуққа олдириб, Эгамга топширган, ҳар саҳар туриб, самовар қўйиб эрини кутган мушфиқ аёл ҳақида кейинроқ сўз очаман. Қани, айтинг-чи, онасининг дардли ҳаётини кўриб улғайган одам аёлга қўл кўтариши ёки ҳақорат қилиши мумкинми? Шунинг учун ҳам Садирқиморбознинг хотинини ёлғиз ташлаб қўймади, шунинг учун ҳам Ноилага пичоқ санчган йигитни сургун қилиб юборди, десам ишонарсиз? Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Ҳозир Асадбекнинг эски ҳовлисидамиз. Асадбекнинг ўзи нимқоронғи уйда, хотини эса остонада турибди.

Асадбек остонада туриб қолган хотинига «ишқилиб хушxabар айтсин» деган илинжда тикилди. «Тезроқ гапир!»— деди ички бир ҳайқириқ, «Йўқ, индамай турсин!»— деди бошқа бир овоз. Ер-хотиннинг бир-бирига унсиз тикилиб туриши уч-тўрт нафас давом этди. Аммо Асадбекнинг назарида сониялар соатлар каби кечди. Беихтиёр: «Гапир!»— деди. Бироқ, овозини ўзи ҳам эшитмади. Ҳатто тили ҳам музлаб қолгандай ғўдиранди. Манзурага бу овоз ғойибдан эшитилгандай бўлди. Гапиришга мадор тополмай ютинди.

Асадбек ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди:

— Топилдимми?

Манзура «ҳа» дегандай бош ирғаб, йиғлаб юборди.

— Тирикми?

Асадбек нима учун бундай деб сўраганини ўзи ҳам билмади.

— Худога шукр, тирик...— Манзура шундай деб лабини тишлади.

Шу сўз Асадбекка жонини қайтариб берди. Шарт ўрнидан туриб хотинига яқинлашди-да, уни икки елкасидан тутиб, силкиди:

— Унда нимага йиғлайсан, нимага ваҳима қиласан?

Манзура бошини эгиб, йиғлаб юборди. Асадбек, шу пайтгача хотинини чертмаган одам, тарсаки қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Гапир, деяпман!

Ўзини қўлга олиш учун Манзурага шу тарсаки кифоя эди.

— Менгина ўлай... қизингиз... айтолмайман, дадаси...

— Гапир, худди бўғиб ташлайман, — Асадбекнинг овози таҳдидли, бу шунчаки бир пўписага ўхшамас эди.

— Қизингизни бир аҳволда ташлаб кетишди...

Асадбек нима гаплигига тушунди. «Бундан кўра ўлдиришгани яхши эди,— деди ўзига ўзи, — бу шунчаки тасодиф эмас. Ким бўлса ҳам мени ўтмас пичоқ билан сўйди. Ўла-ўлгунимча ит азобини тотимини истаган одам қилган бу ишни. Ўч олишни биларкан. Мени ўлдириб кета қолганда лаззат ололмасди. Энди азобда тўлғонимини кўриб, лаззатланмоқчи... Йў-ўқ... чучварани хом санабди. Лаззатлана олмайди. Мен ўзим юрагимни суғуриб олиб чайнаб ташлашим мумкин, лекин у кўзларимда азоб учқунини кўрмайди. Бу мени жангга чақирдимми, демак, курашаман!!»

4

— Унингни ўчир! — деди Асадбек дағал овозда. — Уйга бор, овозингни чиқарма. Битта-яримта

сўраса... аммасиникида эди, де.

— Вой...— Манзура эрига ажабланиб қаради. — Аммаси йўқ-ку?

— Ҳе ношуд, — Асадбек шундай деб ғижинди. «Бу лалайган хотин эплаб бир баҳона тополмаса...» — аммаси бўлмаса... кўчада машина сал туртиб кетибди, де, касалхонада экан, де.. Бор... Тўхта, ким билан келдинг?

— Жамшид билан.

— Сени ташлаб, Жалилни олиб келсин.

Жалил ҳозир шаҳарнинг кунчиқар томонидаги кўпқават уйда туради. Укалари улғайиб, сиқилиб қолишгач, Асадбек шаҳар ижроқўмига биргина имо билан тўғрилаб берганини ўзи билмайди. Ишхонадагиларим лутф кўрсатишди деб қувониб юрибди. Асадбек шаҳар марказидан, ғиштли уйлардан олиб бериши мумкин эди. Бу ҳолда Жалил дарров сергакланиб, ҳомийси ким эканлигини англаб қолар ва бу марҳаматдан, шубҳасиз, воз кечарди. Қайси бир ўзбек ишчисига шаҳар марказидаги ғиштли уйдан насиб этибди — Жалилнинг бунақа иккир-чикирларга фаҳми етади.

Жалил шом чоғи кириб келди. Асадбек қоронғи уйда, писиллаган танчада қунишиб ўтирарди. Дўстининг саломига жавобан бир қараб қўйиб, лом-мим демай ўтирган ерида қўл узатди. Жалил Асадбек йўқлаётганини эшитибок нохуш воқеа юз берганини сезган, «Нимага? Нима бўлди?» деб ўтирмай, норин тўғрашни ҳам йиғиштириб, чаққон отланган эди. Ошнасининг қунишиб ўтирганини кўриб, хунук воқеа юз берганига ишонч ҳосил қилди. Шу сабабли ҳам Асадбекдан ранжимади. Бошқа пайт бўлганида «Азроилнинг қавмидан бўлсанг ўзингга, мен билан одамга ўхшаб сўраш!» деб бобиллаб берарди. Асадбекка бу ёруғ оламда шу Жалил бас келиб тик гапира олади. Жалил кези келса отасини ҳам аямайдиган, гапирганда ҳам ҳамиша баланд пардада оладиган тоифадан. Бурни бир оз пучуқ, юзи думалоқдан келган, қалин қора қошли бу одам хунук кўринса-да, бежирим бурун, бежирим лаб, бежирим юзли одамларга нисбатан истаралироқ эди. Лекин у Асадбекка яқин бўлгани учун аъёнлар ҳам астойдил уни ҳурмат қилишади, десак адашамиз. Ҳурматнинг сабаби бошқа: ҳаётнинг қалтис ўйинларида иштирок этаётган, ҳамиша тиф устида юриб, эртага кимнинг қаҳрига учраши-ю, кимнинг фатвоси, кимнинг қўли билан умрларига нуқта қўйилишини билмай ҳамиша хатарда яшайдиган аъёнлар бу беғубор одамнинг рост гапларини эшитганларида ўзларини дунё ташвишларидан бир оз фориғ бўлгандай ҳис этардилар. Аммо Худонинг бу адашган бандалари инсон умри фақат яхши гаплар учун, яхши ишлар учун берилганини англаб етмас эдилар. Асадбекнинг юрак кўзини алам, қасос ўти кўр қилган, уларнинг аксари эса мол-дунё, шуҳрат, маишат илинжида ожиз эдилар. Жалил буни билгани учун ҳам уларни аямас эди. Тўғри, баъзан у қуюшқондан чиқади. Уларнинг, ҳатто Асадбекнинг ҳам ҳамиятига тегади. Шундай бўлса-да, уни кечиришади. Бошқа одам Жалилнинг тилидан учган гапларни айтиб юборсами — ҳукм тайин. Аммо Жалил бу даврада, ўз ибораси билан айтганда «шайтонсарой»да, мозий ёдгорхонасининг қирилиб кетаётган покизалик рамзи сифатида сақланувчи анжоми каби асралади.

Асадбек кўпинча, дам хурсандчилигида, дам кўнглига қил сиғмай қолганида Жалилни йўқлатарди. Йўқлов борганда у «хўжайинингнинг кайфияти қандоқ?» деб сўрайди. «Аъло» деган жавобни эшитса, «мени кўрмоқчи бўлса, ўзи келсин» дейди. «Чатоқ» дейилса, «Сен кетавер, мени онам машинада туғмаган, автобусда бораман», деб йўлга отланади. Асадбекнинг бугун — 31 декабрда чақиртиргани уни ҳам ажаблантирди, ҳам бир оз ташвишга солди. Шу сабабли юборилган машинага ўтириб келаверди.

— Ҳа, укам, тинчликми? — деди Жалил, фотиҳа ўқилгач.

Асадбек аста «ҳа» деб бош ирғаб қўйди. У Жалилни чақиртиришга чақиртириб, гапни нимадан бошлашни билмай гаранг ўтирарди. У дардини фақат шу ошнасига айта оларди. Уни шунинг учун ҳам чақиртирган эди. Ҳанимлар қизининг эмас, ўзининг номусини булғаганини англагани учун ҳам дардини айтиш оғир эди.

Ташқарида қор бўлмагани, ой кўтарилмагани учун атроф тезда зимистонга айланди.

— Самандар ўлмаганида қирққа қадам қўярди, — деди Асадбек, ҳорғин овозда. Жалил бу ҳорғинлик замирида титроқ ҳам сизди. Жуда кўп йиллардан бери ошнасини бу ҳолда кўрмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб қайтаришга сўз тополмади.

— Ҳа, энди... умри калта экан... Ҳур кетди, — деди.

— Бу оламда на акам бор, на укам... ёлғизман...

— Гапинг уйингдан ҳам совуқ, а? Одам ҳам ёлғиз бўларканми? Фақат Худо якка! Сенинг болачақанг бор, акам йўқ дейсан, мен кимман, катта холангнинг эриманми?

Ярим пўписа, ярим ҳазил оҳангидаги бу гап орадаги совуқликни пича кўтаргандай бўлди.

— Акамсан, сен акамсан...— деди Асадбек ўзини жилмайишга мажбур қилиб. Лекин бу ҳазин жилмайишини қоронғилик ютиб юборди — Жалил ҳам кўрмади. — Самандар тирик бўлганида...

— Тўхта! Гапни чайнама. — Жалил унинг тиззасига шап этиб урди. — Дипломим бўлмаса ҳам миям ишлаб туради. Ўзингни қийнама, бўладиган гапдан гапир. Самандарни Худо раҳмат қилсин. Сен билан мен бир қоп-бир қоп гуноҳни орқалаб борамиз у ёққа. Самандар эса бегуноҳ кетди. Бу дунёнинг ғалваларини кўрмай кетди. Худонинг суйган бандаси экан. Энди у дунёда ҳуру филмонлар билан айшини суриб юргандир.

Жалилнинг баланд овозда айтган бу гаплари Асадбекка қувват бергандай сергаклантирди.

Ўзидан ўзи нафратланди. «Бу қанақаси, мишиқи боладай пинғиллаб қолдимми? Энди унга кўз ёши қилайми? У мени юпатсинми? «Қўявер, бунақалар кўп ҳозир» дейдимми ё «Сен бирга бўлган қизларнинг ҳам ота-онаси шундай куйгандир» дейдимми? Мен... чарчабман... кучдан қолибман... Бу яхшиликка олиб бормади. Менга қарши уруш очдилар... Мен эса пинғиллаб ўтирибман...»

— Жалил, — бу сафар Асадбекнинг овози дадилроқ янгради, — сен кетавер.

Жалил «нимага чақирдингу нимага ҳайдаяпсан?» демади. Тушунди шекилли. Индамай ўрnidан турди.

— Машина кутиб турибди, — деди Асадбек.

— Ойим мени машинада туғмаганлар. Беш тийин тўласам, фирр этиб олиб бориб қўяди.

— Эрталаб келиб, овора бўлиб ўтирма.

— Ўзинг биласан.

Асадбек ўрnidан туриб, уни кузатиб чиқди. Муюлишга қадар бирга борди. Жалил хайрлашиб, қўналға томон юргач, Асадбек олча дарахти панасида тўхтаб турган кўк «Жигули»га яқинлашди. Эшик очилиб, жингалак сочли йигит тушди.

— Элчин деган отарчини ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келларинг.

Асадбек шундай деб йўлида кетаверди. Бу ҳолат ташқаридан кузатган кишига гўё жингалак сочли салом бергану у алик олиб ўтгандай туюлиши мумкин. Асадбек уч қадам қўймай кўк «Жигули»нинг мотори ўт олиб, жойидан худди пойгачи машинадай учиб қўзғолди.

5

Елчин ёнбошлаган ҳолда телевизор томоша қиларди. Кўзи телевизорда, хаёли эса ўзга томонда эди. Қамоқдан қайтганига икки ой бўляпти. Қамоқнинг дастлабки кунлари, ойлари зах ҳужраларга, сассиқ баракларга кўникиши қанчалик оғир кечган бўлса, уйга қайтгач, шинам хоналарга, юмшоқ ўриндиқларга ўрганиш шунчалик оғир бўлди. Тўғри, юмшоқ ўриндиқда тан роҳатланади, аммо руҳи тиканаклар узра ётгандай азобда.

Бу уйда ўн йил бўлмади. Ноиласи ўн йилдан бери бу уйда нафас олмайди, юрмайди, ширин кулгиси, пичирлаб айтувчи эҳтиросли сўзлари эшитилмайди. Қамоқнинг биринчи йиллари у Ноиласи билан бирга эди. «Марҳумни сўнги марта қай ҳолда кўрсанг, уни шу ҳолда хаёлингга муҳрлайсан. Марҳум сенга кулиб қараган бўлса, умринг бўйи уни шу ҳолда тасаввур этасан...» дейдилар. Чиндан ҳам аввалига кўзлари юмуқ Ноила билан суҳбатлашарди. Кейинроққа бориб хаёлидаги Ноиласи кўзларини очди. Лекин бу Элчин суйган кулиб турувчи кўзлар эмасди. Бу нигоҳда «Гуноҳим нима эди?» деган ажабланиш зоҳир эди. Элчин бу савол назарига жавоб

беришга мажбур эди. Ўзини, фақат ўзини айблаб жавоблар қайтарар, бироқ, Ноиланинг ажабланган нигоҳи бундан таскин топмасди. Мана шу ҳолат, шу нигоҳ таъқиби Элчин учун олий жазодан баттар эди.

Учқудуқ қуёшида жизғанаги чиқиб кетай деганда ҳам, Сибир ўрмонларидаги қаҳратон қишнинг совуқ нафасларида музлаб қолай деганида ҳам бунчалар азобланмас эди. Рух азобини душманинга ҳам раво кўрмасин экан.

Оқловчи сўнги суҳбатда «яхши одамлар орага тушиб сизни отувдан олиб қолишди.

Гиёҳвандлик, қотиллик олий жазога лойиқ эди. Сиз менга эмас, ўша одамларга қуллуқ қилинг», деганди. Элчин, руҳи қиймаланган кезлари, «яхши одамлар»нинг «марҳамати»ни эслади. Бу «марҳамат» уни азоблардан ҳалос қилмай, балки бир умрлик жабру жафоларга ҳукм қилганини англаб етди. Шунда «Пичоқни суғуриб ўз юрагимга санчмайманми!» деган ўйда афсус чекди. Қамоқ муддати яримлаганда Ноиланинг нигоҳидаги «Гуноҳим нима эди?» деган савол «Ўч олинг!» деган ундов билан алмашди. Ўч олиш фикри унда ўша мудҳиш куннинг эртасигаёқ туғилган бўлса-да, «мен бир кучсиз ашулачи бўлсам, улар бақувват бир тўда, қўлимдан нима келарди?» деб бечоралигидан куярди. Қамоқда турли тақдирли, турли феъл-атворли одамларни кўргач, «Мен ҳам эркаман. Уларга бас кела оламан!» деган ишонч туғила борди. Элчин қамоқдан шу ишонч билан қайтди.

Қамоқ азоби тугаб, руҳий азоб хуруж қилганини уйга келибоқ ҳис қилди. Озодликнинг бунчалик беаёв кечишини у тасаввур этмаган эди. Биринчи тунни худди жиннидай алаҳсираб ўтказди. Кейинги тун яримламай, кўчага чиқиб кетди. Кўчаларда тентиради. Эрталаб уйига қайтиб, ўзини лаънатлади: «Ноиланинг руҳи мени бу уйда ўн йил кутган эди. Мен уни ёлғиз ташлаб, кўчага қочдим. Ноиламнинг руҳидан кўрқиб қочдим-а?! Ўзимни эркак деб юрибманми, ҳали?!»

Агар кўкрагида қасос ўти бўлмаганида бу руҳий азоблар уни эзиб ташларди. Вужуди уч-тўрт кун мобайнида жанггоҳга айланди. Бир томондан хотира изидан эргашувчи руҳий кечинмалар уни эзишга чоғланади, иккинчи томондан эса қасос ўти аланга олиб бу кечинмаларни қувишга ҳаракат қилади. Алқисса, қасос ўти ёлиб чиқиб, у қаддини ростлашга муваффақ бўлди. Қасос олишнинг турлари кўп. Қамоқдан чиққан куниёқ «яхши одам»ларнинг бирини ёки бир қанчасини сўйиб ташлаши ёки уйларига ўт қўйиши мумкин эди. Лекин бу осон йўл Элчинга маъқул тушмади. У ниҳоятда узун, ниҳоятда хатарли йўлни танлади. Элчин «яхши одамлар» тўдасига кириши шарт эди. Шу ниятда қамоқдан чиққан куниёқ уларнинг оёқларига бош урса олам гулистон бўларди. Лекин у бундай ҳам қилмади. Янада бошқа йўл тутди. Хатар кўчасининг эшигини очиб биринчи қадамини қўйди. Энди «яхши одамлар»нинг ўзи чорлайди. Элчин бу чорлов икки-уч кун орасида бўлар деб ўйлаган эди. Бироқ, янги йил киришига ярим соат қолганида Асадбекдан элчи келиши унинг учун кутилмаган ҳол бўлди.

Жингалак сочли йигит — Жамшид гапдан кўра ишни маъқул кўрадиган йигит эди. У билан ўн кун туриб, бирга юриб тўрттагина гап сўрасангиз, ҳушига келса иккитасига жавоб қайтарар, хоҳламаса шу иккита гап ҳам йўқ эди. Индамас бу йигитни кузата туриб, ёрилиб кетмаётганига ажабланасиз. Бунинг ёшидаги йигитлар ўйнаб-куладилар, аския қиладилар. Жамшиднинг кулганини кўрганман деган одам дунёда йўқдир-ов. Лекин унинг жилмайганини кўриш шарафига муяссар бўлган бахтиёрлар бор. Бунга ишонинг. Камгаплик ҳеч замонда, ҳеч ерда фожиа саналмаган, балки фазилат ҳисобланган. Шундай экан, сиз ҳам асардаги янги танишингиз Жамшиднинг камгаплигини асосий фазилат деб билаверинг. Бир воқеа сабаб бўлиб меҳр, лутф, ҳаё каби тушунчаларнинг яқинига ҳам йўламай қўйган бу йигитдан ўзга фазилат қидириб овора бўлмайлик. Ҳа, дарвоқе, садоқатни унутибмиз. У Асадбекка садоқатли эди. У ўша воқеадан кейин кучли, шафқатсиз одамларни яхши кўриб қолган. Асадбек унинг назарида энг кучли одам. Гарчи ундаги садоқат бизнинг назаримизда яхшиликка эмас, зулмга хизмат қилса-да, ўзига хос фазилат деб қабул қилишимиз мумкин.

Элчин бу йигитни зимдан биларди. Қамалмасидан илгари Асадбек хонадонидан бўлганида уни

бир неча бор кўрган. Шу сабабли Жамшидни дарров таниди. Жамшид ўзбекларга хос лутф билан салом бериб, «Сиз фалончи акамисиз?» «Сизни фалончи акам йўқлаяптилар» деб латта чайнашни ёқтирмас эди. Эшик қия очилиб, Элчин кўриниши билан «Сизни Бек акам чақиряптилар» деди-ю, машинаси томон юрди. Элчин унинг феъл-атворини билмагани сабабли тўнг муомаласидан таажжубланди. Кўнгли ёмонлик юз берганини сизди. «Асадбекка маълум бўлдими? Ким сотиши мумкин?» Кийинаётганида ҳам, машинага чиқиб ўтирганида ҳам хаёли шу савол билан банд эди.

Жингалак сочли йигит гапиравермагач, Элчиннинг юраги тошди. Уни гапга солиш учун: — Чаксам майлими? — деб сўради.

Жамшид йўлдан кўз узмаган ҳолда, «ҳа», деб қўйди.

— Бек акангиз саломатмилар, кўрмаганимга ҳам ўн йил бўлди, — деди Элчин. Жамшид унга бир қараб олди-ю, индамади. «Демак, аҳвол чатоқ, — деб ўйлади Элчин. — Агар Асадбекка маълум бўлса... Нимага ҳузурига чақиртирди? Бу йигитга «олиб кел», демай, «ўлдириб кел» деса иш осонроқ пишарди-ку? Ўн йил аввал ўлимдан олиб қолган эди. Энди нима қилмоқчи?» Элчин Асадбек салтанатига қарши уруш очганида дадил эди. Ҳозир нима учундир чўчияпти. Учқудукда эканида қамоқ аҳлини ётқизиш-турғизадиган маҳбуслар унга озор беришмасди. Кейинроқ ўзига маълум бўлишича, у «Асадбекнинг одами экан». Бу таъриф Сибирда ҳам уни қийноқлардан халос этган эди. Тўғри, у ёқларда Асадбек, десангиз биров билмас эди. Лекин «Ўқилон» кўпчиликка таниқли эди. Элчин умрида ўқилонни кўрмаган, бироқ, ўзи кичкина бўлган бу илон ўқдай учиб юради, одамга дуч келса товонидан тешиб, миясидан чиқади, деб эшитганди. Асадбекка «Ўқилон» деб лақаб қўйган одам шуни назарда тутганми?

Элчин овозаси узоқларга кетган ана шу даҳшатли ўқилонга қарши чиқди. Биринчи қадамни қўйди. Бу ҳам биринчи, айна чоқда сўнги қадам бўлиб қолмасмикин?

— Оғайни, танишиб олайлик, исмингиз нима эди? — Элчин бу йигитни аввал яхши танигану шу дамда исмини унутиб қўйгандай сўради.

Жамшид жавоб бермади. Қараб ҳам қўймади. Элчин: «Тирик бўлсанг билиб оларсан, деганими бу?» деб ўйлади.

Машина эски шаҳар томон бурилганида Элчиннинг ташвиши ортди. У Асадбекнинг болалиги ўтган ҳовлини, унинг одатини билар эди. Қоронғи ҳовлига, сўнг қоронғи хонага кирганида «курагим остига ҳозир пичоқ санчилади» деб кутди. Йўқ, у ўлимдан кўрқмади. Элчин ўлимни бўйнига олиб, шу йўлга кирган эди. У йўл бошидаёқ панд еганидан, муддаосига ета олмаганидан аламда. У неча йил қасос ёғида қоврилди. Энди эса... У ўзини қафасга тушиб қолган қуёндек ҳис этди. Лекин бир неча дақиқадан сўнг эса бу ожизлиги учун ўзини ўзи лаънатлади.

Элчин кураги остига пичоқ санчилишини кутди. Бунинг ўрнига қоронғилиқдан Асадбекнинг овози келди.

— Ҳа, ҳофиз, эсон-омон чиқиб келдингизми?

Асадбекнинг овозида пичинг ёки таҳдид оҳанги йўқ эди. Элчин бундан енгил тортди. Хавотири бекор эканини англаб, овоз келган томонга қараб салом берди.

— «Келдим» деб ҳам қўймайсиз-а, ҳофиз, — деди Асадбек саломга алик олиб. — Ҳар ҳолда мен сизга бегона эмас эдим. Ака-укалингимиз бор эди, а?

Асадбекнинг «сизни отувдан олиб қолган мен бўламан» демоқчи эканини Элчин фаҳмлади. Кўзи қоронғиликка ўрганиб, унинг чап томонида дўппайиб турган танчани, деворга суяниб ўтирган одам қорасини илғади. Учрашув нима учун қоронғида бўлаётганига тушунмади.

— Қамоқдан қайтган укадан хабар олиш акадан лозим, деб ўйлабман, — деди Элчин гина оҳангида.

— Келганингизни билганимда учиб борар эдим, — гап оҳангида энди киноя сезилди. Сўнг оҳанг кескин ўзгарди: — Ҳофиз, чайналмасдан эркакча гаплашайлик. Хотинингизнинг ўлимида менинг заррача айбим йўқ. Сиз менинг зиёфатларимни гуллатар эдингиз. Сизни йўқотишдан

мен нима наф кўрарканман? Аксинча, зарар кўрдим. Сиз кимгадир ёқмай қолгансиз. Жаллодни бизнинг ичимиздан эмас, ўзингизга ўхшаган отарчилар орасидан қидиринг. Бир-бирига сурма ичириб овозларини бўғадиган отарчиларнинг қўлидан бундан баттар ишлар ҳам келади. Айбни бўйнингизга олиб, аҳмоқлик қилдингиз.

Чиндан ҳам қотиллик Асадбекнинг ихтиёрисиз содир бўлган ва у айбдорни беаёв жазога тортган эди. Ҳозир буни айтмай, гуноҳкорни отарчилар ичидан қидириш керак, деб қўя қолди. Элчин учун Асадбекнинг гаплари янгилик эмас эди. Қамоқда ўтирганида гумонлар кўчаси уни ҳамкасблари томон ҳам бошлаганди. Тўғри, «фалончи ҳофиз фалончи ашулачининг чойига сурма қўшиб ичирибди», деган гапларни кўп эшитган. Бироқ, ўз кўзи билан кўрмаган, бундай воқеага шохид бўлмаган. Мана-ман деган ашулачи иккита-учта бўлса шундай қилиши мумкин. Ҳозир кунда бир арава қўшиқчи ёғилаяпти. Микрофонни тумшугига тираб кучанади. Овози бор-йўқлигини ҳам билиб бўлмайди. Аммо ҳар бири ўзини зўр ҳофиз деб фахмлайди. Латифа қилишларича, бир тасодиф билан юзта ҳофиз ҳарбийга чақирилибди. Зобит уларни сафга тизиб «бир чеккадан сананглари» деб буюрибди. Саф бошида тургани «бир» дебди, иккинчиси «икки» дейиш ўрнига у ҳам «бир» дермиш. Учинчи... қирқинчиси ҳам «бир» дермиш. Зобит аччиқланиб турганда саф бошидаги унга аста тушунтирибди: «Ўртоқ бошлиқ, биз ашулачилармиз. Бизда иккинчи деган гап йўқ, ҳаммамиз биринчимиз». Ҳофизлар майда қабиҳликларни қилар-у, лекин беғуноҳ аёлни зўрлаб, сўнг юрагига пичоқ санчишга журъат этишолмас. Элчин бунга қаттиқ ишонади. Шу сабабли ҳам Асадбекнинг гапларини бееътибор эшитди. «Ўша воқеадан олдин одамларингиз мендан бож талаб қилишди. Ҳар ойда фалон минг сўмдан тўлаб туришим лозим эди. Рад этдим. Шунда ҳазиллашдик, деб мени зиёфатга олиб боришди. У ерда ҳазиллашиб қимор ўйнадик...» демоқчи ҳам эди, лекин «Тўғри, улар ҳазиллашишганди» деган жавобни эшитишини билиб, индамади.

— Мендан бир хатолик ўтган: ҳасадгўйларингиз кўплигини ҳисобга олмаганман. Сизни ҳимоя қилишим керак эди. Бир ашулангиз бор эди:

*«Ўйнамасан ким ўзганинг найига,
Шум ният-ла тушадилар пайига!»*

Сиз энди ўша найчини қидиряпсиз, биламан. Қидирмаганингизда сизни ўғил бола демас эдим. Найчи билан... аллақачон ҳисоб-китоб тўғри бўлган. Сиз уни ўйламанг. Сиз... уйландингизми? — Йўқ.

— Тирикчилик нима бўляпти?

— Ўзбекнинг тўйи бор экан, хор бўлмаймиз.

— Тўйнинг ҳам тўйи бор. Ким айтса бораверсангиз обрўйингиз қолмайди. Сиз энг зўр ашулачи бўлишингиз керак. Одамлар «хўп» дейишингизга маҳтал бўлиб ҳафталаб остонангизда ётади. Бу ёғини менга қўйиб беринг. Телевизор, радио фақат сизнинг ашулаларингизни беради. Шерали-ю, Фуломларингиз сариқ чақа бўлиб қолади. Сиз ашула айтганингизда Ортиқлар «амма-холаси ҳаводор» деб этак очиб ўтиради.

— Раҳмат, Бек ака, буларнинг эвазига мен нима қилишим керак? Ҳар ҳолда «ҳисобли дўст айрилмас», деганлар. Сиз кўп сўрамайсиз, биламан. Наридан борса, сизга қул бўлишим керак-да, а?

Асадбек Элчиндан бунақа игнали гапни эмас, балки самимий миннатдорчилик кутган эди. Асадбек лоф урмаётган эди, айтганларини албатта рўё қиларди. «Бу отарчи нимасига ишониб катта кетяпти?» Асадбек бир ғижиниб олди. Кимда-ким зид сўз айтса, у гапини калта қиларди. Унинг нима ҳукм чиқаргани бир қарашидаёқ аёнларига маълум бўларди. Асадбекка ботиниб гап қайтарган одамнинг шўрига шўрва тўкилиши аниқ эди. Элчин буни биларди. Била туриб беихтиёр ножўя гап айтди, деган гапимга ишониб чалғиманг. Элчин била туриб айтди, бу гапни. Унинг мақсади Асадбекнинг қанотига кириш эди. Лекин муте бўлиб эмас, қаддини ғоз

тутиб кирмоқчи эди. Ҳозирги марҳаматга жавобан миннатдорчилик билдириш яна мутелик жандасини кийиш билан баробар бўларди. У ҳолда Асадбекнинг атрофидаги парвона фоҳишалардан фарқи қолмас эди. Элчин шу учун азоб чекибдими, шу учун пайт пойлабдими, режа тузибдими?!

Асадбек Элчинни аввал ҳам дурустроқ билмас эди. Элчин Асадбек учун бир қўшиқчи, пул қистирганда иршайиб қуллуқ қилувчи отарчи эди. Асадбек ман-ман деган ашулачини ҳам одам қаторига қўшмас эди. Унвони, шухрати улуғ ашулачиларни эса кўпчилик олдида мазах қилишни, камситишни ёқтирарди. Тўйда виқор билан юриб ўртага чиқарди, ашулачига яқинлашиб чўнтагига қўл соларди. Агар марҳамат қилса иккита юзталиқни чиқариб ашулачининг икки елкасига «погон» қилиб қўярди. Кайфияти чатоқроқ бўлса — ёқасига қистирарди. Асадбекнинг изидан чиққан бошқалар ҳам фақат юзталиқ қистирарди. Шунинг учун ҳам ёқасига пул қистирилган ашулачи ўзини камситилган деб ҳисобламас, балки «акахон»нинг ҳазиллари деб билиб, иршайган ҳолда таъзим қиларди. Элчин биринчи марта Асадбекнинг қаҳрига ўшандай ҳолатда дуч келган. Асадбек ёқасига пул қистирмоқчи бўлганида бўй бермаган эди. Ўша куни енгил жазо олди — икки йигит яхшигина дўппослаб, торини мажақлаб ташлади.

Асадбек ҳозир ўша воқеани эслади. Эслаб туриб «қамоқда ҳам ақли кирмабди бу баччағарнинг», деб қўйди.

Қоронғилиқни титратиб чиққан Асадбекнинг қаҳрли овози орага тушган бир дамлик сукутни бузди.

— Менинг қулларим ажиб-бижиб ётибди. Сендан дурустроқ қул ҳам чиқмайди. Сен... ашулангни билсанг бас. Бошқа ишларга тумшуғингни суқма.

Елчин Асадбекнинг сенсирашига ўтганидан билдики, у ғазаб отига минди.

— Сен мол эмассан. У ёқдан бурнингни оқизиб келмагансан. Тишингни қайраб юрибсан.

— Бек ака...— Элчин «менинг ҳеч қандай ёмон ниятим йўқ», деб гапни чалғитмоқчи эди, Асадбек йўл бермади.

— Овозингни ўчир! Мен гапиряпман, ҳаддингдан ошма, бола! Сен хотининг ўлдирилганини, у ёқларда юриб келганингни унут. Аммо Асадбек акангни унутма! Асадбек аканг, Худога шукр, тирик. Мабодо у ўлиб қолса, ўлигидан ҳам қўрқ. Мен гўримда ҳам тинч ётмайман. Атрофингда кимлар бор?

Бундай очик савдони Элчин кутмаган эди. «Билиб туриб сўраяптими ё тахминан мўлжалга оляптими? Қизи йўқолганидан кейин йигитлари изғиб ҳид олишган бўлса-чи? Унда нима учун қизидан гап очмаяпти?» Элчин арқонни узунроқ ташлаш мақсадида ўзини гўлликка солди:

— Ота-онам ўтиб кетишибди, Худо раҳмат қилсин уларни...

— Чайналма! Кимларни сўраётганимни билиб турибсан. Сен мен билан мушук-сичқон ўйнама. Майда балиқлар ҳаммавақт катталарига ем бўлади. Сенлар чивинсанлар, мен — бургутман. Фарқи борми?

«Фарқи бор, — деб ўйлади Элчин.— Афсуски, бургут чивинни еёлмайди-да».

— Атрофингдагилар ўзбекларми ё ўша ёқдан топган қаланғи-қасанғиларингми? Ўзбек бўлмаса йўқот уларни. Ўзимизникилар ҳам етиб ортади. Зерикмаслигинг учун беш-ўнта болани сенга топшираман.

«Демак, ёнимдагиларни билмайди. Қизини ким зўрлаганини ҳам билмайди. Тахмин қиляпти. Ишончи комил бўлганда мен билан пачакилашиб ўтирмас эди. Бир отарчи номусини булғайди-ю, у сафсата сотиб ўтирадимми?»

— Бек ака, мен ёлғизман. Қасос олиш ниятим борлиги рост. Аммо бировнинг ёрдами билан олинадиган қасос менга татимайди. Ёнимга одам тўпламаганман.

— Қасам ич!

— Худо урсин!

Елчин тақво деган нарсани, қасамнинг қадри деган нарсани билмас эди. Болалар бир-

бирларини ишонтириш мақсадида кунда юз марта «худо урсин» дейишади. Элчин ҳозир худди бола каби ўйламай-нетмай «худо урсин» деб юборди. Асадбек осонлик билан ичилган бу қасамга ишонмаса-да, бир оз таскин топгандай бўлди.

— Сен тезроқ ўйлан. Тўйингга ўзим бош бўламан.

Асадбек шундай деб жим бўлди. Элчин гап тугаганини англаган бўлса-да, бир оз турди. Сўнг «кетаверайми?» деб сўради. Асадбек совуққина қилиб «ҳа», деб қўйди. Элчин унинг ғазабга тўлган нигоҳини қоронғида кўрмади.

Елчин Асадбек «ўйлан» деганида, «қизини менга беради энди» деб ўйлаганди. Элчиннинг назарида Асадбек учун энг тўғри йўл шу эди. Бу йўл Элчинни мақсад сари тезроқ олиб борарди. Аммо у янглишди. Қўшиқчи эплаб рақсга тушолмагани, раққоса эса эплаб ашула айтолмагани каби у жиноятнинг ҳадисини олмаган эди. У хаёлан иш пишיתיшга уста эди. Асадбеклар хаёлда эмас, амалда бажарардилар. Асадбек қизини қамоқдан чиққан отарчига берганидан кўра ўлдириб юбориши мумкинлигини Элчин ҳисобга олмаган эди.

Елчин Анварга «Асадбекнинг қизини оляпман» деб янглиш гап айтди. Хаёлидаги ишини ҳақиқатга айлантириб юборди.

И Б О Б

1

Қайта қуриш шарофати билан депара қидирув бўлимнинг инспектори, лейтенант Зоҳид Шариповнинг елкасига офтоб тегди. «Ҳалоллиги, ўз ишига виждонан муносабатда бўлганлиги» туфайли уни шаҳар прокуратурасига ишга олишди. Жумлабошини қўштирноқ орасига олганимга, киноя қиялпти, деманг. Бу жумла депара ички ишлар бўлими бошлиғининг тавсияномасидан кўчирмадир. Зоҳид чиндан ҳам ҳалол, виждонли йигит. Унинг айнан шу фазилати бошлиққа ёқмас эди. Бошлиқ «қайта қуриш, ошкоралик деган бало қаёқдан чиқди!» деб норози бўлиб юрганида, айнан шу қайта қуриш жонига ора кирди: ёшларни кўтариш масаласи кун тартибига қўйилганда шартта Зоҳиднинг номзодини кўрсатди.

Маҳмадона лейтенантнинг ҳар мажлисда бир игна санчиб олиши, ҳақиқат талаб этиши бошлиқнинг эсини тескари қилиб юборган, мажлис деса кўнгли ағдариладиган, кўз олдига Зоҳид келадиган бўлиб қолган эди. Зоҳид кетгач, атрофидаги икки-уч ҳақиқатпарварларнинг ўз-ўзидан тинчишига ишонарди. Бошлиқ Зоҳидни «менинг кўричагим», деб пичинг қиларди. Осонгина ташриҳ туфайли бу озорли дарддан қутулганига шукр қилди. Лекин Зоҳид кўричак эмас, буйракдаги тош экан. Уқтин-ўқтин кўзғаб, безовта қилиб туриши мумкин экан. Зоҳид прокуратурада вазифасини ўташга киришган куниёқ унинг қўлига шу депарага оид иш берилди. Кеча тантана билан кузатилган лейтенант бугун яна бошлиқ ҳузурда пайдо бўлди. Илгари бошлиқ унга бақариб, ҳатто чиқариб юбориши мумкин эди. Энди эса жилмайиб кўришишга мажбур. Бошлиқ Зоҳидни бутунлай йўқ бўлиб кетади, деб ҳисобламаган. Бироқ бунчалар тез келар, деб ўйламовди.

Усти чойнак изларидан доғ бўлиб кетган битта стол, ошиқ-маъшуғи аранг илиниб турган китоб жавони турган тор хона Зоҳидга мерос бўлиб қолди. Стол тортмасидан «ВТ» сигаретасининг бўш қутиси, беш-олти дона чўпи қолган гугурт бор эди. Зоҳид уларни олиб симтўрхалтага ташлади-да, стол устини чангдан тозалаш учун уч-тўрт бора қаттиқ пуфлади. Шу пуфлаш оқибатида қўққис уйғониб кетгандек телефон жиринглади.

— Шарипов, — деди у, телефон гўшагини қулоғига тутиб.

— Лола кўчасидаги ўн еттинчи уйдан қорадори топилган. Қидирув гуруҳи жўнади. Бу иш сизга топширилади.

Буйруқ қисқа ва қатъий эди. Зоҳид шошилмай ўрнидан турди-да, гўшакни жойига қўйиб, ташқарига йўл олди. У Лола кўчасини биларди. Ўзи хизмат қилган милитсия бўлимига яқин,

маҳалла гузаридан чапга бурилишдан шу кўча бошланарди. Бу маҳалла тинч, йилда бир-икки муштлашиш бўлиб туриши ҳисобга олинмаса жинойтдан анча йироқ эди. Маҳалланинг осойишталиги милитсия бўлими яқин жойлашгани учун эмас. Милисахона кўчиб келмасидан олдин ҳам маҳалла тинч эди. Бу ердагиларнинг айтишича, биз тилга олган «бир-икки муштлашув» ҳам милисахона кўчиб келганидан сўнг бошланган. Бу қанчалик тўғри ё нотўғри — Яратганга маълум. Маҳалланинг осойишталигига сабаб, бу ердаги одатларга на «турғунлик» деб ном олган йиллар таъсир ўтказа олган, на қайта қуриш деган гаплар. Маҳалла азалдан қариялар ҳукмига бўйсуниб келган. Умри адосига етган қариялар энг яхши одатларни ўзлари билан олиб кетмай, ортларида қолаётганларга мерос қолдиришган. Кимга ёлғон, кимга чин, шаҳарда бўкиб ичиб, оёқда туролмайдиган даражага етган одам ҳам маҳалла ҳудудига қадам босиши билан сергак тортиб қоларкан. Саломни канда қилмай гузардан ўтиб, уйига етиб оларкан.

Зоҳид маҳалланинг одамларини яхши билгани учун ҳам боши қотди: қорадори билан ким шуғулланиши мумкин?

Бирон жойда жинойт содир бўлса қидирувчиларнинг кўз олдига дастлаб яқин орада қамоқдан қайтганлар келади. Бир уйни ўғри уриб кетган бўлса, аввал ўғирлик усули билан қизиқишади. Ёзувчининг ўзига хос услуби бўлганидек, жинойтчиларнинг ҳам ўз услублари мавжуд. Али ўғрининг иши ҳеч маҳал Вали ўғрининг ишига ўхшамайди. Баъзан жинойтчиларнинг ўзлари милитсияга ёрдам беришади: услуб кимники эканини айтишади. Қора дорининг топилиши ҳам шундай «халис хизмат» оқибати бўлиши мумкин.

Лола кўчасидаги ўн еттинчи уй олдида иккита енгил ва бир тез ёрдам машинаси турарди. Ҳангоматалаблар ҳам тўпланишиб қолишган эди. Уй ташқи томондан қараганда харобгина кўринади. Ёндаги иморатлар кўкрак кериб тургани учунми, чиройли пештоқсиз бу уй оддий бостирмага ўхшарди.

Зоҳид ичкари кирди. Узунасига элик қадамча келадиган ҳовли ишқомдан иборат эди.

Ташқарисидан ғарибгина кўринган уй ичкараси ҳам шу аҳволда экан. Ўртада даҳлиз, даҳлиз тўрида обрез. Чап томонда кичикроқ уй кимёгарликка оид турли-туман идишларга тўла. Ўнг томонда каттароқ хона — ётоқ ҳам, емакхона ҳам шунда мужассам.

Жинойт қидирув бўлимининг ходимлари — Зоҳид-нинг кечаги ҳамкасблари шу ерда. Ўртада думалоқ стол. Стол устида оқ кукунли шаффоф халтачалар — таниш манзара. Дераза ёнидаги курсида ёш жувон бошини ушлаб ўтирибди. Йиғлайвериб шишиб кетган. Хона тўрида — диван. Диванда бир йигит беҳуш ётибди. Қидирувчилар бошлиғи — Ҳамдам Толипов ахборот берди. — Уй эгаси Шариф Намозов — анави ётган йигит, вино заводида бош муҳандис экан. Бир халта портфелидан чиқди. Қолганлари нариги хонада. Тажрибахонаси эмиш.

— Ўзи мастми?

— Ғирт маст. Билагида игна изи бор. Ҳозир қон олишди, натижасини айтиб қолишади. Анави аёл хотини экан. Ҳеч нимани билмайман, дейди.

— Изига қандай тушдинглар?

— Иккита гиёҳванд йигитни тутувдик. Қаердан олдиларинг, десак, шу ерни айтишди.

— Осонгина айтишдимми ё қийнадингларми?

Ҳамдам «мени биласан-ку», дегандай кулимсираб қўйди. Зоҳид бўш стулни олиб, аёлнинг рўпарасига ўтирди-да, ўзини таништиради.

— Исмингиз нима?

— Насиба, — жувон шундай деб унга нажот кўзи билан тикилди.

— Эрингиз нима иш қиладилар?

— Вино заводида ишлайдилар. Икки ойгина бўлди, кўтаришувди. Португалияликлар бу кишининг ишларини сотиб олишгандан кейин одамларнинг ўзлари сайлаб қўйишди.

Кўнмасалар ҳам зўрлашди. Бошлиқ бўлишга сираям тоқатлари йўқ эди.

— Португалияликлар қанақа ишни сотиб олишди?

- Мусаллас қилишнинг янги усулини топганлар. Беш йилдан бери сарсон эдилар.
Ўзимизникилар ҳеч ўтказишмади. Улар қаёқдандир эшитиб қолишиб, атай келиб текшириб кўришди.
- Эрингиз кўп ичармидилар?
- Йў-ўқ, бунақа ичмасдилар. Синаш учун бир хўплам-бир хўплам ичардилар, холос. Бунақа аҳволда ҳеч кўрмаганман. Ўзим ҳам кўрқиб кетдим.
- Соат нечада келган эдилар?
- Ўн иккиларда. Бунақа кеч юрмасдилар. Тўйга борсалар ҳам вақтли қайтардилар.
- Ўзлари юриб келдиларми?
- Билмадим, — Насиба ўйланди. — Машинада келдилар шекилли. Ҳа, аввал машина тўхтади. Кейин қўнғироқ чалинди. Чиқсам, деворга суяниб ўтирибдилар. Уйга зўрға олиб кирдим.
- Булар қаердан келди? — деди Зоҳид стол устидаги халтачаларни кўрсатиб.
- Билмадим... Булар келишди. Уйни тинтишди. Мен анқайиб туравердим.
Зоҳид ўрнидан туриб, даҳлизда чекаётган Ҳамдамга яқинлашди.
- Тинтувга рухсатномангиз бор эдими? — деди.
Ҳамдам кулиб қўйди.
- Рухсатнома олгунча булар кутиб ўтиришмайди. Тинтиб, топиб қўйибмиз-ку?
Зоҳид унинг иш услубини биларди: Ҳамдам ҳамиша шошилиб ишларди. Баъзан қонун-қоидаларга риоя ҳам қилмас эди. Жавобдан бўйин товлаётган жиноятчининг қорнига бехос мушт тушириб қолишни яхши кўрарди. Мушт еган одам букчайиб, ихранаётганида у хотиржам сигарет тутатарди. Зоҳидга унинг бундай усуллари ёқмас эди. Лекин ҳалоллиги, жиноятчига бешафқат бўлгани учун уни ҳурмат қиларди.
- Гиёҳвандларнинг сурати борми?
- Ҳамдам кўкрак чўнтагидан бешта сурат чиқариб, иккитасини ажратди:
- Мана булар. Кўрсатдим, танимади.
- Бу ерга қачон келишган экан?
- Уч кун олдин.
- Зоҳид суратни олиб, изига қайтди.
- Мана буларга диққат билан қаранг. Шошилманг. Биронтаси уйингизга келганми?
Аёл синчиклаб қараб, бош чайқади.
- Яхшилаб эсланг. Балки биронтаси уч кун олдин келиб эрингизга учрашгандир?
- Келса билардим. Адасига учрашишлари мумкин эмас. Уч кун олдин у киши Ереванда эдилар.
- Қачон келдилар?
- Кеча эрталаб келиб, чой-пой ичиб кейин ишга кетдилар.
- Бу ерга нотаниш одамлар келиб туришармиди, масалан, бир нарса сўрабми?
- Йўқ, одам кам бўлади уйимизда. У киши доим иш билан бандлар. Бекордан-бекорга гаплашиб ўтиришни ёқтирмайдилар.
- Мусаллас сўраб келишмайдими?
- Қўни-қўшнилари чиқиб туришади.
Даҳлизга оқ халатли аёл кириб, Ҳамдамга нимадир деди. Ҳамдам ичкари кириб Зоҳиднинг қулоғига шивирлади:
- Қонидан қорадори топилган.
- Зоҳид ўрнидан туриб даҳлиз томон бошлади.
- Гиёҳванд йигитларингиз қаерда?
- Ўзимизда.
- Юринг, улар билан гаплашишим керак.— Зоҳид шундай деб ташқарига йўналди.
Гиёҳванд йигитлардан бирининг пастки лаби осилган, кўзлари чақчайган, иккинчисининг қарашлари совуқ, ўнг юзида узун тиртиқ бор эди.
- Билагингни кўрсат, — деди Зоҳид тиртиққа.

У «шу ҳам ишми?» дегандай эринибгина курткасини ечиб, кўйлагининг енгини шимарди. Лаби осилган йигитнинг билагида ҳам игна излари бор эди. Уларнинг гиёҳвандлигига Зоҳидда шубҳа қолмади.

— Кукунни қаердан олардиларинг? — деб сўради Зоҳид.

— Братанга этганмиза, қаёқдан оганувзани,— деди лаби осилган йигит.

— Менга ҳам айт.

— Лола кўчасида... ўн... еттинчи уйда турадиган Шариф ака деган киши.

— Икковинг бирга борганмисан?

— Бир хил пайтда ман борардим, бир хил пайтда у борарди, бир хил пайтда иккалавуза борардик.

Зоҳид ҳали Ҳамдамдан олган суратларни чўнтагидан чиқариб, учтасини ажратиб олди-да, стол устига ёйиб, лаби осилганини чақирди.

— Қара, Шариф аканг қайси бири?

Йигит ўрдакка ўхшаб лапанглаб келиб суратларга узоқ тикилди-да, биттасини кўрсатди.

— Жойингга ўтир, — Зоҳид шундай деб суратларнинг жойини алмаштирди-да, тиртиқни чақирди. У бошқа суратни кўрсатди.

— Охирги марта қачон борувдиларинг? — деб сўради Зоҳид.

— Уч кун бўлди.

— Балки тўрт кундир?

— Вей братан, ман ўзим борганман. Соққа йўғиди, қарзга берган. Ништяк одам у. Ўзини лабораторияси бор. Айн момент тайёрлаб беради.

— Лабораториясига кирганмисан?

— Кирганман-де. Шундоқ чап томонда.

— Айвондан ўтгандами?

— Ҳа-де, билиб туриб сўруврасизми?

Зоҳид «бу ёғига нима дейсиз?» деб Ҳамдамга қаради.

— Айвоннинг олди ромми?

Лаби осилган йигит ўйланиб қолди.

— Ром бўлса керак, — деди иккиланган ҳолда.

— Ёлғон гапирма! — деди Ҳамдам бақариб.

— Братан, алдавогганим йўқ.

Ҳамдам унга яқинлашиб, ёқасини чангаллаб ўрнидан турғизди.

— Ёлғон гапирма, хунаса, уйда бўлмагансан. Айвони йўқ унинг.

Лаби тиртиқ бирдан тутқаноғи тутган одамдек бақариб юборди:

— Қўйворинг! Мен кечаси борганман. Айвонига қарабманми, ўзи зўрға турувдим.

— Борганмисан?!

— Ҳа, борганман!

— Уч кун олдинми?

— Ҳа, уч кун олдин.

— Жуда яхши! — Ҳамдам уни қўйиб юборди. — Менга шу керак эди. Ёзиб қўйинг, ўртоқ прокурор. Борганини тан олди. Энди билиб қўйларинг: уч кун олдин у уйда ўлдирилган! Иккала йигит аввалига «хато эшитмадикми?» дегандек қараб олди. Сўнг худди келишиб олишгандай Ҳамдамга бараварига даҳшат билан боқишди.

— Йўқ! — деди тиртиқ жон ҳолатда.

— Нима йўқ? — деди Ҳамдам ёлиб кишининг мулойим овозида.

— Бормаганмиз.

— Ўртоқ прокурор, бунисига нима дейсиз?

— Соқчини чақиринг, олиб кетсин.

Гиёҳвандлар чиқиб кетишгач, Ҳамдам диванга ўтириб, оёқларини стол устига чалиштириб

қўйиб олди.

— Ҳамдам ака, дарров топганингиздан ажабланмадингизми? — деди Зоҳид унинг ёнига ўтириб.

— Ажабланишга вақт бўлмади. Ана энди ўзинг, мазза қилиб ажабланаверасан. Мен топдим.

Сен тергайвер. Оператив ишлаганим учун окахонинг раҳматнома эълон қилади менга.

— Юварканмиз-да, — Зоҳид шундай деб елкасига аста уриб қўйди. Кейин жиддий оҳангга кўчди: — Буларни ким ишга солган бўлиши мумкин?

Ҳамдам дарров жавоб бермади.

— Вино заводида нима гап экан? — деди у маънодор қилиб.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман.

— Ўйласанг ўйлагин-у, аммо винзаводга осила кўрма.

— Нимага?

— Кимга қарайди завод, биласанми?

— Озиқ-овқат вазирлигигами?

Ҳамдам кулиб, тиззасига шапати урди.

— Эй, прокурор, кўзингни оч! Шунча йил угрода сақич чайнаб юрган экансан-да, а? Винзавод Асадбекнинг тасарруфида-ку?! Буни кўчадаги мишиқи бола ҳам билади, сен билмайсанми, қишлоқи?

Зоҳид ҳам эшитган бу гапларни. Завод директори Асадбекнинг тавсияси билан қўйилади, ҳатто қоровул ҳам унинг рухсатисиз ишдан бўшолмайди, деган гаплар юради. Халқ оғзидаги миш-мишнинг қандайдир асослари мавжуд. Бироқ, Асадбек ҳақидаги гаплар кўпинча ғирт ёлғон бўлиб чиқади. Зоҳид ўтган йили бунга ишонди: кутилмаганда бир гап тарқалиб одамлар беҳаловат бўлиб қолишди. Эмишки, бир одамни қўшниси машинасида қаергадир олиб бориб қўйиши лозим экан. Машина айтилган томонга эмас, бўлак ёққа бурилибди. «Нимага бу томонга бурилдинг?» деб сўраса, машина эгаси «жим ўтираверинг, кўрасиз» дебди. Хуллас, машина гадой топмас кўчалардан юриб, шаҳар ташқарисига чиқибди. Бориб-бориб йўл қамишзорга тақалибди. Машина эгаси ўтириб туринг, деб ғойиб бўлибди. Ҳалиги одам кўрқиб, машинадан тушибди. Қамишзор оралаб қараса, бир чуқурда аллақанча мурдалар ётганмиш. У «мени ҳам ўлдириб ташлашар экан-да» деб ўйлаб, ўликларни суриб, тагига тушиб ётаверибди. Бир оз вақт ўтгач, беш-ўнта одам пайдо бўлиб, уни қидиришибди. Кейин «бизни алдадингми, ҳали» деб машина эгасини дўппослашибди. Тонгга яқин ҳалиги одам ўликлар орасидан чиқиб қараса, узоқда бир чироқ милтиллаб турганмиш. Бориб қараса, бир қозоқ чўпоннинг уйи экан. Қозоқ уни уйига олиб кириб, ювинтириб, ўзининг тоза кийимларини берибди. Гапнинг қисқаси, ўша одамлар Асадбекка тегишли экан. Шу ваҳима гаплар кучая боргач, текшириб кўриш Зоҳидга топширилди. У бир ҳафта уриниб, чуваланган ипнинг учини, ўша одамни топди. У одам ўн етти йилдан бери руҳий хасталиклар шифохонасида рўйхатда тураркан. Зоҳид бир қараса, унинг гапи бамаъни, бир қараса, ғалати эди. У қўшнисини кўрсатди. Қўшни ажабланди. Устига-устак унинг машинаси йўқ. Ҳалиги одам қамишзорни кўрсатаман, деди. Зоҳид кўнди. Қадимда «Хотинкўприк» деб аталган жойга бошлаб борди. Қамишзор йўқ. Ҳаммаёқ кўпқаватли иморат эди. Ҳалиги одам мўлтиллаб туриб, сўнг йиғлаб юборди. Зоҳид уни уйига эмас, шифохонага элтиб қўйди.

Бу воқеага бир йилдан ошибди. Зоҳид ўша одамнинг мўлтиллаб туриши, йиғлаб юборишини ўқтин-ўқтин эсларди. Ҳозир винзавод ҳақида гап чиққанида яна ёдига тушди. Ён дафтарига «жинни одам, Хотинкўприк» деб ёзиб қўйди.

— Демак, бу иш Асадбекка бориб тақаладимми? — деди у дафтарчасини чўнтагига солиб.

— Бўлиши мумкин, — деди Ҳамдам. — Лекин бу икки галварсдан гап оламан, деб овора бўлма.

Улар Асадбекни билишмайди. Шариф Намозов билан суҳбатлашсанг кўп нарса ойдин бўлади. Олимлиги бор экан. Бунақа одамлар ҳақиқатпараст бўлишади. Адолат қиламан, деган бўлса, қопқонга туширишган. Энди истасанг-истамасанг, қамоққа оласан. Қони текширилиб гиёҳванд деб турилибди. Уйдан кукунлар чиқди. Юз минг сўмнинг нари-берисидаги мол-а! Юз мингдан

кечишибдими, демак, иш катта.

— Агар сиз айтгандай Асадбекнинг йўлига тўғаноқ бўлса, осонгина йўқ қилишмасмиди?

— Майдароқ одам бўлганида балки сен айтган йўлни тутишарди. Намозов бирон-бир масалада очикчасига қарши чиққандир. Умуман... Юз минг сўм уларга трамвай паттасидай гап. Агар Намозовни қамоққа олишга рухсат бермасанг, эртага уйингга беш юз минг ташлаб кетишлари мумкин. Унда ҳам кўнмасанг...

— Ўлдирадими?

— Йўқ, ўлдирмаса керак. Лекин йўлини топади. Ҳар ҳолда иш Асадбекка бориб тақалса, у билан ўчакишма. Сендан зўрлар ҳам эплаша олмаган уни. Биз сен билан комиссар Катани бўлолмаймиз. Лекин Асадбек адвокат Теразинига дарс бериши мумкин. Сенга маслаҳатим: Намозовни қамаш керак. Қамасанг, унинг жонини сақлаб қоласан. Ўйлаб кўр.

2

Ҳамдамнинг таклифини ўйлаб кўришга улгурмай депара ички ишлар бўлими бошлиғи капитан Мирсултонов кириб келди:

— От айланиб қозигини топаркан. Биздан қутулиб бўпсиз! — у шундай деб Зоҳид билан қўшқўллаб кўришди. — Яхши, яхши. Ишни ўзимиздан бошлаганингиз, яхши бўлибди. Қийналмайсиз. Мана, бу ёқда биз бор. Бориб кўргандирсиз? Нима қилмоқчисиз?

— Ҳали тайин бир хулосага келганим йўқ.

— Бу кўп ўйлайдиган иш эмас. Қамоққа олиш ҳақида санксия бераверинг.

Зоҳид ўзини қувноқ тутишга уринаётган капитанга қараб ажабланди. «Намозовни қамоққа олишимга бунча қизиқиб қолди? Яна эски ҳаммом, эски тос десангчи? Ашёвий далил бор, сохта гувоҳлар бор. Мен қамоққа оламан, у ёқда ҳакамлар енг шимариб шай туришибди. Неча йилга ҳукм қилишни яхши билишади. Ресторанда машшоқларга уч сўм бериб истаган куйни чалдиргани каби пул ташлаб истаган одамни истаган муддатга қаматиш чўт бўлмай қолди. Мен адолат қиламан, десам, булар «овора бўлма, қўлингдан келмайди. Сен уч сўмлик ресторан машшоқисан», дейишмоқчимиз?» Зоҳид хаёлидан шуларни ўтказиб, асабийлашди. Ҳамдамдан сигарет сўраб олиб тутатди. Бошлиқ столни ноғорадай чертиб, жавоб кутарди.

— Тўғри айтасиз, — деди Зоҳид, унга синовчан тикилиб, — қамоққа олиш керак. Аммо бу ерда эмас, шаҳар турмасида ўтира туради. Ҳалиги иккита гувоҳ ҳам уч-тўрт кун қамоқда ўтирса, анча ўзига келиб қолади.

«Ҳалиги иккита гувоҳ» деган гапни эшитиб, Мирсултонов сергакланди:

— Гувоҳларни... мажбурий даволанишга юбориш керак, — деди у Зоҳидга.

— У ёққа юбориш вақти ҳам келади. Аввал терговни тугатиб олайлик.

Бошлиқ Зоҳиддан тайинли гап ололмаслигини билиб, Ҳамдамга савол назари билан қаради.

— Гувоҳлар сохтага ўхшайди, — деди Ҳамдам бошлиғига. Кейин Зоҳидга юзланди. — Менга қара, прокурор, мижғовлик қилмай тўғриси айтиб қўя қолмайсанми, — у яна бошлиғига қаради. — Бу бола винзаводни ҳам кавлаштирмоқчига ўхшайди. Феълини биласиз-ку?

Мирсултонов яна столни чертди.

— Яхши, яхши, — деди у Зоҳидга қарамай. — Феълини биламан, бу ўжарнинг. Аввал гапирсам, инсофга чақирсам амалидан ажрашдан кўрқади, дерди. Энди амалидан кўрқадиган бошлиғи бошқа, — у бошини кўтариб Зоҳидга қаради. — Букирни гўр тўғирларкан. Сен кўзингни очиб юр. Букир бўлсанг ҳам шу ёруғ дунёда юравер. У ёққа шошилма. Сенга «Чоқсунла»ни айтиб берибмидим? — бошлиқ кулимсираган бўлди. — Бир тажанг уйғур йигит сочини устарада қирдириб яйраб келаётган экан, қаёқданам ари учиб келибдию нақ бошини чақибди. Йигит арининг изидан югурибди. Етиб, қараса, эски пахса девор ёриғида отнинг калласидай келадиган ин бормиш. У шартта чўп олиб арининг инини обдан кавлабди, ари роса тўзигандан кейин ёриққа бошини тутиб, «Чоқсунла эмди, одаш!» деган экан.

Одатда бошлиқ буни латифа оҳангида айтиб, мириқиб куларди. Бу сафар хазил аралаштирмай,

жиддий туриб айтди.

— Сен ўша «Чоқсунла»га ўхшайсан. Лекин сен арининг эмас, нақ ўлимнинг уясини кавлашни ният қилибсан. Жонинг текинга келган бўлса ҳам қадамингни ўйлаб бос. Бола-чақанг борлигини эздан чиқарма. Мени қандай тушунсанг тушунавер. Қўрқоқ дейсанми, олчоқ дейсанми — нима десанг деявер. Мен осмондаги ҳақиқатдан ердаги жонимни азизроқ биламан. Ҳар куни ҳақиқат, адолат деб жавраётганларга ҳам жон ширин. Сен уларнинг гапларига учма. У ҳақиқат деб бошимизни айлантириб, бизни кушхонага бошлайди. Ўзи қўнғироқли серка сингари ўтиб кетади. Пичоққа сенга ўхшаган лақмалар дуч келади.

Зоҳид собиқ бошлиғининг гапларини тоқат билан эшитди. Авваллари бирон масала хусусида гап талашгудай бўлса, бошлиқ кўрс муомала қилар, силтаб-силтаб ташларди. Ҳозирги муомаласи, синиқроқ оҳангда, насиҳат тарзида гапириши Зоҳид учун янгилик эди. Бошлиқнинг асл қиёфаси қайси — ҳозир жонли одамдай кўйиб гапиришими ё аввалги темир одамдай терслигими — Зоҳид фарқламай қолди. У собиқ бошлиғига «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демади. Қишлоққа ҳар борганида онаси ҳам шундай гапларни кўп айтарди. Ўзингни ўққа-чўққа ураверма, деб илтижо қиларди. Онаси-ку унга куйганидан айтарди. Бошлиқ-чи? Наҳот, Зоҳиднинг тақдирига у ҳам куйинса?

Зоҳид сиз билан биз каби дунёдан адолат изларди, ҳақиқат топмоқ истарди. Унинг назарида ҳақиқат қаердадир кул остида ёки бир уюм ахлат остида ётган ҳайкалу уни топиб, тозалаб, тиклаб қўйса олам гулистон бўлади. Мана шу кучли истак уни ён атрофидаги одамлардан руҳан узоқлаштирарди. «Излаб овора бўлма», деганлар у учун ожиз махлуққа айланарди. Бу одамлардан фазилат излашга ҳаракат қилмаёқ кўйган. Собиқ бошлиқни ҳам шулар қаторига қўшган эди. Бошлиқнинг ҳам одам эканини, озгина бўлса-да, инсоний фазилатлардан баҳраманд эканини ўйламасди. Собиқ бошлиқ уни ёмон кўргани билан тақдирига бефарқ қараёлмас эди. Мана, ўзингиз тасаввур қилиб кўринг: сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Ҳа, ҳа, яширмай бўйнингизга олаверинг. Барчани бирдай яхши кўриш мумкин эмас. Хуллас, сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Лекин ўша одамни ўлдириб кетишса ачинмайсизми? Ачинасиз. Ҳатто уни ёмон кўриб юргангиз учун, саломига алик олмай кўйганингиз учун ўзингизни лаънатлайсиз. Агарчи бу фожиадан қувонсангиз, «ўлдириб кетишгани яхши бўлибди», десангиз, у ҳолда сиз одам эмассиз. Шу ўринда «одам эмассиз, ҳайвонсиз», десам кўполлигим учун ранжийсиз. Аммо бошқа бир сабаб билан «ҳайвон» дея олмайман. Буни айтсам, ўша бегуноҳ жониворларни ҳақоратлаган, балчиққа булғаган бўламан.

Чекинишни бас қилиб, яна депара ички ишлар бўлимига қайтайлик. Энди сизга Зоҳиднинг туйғуси қисман маълум. Собиқ бошлиғининг гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқмайди. Бу гапларни сўнги нафасда, жон таслим қилаётганида ҳали эслайди...

3

Зоҳид эрталаб идорасига кирмай Шариф Намозов билан гаплашиш учун шаҳар турмасига келди. Темир тўсиқлардан ўтиб, тергов хонасига кирди. Беш-ўн дақиқадан сўнг эшик очилиб, соқчи кўринди-да, маҳбус олиб келинганини маълум қилди. Сўнг қўлларини орқасига қилиб олган Намозов кирди. Унинг оёқларига кишан урилмаган, лекин қадам босиши занжирбанд маҳбусларникидай оғир эди. Озғин, сийрак сочлари тўзғиган бу одамнинг думалоқ кўзлари ич-ичига ботган, қарашларида эса кишининг раҳмини уйғотувчи илтижо зоҳир эди. Елкасидаги дунё юки оғирлик қилаётгандай бир оз букчайган. У ерга маҳкамланган қаттиқ курсига ўтириб, бошини ҳам қилди.

Зоҳид чекмаса ҳам ёнида сигарет олиб юрарди. Маҳбусга бир неча нафас тикилиб тургач, чўнтагидан сигарет чиқариб, унга узатди.

— Чекинг.

Шариф индамай қўл узатиб, титроқ бармоқлари билан қутидан битта сигаретни ажратиб олди. Зоҳид унга гугурт узатди. Шариф аввал гугуртга, кейин Зоҳидга қаради. Сўнг сигаретни стол

устига қўйди.

— Узр, чекмайман.

Чиндан ҳам Шариф чекмас эди. Ҳозир нима учун сигаретни олганини ўзи ҳам билмади. Кайфи тарқаган бўлса ҳам у ҳануз карахт эди. Турмага қандай қилиб тушиб қолганига хайрон, хаёл уни турли кўчаларга ҳайдарди. Берк кўчаларнинг бирига кириб, тентираб, ундан чиқарди-да, сўнг яна бошқа берк кўчага рўпара бўларди. Унинг эсида қолгани — бошқонга шартта-шартта гапиргани, «фош қилиш қўлимдан келади!» деб катта кетгани. Бошқон «осмон қўлингда бўлса ташлаб юборавер», деди. Шариф «енди бошқон билан юз кўрмас бўлдим», деб ўтирганида, пешинга яқин хонасига кириб келди. Бошқон иши бўлса уни хонасига чақиртирарди. Шариф унинг кириб келганини кўриб «гапим жонидан ўтибди-да», деб ўйлади. Лекин бошқон, уни хайрон қолдириб, бир соат илгари бўлиб ўтган нохуш суҳбатни эсламади. Ё «сиздан ўтганини мен кечирдим, мenden ўтганини сиз кечиринг» демади. Кирдию:

— Юринг, кетдик, — деди.

— Қаёққа? — деб ажабланди Шариф.

— Сатторникига, бугун отасининг йигирмаси.

Шариф бир баҳона топиб, тўйга бормаса бормасди, аммо маъракалардан қолиб бўладими? Шу боис индамай туриб, бошқонга эргашди. Бошқоннинг машинасига яна идоранинг икки ходими ўтириб, тўртовлон йўлга чиқишди. Маърака бўлаётган кўчани тўпланиб турган беҳисоб машиналардан ҳам билса бўларди. Одамлар ҳам қатор тизилишиб, ичкари кириб ош еб чиқиш учун навбатда туришарди. Тўғри, уларнинг мақсади қоринни тўқлаб кетиш эмас. Ният — марҳум руҳини эслаш, хонадон эгаларига ҳамдардлик билдириш. Шундай бўлса-да, Шарифга навбатда туриш малол келарди. У ўзича «оббо», ярим соат турарканмизда», деб қўйиб машинадан тушди-да, одамлар қаторида туриб четга чиқмоқчи эди, бошқон «бу ёққа юраверинг», деб ҳеч қаёққа қарамай тўғрига йўл олди. Саттор уларни кўриб оқ пешвоз чиқиб, қўшқўллаб сўрашди-да, уйга бошлади. Катта ҳовлидаги барча ўринлар банд.

Хизматдагиларнинг қўли қўлига тегмайди. Бошқон билан келганларни алоҳида иззат билан ичкарига, уйга бошлашди. Кенг, нақшинкор уйга зиёфатлардагидай дастурхон ясатиғлиқ, ташқаридан эшитилиб турган тиловат овозлари демаса, зиёфатга келдик, деб ўйлаш ҳам мумкин эди. Бошқоннинг ўзи, Шарифни хайрон қолдириб, қироат билан қуръон тиловат қилди. Чой кирди, нон синдирилди. Шариф «енди ош кирар», деб ўйлади. Аммо яна чой кирди. Иккала чойнакни олган идора ходими бошқонга қаради:

— Оқиданми ё қизилиданми, хўжайин?

— Ўлдирса ҳам қизили ўлдирсин.

Шариф «маъракаларда ичиляпти», деган гапни эшитган, аммо ўзи бунга ҳали гувоҳ бўлмаганди. Унга ҳам қўйиб узатишгач, бир ижирғанди-ю, олмади. У художўй эмасди. Бошқон каби тиловат қилиш ҳам қўлидан келмас эди. Аммо бундай маросимда ичишдан ҳазар қиларди. Кўкрагида уйғонган бир ҳис нафрат уйғотар эди. Ҳозир шу нафрат билан бошқонга қаради:

— Бу ёғи ўрисча бўп кетди-ку? — деди.

— Олаверинг, гуноҳи менинг бўйнимга, — деди бошқон. Кейин қўшиб қўйди: — Ният билан олса гуноҳи йўқ. Бунинг кайфи ҳаром, ўзи ҳалол. Узумнинг сувини шу пайтгача биров ҳаром демаган. Саттор «отамнинг жойи жаннатда бўлсин», деб ният қилиб дастурхон ёзган. Кимда-ким шу ниятига етмасин деса, майли, олмасин.

Шариф шу гапдан кейин ҳам ичмади. Кейин шунга ўхшаган гап яна қайтарилгач, уни ҳам шайтон йўлдан урди. Гўё унинг айби билан марҳум дўзах оловида қовурилаётгандек туюлиб, бир-икки хўплам ичди. Кейин эса... Сўнг бу «маърака»дан чиқиб, кимникигадир зиёфатга киришди. Гапдан гап чиқди. Бошқонга нимадир отгани эсида. Кейин... ўзини қамоқда кўриб «битта-яримтани ўлдириб қўймадимми», деб ҳам ўйлади.

Ҳозир терговчи узатган сигаретни олганида шу даҳшат исканжасида ўтирган эди. Шу талвасага банди бўлиб, сигаретга қўл узатганини ўзи ҳам сезмади.

- Мен Зоҳид Шариповман. Шаҳар прокуратурасининг терговчисиман. Айбингизни биласизми?
— деди Зоҳид унга тикилиб.
— Йў-ўқ... — Шариф Намозов ўзининг овозини ўзи базўр эшитди.
— Сиз қорадорифурушлиқда айбланияпсиз. Уйингиздан катта миқдорда қорадори кукуни топилган. Портфелингиздан ҳам. Халтачаларда бармоқ изларингиз бор.
— Нима дедингиз? Қорадори... фурушлиқ? Менинг уйимдан... Портфелимдан... — Намозов Зоҳиддан «адашибман, гуноҳингиз бошқа» деган гапни кутиб, илинж билан тикилди. — Сиз... адашмаяпсизми? Гуноҳим бошқадир?
— Яна қандай гуноҳингиз бўлиши мумкин?
— Гуноҳимми? — Намозов дафъатан жавоб беролмай чайналди. — Масалан... бировни ургандирман... Кайфда бўлади-ку?
— Бировни урган бўлсангиз, бу иш билан шаҳар прокуратураси шуғулланмас эди. Адашганимиз йўқ.
Намозов энгил тин олди. Елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. Зоҳид ундаги ўзгаришни сезди. У Намозов айбномани дарров рад этади, исбот талаб қилади, деб ўйлаган эди. Индамай ўтиришига қараб, «бўйнига олдим», деб таажжубланди.
— Нимага индамаяпсиз?
— Мен... очиғини айтсам, одам ўлдириб қўйибманми, деб қўрқувдим.
— Қорадорифурушлиқни энгилроқ жиноят деб ўйлаяпсизми?
— Сизнинг тилингизда энгилми ё оғирми, билмайман. Балки униси учун ҳам, буниси учун ҳам отарсизлар. Лекин мен учун одам ўлдириб отилди, деган номус ёмон.
— Қорадори ўнлаб ёш жонларни ҳалок қилади. Бунисига нима дейсиз?
— Нима дердим, бунга қорадори сотадиганлар жавоб бераверсин.
— Сиз-чи?
— Умримда қилмаганман бунақа ишни.
— Ўзингиз ҳам истеъмом қилмаганмисиз?
— Нимани? Қорадориними? — Намозов бош чайқади.
— Қонингиз текширилганда таркибида қорадори топилган. Сиз фақат ароқдан эмас, қорадоридан ҳам маст эдингиз.
— Ёлғон.
— Сизга судмедэкспертиза хулосасини кўрсатамиз. Ҳозир эса... билагингизга қаранг. Намозов шошилиб пиджагини ечди-да, энгини шимариб билагига қаради. Йўғон томир устида билинар-билинемас игна изини кўриб, Зоҳидга даҳшат назари билан қаради. Унинг юмалоқ кўзлари янада катталашгандай бўлди.
— Тамом! — деди у титроқ овозда.
— Нима тамом! — деди Зоҳид тушунмаган одамдай.
Намозов бошини эгиб, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай деди:
— Мен ажал билан ўйнашган эканман... — у бошини кўтариб Зоҳидга қаради. — Менинг бўларим бўпти. Бола-чақам омонми, фақат тўғриси айтинг.
— Хотинингизни кўрдим. Болаларингизни...
— Болаларим ойимникида эди.
— Сиз кимдан қўрқяпсиз?
— Кимдан қўрқяпсиз? Мен қўрқмайман. Қўрққанамда бу ерда ўтирмас эдим...
Зоҳид қалин дафтар очиб, таомилга кўра Намозовни сўроқ қила бошлади. Исм-шарифини, туғилган йили, кунини сўради. Намозов саволларга қисқа, совуқ оҳангда жавоб берар эди.
— Қорадорини сизга ким етказиб берар эди? — деб сўради Зоҳид асосий мақсадга кўчиб.
— Танимайман, — деди Намозов гап оҳангини ўзгартирмай. У қамоққа кимнинг истаги билан келиб қолганини англаган, пухта ўйланган тузоққа тушганини фаҳмлаган эди. Тузоқдан қандай қутулишни билмас эди. Терговчи ҳам балки уларнинг одамидир, деган ўй уни ночор аҳволга

солиб қўйган, на очик гаплашишни, на ўзини гўлликка солишни биларди. Қисқа муддат ичида танланиши мумкин бўлган ягона йўл — «билмайман» деб туриш. Зоҳид унинг тутган йўлини кўра билди. Шунинг учун арқонни узун ташлаб, сўроқни давом эттирди:

— Мижозларингизни айтинг?

— Танимайман.

— Қанчадан олиб, қанчадан пуллардингиз?

— Килосиними?

— Айтайлик, килосини?

Намозов ўйланди. Ўзича чамалади.

— Минг сўмдан олиб, бир ярим мингдан сотардим.

— Демак, килосидан беш юздан қоларкан-да?

— Ҳа, шунақа.

— Кўпдан бери сотармидингиз?

— Кўпдан... уч-тўрт йил бўлди.

— Пулни нима қилардингиз?

— Пулними? Еб-ичиб...

— Мени лақиллатмоқчимисиз?

— Саволларингизга тўғри жавоб беряпман-ку?

— Қорадорининг килоси минг сўм эканми? Қайси аҳмоқ ишонади бу гапга? Сиз илмдан бошқа нарсаларга ҳам ҳеч аралашганмисиз?

Намозов «илм» деган сўзни эшитиб, худди «дафтарим уйда қолибди», деб ёлғон гапириб қўйиб уялган боладек бошини эгди.

— Ёлғонни эплаган одам гапириши керак, — деди Зоҳид аччиқланиб.

«Тўғри, — деб ўйлади Намозов, — бунга ҳам истеъдод лозим. Мен ҳатто оддий ёлғонни ҳам эплай олмайман. Ёлғондан қуллуқ қилсам, ёлғондан жилмайиб қўйсам... аллақачон академик бўлиб кетармидим... Насиба «бунчаям ношудсиз-а», деб тўғри айтади...»

— Менга тўғри гапни айтинг. Мен қорадорифурушлигингизга ишонмайман. Агар «йўқ, чиндан ҳам қорадори сотардим», десангиз, қани, мени ишонтиринг-чи?

Шариф қотмадан келган, қорача бу йигитга ажабланиб қараб, базўр кулимсиради.

— Ишонтиринг, дейсизми? Мен жиноятчи эканимга сизни ишонтиришим керакми? Қизиқ-ку?

— Ҳа, қизиқ. Аслида мен сизни ишонтириб, айбингизни бўйнингизга қўйиб, қаматишим керак.

— Айблайверинг. Мен тонмайман. Бошга тушганни кўз кўрар экан. Бир-икки йил ўтади-кетади.

У дунёдан ҳали ҳеч ким қайтмаган. Қамоқдан эса эсон-омон қутулиб чиқиш мумкин.

— Бир-икки йил денг?.. — Зоҳид ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, маҳбуснинг қаршисида тўхтади. Намозов «урмоқчимиз?» деган хавотир билан қараб, турмоқчи бўлди. Зоҳид уни елкасига қўлини қўйиб, «жилманг» деган ишора қилди. — Бир-икки йил эмас, сайру саёҳат узоқроқ давом этса керак.

— Ўн йил бўлмайдим, менга деса.

Зоҳид аччиқланиб, маҳбусни икки елкасидан маҳкам ушлаб бир-икки силтади.

— Сиз мен билан олди-сотти қилманг. Бўладиган гапни айтинг, кимдан кўрқяпсиз?

Шариф унинг кўзига қараб олди. Яқиндагина мулойим боқиб турган, ишонч уйғотиши мумкин бўлган нигоҳда жаҳл учқунларини кўриб «Энди дўппослайди», деб ўйлади. Бошини эгиб, гарданига мушт тушишини кутди. Ҳатто гардани тошдай қотиб, зириллай бошлади. Мушт тушса, оғриқ тарқаб, енгил тортадигандай туюлиб, «урса урақолмайдим» деб ўйлади. «Кейин калтақдан одам ўлмайди. Одам қаторига кириб калтак есам ебман-да. Бола бўлиб биров билан муштлашмабман, бировдан тузукроқ калтак емабман. Ана энди, донғим чет элга чиқиб турганида бир бефаросат саваласа. Лиссабонда ҳозир менинг таърифимни келтириб мақташаётгандир. Бу ерда калтак еяётганимни тасаввур ҳам қилишмаса керак...»

Шариф кутгандай мушт тушмади. Зоҳид уни қўйиб юбориб, жойига қайтди.

— Сиз олим одам экансиз. Агар заводда оддий хизматчи ёки оддий ишчи бўлсангиз, нимадан қўрқаётганингизга тушуниб етардим. Бирга ўғирлик қилган шерикларидан чўчиаяпти, дердим. Ҳозир жойингизга қайтиб, ўйланг.

Ешик очилиб, соқчи кирди. Маҳбус томон икки қадам қўйди.

— Тур, — деди совуқ оҳангда. Шариф турди. — Қўлингни орқага қил.

Шариф итоат этиб, буйруқни бажарди.

«Жойингизга бориб, ўйланг» эмиш, — деб фикр қилди у, қамоқхонанинг узун даҳлизидан борар

екан. — Энди бу ер менинг жойим бўлиб қолдимми? Менинг жойим... Ёмон эмас. Лаҳадга нисбатан шу ер тузук. Болаларим омон бўлса бас. «Катта миқдорда қорадори топилди», дейди. Катта миқдори қанча? Ўн минг сўмликми? Ё кўпроқми? Шунча қорадорини уйимга ташлаб қўйган бўлса, бу терговчиларига ҳам сарф-харажат қилишгандир? Агар бу болага ҳам беш-ўн минг сўм берилган бўлса, умумий ҳисобда... нарҳим чакки эмас экан-да? Ўн беш, йигирма минг сўмлик одам эканман-да? Баъзи бировларни сариқ чақага ҳам олишмайди. Менга шунча пул сарфлашибди. Бойваччалар бировни қамоқдан чиқариш учун пул сочишарди. Менга келганда қамоққа тиқиш учун сарфлашди. Ўн беш, йигирма минг уларга пулми? Бир кунда чиқариб олишади. Мен уларга ёқмай қолган эканман, шунча овора бўлиб, найранг ишлатиб, пул кетказиб юрмай, шартта ўлдириб юбора қолишса яхши эмасмиди?

Ё ўлдириш қимматроқ тушармиди? Бе, уч-тўрт юз сўм билан тинчитиларди. Битта алкашни ёки гиёҳвандни ишга солишса тамом-да. Лекин қон тўккилари келмабди. Нимага? Инсоф қилишдимми? Инсофни қаёқдан олишди? Ё қўрқишдимми? Келиб-келиб мендан қўрқишадими? Ё менинг бурнимни ерга ишқаб, мулла қилишмоқчи бўлишдимми? «Мулла» бўлган тақдиримда улар нима наф кўришади? Барибир энди ўша заводга қайтиб бормайман-ку?»

— Тўхта, деворга юзланиб тур.

То шу буйруқ янграгунча, камера эшиги тарақлаб очилгунча мана шу хаёллар Шарифга ҳамроҳ бўлди.

4

Зоҳид маҳбус чиқиб кетганидан кейин ҳам бир неча фурсат ўрнидан қўзғалмади. Прокуратура терговчиси билан жинойт қидирув инспекторининг ишида катта фарқ борлигини мана шу биринчи қадамидаёқ аниқ ҳис қилди. Унинг назарида прокуратурадаги иш осонроқ туюларди. Прокуратура ходимлари унинг кўзига лоқайд тўралар сифатида кўринарди. Унинг аввалги иши жинойт изига тушиш, жинойтчини ушлашдан иборат эди. Қолганини жинойтнинг катта-кичигига қараб ё шаҳар, ё депара прокуратурасига ўтказиларди. Терговчилар савол-жавоб қилиб ишни судга оширишарди. Энди эса собиқ ҳамкасби — жинойт қидирув инспектори ушлаб берган жинойтчининг тақдири унинг қўлида. Биринчи жинойтчи — олим. Яқиндагина олимпик шоҳсупаси томон дадил бораётган, акаси ўлимидан сўнг шартта бурилиб, бошқа йўлга ўтган, дам-бадам олимпик кўчаларида хаёлан сарсари кезувчи йигит янги ишда илм одамига йўлиқиб турса! Тақдир уни синамоқчимми?

Зоҳид юраги сиқилиб, дафтарга формулаларни беихтиёр ёза бошлади. Унинг одати шу — юраги сиқилса, калаванинг учини йўқотиб, гаранг бўлса, беихтиёр равишда формулалар ёзиб, ечиб чиқара бошларди. Ёд бўлиб кетган Эйнштейн назариялари ёки ҳисоб оламининг ечими мушкул рақамлари дафтар саҳифаларини тўлдирарди.

У ҳуқуқ соҳасига буюк умид билан ўтган эди. Адолат тикламоқни истаб эди. Бир деҳқоннинг боласига ҳаётда нима керак? Кунда бир коса овқатга қорни тўйган, овқат бўлмаган тақдирда нон-чойга қаноат қилган, эгнидаги кийимининг енги то тирсагига келиб, калта бўлиб қолгунича янгисини кўрмай ўсган бола подшолик тахтини талаб қилармиди? Отасининг ёнида кетмонига сиғиниб яшаган, раис бува марҳамат этган дамда мактабда ўқиб, бошқа пайт далада кесак ялаган бола дунёга танилувчи олим бўлиш орзусида юрармиди? Қарангки, шундай бўлиши

мумкин экан. Акаси шаҳардаги олий ўқишга кирганида Зоҳид тўққизинчи синфда эди. Бир томондан акасига ҳавас қилиб, яна бир томондан риёзиёт муаллими қизиқтириб ўқишлари бирмунча яхшиланиб, оқибатда олтин нишонга даъвогар бўлиб қолди. Дунёнинг ажабтовурлигини қаранг-ки, сувчининг ўғли шундай эътиборга, яъни, даъвогарликка лойиқ экан. Аммо паловнинг масаллиғи билан шавла пишириш мумкин бўлганидек, аълочи бола олтин нишон олавермайди. Паловни дамлаётганда бир пиёла сувни меъеридан кўпроқ қуйиб юборсангиз, қўлбола шавла ейсиз, ўқув давомида мингта «беш» олиб, биттагина «тўрт»га илинсангиз, олтин нишонни тушингизда кўриб, аълочи бола сифатида мактабдан учирма бўласиз. Албатта, билим берган муаллимларингизга мингдан-минг раҳматлар айтишни унутмайсиз.

Сизни билмайман-у, аммо Зоҳиднинг бошига шундай савдо тушган. Пешонасига «жамиятшунослик» деган фандан битта «тўрт» олиш ёзилган экан, нима қилсин бечора. Риёзиёт муаллими бир ёндан, акаси бир ёндан тарғиб қилиб, уни Масковдаги олий ўқишга боришга кўндиришди. Шу муносабат билан отаси битта сигирни сотадиган бўлди. «Иккита сигирни боқиш азобидан қутуламан. Бир оилага битта сигир етади-да, кузга бориб туғиб берса, яна иккита-да...» деди отаси. Отаси кўп аломат одам-да. Худо уни яратишга яратиб, сўнг унутиб қўйганми, ҳар ҳолда шундайгина яралганича қолаверган — устмонлик, ҳийла, макр, ёлғон деган неъматлардан бебаҳра юраверган. Йўқса, битта сигирнинг пули билан ўғлим катта ўқишга кириб, катта одам бўлиб кетади, деб ўйлармиди. Телевизорни дастлаб кўрган маҳалда ғунча лабли қизга кўз қисиб, имлаб қўйиб бир ҳафта ўзича хурсанд бўлиб юрган одамнинг ўғли вояга етиб Масковдай жойда ўқир экану сигирдан воз кечиши нима экан?..

Ҳам тижорат, ҳам саёҳат деганларидай, риёзиёт муаллими ҳам борган эди Масковга. Ёзма имтиҳондан «уч» олгач, тарвузлари қўлтиқларидан тушди. Зоҳид масалани ёд қилиб олган эди, муаллимига ёзиб кўрсатди — тўғри чиқди. Муаллим имтиҳон олувчилар билан баҳслашди. Фойда бермади. Оғзаки имтиҳонни «тўрт» баҳога топшириб, рус тилидан «икки» олдию «сигирнинг жони шуларга худойи бўлди-да», деб қайтишди. Улар «Тошкент ўқишхоналарида порахўрлик кучли, Масковда инсоф бор», деган умидни, ўйни ўша ёқнинг ўзига кўмиб келаверишди. Зоҳид кетмонни елкасига ташлаб, отаси билан далага чиқди.

Колхозда ўн беш кун озодлик эълон қилиниб, кунига тўрт-бештадан тўй ўтаётган кунларда қишлоққа тепакал бир ўрис жингалак сочлари оқариб кетган бир ўзбек билан бирга келиб, Зоҳидни суриштирди. Зоҳид уни таниди: Масковда оғзаки имтиҳонни шу одамга топширган эди. Унинг муаллим эканини биларди, бироқ, риёзиёт бўйича етук мутахассис эканидан беҳабар эди. Жингалак сочлари оқарган ўзбекни эса Зоҳид танимади.

— Ёзма имтиҳондаги масалани мен тузган эдим. Унинг иккита ечими бор эди. Сен ечимнинг учинчи йўлини топган экансан. Кейин фикрласам, сен топган йўл маъқулроқ экан. Сен келгуси йили Москвага албатта боришинг керак. Мана, Ҳабиб Сатторович сендан хабар олиб турадилар. Бу киши менинг шогирдим. Сен менга кенжа шогирд бўласан.

Зоҳид бундан беҳад хурсанд эди. Гўё олий билимгоҳни битириб келгандай қувонганди. Бироқ, муаллими тушмагур ишни бузди.

— Зоҳид энди Масковга бормади, ўртоқ профессор. Билимгоҳингизда Ўзбекистон учун нечта ўрин ажратилган? — деб сўради. — Биттами? Бу йил ким кирди? Сизга ёлғон, менга чин — министрнинг ўғли кирди. Карра жадвални биладими ё йўқми, менга қоронғи. Лекин у имтиҳонларни «беш»га топширди. Сиз тузган масалани ҳам зўр қилиб ечиб бергандир. Ўзбекистонда министр деганлари кўп, уларнинг болалари кўп. Ҳар йили биттадан сигир сотишга бизнинг қурбимиз етмайди. Камбағалнинг боласи қадимда ҳам ўқиёлмаган, ҳозир ҳам ўқиёлмайди. Катта олимлар, катта одамлар таржимаи ҳолида камбағалдан чиққанман, етимхонада ўсганман, деб ёзишади. Бари ёлғон! Ҳаммаси бойнинг болалари. Ҳаммаси отасининг олтинлари туфайли ўқиб одам бўлган!

Муаллимнинг бу гаплари Зоҳиднинг отасига маъқул келиб, «ўғлим Масковда ўқисин» деган

умидидан воз кечди.

Кетмонини тинчгина чопиб юрганида, келгуси ёз бошларида Ҳабиб Сатторович деган одам яна келиб, эски гапни қўзғади. Узоқ давом этган музокаралардан сўнг томонлар сулҳга келишдилар — Зоҳид Масковда эмас, Тошкентда ўқишга рози бўлди. «Майли, олий маълумотни Тошкентда олсин, бироқ, аспирантурани албатта Москвада ўқийди», деди Ҳабиб Сатторович. Ўқишнинг иккинчи йилиёқ, Зоҳид олимлар назарига тушди. Унинг имкониятлари, келажаги ҳақида умидли гаплар бошланганди. Бироқ, акасининг ўлими, терговчилар, ҳакамларнинг номардлиги барча имконияту умидни парчалаб ташлади. Зоҳиднинг елкасига бир шайтон миниб олиб «бу ўқишни ташлайсан, ҳуқуқ илмини оласан, бу аблахларга қарши курашасан, адолатни тиклайсан, бечораларга суюнчиқ бўласан», деб минғирлайверди. Зоҳид бу гапларга кўнди. Тўнғич ўғли дардида қадди букилган отага ҳам шу фикр маъқул келди.

Мана, орадан йиллар ўтиб, риёзиётчилар умид билан қараган йигит шаҳар турмасининг сўроқхонасида ёлғиз ўтириб, рақамларга рақамлар улаяпти: қўшув, бўлув, олув, сўнг илдиз остидаги рақамлар... Буларни ечиш унга чўт эмас. Аммо адолат формуласига тиши ўтмаяпти. Не-не алломаю донишмандлар еча олмаган масалага унинг қурби етармикин?

III б о б

1

Шаҳар марказидаги эътиборли идоранинг ертўласида видеобар очишди. Ертўлага иморатнинг биқинидан тушилади. У очилмасидан илгари ертўлада идоранинг эски-тускилари сақланарди. Икки йил муқаддам идора ертўлани таъмирлаш учун катта миқдорда маблағ ажратди. Айрим маҳкамалар эшикларини бўятиш учун пул тополмай сарсон юрганида бу идорага икки юз минг сўм ажратилиши ҳукуматнинг хотамтойлигимиз ёинки идоранинг эркалигимиз, билиб бўлмади. Қайта қуриш деган нарса билан боғлиқ воқеалар шунчалар шиддатли эди-ки, «халқ аранг тирикчилик қилаётганида ертўлани таъмирлашга бало борми» дейдиган одам топилмади. Зимдан қараганда халқ ғамини чекиб юрувчи бу идора ходимлари ҳам гўё оёқлари остида нималар содир бўлаётганидан беҳабар эдилар. Ертўла таъмир этилиб, Асадбек ихтиёрига ўтгач ҳам «халқ фидойилари»да ажабланиш уйғотмади. Улар оламшумул ишлар билан — халққа озодлик бериш ўйи билан банд эдилар. Оёқлари остида нималар бўлаётгани эса уларни қизиқтирмасди.

Асадбекнинг қароргоҳи учун жой лозим экан, тузукроқ иморатга қаҳат келибдимиз? Айниқса идоралар сони қисқараётган дамда бирон иморатни ижарага олишдан осонроқ иш йўқ. Шаҳар ижроқўмининг раҳбарларидан бири бу юмуш билан шахсан шуғулланиб, Асадбекнинг янги идораси учун кўп жойларни тавсия этди. Асадбек барча қулайликларга эга иморатлардан воз кечиб, шу ертўлани танлади. Ертўлага иморат ичидан йўл бор эди. Асадбек ихтиёри билан иморат биқини кавланиб, зинапоя қилинди, қалин пойдевор тешилиб, эшик очилди. Ертўлага икки томондан кириб-чиқиш имкони туғилди — шуниси беҳавотирроқда. Давлат ажратган икки юз минг сўм билан бир ишнинг уддасидан чиқиш мушкул. Асадбекнинг беш юз минг сўми хароб ертўлани ўн икки хоналик шинам саройчага айлантирди. Унинг бир хонаси видеобар, қолганлари иш юритишга, ҳордиқ чиқаришга мўлжалланган эди. Маишатхона, ҳатто ҳаммом ҳам назардан четда қолмади.

Юқорида халқпарварлар мажлисдан бўшамай томоқ йиртишади. Пастда эса Асадбек ўз ишини юритади. Ҳаммининг назари юқорида. Паст билан бировнинг иши йўқ. Видеобарда чой, қаҳва, шарбатдан бўлак ичимлик йўқ. Очилганидан бери бирон марта ҳам хориж филмини кўрсатмади. Бисотида уч-тўрт мултфилм, эски ҳинд филмлари, Шералининг, Фуломнинг контсертлари... Бу ерга кунда бешта одам кирса киради, бўлмаса йўқ. Булар — кундузнинг манзараси.

Тунда видеобар ўзгача манзара касб этади. Соат ўн бирларга яқин иморат олдида иккита милитсионер пайдо бўлади. Сўнг оппоқ «Волга»лар бир дақиқага тўхтаб ўтишади. Ундан тушган сипо одамлар атрофга аланглаб олиб, ертўлага шўнғишади. Мажлислардан хориган халқпарварларнинг етакчилари кўча томондан эмас, ичкаридаги зинадан тушиб борадилар. Тун ҳукми заптига олганида оқ «Волга»лар яна бирин-сирин пайдо бўладию эгаларини олиб жўнайди. Шундан кейин милитсионерлар ҳам ғойиб бўлишади. Тонгга яқин усти берк юк машинаси идора орқасидаги дарвозадан ҳовлига киради. Бўш шишаларни ортиб жўнайди. Унинг изидан «РАФ» келиб тўхтади. Бири биридан ширин қизлар машинага илдам чиқиб ўтиришади. Соатга қараган киши юк машинасининг уч, «РАФ»нинг бир дақиқада иш битириб жўнаганига гувоҳ бўлади.

Идорада қоровуллик қилувчи ёш, чапдаст йигитлар барча ишни вақтида, аниқ бажарилишини таъминлайдилар. Қайта қуриш шарофати билан барча идоралардаги кекса ходимлар ўрнини иқтидорли ёшлар эгаллаганидек, пенсия пули тирикчилигига етмай, шу қоровуллик маошига кўз тикувчи қариялар тантана билан кузатилиб, улар ўрнига тоғни бехосдан уриб талқон қилиб юбормасликлари учун камтаринроқ ишни истаган йигитларни олишди. Бу йигитлар идорага кирувчи ҳар бир кимсага салом бергучи, бағоят одобли ҳам эдилар.

Асадбек ҳар уч йилда қароргоҳини ўзгартирарди. Дастлаб гуруҳбоши бўлиб иш бошлаганида Эски Жўвадаги пастқам уйни ижарага олган эди. Вассажуфт, қорасувоқ уйда тун билан ароқ ичиб, чекиб чиқиларди. Лекин эртасига бу уйга кирган одамнинг димоғига қўланса ҳид урилмасди. Шунинг учун ҳам Асадбек ўша дастлабки қароргоҳини кўпроқ ёқтирарди. Орадан йиллар ўтиб, қароргоҳларини кўп ўзгартирди. Мана бу янгиси хон саройидек безалди. Лекин кўнгил қурғур барибир ўша қорасувоқ уйни қўмсаб қолади.

2

Янги йил кутиш баҳонасида тунни бедор ўтказган шаҳар тонгни кўзда уйқу билан кутиб олди. Кимдир тун билан телевизор кўриб, кимдир улфатлари билан тўйиб ичиб, кимдир жононлар билан тўйиб маишат қилиб, энди ҳордиқ чиқарар эди. Бундай байрамлар Асадбекнинг одамлари учун ҳаром, у байрам кунлари яйрашни, маишат қилишни қатъиян таъқиқлайди. Унинг назарида айнан шундай кунда қопқонга тушиб қолиш мумкин. Одамлари бунга кўникиб кетган. Асадбек вазият ва имкониятга қараб эълон қилган байрам кунлари яйраб олишади. Янги йилнинг биринчи куни шаҳар уйқудан турмай, видеобар эшикларини очди. Бошқа кунлардан фарқли ўлароқ, бу тун видеобар ишламади. Оқ «Волга»лар ҳам тўхтаб ўтмади. Видеобар оғаси, чақчайган кўзларидан бирон-бир маъно уқиш мушкул бўлган, қалин мўйлови туртиб чиққан тумшугига ҳусн бериш ўрнига баттар хунуклаштирган барзанги йигит хорижнинг қизил духоба қопланган юмшоқ курсисига ястаниб олган эди. У гўё телеэкрандаги мултфилмни томоша қилар, хаёли эса ён курсида ўтирган, башанг кийинган, кўзларида саросима сузаётган одамда — вино заводи бошқони Қилич Сулаймоновда эди.

Бошқон саҳар чоғи видеобар эшиги очилиши билан пайдо бўлди. Видеобар оғаси ҳам, пештахтани артаётган хушбичим қиз ҳам унга «нима учун келдингиз?» демади. Ўн саккизни қоралаган хушбичим қиз вазифасини аниқ билади: чой, қаҳва қайнатиш, келган-кетганларга эътибор бермаслик, видеобар эгаси имо қилган одамга қараб ширин жилмайиб қўйиш. Видеобар оғаси ҳам вазифасини аниқ билади: салом-аликни жойига қўйиш, келган одамларнинг, танишми ё нотанишми барибир, ҳаракатини синчиклаб кузатиш, ортиқча гаплашмаслик, савол бермаслик. Ана шу вазифасига амал қилгани учун ҳам, Қилични яхши таниса-да, салом-алиқдан нарига ўтмади. Сўфи таҳорат қилишга улгурмай бу одам етиб келибдими, демак, сабаби бор. Демак, аъёнлар, сўнг хўжайин ҳам келадилар. У ичкарини тайёрлаб қўйган. Бундан кўнгли тўқ. Видеобар янги йил кечасида ташқаридан зулфинлангандай кўринса-да, ичкарида ҳаракат тўхтамаган эди. Тўртта телефон қўйилган хонадаги икки қиз, пештахта ортидаги хушбичим қиз гўё хуру филмон сингари видеобар эгасига

бир кечалик жаннатни беришган, базм қуришган эди. Тонгга яқин базм энг ширин ерида барҳам топган, хоналар саришта қилиб қўйилган эди. Базм иси хўжайин димоғига етиб борса, қай кунларга тушишларини билишса-да, бу тун шайтон йўриғидан чиқишолмаганди. Уларга биров келиб «бу гуноҳингиз яратганга маъқулмас, энди жазолайди», деса «тавба қиламиз, худо кечиради», дейишлари мумкин. Аммо «Асадбек бу ишингиздан хабар топди» деса, юраклари ёрилиб ўлишлари ҳеч гап эмас. Чунки Асадбекнинг кечирмаслигини барчалари билишади. Била туриб ўзларини тийишолмади. Нима қилишсин, тирик жон...

Қилич иккинчи пиёладаги чойни ичиб улгурмай эшик очилиб, жуссаси кичик, эти устихонига ёпишган, қалдирғоч мўйлаби ўзига ярашган одам кўринди. Бу одамни яхшилаб таниб олинг: Ҳайдар Асроров, лақаби Кесак полвон. Асадбекнинг ўнг қўл аъёни. Озғин, чайир бўлгани учун Кесак полвон, деб аташгандир, десангиз янглишасиз. Ҳар бир жамоанинг ички тартиби, расм-русуми бўлганидек, бу оламнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидаси бор. Шулардан бири — бу оламга қадам қўйган ҳар бир тирик жонга лақаб берилади. Лақаб осмондан олинмайди, балки хатти-ҳаракати, феълига қараб топилади. Жуссасига қараб танланганида Ҳайдар Кесак эмас, Тошполвон ёки Темир полвон бўлиши керак. Унинг панжаларини Худо суюқдан эмас, темирдан яратган. Гарчи сигир йилида туғилган бўлса-да, Асадбек ҳазиллашиб бунинг мучали мушук, дейди. Бунга сабаб, ёшлик чоғларида, ҳали «карате», «ушу» деган гаплар йўқ пайтида Кесак полвон муштлашгудай бўлса мушукдай сапчиб, уч-тўрт давангирга бас кела оларди. Кесак полвон анчадан бери ўзи муштлашмайди. Ёнида биргина имосига маҳтал бўлиб турган ўзи сингари чайир йигитлари бор.

Кесакполвон хонага кириб, Қилич билан сўрашиб олгунича бир-икки дақиқа вақт ўтади. Саломалик чоғида эътиборга молик гап-сўз бўлмагани учун, вақтдан фойдаланиб Ҳайдарга Кесак полвон лақаби берилишининг тарихини баён қилай:

Бу воқеа эллик саккизинчи йилда бўлиб ўтган эди. Ҳайдар Асадбек билан янги танишган кунлар. Эрталаб кўпроқ темир йўл бекати атрофида «ов» қилар эди. Поездда келган одамларни зимдан кузатиб, пули бор, деб гумон қилинганларининг изидан тушарди. Бир куни Ҳайдар Намангандан келган икки одамни мўлжалга олди. Яктаги устидан қўшбелбоғ боғлаган ўрта яшар киши унинг эътиборини тортди. Иккала одамнинг қўлида арзирли юк йўқ, белбоғ эса дўмпайиб турибди. Демак, булар бозорга мева-чева олиб келувчи деҳқонлардан эмас. Пулни белбоққа боғлаб тўй-пўй ташвиши билан шаҳарга тушишган. Ҳайдар бунақа одамларнинг феълени билади. Пулни ё маҳси қўнжигга ё белбоққа яширишади. Кўпчилик белбоғни маъқул кўради: пул белга дармон, дейишса керак-да. Ҳайдарнинг «мижоз»лари, аксига олгандай, трамвайга чиқишмади. У ёққа тентираб, бу ёққа галдираб, уч вагонли трамвайлар бемалол бўлиб қолди. Энди ишни трамвайда эплаштиришнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ҳайдар уларнинг изига тушиб, Олой бозорига қадар борди. Лозим бўлганида ҳимоя қилиш мақсадида Асадбек унга соядек эргашди. Чўнтак, белбоғ кесишга Ҳайдардан ўтадигани йўқ эди. Хуллас, белбоғ кесилди. Кесишга кесдию оғирлигидан ҳайрон бўлди. Панароққа ўтиб қарасаки, белбоғда сариқ чақа ҳам йўқ — беш-олтита кесак ҳафсала билан териб қўйилган. Ҳайдар «бу қишлоқи кўзни шамғалат қилмоқчи экан», деб ўйлади. Аслида шаҳарни бир томоша қилиб келай, деб йўлга отланган бу деҳқон «таҳоратга кесак топиладими йўқми» деб ҳар эҳтимолга қарши белбоғига тугиб олган эди. Ўшанда аламдан бўзариб турган Ҳайдарга қараб туриб Асадбек роса кулди. Лақаб ҳам ўшанда туғилди. Икки ошна бу воқеани тез-тез эслаб, мириқиб кулишади. Кесакполвон Қилич билан омонлаша туриб, пештахта ортидаги хушбичим қизга қараб олди. Қиз унга ширин жилмайди. Видеобар эгаси бу қарашнинг маъносини дарров илғади. — Окахон, гап йўқ, шкалад егандай бўласиз, — деди қўлини кўксига қўйиб.

Ҳайдар ичкари кириб кетгач, худди келишиб олингандай Эҳсонов пайдо бўлди. «Чувринди» деган лақаб барваста, юзлари ҳамиша қип-қизил, овози темир жарангидай бу одамга унча мос келмайди. Ёшлигида олган бу лақабига кўникиб кетган. Асадбек билан Ҳайдар Андижондан келган ўн уч ёшли чувринди бу болани олтмишинчи йилда қанотларига олиб янглишмаган

эдилар. Камгап, сермулоҳаза, уришганда эса отасини ҳам танимайдиган беаёв эди бу Чувринди.

Ҳайдар бирон-бир масала хусусида фикр юритилганда тез, аммо саёзроқ хулоса чиқарарди. Маҳмуд эса аксинча эди. Асадбек шунинг учун ҳам кўпроқ Маҳмудга суянарди.

Аъёнлар ичкарига кириб кетишгач, орадан ярим соат ўтиб, телефон жиринглади. Қиз гўшакни қулоғига тутиб, видеобар оғасига кўз тикди.

— Хўжайин келмас эканлар. Бегавотга кетибдилар, — деди айбдор одамнинг овози билан. Бу гапни эшитган Қилич «кетаверсаммикин?» дегандай видеобар оғасига қаради. Йигит қизнинг хабарига ҳам, Қиличнинг савол-назарига ҳам эътибор бермади. Чунки бу хабарнинг сири хушбичим қизга ва Қиличга номаълум, видеобар оғасига эса ойдай равшан эди. «Хўжайин келолмайдилар» деб қўнғироқ қилиндими, демак, Асадбек ярим соатлардан кейин пайдо бўлади. Ҳозир ичкари хонага ўрнатилган тўрттала телефон ҳам жиринглаб шундай хабар эшитилган. Асадбек, кўнгли нотинч маҳалларда ана шундай найранг ишлатиб турарди. Биронтаси изимга тушса, пойлаб турган бўлса чалғийди, деб шу усулни қўллайди. Бу найранг фақат энг ишончли одамларгагина маълум. Асадбекнинг белгиланган жойга, белгиланган соатда келмаслиги, ё ярим соат аввал, ё кейин пайдо бўлиши ҳам унга аён. Видеобар оғаси бепарво бўлгани учун Қилич ҳам ноилож мултфилмга тикилиб ўтираверди. Ярим соатда юраги сиқилиб, жони ҳалқумига келди. Охири чидай олмади:

— Мен кетаверайми? — деб сўради.

— Окахон, ўтирибмиза-де чақчақлаши-иб... Чойдан олинг. Бугун оддих бўлса, шошиб қаёққаям борасиз. Ҳозир Шерни қўйиб бераман. Бир мазза қилинг, — у шундай деб хушбичим қизга қаради. Телеэкран пирпираб ўчди. Дам ўтмай пирпираб ёришиб, торини қўлтиқлаб олиб қўшиқ айтаётган Шерали кўринди. Шерали учинчи ашулани айтаётганда Асадбек келди. Саломга алик олдию ҳол-аҳвол сўрашмасдан, индамай ўтиб кетди. Видеобар эгаси Қиличга «Окахон, аҳволингиз чатоқ, хўжайиннинг феъли айниган», дегандай қараб қўйди. Қилич бефаҳм одамлардан эмас, Асадбекнинг ранги-рўйига қараб, аҳволи ёмонлигини ўзи ҳам билди.

Асадбек кенг хонага кириб аъёнлари билан саломлашгач, ўртада туриб атрофга синчиклаб қаради. У ичмас ҳам, чекмас ҳам эди. Шунданми, димоғи ҳар қандай исни илғаб, ажрата оларди. Ҳайдар ҳам, Маҳмуд ҳам ярим соатдан мўлроқ вақт шу хонада ўтириб ҳеч нимани сезишмаган эди. Асадбек хонани кўздан кечиргач:

— Бўтқа! — деб бақирди.

Бўтқа — видеобар эгаси Кенжанинг лақаби. У Асадбек кириб кетгач, жойига бориб ўтирмай, эшик оғзида турган эди. Хўжайиннинг қаҳрли овозини эшитгач, шошилиб кирди.

— Лаббай, окахон, — деди қўл қовуштириб.

Асадбек ҳеч нарса демай тескари шапалоқ тортиб юборди. Оғиз-бурни аралаш тушган кутилмаган зарбдан Бўтқа мувозанатини йўқотиб йиқилай деди. Бир уришда одамнинг жонини суғуриб оладиган бу йигит гавдасини ростлаб, «хўжайин, яна уринг, мазза қилдим» дегандай қўл қовуштириб, бошини эгди.

— Шу ерни ҳам ҳаром қилдингми, ҳайвон! — деди Асадбек унга қарамай. Бўтқа хўжайин тикилиб турган нуқтага қараб, жони чиқиб кетгудай бўлди. Кечаси маишат қилиб, хонама-хона изғишганда гангиб бу хонага ҳам кирган, чордона қуриб ўтириб, яланғоч қизларни ўйнатган эди. Хонага кирганида қўлида пиёла бор эди. Конякни ичиб бўшаган пиёлани стол тагига қўйганича унутган экан. Хўжайин кира солиб, шуни ҳам кўрибди. Бўтқа шошилиб пиёлани олди-да, чиқиб кетди.

Асадбек ўз ўрнига ўтмай диванга, Чувриндининг ёнига ўтирди.

— Буларни бичиб қўйишим қолди, — деди ўзига ўзи гапиргандай.

Ҳайдар ҳам, Маҳмуд ҳам Асадбекнинг қизи топилганини, уйга қай ҳолда кириб келганини биларди. Лекин «қизингиз топилибди, энди нима қиламиз», деб сўрашмади. Узоқ йиллар бирга бўлиб, Асадбекнинг кўзига қарабоқ ниятини фаҳмлаб олувчи бу аъёнлар шу вақт мобайнида

сабрга ҳам ўрганган эдилар. Улар Асадбекдан олдин гап бошламасдилар.

— Анави тўнкани нима қиламиз? — деди Асадбек, жаҳлдан тушиб.

Гап вино заводи бошқони Қилич Сулаймонов хусусида эди.

— Ўтган куни Хосилбойвачча билан учрашган, — деди Кесакполвон.

— Беш кун аввал ҳам учрашган эди, — деб эслатди Чувринди.

— Топган одамани қара, — деди Асадбек...

— Тинчителиб қўя қолиш керак, — деди Кесакполвон.

Асадбек Чувриндига қаради. Агар у «ҳа» деб қўйса, масала анча ойдинлашарди. Асадбек бошқа фикрда эди, Чувриндидан шу фикрини қўлловчи, ҳеч бўлмаса яқин келувчи гап кутди.

— Ўзи пиширган шўрвани ўзи ичсин, — деди Чувринди. Бу гапдан Асадбек кўнглига равшанлик кирди.

— Тўғри, чақир уни, — деди.

Учовлон йиғилиб, ёнларида бошқа одам бўлмаса, дастёрлик вазифаси Чувриндига юкланар эди. Ҳозир ҳам бу буйруқни малол олмай ўрнидан турди. Унинг эшикни очиб кўриниш беришиёқ Қиличга ваҳм сочди. «Тақдиримни бирпасда ҳал қилишдими?» деган хавотир билан катта хонага кирди. Ҳозир у завод бошқони, шаҳарнинг манаман деган бойига ўхшамас, балки бир тўп оч мушукларга рўпара бўлган бечора сичқон аҳволида эди. «Пулинг бўлса, чангалда шўрва» дейишади. Пули кўп одам балки шўрвани чиндан ҳам чангалида ушлаб туриши мумкин. Аммо ўз жонини ушлаб қола олармикин? Ҳар куни ўнлаб одамларнинг таъзимига беписанд қаровчи Қилич, «сенга раҳбарман» деб пўписа қилувчиларнинг овозини беш-ўн сўм пул билан ўчириб қўя олувчи бошқон иштонини бехос ҳўл қилиб қўйган боладек шалвираб қолди.

Асадбек хонага икки қадам қўйиб, тўхтаб қолган бошқонга тикилди. Четдан қараган кишига Қилич ҳам, Асадбек ҳам қотиб қолган ҳайкалдай туюлиши мумкин эди. Фақат Қиличбек кўзларини пирпиратиб ҳайкал эмас, тирик жон эканидан далолат бериб турар эди. Асадбекнинг нигоҳи илон авровчисиники сингари ўткир эди. Шундай тикилганда ҳатто Ҳайдар билан Маҳмуд ҳам баъзан каловланиб қолишарди. Мана шу нигоҳнинг ўзи юз дарра туширишдан афзалроқ эди. Чунки бундай қарашнинг оқибати даҳшатлироқ ҳукм билан яқунланиши Асадбекнинг феълини билганлар учун сир эмасди.

— Бу ёққа ўтиринг, ўғил бола.

Асадбек киноя билан шундай дегандан кейин ҳам, то Қиличбек рўпарадаги юмшоқ курсига ўтиргунча ҳам нигоҳини узмади.

— Эшитдингларми, бу акамиз шаҳарга ҳоким бўлибдилар? — деди Асадбек. Гарчи унинг саволи аъёнларига қаратилган бўлса-да, кўзи ҳануз Қиличда эди. — Ё мен хато эшитдимми? Балки дунёга ҳокимдирсиз, а?

Қилич Асадбекка тик қараёлмай, мадад истаб аъёнларга боқди.

Шу пайтгача улар орасида бундай оҳангда гап-сўз бўлмаган эди. Асадбек бирон нарсадан ранжиса одамлари орқали маълум қиларди. Ўзи майда-чуйда гапларга аралашмасди. Қилич заводдаги ишни юритишда, ишга одам олиш ёки бўшатишда Асадбек чизган чизиқдан четга чиқмас эди. Бош муҳандис қамалган куни чопар келиб «хўжайин хафалар» деди-ю, унинг оромини олди. У Шарифнинг юқори лавозимга нолойиқ экани, ишни бузаётганини айтиб огоҳлантирган эди. Сўнгги сўхбатда Асадбекнинг ўзи «йўлини қилинг» деб эди. У йўлини топди. Энди хўжайин нима сабабдан ранжийди?

— Асадбек ака, гуноҳим нима, айтинг? — деди Қилич.

— Гапини қара-я! Гуноҳини билмасмиш, — деди Асадбек тиззасига шап этиб уриб. — Шарифни нима қилдинг?

— Ўзингиз айтдингиз... йўлини топ, дедингиз. Ишларимиздан ҳид олиб, очаман, девди.

— Очса нима?! Кимга очади? Ким келиб сени кишанга солади? Пул топишни билган, ақл топишни ҳам билиш керак! Қаматишга сарфлаганингнинг ярмисини ўзига бермайсанми.

— Пул олмайдиган қайсар эшшак-ку, у?

— У олмайдиган эшшак бўлса, сен пул беришни эпллолмайдиган молсан! Пул олмайдиган одам йўқ бу дунёда, пул беролмайдиган лапашанглар бор. Билиб қўй, уч кунга қолмай Шариф уйда бўлиши керак.

Қилич Шарифнинг иши ёш бир йигит қўлида эканини биларди. Шаҳар прокуратурасида сўзини икки қилмайдиганлар ҳам бор. Шу сабабли Асадбекнинг буйруғидан чўчимади. «Шу ҳам ишми!» деб енгил тортди.

— Ўзинг ўрнига бориб ўтирсанг ҳам чиқарасан, — деди Асадбек янада қатъийроқ оҳангда. «Бунча ваҳима қилади бу», деб ўйлади Қилич. Лекин бу гапни тилига чиқармай «Хўп» деб қўя қолди. У осонгина қутулдим, деб ўрнидан турмоқчи эди, Асадбекнинг гапи жойига қайта михлади-қўйди:

— Ҳосилбойваччага салом айтиб қўй.

«Билибдимми?!» Осонгина қутулдим деб ўйлаган Қиличнинг юзига энди қизиллик югура бошлаган эди. Бу гапдан кейин ранги қув ўчиб, мурдадан фарқи қолмади.

— Ҳосилбойваччага айтиб қўй: сеникини артгунча, ўзиникини эпласин. Келиб-келиб ўшандан паноҳ изладингми, э, сўтак!

— Мен... паноҳ изламадим... бошқа иш билан борган эдим.

— Қанақа иш? — Асадбек шундай деб ўрнидан турди. Савол беришга бериб қўйиб, жавоб кутмади. Стол томонга ўтиб, ғаладондан катталиги сигарет қутисидай келадиган магнитофон олиб жажжи тугмасини босди.

«Илтимосингизни бажардим, ора очик энди» — бу Ҳосилбойваччанинг овози эди.

«Унинг қамалганини билиб Асадбек қутурибди». Қилич ўз овозини эшитиб ўрнидан туриб кетди. Асадбек ҳам, аъёнлар ҳам унинг ҳаракатига парво қилишмади.

«Биз фақат олимваччани йўқотишга келишган эдик. Бу ёғига ўзингиз балогардонсиз».

«Шу иш баҳона бўлиб Асадбекни йўқотиш керак! Бу шаҳарга хўжайинлик қилиш фақат сизга ярашади...»

Бу гапдан кейин орага сукут чўқди. Қиличнинг кўз олдига мийиғида кулимсираб турган Ҳосилбойвачча келди. Асадбекнинг қанотида юрган одамдан бундай гапни эшитиш Ҳосилбойвачча учун тушунарсиз, завод бошқони чин дилдан айтяптими ё иғво бошляптими — унга қоронғи эди. Шаҳардаги икки қўчқорнинг бири Ҳосилбойвачча саналса-да, куч Асадбек томонда экани барчага маълум эди. Икки қўчқор кўприк устида учрашса, бирининг қулаши тайин. Бу ҳақиқат ҳар иккисига ойдин бўлгани учун калла қўйишга шошилишмайди. Икки қўчқор орасида келишув борлиги жуда оз одамга маълум. Қилич нодонлик қилганини, буларнинг тили бир эканини англаб етди. Энди магнитофондан чиқаётган овозлар унинг қулоғига кирмади. Хаёлига аста-секин ўрмалаб кириб портлаган, «Ўлдиради!» деган ваҳимали фикр танасидаги жонни қувиб чиқаргандай эди. Кесакполвон ғазабдан жўшиб, сапчиб туриб тумшугига мушт туширди-ю, унинг танасига жон қайтди. Йиқилиб ётган ерида аввал думбасидан сўнг белидан бир-икки тепки егач, хаёли янада равшанлашди.

Чувринди Кесакполвонни қўлидан ушлаб ажратиб қўйгач, Қилич ўрнидан турди. Чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, бурнидан оқаётган қонни артди. «Энди ўлдиришади. Мени бу ерга ажал ҳайдаб келган экан,— деб ўйлади у. — Битта бошга битта ўлим. Ўзим аҳмоқман. Буларнинг барибир гўр эканига ақлим етмабди. Ўзимни ўлдиришса майли, болаларимга тегишмаса бўлгани...» У ўлим олдига сўнги гапимни айтиб олай, деган мақсадда «Болаларим...» деб сўз бошламоқчи эди, ғўдиранишдан нарига ўтмади. Кесакполвоннинг бир зарбидан синган тилла тишлари гапиртирмади.

— Сенга ижозат, — деди Асадбек, юмшоқ оҳангга ўтиб. — Айтилган ишни қил. Шарифнинг ўрнини совутма.

Қилич «хато эшитмадимми?» деган ажабланиш билан Асадбекка боқди. Асадбек юмшоқроқ оҳангда гапирган бўлса-да, қараши ўша-ўша ўткир, совуқ эди. «Шарифнинг ўрнини совутма,

деб нимани назарда тутди? Вазифасига тиклаб қўй, дедими ё қамоқдаги ўрнини совутма, демоқчими?» Қилич синган тишларини рўмолчасига тупуриб, шу муаммони ойдинлаштириш мақсадида сўради:

— Жойида ишлайверсинми?

— Қаерда ишлашини бизга қўйиб бер. Сен унинг ўрнини совутма.

«Демак, қамоқдаги ўрнини... Бир жиҳатдан шу дуруст. Булардан бир-икки йил нари яшайсан...»

Қилич жонини қайтариб берган хотамтой акаларига таъзим қилди. Таъзимга жавоб бўлмагач, чиқиб кетиши лозимлигини уқди. Тисланиб юриб эшикка яқинлашди.

— Бир умр қулингиз бўлмасам, каломулло урсин, кўзим очилди, ака!

Бу гапдан улар қувониб ҳам кетишмади, ажабланишмади ҳам.

Қилич қувониб кетганидан ёки меҳри товланганидан ичмади бу қасамни. Унинг назарида қирққа кириб, лаҳадга тушиб чириб ётгандан кўра қолган йигирма йилми, ўттиз йилми, умрини ёруғ оламда, кулликда ўтказгани маъқул эди. Ер юзидаги одамлар турфа хил умид билан умр ўтказадилар. Бировлар Ватан учун жонни тикадилар, баъзилар дин поклиги, яна айримлар фан ривожини учун... Қиличлар алоҳида тоифага мансуб — улар ширин жонлари учун Ватанни ҳам, динни ҳам... тикиб юборадилар. Шундай экан, жони фойдага қолган дамда битта қасам ичиб юборса, осмон узилиб ерга тушибдими?

3

— Бекорга қўйиб юбординг. Тинчитиш керак эди, — деди Ҳайдар, бармоқларини қисирлатиб. Унинг одатини билмаган киши ҳозир мушт урганда панжалари чиқиб кетган экан, энди жойига соляпти, деб ўйлаши мумкин. Бармоқларини қисирлатиш — асабийлашаётганидан дарак.

Асадбек уч нарсага тоқат қилолмади: лаганга қошиқ ёки санчқи тегиб тарақласа, ёнидаги одам овқатни чапиллатиб еса, бармоқлар қисирласа ғашини келиб миясига игна санчилгандай бўлади. Тақдирнинг фирром ўйини бу «фазилат»ларнинг барчасини Ҳайдарга насиб этган. Йиллар мобайнида Асадбек унга танбеҳ беравериб чарчади. Агар бу танбеҳлар молга айтилса, у туппа-тузук одамга айланиб қолиши мумкин эди. Лекин Кесакполвон яратган эгам ато этган бу «фазилат»ларига заррача хиёнат қилмай яшаяпти.

Асаб торлари таранг тортилган Асадбек унга ўқрайиб қараб туриб, охири портлади:

— Жим ўтирсанг-чи, бирпас!

Дунёнинг оромини шу бармоқлар қисирлаши бузиб тургандай, хонани бирданига сукунат босди. Иккала аъён Асадбекка тикилиб ўтираверишди. Бир неча нафаслик сукут Асадбекнинг ҳам жонига тегиб, оҳиста гап бошлади:

— Уни тинчитиш осон... Ўша ёқда тинчийди. Мен хоинларни ҳеч қачон кечирган эмасман. Ёзувларни менга Ҳосилбойвачча берди. Нима учун берди, ўйлаб кўр-чи? Мени яхши кўргани учунми? У «Асадбек Кесакполвон деган аҳмоқ ошнасининг маслаҳатига юради», деб ўйлаган. У пайт пойлаяпти. Унинг пули кўп, аммо ақли калта.

— Ақли калталардан кўпроқ кўрқиш керак, — деди Чувринди.

Асадбек унга ялт этиб қаради. «Кўрқиш керак» деган ибора унга ёқмади. Чувринди бу қарашнинг маъносини тушуниб, гапига тузатиш киритди:

— Эҳтиёт бўлиш керак, демоқчиман. Ақли калталар ўйлаб, ишни пишитиб сўнг жангга кирмайди, кутилмаганда чанг солиб, ўзини ҳам, бошқани ҳам вайрон қилади.

— Ҳосилбойвачча ҳали-бери менга уруш очмайди. Янги пайдо бўлаётган майда тўдалардан эҳтиёт бўлиш керак.

— Гапингиз тўғри, — деди Чувринди, — бир ҳикмат бор: тарикдай мамлакатнинг раҳбарлари камбағалликдан чиқиш йўлларини излаб, охири Америкага уруш очмоқчи бўлишибди. Уруш очсак, улар бизнинг юртимизни босиб олишади, сўнг халқимизни боқишга мажбур бўлишади, дейишибди. Шу қарорга келишганда улардан бири: «агар биз уларни енгсак-чи, халқини қандай боқамиз?» деб ташвишланган экан.

- Агар катта мамлакат лаллайса ҳар бало бўлиши мумкин, — деди Асадбек. Сўнг Кесакполвонга юзланди: — Отарчининг қайтганини эшитганмидинг?
- Қайси отарчи?
- Элчин. Эсингдан чиқдимми?
- Ҳа, уми? Эшитувдим.
- Нега менга айтмадинг?
- Чакки қадам босгани йўқ. Тинчгина юрибди.
- Тинчгина юрибдимми? Сен унинг ўрнида бўлганингда тинчгина юрармидинг?!
- Мени ўша сўтакка тенглаштирасанми?
- Бўпти, гапни чайнама. Энди қарзимизни узишимиз керак. У сен ўйлаган сўтакларданмас. Эркак у, билиб қўй! Депутатнинг қизи бўйига етиб қолганми?
- Чувринди Асадбекнинг мақсадини англаб, бош ирғади.
- Ҳайдар, Шилимшиқдан хабар борми?
- Юрибди, Челябинскда.
- Уни қайтариш керак. Отарчига рўпара қиламиз. Ўчини биздан эмас, ўшандан олаверсин. Маҳмуд, Шарифнинг иши ёш боланинг қўлида экан. Винзаводга қизиқаётган эмиш. Кимлигини билиб қўй.
- Билиб қўйганман. Тўйтепалик бола. Ота-онаси кетмончи. Ўзига илмдан Худо берган экан. Лекин илмни ташлаб бу ёққа ўтибди.
- Нега?
- Акасини ўлдириб кетишган экан. Шунга алам қилгандир.
- Ким ўлдирган экан, аниқлаб қўй.
- Бу буйруқ Кесакполвонга қарата айтилган эди. У нима қилиш лозимлигини тушунди. Маҳмуд Ҳайдарга нисбатан зийрак, мулоҳазали эди. Асадбек атрофидагилар уларни бир одам танаси аъзолари, яъни Ҳайдар— қўл-оёқ, Маҳмуд — бош, Асадбекни эса юракка қиёс қилар эдилар. Асадбекдан марҳамат истаганлар аввал Маҳмудга учрашишни маъқул кўрадилар. Унинг лақаби «Чувринди» бўлгани билан ақлан бой эди. Кўп йиллар муқаддам бекатда хароб ҳолда тентираб юрганида Асадбекка эмас, бирон илм эгасининг назарига тушганида катта олим бўлиб кетиши шубҳасиз эди. Банданинг эмас, Яратганнинг амри вожиб бўлади, деганларидек, мана ҳозир Маҳмуд Фанлар академиясида эмас, қасрга айлантирилган ертўлада Асадбек билан юзма-юз ўтирибди. Олимлар тунги зиёфатдан ҳали ўзларига келганларича йўқ, у эса тиниқ ақли билан тетик ўтирибди. Асадбек юрагидаги зардобни яширишга қанчалик уринмасин, Маҳмуд унинг вужудида уйғонган ғалаён ўтини аллақачон сезган. Бу зардоб, бу ғалаён фақатгина қизининг тақдирига боғлиқ эмаслигини ҳам фаҳмлади. У Асадбекнинг бир оз жим қолганидан фойдаланиб, ўрнидан турди-да, эшикни очиб қараб қўйди. Бўтқага шу қарашнинг ўзи кифоя қилди. Зум ўтмай патнис кўтариб кириб, пиёлалардаги қаҳваларни таъзим билан бир-бир узатди.
- Асадбек пиёлани олди-ю, қаҳвани ичмади. Бўтқа чиқиб кетгач, Маҳмудга юзланди:
- Ўғлинг неччига кирди?
- Йигирма иккига.
- Кичик ўғлим йигирма олтига қараб кетяпти, — Асадбек шундай деб маъюс тортди. — Топган-тутганларимиз неварачевараларимизга ҳам етиб ортади. Бизга яна нима керак? Маҳмуд жавоб бермади. Ҳайдар эса ажабланиб, қўлидаги пиёлани юмшоқ курсининг ёнсуянчиғига қўйди.
- Бек, тинчликми ўзи, сенга нима бўлди?
- Менгами? — Асадбек маъюс жилмайди. — Менга ҳеч нима бўлмади. Лекин... осойишта ҳаётимиз тугаганга ўхшайди.
- Асадбек салкам қирқ йиллик безовталиқни, курашни, таҳликали йилларни, жон талвасасида юришларни осойишта ҳаёт, деган экан, бу осойишталик тугаган бўлса нималар юз бериши

мумкинлигини тасаввур этиб кўринг.

— Биз урушга кираётганга ўхшаймиз, — деди Асадбек ўша синиқ оҳангда. — Бизга уруш очганлар — майда тўда. Майда тўда уюшганроқ бўлади. Улар бизга уруш очганларини маълум қилдилар. — Асадбек қизи воқеасини назарда тутган эди, аъёнлар буни тушундилар. — Лекин мен урушни истамайман. Мен уларнинг мақсадини билишим керак. Дарди бойлик бўлса, бераман. Шаҳарга ҳокимликни истаса — олсин. Агар мақсади ёлғиз ўч олиш бўлса, ноиложмиз, урушамиз. Аммо бу сўнги уруш бўлади. Энди мен винзаводдаги тентак олим болага жон куйдираётганимнинг сабабини сенларга айтиб қўяй. Биз бу заводни давлатдан сотиб олишимиз керак. Бу олим бола бизга шунда асқотади. Чет элнинг назарига тушган олимни қўлдан чиқарсақ, ўтакетган аҳмоқ бўламиз. Шу бола орқали Португалия билан алоқа боғлаймиз. Заводдан олаётган сариқ чақаларимиз олтинга айланиши керак.

Бу гап Маҳмуд учун янгилик эмас эди. Корхоналар ижарага берила бошлаганида Асадбек бир неча йигитларига такси машиналар олиб берди, аммо каттароқ ишга қўл урмади. У кутган пайт энди келди: корхоналарни сотиб олиш фурсати етди. Бунинг учун завод хароб ҳолга келиши, сўнг сотиб олиниши зарур. Корхонани хароб ҳолга олиб келиш қийин иш эмас. Бироқ уни дунё билан тиллаша оладиган даражага етказиш қийин. Бунинг учун ақл керак. Ақлни Асадбек Шарифда кўрган, уни бош муҳандисликка тайин этишда ана шу мақсадни кўзлаган эди. Асосан ижрочиликка кўникиб қолган Кесакполвон Асадбекнинг шу ишларига кўпам тушунмас, шу ишдан бир гап чиқар, деб, унча аралашмас ҳам эди. Мана ҳозир «бир иш чиқаётганига» ишониб, ҳайратга тушди.

IV б о б

1

— Сизни чиқариб юборишмоқчи бўлишган экан, ўзингиз кўнмаганмишсиз? — деди ҳамшира.
— Сизни ташлаб кетгим келмади, — деди Анвар, жилмайиб.
— Э, қўйинг-е...

— ...Мен сизни ўйласам
Чароғон бўлади оламим.
Мен сизни ўйласам
Қора қон бўлади оламим...

— Анвар ака, қўйинг, бунақа гапларни... Шунақа десангиз... гаплашмай қўяман...
Ҳамшира шундай деб қафтларини юзларига босди. Анварнинг ширин сўзлари унга ёққан, бу сўзлар вужудидаги шайтонни уйғотган, шайтон эса фурсатни қўлдан бермай, аёлнинг нозик ҳисларини қўзғата бошлаган эди. Айни чоғда, сергак фаришталар аёлнинг уят, номус, ҳаё томирларини уйғотмоққа киришган эдилар. Осмондаги булут тўдалари тўқнашиб яшин чаққани каби бу вужудда икки куч аёл юрагини ёндириб, ларзага солди. Бу кучдан жувоннинг юзларигача қизариб кетди. Чироқнинг хира нурида ҳамширадаги бу ўзгариш сезилмаса-да, у ўнғайсизланиб, юзларини қафтлари билан тўсган эди.
Анвар жувондаги бу ўзгаришни сезди. Кундузи бир шифохонада ҳамширалик қилиб, бу ерда ҳафтанинг икки тунида навбатда турувчи, устига-устак қўшни идорада фаррошликни ҳам бўйнига олган бу аёл ҳар қандай эркакнинг хаёлини ўғирлаши тайин эди. Бу хушрўй аёлнинг эри мажруҳ экани, тўшакдан туролмаслигини билган эркак эса унга бир қармоқ ташлаб кўрмаса кўнгли тинчимас. Ҳамшира бунга кўникиб қолган. Кўзларини чақчайтириб туриб кўнгил изҳор қилган, айниқса билагига қўл юборганларида у эркак зотидан, ҳатто баъзан ўз эридан ҳам нафратланиб кетади. «Ерим соф бўлганида шуларга ўхшар эдимиз», деб ўзига ўзи савол беради.

Болалигида хасталаниб, сўнг тўшакка бир умр михланган бу йигитни яхши кўриб теккан. Кўнглида уйғонган ҳис нима эди — муҳаббатми ё раҳм-шафқатми аниқ билмайди. Йигитни хастахонада илк кўрганида юраги ғалати бўлди. Юзида кулгичи бор, кўзлари қисикроқ, қошлари қалин бу йигит истарали, сўзлари эса ширин эди. У худди хиргойи қилаётгандек ширин гапирарди... Бошқа ҳамширалар муолажа қилишса, гапга солишса унинг ғаши келадиган бўлди... Отаси кўнглида норизо бўлса-да, сиртига чиқармади. «Шу ғарибга бахт берса, савоб», деди. Дунёдаги энг хушсурат йигитни куёв қиламан, деган умидда юрган онаси кўз ёши тўқдию, барибир кўнди. Баъзилар тўрт мучаси соғ гўзалларга етишгунча дард чекишади. Ҳозир юзларига кафтларини босиб турган жувон эса хаста йигитга етгунча кўп қийналди. У кечирган тўлғоқли тунлар тасвири алоҳида дoston бўлар. Кўнглини муҳаббат чақмоғи озгина бўлса ҳам ёритган инсонга бу кечмишлар бегона эмас.

Ҳамшира кўнглида шилқимлик уйғонган эркакларга дуч келганида тўшакда ётган эри кўз олдига келарди. Шунда унга хиёнат қилгандай, ўзини ўзи лаънатлар эди. Билагига бегона эркакнинг қўли теккудай бўлса вужуди кирлангандай, ёмон бир касал илашиб қолгандай туюлар, уйига қайтгач, эрининг кўзига боқишга қурби етмас, болаларини ўпишга ҳам юраги бетламас эди. Уйига гўё ҳаромни бошлаб келгандай ўзидан-ўзи нафратланар, дунёни бунчалар яралганидан хафа бўлиб кетарди. Баъзи ҳолларда «ерим соғ бўлганида шу йўлда юрарми эди» деб савол ташлаб, юраги баттар эзилиб кетарди. Номусни жондан азиз билган аёл хиёнатга дуч келса нима бўларкин? Минг йиллар муқаддам ўтган Еврипид деган шоир:

*Номуссизлик гар илашса никоҳ ипига
Аёл қалби шу қадарли қонсирагайки,
Тополмайсиз ер юзида бунақасини,*

деганида балки бизнинг ҳамширани назарда тутгандир.

Хуллас, рашк мавжуд, аммо хиёнатга бегона оила соҳибаси гарчи Анварга меҳри бўлса-да, чегарадан чиқа олмас эди. Чегарада номус, иффат, ҳаё деган кўриқчилар борки, улар иблиснинг зарбаларига йўл бермайдилар. Ҳамшира «шунақа десангиз... гаплашмай қўяман» деганида шунчаки пўписа қилмади. Ҳозир Анвар гапни шу оҳангда давом эттирса, чиндан ҳам суҳбатга чек қўяр эди.

Анвар ҳамширанинг гапини ёлғон пўписа деб англамади. Балки гаплари нотўғри талқин этилганидан афсусланди:

— Дилобар, — деди у, — сиз мени тушунмадингиз. Эркак билан аёл бир-бирини яхши кўрса мақсад фақат тўшак бўлмайди-ку? Ака-сингилдай яхши кўриш мумкинми? Мен сизнинг қошу кўзингизни эмас, фақат инсон боласига хос одатларингизни яхши кўришга ҳаққим йўқми? Ёруғ оламда беш миллиардга яқин одам яшаркан. Лекин кўнгил баъзан бешта яхши одамга муҳтож бўлади-ку? Шу беш одамнинг бири аёл бўлиши мумкин эмасми?

Дилобар «Гапингиз ростми?» дегандай унга бир қараб олди. Анвар бошини эгиб, кўзларини бир нуқтага қадаб ўтирар эди. Ҳамширанинг қараб қўйганини сезмади.

— Сиз мендан нафратланманг. Агар сиз мендан ранжисангиз... мен дунёдан нафратланаман.

*Олисларни кўриш учун умр карвони,
Сабоқ экан, кипригимни ёш қилиб қўйди.
Кейинчалик ҳар бир кўзнинг барги хазони
Юмшоққина юрагимни тош қилиб қўйди.*

Дилобар орадаги синиқликни кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Янги шеърингизми?

— Йўқ, — Анвар бошини кўтармай жавоб берди, — Асқар Қосим деган шоирники. Тақдирим

Ўхшайди, аммо шеърятига етишим мушкул. Балки умрим ҳам ўхшар.

— Умрим?.. У одам тирикми?

— Йўқ... ўзини осган.

Дилобар титраб кетди.

— Осган?

— Ҳа.

— Нимага?

— Бунни тушунишингиз қийин. Охирги шеърини айтайми?

— Айтинг.

*«Бошгинамга ағанаган, катта тоғлар, алвидо!
Мен кетарман ҳасратланиб, руҳи соғлар, алвидо!
Бу дунёнинг шўришига навнихоллар тебранинг,
Еслироқ боғбони йўқ, қолди боғлар, алвидо!»*

— Вой, бечора...

— Бечора эмас. Чорасини топди, мард экан.

— Қўйинг, бунақа гапларни. Ўзини ўлдириш... мардлик эмас.

Анвар ўрнидан турди. У аёл билан баҳслашишни истамади.

— Эрталаб яна ишга борасиз. Дамингизни олинг, — деди у.

Анвар хуррак овози эшитилаётган хонасига кириб кетди.

Ҳазил оҳангида бошланган суҳбатнинг эзгин руҳда тўсатдан узилиши Дилобарни қийнаб қўйди.

Устига чойшаб солинган тахта каравотда уч-тўрт соат бўлса ҳам ухлаб оларди. Анварнинг

гапларидан кейин кўзларидан уйқу қочди. Хунук хаёллар тинчлик бермай хонага бир-икки

ўғринча қараб олди.

Анвар каравотида ўтирарди. У тонг отгунча ҳам ётмади.

2

Навбатдаги тун бедор эди. Умрнинг яна бир қоронғу кечаси тўлғоқлар билан ўтаётганди.

Рухлари хасталанган беморлар орасида соғлом бир йигит дунёнинг кирлигига имон келтириб ўтирарди.

Ҳамшира билан бўлган суҳбатдан эзилди, шоир эсига тушиб ўртанди, деб, сиз азизларни

чалғитмай. Нафсиламрини айтганда, суҳбатни кескин узишига нима сабаб бўлганини

Анварнинг ўзи ҳам аниқ билмайди. Юраги сиқиладию томоғига бир нима тикилиб гапиролмай

қолади. Қулоғи шанғилайди. Хотини кўргани келганида ҳам туппа-тузук гаплашиб ўтириб,

бирдан шу аҳволга тушади. Хотини «касаллари тутди шекилли», деб ўйлайди. Ўзи ҳам баъзан

шу фикрга келади. «Чинданам жинни бўляпманми», деб хаёл қилади. Бу фикрга банди

бўлмаслик учун «Дорилар таъсир қиляпти», деб ўзини ўзи ишонтирмақчи бўлади. Рухни

созловчи, тинчитувчи кучли дорилар соғлом одамни гангитиши турган гап.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Хонага кириб ўтириб ютинди. Ўша «бир нима» томоғига қадалиб

тураверди. «Жоним ҳалқумимга келиб қолдими? Қадалиб нима қилади, чиқиб кета

қолмайдими? Жон чиқиши шунчалик қийинми? Уни қувиб чиқариш учун бўйинга сиртмоқ

солиш шартми? Асқар ака ҳам шундай қийналганми? Қандай умидлар билан тонг оттирганлар?

«Бандасини яратган Худо инсофни ҳам берар», дебми? Шоҳ Машрабдай одамни осган бандага

инсоф берилишини умид қилиш мумкинми?»

Юраги сиқилиб, ҳаво етишмаётгандай бўлди. У чуқур-чуқур нафас олди. Томоғидаги «бир

нима» йўқолди. «Жон анойи эмас. Мендай мўминни ташлаб қаёққа кетсин? Лекин юрак

безовта. Нимага потирлайди. Озодликни қўмсаяптими? Қаерда бор озодлик? Мана шу деворлар

ортидами? Ё учинчи қаватдами? Озодлик девор ортида эмас, шу ерда-ку? Озодликни асраш

учун девор билан ўраганлар. Энг улуғ озодлик эса учинчи қаватда. Шунинг учун ҳам деразаларга темир панжара тўсилган. Девор орти — жиннихона. Амал талашадилар, обрў, шон-шуҳрат илинжида Худодан қўшимча бармоқлар тилаб олиб ишга киришадилар... Бу ерда эса ундай жиннилик йўқ. Ҳамма теппа-тенг...»

Анвар шу хаёлларга банди бўлиб ўтирганида дераза орти ёришди. У аввалига кўча чироғи ёнди, деб ўйлади. Лекин ёруғ оқим фақат рўпарадаги деразадан оқиб кираётганини англаб сергакланди. Оппоқ нур худди пояндоз сингари юқоридан тушиб оёқлари остида тўхтаган эди. Анвар ажабланди. Дам ўтмай бу ажабланиш қўрқувга айланди. Ҳозиргина жони чиқиб кетишига рози бўлиб ўтирган йигит қўрқди — ҳар ҳолда жон ширин-да! Қўрқув оёқ-қўлига муз югуртирди.

«Қўрқма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз».

Анвар бу мулойим овоз қаердан келганини билмади.

Дилобарнинг овозига ўхшатиб, аланглади. Эшик қия очик — ҳамшира кўринмайди.

Овоз яна такрорланди.

«Қўрқма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз. Деразага қара».

Анвар дераза ортида гўзал бир қизнинг юзини кўрди.

— Кимсиз?

— Биз бошқа сайёраданмиз.

— Қайси сайёрадан?

— Сизлар Чаён юлдузлар туркуми деб атайсизлар. Биз эса Зурру деймиз. Зурру — нур ўлкаси дегани.

— Учар ликопчаларда юрган сизлармидингиз?

— Йўқ. Улар сизларнинг яқин қўшингиз. Қуёш мажмуасига энг яқин жойлашган Заура юлдуздан. Заура — тараққиёт дегани. Улар тараққиёт учун ҳамма нарсадан кечганлар. Сайёралари ҳалокат ёқасига келиб қолган. Улардан қўрқининг керак. Сен биз билан бирга бўласан. Заураликларнинг тараққиёти бизникидан минг карра паст. Шунинг учун ликопчага ўхшаган жисмда учиб юришади. Уларнинг вакиллари орангизга тушган, сизлар билан бирга яшайди, сизлар эса буни билмайсизлар. Халқ отасиман, деб юрган, сенга кун бермаётган одам асли зауралик. У — одам боласи — онасидан чала туғилган, ўлимга маҳкум эди. Ўша онда зауралик унинг танасига жон бўлиб кирган. Шунинг учун унга ҳеч нима кор қилмайди. Очарчилик йиллари тенгдошлари ўлганда ҳам бу тирик қолган. Очарчиликда омон қолган тенгдошлари урушга кетиб қирилди. Бунинг ҳам эркак экани, урушга бориши лозимлиги бировнинг хаёлига келмади. Урушдан тирик қайтган тенгдошлари қамоққа ташланди. Сен билмайсан, дўстлари унинг фатвоси билан қамоқда чириганлар. Сен унинг келажакни кўра билиш хусусияти борлигини ҳам билмайсан. Унга эртага нима бўлиши маълум. Шунинг учун ўзи ҳам бир ярим йил қамоқда ўтириб келган. Қамоқдан чиққан дўстлари сил бўлиб, пес бўлиб ўлиб кетдилар. У етмиш ёшида ўн етти ёшли йигитдан ҳам бақувватроқ.

— Унинг мақсади нима?

— У Ерни Заура фуқароси учун тайёрлаши керак.

— Қандай?

— Рухан тайёрлайди. Заурада тарихдан кўз юмганлар. Тарихдан сўз очган зауралик ўша заҳоти қатл этилади. Уларнинг юраги тош каби қаттиқ. Кимдаки ҳис-туйғу уйғонса — ўлимга маҳкум. Халқ отасининг вазифаси ерликлар қалбидан меҳр-оқибат деган туйғуни ҳайдаб чиқариш, тарихни унутишга эришиш. Ҳуда-беҳудага бармоқлари билан соч тараши, «с»ни айтолмаслиги, лабларини тили билан ялаб қўйиши, кўзини лўқ қилиб ёлғон гапириши — зауралик эканига исбот. У биттагина эмас, ёнида шериклари кўп. Ҳаммалари одам либосида. Билиб қўй: улар одамларни қириб ташлаб, сўнг Ер сайёрасини эгаллайдилар. Билки улар жон бўлиб одам танасига кирадилар. Ҳозир Ер одамларининг жуда кўпи заураликдан иборат. Ер ҳалокат сари боряпти. Биз энг покиза ерликларни қутқариб қоламиз. Сени ҳам олиб кетамиз. Сен менинг

гапларимга ишонмайсан. Сенга яна озгина фурсат берамиз. Ерда юрган икки оёқли махлуқлар аслида Ер одами эмас, зауралик эканига ишонч ҳосил қилганингдан сўнг биз билан кетишга ўзинг рози бўласан. Ҳозир ўрнингдан тур. Нур устига қадам қўй.

Анвар нур пояндоз устига қадам қўйиши билан ўзини енгил ҳис этди. Кўзлари нурдан қамашди. Қанча вақт ўтганини билмайди. Бир вақт нур кучдан қолиб, кўз олди равшанлашди.

— Гаплашиш мумкин эмас, фақат кўришинг мумкин.

Шаршара ёнидаги мажнунтол соясида ўтирган одамни таниди: Асқар Қосим. Ўй суриб ўтирибди. Ерда ҳам шундай эди — кўп ўй сурар эди. Атрофдаги одамлар ҳам таниш.

Шийпондагилар... Наҳот? Қодирий, Чўлпон... «Тушимми, ўнгимми?»

— Ўнгингда кўряпсан.

— Уларни ҳам сизлар...

— Ҳа, биз олиб кетганмиз. Ердаги заураликлар зулмидан халос этганмиз. Покиза одамларнинг барчаси шу жойда ором топади — билиб қўй! Энди изингга қайт. Вақт етди. Мен сен билан яна учрашаман...

Кўз олдидаги нур яна кучайди. Ўзини яна енгил ҳис қилди. Сўнг... нур йўқолди. Фира-шира хона... Хуррак овози...

3

— Уйқунгиз келмаяптими?

Кўрганлари тушми ё рўё эканини билолмай гаранг ўтирган Анварга эшик томондан келган овоз худди ер қаъридан чиққандай туюлди. Шу сабабли саволга жавоб қайтармади. Овоз келган томонга қарамади ҳам.

— Бу ерда менам ухлолмайман.

Анвар овоз ер қаъридан эмас, эшик томондан келганини фаҳмлаб, бошини кўтариб қаради. Янги йилдан уч кун олдин келган ўрта ёш киши тирсагига тиралиб унга қараб гапирар эди.

— Гапларингизни эшитиб ётувдим. Асқар деган болани эсладингиз. Мен ҳам танирдим у болани. Темир йўлнинг нарёғидаги жиннихонада бирга ётганмиз. Юраги тоза бола эди. Аммо соғлом эди. Бекор увол кетибди. Эшитмаган эканман. Худо раҳмат қилсин.

Анвар гап пойлаб ётган бу кишига нима деб жавоб беришни билмади. Овқат устида бир-икки оғиз суҳбатлашгани ҳисобга олинмаса бу одамни билмайди. Ким у, дарди нима — хабарсиз. Анвардан садо чиқавермагач, гап ташлаган одам ўрнидан туриб келиб ёнига ўтирди. Каравот симлари унинг оғирлигига дош беролмай зорланиб, ғижирлаб қўйди.

— Мен бу ерларда ётавериб кўзим пишиб қолган. Ким соғ, ким носоғ — дарров ажратаман. Керак бўлса дўхтирларингизни ўқитиб қўяман. Сиз соғлом йигитсиз. Бу ерга тушиб қолганингиздан эзиляпсиз. Эзилманг, ука. Бу ернинг номи хунук. Ўзи яхши жой. Мен шу ерда жон сақлайман. Агар жиннихона бўлмаганида аллақачон... асфаласофилинга жўнатворишарди. Бир куни, денг, оқшом кўчага чиқсам, қўшним турибди. Яп-янги «Газ-21» олган эди. «Юринг, қўшни, хизматингизда бўлай», деди. Ўзи муттаҳамроқ бола эди. Мен унинг устидан ўрганга ёзиб юборган эдим. Ҳай, Худо инсоф берибди, дедим. Ўтирдим. У қизиғар мошинасини Қорақамишга қараб учирди. Гадой топмас ерга етганда «қимирламай ўтир!» деб дўқ урди. «Вой, қизиғар, ўлдиради, шекилли», деб мошинадан тушдим. Қочай, деб ўзимни қамишзорга урдим. Бундай қарасам, чуқурда одам ўликлари ётибди...

Анвар бу ҳикояни кечки овқатдан кейин эшитган эди. Шу сабабли эшик ёнидаги каравотда ётувчи бу одамнинг гаплари қулоғига кирмади. Бошқа пайт бўлганида балки зерикмай тингларди. Аммо ҳозир, кўзига кўринган нур, дераза ортидаги гўзал узор, шаршара, мажнунтол, хаёлга чўмиб ўтирган шоир... уни ёлғизликка ундарди. Аммо бу ёруғ олам аро ҳеч бўлмаганда бир неча дақиқа якка қолишни истарди. Банданинг кўнгли нималарга суст кетмайди. Воҳидлик фақат яратган парвардигорга ярашади. Фақир бўлиб яралганингдан кейин ёнингда ит ўтирса ҳам, бит ўтирса ҳам чидайсан.

Анвар бу одамни эси оғиб қолганлардан деб билгани учун ёнидан ҳайдамади. Гапини қандай бўлиб, жойига қандай жўнатиш йўлини излади. Ножўя сўз айтиб юборса бу тоифа одам айюҳаннос солиб жиннихонани бошига кўтариши ҳеч гап эмас.

— Мен боятдан бери сизга қараб ётибман. Ҳайкалга ўхшаб қотиб ўтирибсиз. Мен сизга айтсам, — у Анварнинг қулоғига шивирлади, — мен ҳам соппа-соғман. Лекин ҳамма мени жиннига чиқаргани учун баъзан ўзим ҳам ишониб кетаман. Давлат ҳам ишонади. Ишонади. Ишонмаса йигирма уч сўм пенса берармиди. Энди ука, менинг отим Шоқажум, туз-насиб экан, шу ерда жон сақлаймиз. Мен хангоматалаб одамман. Кўп гапириб бездирворсам, шартта уришиб ташлайверинг, хафа бўлган — номард. Лекин ҳадеб бунақанги сиқилиб ўтираверманг. Ўзингизни еб қўясиз. Мен ҳам олдинига шунақа бўлганман. Кейин билсам, қайтага шу яхши экан. Одамлар мени жиннига чиқаргандан бери мазза қилиб яшайдиган бўлдим. Олдин тўғри гапни айтолмай эзилиб кетардим. Энди шартта-шартта айтаман. Бировнинг қулоғига кирадими, йўқми, айтавераман. Шунақа қилиб юрагимни бўшатиб оламан. Сиз ҳам шартта-шартта гапириб юбораверинг. Бунақа ўтирманг.

«Бунақа ўтирманг... Ростдан ҳам қимирламай ўтирдимми? Нур-чи? Шаршара-чи?»

— Шоқажум ака, кирганимдан бери ҳайкалдай қотиб ўтирдимми?

— Ҳа, де! Асқар раҳматли ҳам шунақа эди. Деразага тикилиб ўтираверарди. Қоронғида нимани кўряпти, деб ҳайрон бўлардим. Аммо уни гапга солиш қийин эди. Бир куни «нима қилиб ўтирибсиз, ука?» десам, «қудуқ қидиряпман», дейди. «Ҳазиллашяпсизми, қанақа қудуқ?» деб сўрасам, «Искандарнинг шохи бор», дегани бир қудуқ керак манга» дейди. Шунақа ғалати гаплари бор эди. Кўп гапларига тушунмасдим.

Анвар «бу оддий гап, ҳар бир шоир ҳақиқатни айтишни истайди. Ривоятдаги сартарош каби айтолмай қийналади. Бир қудуқ топсаю айтса, юрагини бўшатиб олса...» демоқчи бўлди-ю, Шоқажумнинг гап халтасини баттар кавламай, деб индамай қўя қолди. Шоқажумнинг гап халтаси биров тегмаса ҳам қайнаверар эди. Анвар индамагани билан гапи тошиб чиқаверар эди. Анвар унинг сўзларини узук-юлуқ эшитарди. «Демак, кўзимга кўринган. Ўтирган еримда ухламай туриб, туш кўрганман. «Учар ликопчани кўрдим», деганлар ҳам менга ўхшаб хаёлан учрашганлар. Бу — жинниликнинг бошланиши эмасмикин?»

— Бу ердан чиқиб кетмай, яхши қилибсиз. Шу ерда қишлаб, баҳорнинг ўрталарида чиқиш керак. Баҳорда қулинг ўргилсин одамлар келишади, зерикмайсиз.

«Қанақа одам бу ўзи! Жинниларни масхара қиляптими? Тавба! Иштони йўқнинг иштони йиртиққа кулгани шуми? Чиқиб кетмасам бўлмайди бу ердан».

Анвар Элчин кетганидан бери қайта-қайта «қолиб тўғри қилдимми?» деган саволни ўзига-ўзи бериб «Тўғри қилдим!» деган қайсар жавобдан нарига ҳатламас эди. Шоқажумнинг эзмалиги бу қайсарлик тўғонини бузиб, «чиқиб кетишим керак!» деган тушунча дарвозаларини очиб юборди.

V б о б

1

Елчин Янги йил кечаси Асадбекнинг қоронғи, совуқ уйида бўлиб ўтган суҳбатни Сибирда орттирган ошнаси Зелихонга айтиб берди. Қиррабурун, кўзлари бургутникидек ўткир Зелихон ўй сурганида ҳам нигоҳини бир нуқтада тўхтатмас эди.

— Асадбек молодетс! Висший класс! — деди у. — Аниқ топибди. Энди у билан ҳазиллашиб бўлмайди.

— Шошилма, — деди Элчин. — Бошқалар билан ҳам худди шундай гаплашган бўлса-чи. Шаҳарда нима кўп, тўда кўп. Аввал уларга қўл солган. Кейин ҳар эҳтимолга қарши мендан ҳам хавотири борлигини билдириб қўйган бўлса-чи?

— Барибир. Энг муҳими — сени назаридан четда қолдирмаган. Фақат ўзи билган тўдаларни кавлаштирганида аҳмоқ бўларди.

— Биз мўлжални аниқ олдиқ, муҳими — шу!

— Аниқликка аниқ, лекин сен йўлбарснинг пешонасини мўлжалга олмадинг-да. Ўқинг қовурғасини ялаб ўтди. Энди ярадор йўлбарсдан қўрқини керак.

— Менга унинг ўлими эмас, яраланиб, азобланиб ўкириши керак. Бир ўқ билан ўлишининг кераги йўқ.

Зелихон Элчиннинг елкасига қўл ташлади. Унинг одати шу — меҳри товланиб кетса, шундай қилади.

Елчин Сибирдаги лагерга кўчирилганда, ҳали «ўқилон»нинг овозаси етиб келмай туриб, шу Зелихоннинг паноҳида жон сақлаган эди. Ўзбекистондан келган, бўш-баёв кўринган бу йигитни дастёрга, аниқроғи, қулга айлантормоқчи бўлган зўравон маҳбуслар Зелихоннинг «бу менинг землягим» деган гапидан кейин тинчишди. «Сенам мусулмонсан, мен ҳам мусулмонман. Ёнимда юр», деган гапи Элчинга «Мен акангман» дегандай туюлди. Чўнтаккесарликдан иш бошлаб, катта хазинага ҳужум қилишгача бориб етган Зелихон турмаларнинг ҳам, маҳбусларнинг ҳам турли тоифасини кўриб кўзи пишган эди. У Элчиннинг биринчи марта қамалганини юриш-туришиданоқ билган эди. То Элчиннинг ўзи айтиб бермагунича қамалиши сабабини сўрамади. Элчин Сибирда юрганларида тўғри гапни яширди. Ҳақиқатни кейинроқ, қамоқдан чиққач айтди. Режасини амалга ошириш учун ишончли, мард одамлар керак эди. Энг ишонгани Зелихон бўлгач, ундан ҳақиқатни яширолмасди.

— Сенга бир қарашдаёқ юрагингда ўч борлигини сезганман. Эркакнинг ўч олиши яхши. Чеченлар ёмонликни ҳеч қачон кечира олмайди. Биз майда-чуйда гапларга ўралашмаймиз. Қасос яхши нарса. Дунёнинг лаззати шу қасосда. Сен қасос олиб мацца қилсанг, мен ҳам мацца қиламан. Аммо менсиз бир қадам ҳам босмайсан. Сен атак-чечак қилаётган боласан. Мен бу оламда югуриб юриб катта бўлдим. Қайси тешиқда илон, қайси тешиқда чувалчанг ётиши менга аниқ.

Чиндан ҳам Зелихон биз жиноятчи деб атайдиган одамлар оламининг пасту баландини яхши биларди. Биринчи марта чўнтак кесганидан то сўнги хазинани урганига қадар ягона ақидага амал қилади — у фақат ўзигагина ишонади. Шерикларига «Мен ҳатто ўзимга ҳам ишонмайман!» дерди. Бу гапида ҳам жон бор эди. Зелихон ёлғиз ишлашни ёқтирарди. Лозим бўлганда бир-икки шерикка суянарди. Унинг қоидасига кўра, шериклар кўпайгани сайин ишнинг муваффақиятли якунланишига ишонч камайиб, аксинча, хоинлик учун шароит ортиб боради. «Иш тақдирини куч эмас, ақл ҳал этади». Зелихон фақат шу қоидани тан оларди. Элчин қасос ҳақида сўз очиб, одам тўплашни таклиф этганида Зелихон «уч киши етарли» деди. Жиноятчилар оламининг тўс-тўполонини чиқармоқчи бўлган Элчин бу гапдан ҳайратланди. У атрофига камида юз кишилик лашкар тўпламоқчи эди. «Юз киши» деган гапни эшитиб, Зелихон кулиб қўйди. Кейин шу боланинг сазаси ўлмасин, деб беш кишига рози бўлди. «Қанча одам керак бўлса, кейин сотиб олаверамиз», деб кўнглини тинчитди.

Зелихон ўттиз йилдан ортиқ от суриб юрган бўлса, уч марта қўлга тушган. Ўсмирлигида бир ярим йил, сўнг уч йил, охириги марта беш йилга кесилган эди. Биринчисида айб ўзида, тан олади. Қолган иккитаси шерикларининг ландавурлиги туфайли бўлди. Барча қилган жиноятларини қамоқдаги кунларига тақсимлаб чиқилса ҳар бир иши учун беш-ўн дақиқа ўтирган ҳисобланарди.

Зелихоннинг лақаби «академик» эди. Бунга сабаб — у пухта ўйлаб олиб, сўнг ишга киришарди. Унинг бошқалардан фарқи — одамлар руҳиятини албатта ҳисобга оларди. Лозим бўлганда катта идораларга бошқа бир идора бошлиғидай бемалол кириб чиқаверарди. Эшик оғзидаги соқчига киборлик билан сўз ташлаб, «ҳа, ўтирибсанми» деб кириб кетаверарди. Элчин унинг бу «фазилати»ни шахарда учрашганда билди. Бир куни Зелихон машинасини кириш мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таёғини кўтаргач, тўхтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб

келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

— Ҳа, турибсанми, — деди. Милиса жавоб қайтаришга улгурмай яна савол берди: — Лейтенант қани?

— Собировми? — деди милиса йигит талмовсираб.

— Ҳа, ўша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?

— Ҳозир келади.

— Менга учрашсин.

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди.

— Собиров деганингиз ким? — деди Элчин.

— Қаёқдан биламан, — деди Зелихон кулиб. — Сенам милисага ўхшаган лақма экансан-ку.

— Лейтенантлигини билдингиз-ку?

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Буларда нима кўп, лейтенант кўп...

Зелихон шундай одам эди. Элчин Асадбекнинг қизи ҳақида гапирганида Зелихон кўп ҳам бош қотирмади. Атрофида юрган қизлардан бирини ишга солди. Қиз сиртқидан кундузги ўқишга ўтаётган толиба қиёфасида Асадбекнинг қизи билан дарсларга кириб юраверди. Асадбекнинг қизини танаффус пайтида машинагача олиб боргач, ўша куниёқ Кавказ томонга учиб кетди. Зелихон «қанча одам керак бўлса, сотиб олаверамиз», деганида шу қиз кабиларни назарда тутган, ҳар бир иш учун алоҳида одам ёллаш унинг назарида бежавотирроқ эди.

2

— У сени ўзига яқин одамнинг қизига уйлантиради. Шу билан ҳар бир қадамнинг эмас, ҳар бир нафас олишининг ҳам кузатишади.

— Бу жуда яхши! — деди Элчин, — улар мени кузатишади, сиз эса ошни пиширасиз.

— Мен пишираман, сен сузасанми?

— Ҳа.

— Бўлмайти, земляк. Энди ош сузишинг қийин. Бир марта, бор, ана, икки марта сузарсан. Учунчисида ўзининг сузиб қўйишади. Бошқа йўл топиш керак. Сен... мен билан энди яширин учрашма. Ака-укадай келиб-кетиб юравер. Аммо йигитларимиз билан кўришмайсан. Сен уларни танимайсан, улар сени танишмайди билдингми? Сен ашулангни айтиб юравер. Асадбек ростданам ақлли бўлса, бизга ўзи ёрдам беради.

— Қандай қилиб?

— Қотиллар кимлигини ўзи сенга айтади. Сен уларни ўлдирасан. Шу билан орани очиқ қилади.

— Лақиллатиб, бошқа одамни кўрсатса-чи?

— Йў-ўқ. Ўқилон фирромлик қилмайди. Фирромга суянган одам бу оламда узоқ яшай олмайди. Ўқилон— фигура! — Зелихон шундай деб кўрсаткич бармоғи билан ҳавода ундов белгисини ясади. — Сен мени гўрга тикасан, земляк. Минг марта айтдим сенга: ўч олиш фикри ақлингни ўтмаслаштириб ташлаяпти. Чуқур ўйламаяпсан. Ҳар бир ишга алоҳида режа тузиш керак. Бир иш иккинчисига сира ўхшамасин. Биз уларни чалғитиб ташламасак, дарров думимизни босишади.

Зелихон хонтахта устидаги шишадан пиёлага мусаллас қуйиб сипқорди, сўнг сигарет тутатди. Чордана қуриб ўтирган Элчин худди тасбеҳ ўгираётган мулладек нигоҳини бир нуқтага қадади.

У Зелихоннинг зеҳнига, садоқатига ишонар эди. Қамоқда юрган кезларида, вужуди қасос алангасида қовжираётган дамларда Элчин йўл-йўриқ изларди. У аввалига бир ўзи жангга кирмоққа қасд қилди. Ўша машъум кечада ҳовлисига қадам қўйган ҳар бир одамнинг калласини сапчадек узишни истади. «Каллани сапчадек узиш» — айтмоққа осон. Умрида чумчуқ сўймаган йигит одам боласига пичоқ ура олармикин? Элчин душмани билан юзма-юз келганида қўллари қалтирашини билиб, ўзини бу ишга руҳан тайёрлади. Хаёлан юзлаб одамларнинг юрагига пичоқ қадади, калласини узди. Зелихон қамоқдалигида кўзлари

чақчайган бир йигитни кўрсатиб «отасининг калласини арралаб ташлабди, ҳайвон» деганида Элчин бир неча кун давомида душманларига шу жазони раво кўрди. Хаёлан арралаганда уларнинг дод-фарёдлари орасида арра тишларига дош беролмаган суюқларнинг қиртиллаганини эшитиб ўзи ҳам сесканиб кетди. Кейин «уйимга кирганларнинг турқи балки шу йигитга ўхшагандир», деб ўйлаб душманларини шу кўзлари чақчайган тимсолида кўра бошлади. Ана шунда кўкракка пичоқ қадаш қўлидан келмаслигига фаҳми етиб, Зелихонга суюнишни ўйлади. Зелихон одам ўлдириш, деган тушунчадан йироқ эди. Иложи бўлса бировнинг бурнини қонатмасам, дерди. У «ақл иш бермаган ерда қон тўкилади», деб ҳисобларди. Зелихон фақат ўз ақлига ишонади. Қамоқдан кейин учрашиб қасос ҳақида сўз очилганида у «йўлбарсни бир ўқ билан ўлдиришнинг қизиги йўқ, уни яралаб, ўқиртириб лаззат олиш керак», деди. Бу гап Элчинга мойдек ёққан, ҳозир шуни ўз тили билан Зелихонга қайтармоқда эди.

Зелихон рўпарасида ўйга чўмиб қолган бу йигитни нима учун ёқтириб қолганини ўзи ҳам билмайди. Элчин истарали йигит, десак, Зелихон бунақаларни кўп кўрган, мусофирликда икки муслмон фарзанди бир-бирига суюнди, десак, қамоқда бошқа муслмонлар ҳам бор эди. Зелихон бегуноҳларга хайрихоҳ эди, десак, қамоқ фақат гуноҳкорларнинггина бошпанаси эмас, кўзларига «мен нима учун бу азобларни тортяпман?» деган савол муҳрланиб қолган маҳбуслар кўп учрарди. Зелихон қамоқ, айрилиқ азобларига чидай олмасдан ҳўнг-ҳўнг йиғловчи эркаклардан нафратланарди. Тўғри, йиғи эркакка хос ҳусн эмас. Аммо, Зелихон уларнинг дардини ҳис қила олмас эди. На фарзанди, на тайинли хотини, на тайинли қариндош-уруғи бўлган одам соғинч ҳиссини туйиши мумкинми? Элчинда Зелихонни нафратлантирадиган нарса йўқ эди — Элчин ўзининг бегуноҳлигини кўрсатишга ҳаракат қилмас, нолимас эди. Бу йигитнинг муштдек юрагини қоядек дард босиб турганини Зелихоннинг синчков нигоҳи илғади. Зелихон дардини яшира оладиган одамни яхши кўрарди. Ҳасратини ҳар кимга тўкиб солувчи эркакдан дўст чиқмайди, деб ишонарди.

Зелихон Элчиндан қасос ҳақидаги гапларни биринчи марта эшитганда сергакланди. У муштдек юракни қоядек дард босиб турибди, деб юрса, бу вужудда вулқон куч тўплаётган экан. Вулқон отилса ҳаммаёқни барбод қилади. Бироқ отилган чоқда баҳайбат тоғларни поралаб ташлагани каби кўкракни ҳам, аламли юракни ҳам тилка-тилка қилиб юборади. Зелихон айнан шундан хавотирга тушди. Қамоқда юриб ҳамма нарсени ўргандим, деган бу гўдак (Зелихоннинг олдида Элчин бир гўдак эди) биринчи тўқнашувдаёқ нобуд бўлиши аниқ эди. Зелихон бу катта шаҳарга бегона, бу томонларда ризқ териб ейиш унга насиб бўлмаган, қамоқда. Элчиннинг тарғиботидан кейин шу ерларда юрган эди. Қиморбозликдан иш бошлаб жуда катта тўдага бош бўлган, энг муҳими, бирон марта бўлсин қўлга тушмаган Асадбекнинг кимлигини у яхши билмас эди. Асадбек тўғрисида юрган гапларга ишонмаган тақдирда ҳам, шаҳар ҳокимига нисбатан кўпроқ мавқега эга бўлган бу одам аҳмоқмасдир, деб қўйган эди. Зелихон аввалига Элчинни бу йўлдан қайтармоқчи ҳам бўлди. У дунёда уч нарса очик кўзни кўрмайдиган қилиб қўяди, деб ҳисобларди. Бу — муҳаббат ўти, қасос ўти ва бойлик ўти. Зелихон муҳаббат ўтида ёнмаган. Бирон-бир қиз ишқиде ўртанмаган. Муҳаббат муаммоси тўшақда бир неча дақиқада ҳал этилади, деган ақидага амал қилиб яшаган.

У бойлик ўтидан ҳам кўрқмайди. Чунки у ўғри бўлгани билан, ҳеч маҳал бойлик тўплашга уринмаган. Яшаши учун ақчаси бўлса бас, бошқалардай данғиллама иморату орзу-ҳавасларга берилмаган. Шу ёшга кириб ҳали ўз уйи бўлмаган. Чўнтак бўшаб қолган тақдирдагина «ов»га чиққан. Ҳатто қўлга тушиб қамалиб кетсам, чиққанимда асқотади, деб жамфармаган ҳам. Қасос ўти болалигида бир ёнгану бобосининг саъй-ҳаракати билан ўчирилган эди.

3

Уруш чеченлар яшайдиган қишлоқлардан узоқроқда бўлса ҳам унинг совуқ нафаси уфуриб турарди. Қишлоққа қорахатлар билан бирга нохуш миш-мишлар ҳам етиб келарди. Миш-

мишлар оқибатда ҳақиқатга айланиб бутун қишлоқ бир кечада иссиқ уйлардан ҳайдаб чиқилди. Бир ҳафта бурун Зелихонларникига қорахат келиб аза очилган эди. Олти ёшга тўлган бола дам онасига қўшилиб йиғларди, дам бобосига қўшилиб қўлини фотиҳага очарди. У нима учун аза очилганини тушунди — отасини фашистлар ўлдирган. Энди қотилларни кечириш мутлақо мумкин эмас! Зелихон — энди хунхўр! Томирларида чечен қони оқаётган олти ёшли бола аждодлар қонунини биларди. Унга на онаси, на бобоси «ўч ол!» деди. Бу гапни унинг юраги айтарди. Шунга ақли етган бола нима учун уйқудан уйғонишганини, иккита тугунни орқалаб тун бўйи йўл юришганини, сўнг поездга чиқишганини билмади. Биров «фашистлар яқин келиб қолишибди, бизни асрашяпти», деди. Бундан Зелихон ажабланди: фашистлар яқин келса яхши-ку! Ўч олиш имкони туғилган экан-ку?! Яна биров: «Ичимиздан сотқин чиқибди, ҳаммамиз шунинг касофатига қолибмиз», деди. Зелихон бунга ҳам ажабланди: қанақа сотқин, нимани сотади, қишлоқда сотадиган нима бор?..

Узун кечалар йўл юриб, ниҳоят бир қишлоқдан паноҳ топишди. Унинг кўнгли, кўзлари тоғларга, чўққиларга ўрганган эди. Бу қишлоқ тоғдан анча узоқ экан. Аммо бобоси ҳам, онаси ҳам шукр қилдилар. Бир деҳқон уйининг ярмини бўшатиб берди. Девор ўрнига эски шолча тортиб яшайверишди. Етти ёт бегонага ҳам мурувват кўрсатувчи имонли одамларга учратгани учун бобоси Оллоҳга шукрлар қилди. Яхшиям, бобоси туркчани биларди, бўлмаса кунлари имо-ишора билан гаплашишга қолармиди...

Зелихоннинг онаси бетобланиб, икки кунгина ётди. Учинчи куни узилди. Бобоси доно эди. Ортиқча кийим-бошни қўйиб, ўлимлигини олволган экан, ўзига эмас, келинига насиб этди. Уч йил оралатиб ўзи қайтиш қилганида кафанликни шу уй эгаси топиб берди.

Бобоси бир ойдан зиёдроқ ётди. Унинг умри тугаган, бу ҳаётдан насибаси қирқилган эди. Бироқ, Худога ёлбориб яна бир-икки ой умр сўрарди. Бегона юртда ғирт етим бўлиб қолаётган набирасини озгина бўлса-да, оёққа қўйиб омонатини топширса, кўзи очиқ кетмас эди. Насиба қирқилса, банда чорасиз экан. Бобоси то сўнгги нафаси чиққунча Зелихонга насиҳат қилди. Сўнгги кечада, сўнгги кучини жамлаб бир гап айтди:

— Болам, биз чеченлармиз! Унутма! Чеченлар ҳеч қачон ўзларини хор қилиб қўймаганлар. Сен ҳеч қачон номардларга бўйин эгма! Аммо яхшилик қилганларни умринг адо бўлгунча бошингда кўтариб юр. Сен ўз номусинг учун жанг қилмасанг, кечираман. Лекин сенга яхшилик қилган ўзбекларнинг номуси учун жон бермасанг, рози бўлмайман. Оллоҳ ҳам сени кечирмайди, билиб қўй! Ўзбеклар ҳам биз каби хорланган экан, вақти келса жонингни аяма...

— Бизни хўрлаганлардан қасос оламан! — деди Зелихон. Тўққиз ёшли чечен боласининг томирида қасос қони кўпириши учун етарли асос бор эди. Бобо буни биларди ва шундан кўрқарди. Қасос ўти боланинг кўзини кўр қилиб ҳалокат жари томон етаклаши муқаррарлигини билгани учун ҳам кўрқарди.

— Зинҳор! — деди бобо, кейин кўзларини юмиб тин олди. У хўрликни кечира олмайдиган чечен эди. Айни чоқда, муслмон ҳам эди. Чолнинг уришдан тўхтаётган деб турган юрагида армон билан биргаликда қасос ҳам бор эди. Қасос — хўрликдан, армон эса қасоснинг қиёматга қолаётганидан. Чечен учун хўрликдан ҳам чорасизлик ёмон. Улар чорасиз эдилар. Тўққиз ёшли бола қасос оламан, деб қасам ичяпти. Аммо кимдан қасос олади? Биргина шуларнинг ўзини ҳайдаб чиқарганларида эди, сўраб-суриштириб, айбдорни топарди. Агар бу мўйловнинг (бобоси Сталинни «мўйлов» деб атарди) истаги билан амалга оширилган бўлса бошини қайси тошга уриши керак?! Бобоси кўзларини юмиб шуларни ўйлади. Унинг бу ўйлари Зелихон учун сир бўлиб қолаверди.

— Зинҳор, — деди бобоси кўзини очиб. — Бундай қасам ичма! Ота-онам гўрида безовта бўлмасин, десанг, тинч юр!

Уй эгаси, эски дўппининг устидан қийиқча боғлаб олган мўйсафид ярим пиёла сутга тўрт тўғрам нон ташлаб, бир тишламини хастанинг оғзига тутди. Зелихоннинг бобоси лабини қимтиб бош чайқади.

— Э, биродар, жонга дармон керак. Нима деяётганингизни англамадим-у, аммо болани қўрқитиш ярамайди. У ҳали ҳеч нимани тушунмайди.

Бобоси уй эгасининг мақсадини англаб, оғзини базўр очди. Анчагача тамшанди. Аммо нонни юта олмай аста чиқарди. Кўзлари бежо бўлди.

— Болам, сен бир айланиб кел, — деди уй эгаси Зелихонга.

Зелихон чиқиб кетди. Уй эгасининг нима учун чиқариб юборганини улғайганидан сўнг фаҳмлади. Бобосининг тамшаниши то ҳанузга қадар кўз олдидан кетмайди. Бобосининг ризқи тугаганмиди ё ўлим олдидан бировнинг луқмасини ютишни истамадими — бу Зелихон учун муаммолигича қолди.

Зелихон Элчин билан шаҳарда учрашганидан бери бобосининг сўнгги гапларини кўп эслайди. Бир томондан бобоси қасосга йўл бермай кетди. Бир томондан Элчин — ўзбек, уларга ҳам бошпана, ҳам насибасидан бир улушини, ҳатто кафанлигини баҳам кўрган халқ фарзанди. Яна бир томондан эса, Элчин қасос олмоқчи бўлган одамлар ҳам шу халқ фарзандлари.

Аланга Зелихонни уч томондан ўраб келарди. Бир томон очик — қочоқлик, қўрқоқлик йўли. Чеченнинг энг номарди ҳам бу йўлдан юрмайди. Зелихон Элчинни қасос йўлидан қайтара олмаслигини биларди. Зелихон қасосга шерик бўлиш учун эмас, балки Элчинни аждаҳо комидан асраб қолиш учун ҳам унинг ёнига кирди.

Уч-тўрт киши бўлиб хазинани уриш ёки бирон бойни қақшатиш Зелихонга чўт эмасди. Аммо Элчиннинг бошлаётган иши уни анча гангитиб, ташвишга солди. У Асадбекдан чўчиди, дейиш бўҳтон. Асадбекдан жони ўзига ширин одамлар қўрқишади. Шу пайтгача Зелихон жонини сира аямаган. Унинг ташвиши — мақсад сари бир-икки қадам қўйганда бевақт йиқилиб қолиш. Эркак одам бир ишга қўл урдими, ўлса ҳам охирига етказиб ўлиши керак — шу ақида асосида улғайган Зелихон бошқача йўл тутолмас эди.

Зелихон пиёладаги мусалласни сипқориб, нигоҳини бир нуқтага қадаб ўтирган Элчинни елкасига аста туртиб қўйди.

— Зелихон ярим йўлда ташлаб қочмайди. Мен — чеченман! Унутма! Асадбек сенга уйлан дебдими, уйлан. Тўйга тайёргарлик кўравер.

Бу гапдан кейин Элчин бошини кўтарди.

— Ўзига кув қилса-чи?

Зелихоннинг режасида ишнинг бу томонга оғиши назарда тутилмаган эди. Асадбекнинг қизини ўғирлаш, унинг номусига тегиш ғояси Зелихондан чиққанди. Ишни бошидан охиригача ўзи пишитиб берган эди. Элчиннинг вазифаси қоронғи уйда қўрқувдан титраб ўтирган қизнинг қўйнига кириш эди. Элчин биринчи кирганида «Ойижон!» деб ўзини ҳимоя қилган, жонҳолатда типирчилаган қизни енга олмади. Унга раҳми келди. Агар қиз «отажон!» деб бақирганида кўз олдига Асадбекнинг қаҳрли нигоҳи келиб, балки кўнглидаги раҳмини парчалаб ташлармиди... Кейинги сафар қиз «Ойижон!» деб бақирганда Ноиланинг ноласини эшитгандай бўлди. Қиз унинг бағрида типирчилаганда кўкрагига пичоқ қадалиб жон талвасасида ётган хотини кўзига кўринди.

Ўша тун Элчин учун синов кечаси эди. У ўч олишнинг азобини ҳам, лаззатини ҳам татиб кўрди. Лаззат шаҳватини қондиришдан эмас, балки дастлабки қасоснинг ширин сувидан эди. Азоби — ноҳақ жабр тортиш нима эканини тотиб кўрган йигит бегуноҳ бир покиза вужудни булғади. Зелихон бу режани тузаётганида Элчининг икки ўт орасида қовурилишини ҳисобга олган эди. Чунки у биринчи марта бегона одамнинг чўнтагига қўл солганини, пулини олгандан сўнг уятдан ёниб кетай деганини ҳали-ҳали унутмайди.

У Асадбекнинг феълени билмас эди. Бундай воқеага қўл силтаб қўядими ё куйиб-ўртанадими — бу Яратганга аён бўлмаса, Зелихон учун қоронғи эди. Унинг назарида Асадбек — ота. Қизининг номусига бефарқ қарайдиган ота бу юртда йўқдир. Айниқса, кўпнинг назарида турган одам номусига бефарқ қарамас. Тўғри, унинг олдада шўрлик қизи ҳақида оғиз очишга журъат этмайдилар. Лекин пана-панада висир-висир бўлишини Асадбек сезмасмикин? Гап-сўзларга

барҳам беришнинг энг тўғри йўли — уни турмушга узатиш. Куёв ким — Элчинми? Зелихон Элчиннинг сўзларидан кейин ўзини Асадбекнинг ўрнига қўйиб кўрди. Ўзини марҳаматли, одампарвар кўрсатаман, деса «қамалиб чиққан отарчи»дан ҳазар қилмай, елкасига куёвлик сарпосини ёпади. Мисқоллаб тўплаган обрў-еътиборини ўйласа— бу ишга қўл урмайди. Хўш, Асадбек учун қай бири қадрли? Зелихон бу муаммога жавоб топа олмайди. Бу саволга жавобини орадан кунлар ўтиб Асадбекнинг ўзи айтди.

VI б о б

1

Шариф гаранг эди. Кўргани, эшитгани тушми ё ўнг эканини фарқлай олмас эди. Дам баданига ҳаловатли, ҳузурли куч ҳукм ўткази. Бундай пайтда у булутларга ёнбошлаб олиб осмонда сузади. Баъзан эса қандайдир кўринмас бир куч темирчининг омбури билан юрагини сиқа бошлайди. Ана шунда дунё кўзига тор бўлиб кетади. Эсини таниганидан бери кўрган хўрликларини, аламларини, ташвишларини эслайди. Эслаб туриб «омбурингни қаттиқроқ сиқсанг-чи, бу юракни биратўла вайрон қилиб юбора қолсанг-чи», деб нола қилганини ўзи ҳам билмайди.

Шариф ҳозир ҳам шу аҳволда эди. Икки қаватли каравотнинг юқорисида юзтубан ётиб, дардли бир тўлғоқни бошидан кечирар эди. Бировларни оналари дуру гавҳар устида туғиб, зарҳал чойшабларга йўргаклайди. Шариф эса, ўзининг назарида, аламлар тиконзори устида туғилиб, ташвиш чойшабига йўргакланган. Бировлар бу дунё неъматларидан тўйиб баҳраманд бўлиш учун туғилган бўлса, Шариф, ўзининг назарида, бу дунёдан нафратланиш учунгина туғилган. Гўё поки Парвардигор уни яратиб «мана, қараб қўй, бу дунёда ҳавас қиладиган ҳеч нима йўқ», дегану Шариф туғилганидан бери мана шу ҳақиқатни қадам-бақадам англаб бораётгандай. Бу дунёда ҳамма нарса ўлчовли, ҳамма нарсанинг чеки-чегараси мавжуд. Алқисса, Шарифнинг бошига ёғилаётган абри бало ҳам ўтай деб қолдимми? Бу булут унинг бошига ҳам турли аламларни, ғуссаларни ёғдирди. Энг сўнгги бало — ўлим уруғими, қамокда чириш қисматими? Шарифнинг баданига титроқ югуриб, тан азоби руҳ азобини қувиб чиқара бошлади. Энг чеккадаги каравотда қарта ўйнаб ўтирган давранинг дам жимиб қолиши, дам асабга тегувчи ғўнғиллаши, дам баланд овозда гап талашишлари ҳам туманли уфқ бағрига сингиб кетди. Кўнгли айниб, аъзойи бадани қақшади. Гўё ичига катта илон кириб олиб, буралиб, тўлғона кетди. Шариф шу ёшга кириб сира бу ҳолга тушмаган эди. Тумов каби неъматлардан эл қатори баҳраманд бўлиб юрарди. Аммо бунақа азобли дардни сира тортмаган эди. «Ўладиганга ўхшайман, — деб ўйлади у. — Ичимда буралаётган жон бўлса керак. Жон чиқиши шунақа оғирми?» азоблар мавжи бир оз пасайган дамда отасини эслади. Отаси мулойим гапира туриб жон таслим қилган эди. Гўё гапдан ҳориб пича тин олиш учун кўз юмгандай эди. Ўшанда «ўлиш ҳам осон эканда», деб қўйганди. Ҳозир бу дунёни ташлаб кетиш осон эмаслигини англади.

Шариф ҳаётдан тўйган банда эмасди. Тўғри, у тўйиб еб-ичмади, тараллабедодлар унга насиб этмади. Агар шуларга интилса, балки эришарди. Нолимай яшади, ўз ишини билди. Шу аҳволда бўлса ҳам яна узоқ йил умр кўришни истарди. Аммо начора... кун битганга ўхшайди. «Куним битганга ўхшайди...» Шарифнинг хаёлига бу фикр қаттиқ ўрнашиб олган эди. Соқчи орқали дўхтир чақиришни ўйламасди. Бу дард ўлим даракчиси эмас, балки мастлигида томирига юборилган қорадорининг хумори экани хаёлига ҳам келмас эди. Терговчининг гаплари, билагидаги игна изи оқибатда бунчалар азобларга қўйишини ўйлаб кўрмаган эди. У гиёҳвандларнинг телба кўзларини, қийноқдан тўлғонишларини телевизорда кўрган, аммо бу аҳволга тушиб қолиш мумкинлигини билмас эди.

Унинг букчайиб титраши, ўқчиши хона бурчагида қимор ўйнаб ўтирган йигитлар диққатини

тортди. Улардан бири Шарифга яқинлашиб пешонасида тўзиб ётган сочини сиқимлаб, бошини кўтарди-да, ярим очик кўзларига қаради.

— Пахан ўзимиздан экан-ку, — деди у шерикларига қараб. — Нима қиламиз?

— Ишинг бўлмасин, — деди тўрда ўтирган киши.

— Одам қилиб қўя қолай, ҳаққини тўлар? — деди йигит.

Тўрда ўтирган кишидан садо чиқмади. Йигит ўзи ётадиган каравот томон юрди. Ёстиғини кўтариб, тугунча олди. Тугунчада эм игнаси, икки қарич ингичка резина ичак бор эди. У Шарифга яқин келиб уста ҳамширалардай резина ичакни Шарифнинг билагига ўради. Сўнг бўртиб чиққан томирга игна санчди.

Шарифни азоблар тарк этди. Ичидаги илон ҳам тинчиди. «Жоним чиқиб кетдими?» деб ўйлади. У роҳат қучоғида суза бошлади.

Ширин тушлар адоғига етиб маст уйқудан уйғониш вақти етди. У кўзини очиб пича карахт ётди. Қамоқда экани, азоб билан тўлғонгани туш эмас, ҳақиқат экани аён бўлгач, ёстикдан бош кўтарди. Темир панжарали дераза ортида туннинг қора башараси кўринди. Икки қаватли темир каравотларда маҳбуслар ухлаб ётишибди. Хона бурчаги одатдагидай бедор. Улар Шарифнинг уйғонганини дарров сезишмади. Шариф қаддини кўтариб оёқларини пастга осилтириб ўтирганидан кейин даврадаги бир йигит ўрнидан турди.

— Ҳа, пахан, аҳвол қандоқ, зўрми? — деди у Шарифга яқинлашиб.

Шарифга унинг юзи таниш кўринди. «Қаерда учратган эканман?» деб ўйлади.

— Пастга тушинг мундоқ, ҳисоб-китоб қилиб қўяйлик.

«Нимани ҳисоб-китоб қиларкан», деб ўйлади Шариф.

Йигит Шарифни эшик томон бошлади. Ювингич ёнидаги қўпол қутини имлаб деди:

— Ўтириб ёзинг, пахан. Кеннайимга бизадан салом этинг. Эртага бештагина кусок тайёрлаб қўйсинла.

— Тушунмадим, — деди Шариф, — кусогингиз нима?

Йигит ростдан тушунмадими ё лақиллатяптими, деб ўйланиб, унга қаттиқ тикилди. Кейин қўпол оҳангда:

— Беш минг, — деди. — Эртага беш минг сўм етказиб бермаса тилла тишларингни суғуриб оламан.

— Менда... тилла тиш йўқ, — деди Шариф соддалик қилиб.

— Қани, оғзингни оч-чи?

Шариф йигитнинг амрига бўйсинди.

— И-е, — йигит ажабланди, лекин бўш келмади, — унда каллангни суғуриб оламан. Беш мингга арзийдими ўзи бу калла?

— Оғайни, уйда беш мингим йўқ менинг. Мен...

— Гапни чўзма. Ёз хатингни. «Беш минг топиб бермасанг, мени ўлдиришаркан», деб ёз. Агар бу ҳам сенга етмаса, бола-чақанг билан қириб юборамиз. Беш минг топилади, бола-чақа топилмайди!

Шариф чинакамига кўрқиб кетди. Бу йигит ҳазиллашаётганга ўхшамайди. Шариф бундай қаҳри қаттиқ одамларнинг қилмишларини кўп эшитган. Одамнинг калласини олиб ҳузур топадиган бу бандалар шунчаки пўписа қилишмайди. Шариф йигит узатган қаламни олиб иккитагина жумла ёзди: «Онаси, менга беш минг жуда зарур. Хатни олиб борган одамга топиб бер». Йигит хатни ўқиб жилмайди.

— Вей, пахан, одам экансан-ку, а? — деб елкасига уриб қўйди-да, эшикни тақиллатди. Дарча очилиб соқчининг юзи кўрингач, хатни узатди.

— Шу акахонимизнинг хатлари бор экан, бериб қўйинг, дуо қиламиз.

Шариф бу ҳолатни кўриб лол қолди. Бу йигит ким ўзи — маҳбусми ё турманинг эгасими? «Ҳар ҳолда пачакилашмаганим дуруст бўлди», деб ўзига таскин берди. Йигит уни даврага бошлади. Шарифга ҳам қарта узатдилар.

— Мен... ўйнамайман... билмайман, — деди Шариф картани нари суриб.

— Билмасанг, ўрганасан, бундан осон иш йўқ. Эркакмисан ўзинг? — деди йигит қатъий оҳангда. Сўнг Шарифнинг олдига бир сиқим пул қўйди. — Бу қарз. Ҳалигидан ташқари.

Шариф аввалига бир оз ютди. Йигит унга маслаҳатчи бўлди. Сўнг ютқизиқ бошланди. Қарзга берилган бир сиқим ғижим пул учдию кетди. Даврадагилар хотамтой эдилар, бу бечорага раҳм қилиб қарзга ўйнашга рози бўлдилар. Тонгга қадар «Шариф бойвачча» ўттиз минг сўмлик қарзга ботиб, ўрнидан турди.

— Кеннайимга яна бир хат ёзасан. Пул уч кунда шу ерда бўлиши керак, — деди йигит. — Бўлмаса...

— Биламан, — деди Шариф, — молим ҳам, жоним ҳам талонда.

— Ҳа, баракалла, бор, ёзақол.

Соқчига яна битта хат берилди. Шариф ўрнига чиқиб ётиб ўйга толди. Боши берк кўчага кириб қолди десак, унча тўғри бўлмас. Боши берк кўчага кириб қолган одам орқасига қайрилиб қайтиб чиқиб кетиши мумкин. Шариф назарида боши берк кўчага кириб қолмади, балки нақ жаҳаннамнинг ўзига қулади, энди ортга йўл йўқ. Шу ерда кўйиб кул бўлиши керак. Ўзи-ку кўйиб кул бўлишга маҳкум этилган экан, оиласини нима сабабдан жаҳаннам оловига рўпара қилди? Шариф мана шундан доғда эди. Энди нима қилсин? Терговчига айтсинми? У ҳам буларнинг одами бўлса-чи? Терговчининг кўриниши бинойи, ўзини раҳмдил, ҳақиқатпарвар қилиб кўрсатяпти. Бироқ... ҳамма балони шулар бошлайди — Шарифнинг биринчи учрашувдан чиқарган хулосаси шу.

Янги йилнинг биринчи куни Шарифни ўттиз минглик қарз ботқоғига ботирди. Хотини бу пулни қаердан топади, кимларнинг оstonасига бош уради — ўйлаб ўйига етолмади. Пулдор қариндош-уруғи, ошна-оғайниси ҳам йўқ. Синфдошлари орасида бойваччалар бор, лекин уларни ҳаромхўр деб билиб, ҳатто ҳазар қилиб борди-келдини йиғиштириб қўйган эди. Энди улар ёрдам беришармикин?

Нонуштадан кейин Шарифнинг тунги «улфатлари» дам олиш учун каравотларига чўзилишди. Уларга халақит беришнинг қандай оқибатга олиб келишини барча билармиди, ҳар ҳолда айтадиган гапларини пичирлаб айтишди, юрсалар оёқ учида, товуш чиқармай юришди. Тунда ҳориган маҳбуслар пешингача ухлаб, худди келишиб олгандай бир вақтда ўйғонишди. Бир-иккитаси юз-қўлини ювган бўлди. Қолгани турибоқ, бир эснаб, бир керишиб тунда эгаллаб ўтирган жойига борди. Тартибли идора ходимларидай, хизматни бир дақиқа кеч бошласа қиёмат юз берадигандай жам бўлиб олишди. Лекин ўйинни — хизматни бошлашмади.

Идоралардаги «беш дақиқалик мажлис» каби буларнинг ҳам издиҳоми мавжуд эди.

Идоралардан фарқи — бу ерда мажлис бир-икки соат эмас, бир-икки дақиқа давом этарди.

Тўроғасининг гапи қисқа эди:

— Олиб келишмабдими?

Жавоб ундан ҳам қисқа:

— Вақт ўтди.

Ҳукм ундан-да қисқа:

— Бошла.

Шариф талвасада ётганида унга жон ато этган йигит ўрнидан туриб эшик яқинидаги каравотга яқинлашди. Каравотда узала тушиб ётган гўштдор одамни туртди:

— Тур ўрнингдан, тўнка! — деб бақирди. Хонадагилар ҳозир даҳшатли воқеа юз беражагини фаҳмлаб, нафас ютдилар. Каравотдаги одам — ўттиз беш ёшлардаги бақалоқ йигит — пинакка кетган эканми, қаддини кўтарди-ю, аммо нима гап эканини англамай, жавдираб қаради.

— Соатингга қара, бир бўлдими? Ўн иккига етказишинг керакмиди?

— Олиб келишади, гап йўқ, окахон.

— Қани, оғзингни оч.

— Жон окахон, Худо урсин, олиб келишади.

— Оч деяпман!

Йигит эланавергач, даврадан бир одам турди-да, унга яқинлашиб бошини чангаллади. Худди тарвуз танлаётгандай қаттиқ сиқди. Йигит оғриққа чидаёлмай додлади. Шунда у одам иккита бармоғини йигитнинг бурнига тиқиб, бир қўли билан пастки жағини пастга тортди. Япалоқ омбир билан йигитнинг тилла тишларини бир-бир суғуриб олдилар. Маҳбуслар, жумладан Шариф ҳам орага тушишга қўрқиб, ҳеч нарсани эшитмагандай, сезмагандай жим ётавердилар. Ташқаридаги соқчилар эса, дод-фарёдга аҳамият ҳам бермадилар. Шариф бу манзарани кўриб титраб кетди. «Бунинг-ку, тилла тишларини суғуриб олдилар. Мени нима қилишар экан?» деган ўй уни «ўзимни ўлдирсам қутуламанми шу азоблардан», деган тўхтаб сари бошлади.

2

Зоҳид Шарипов прокуратура жойлашган иморатнинг рўпарасидаги катта чинор ёнида турган аёлни дарров таниди. Унинг шундай фазилати бор — бир кўрган одамани анча вақтдан кейин ҳам дарров танийди. Эгнига одми, бир оз уринган палто кийиб, жун рўмол ўраб олган бу аёл — Шариф Намозовнинг хотини — Насиба эди. Бу ҳол Зоҳидни ажаблантирмади. Хибсга олинганларнинг яқинлари милисахонага, прокуратураларга қатнайвериб тинкалари қурийдди. Аёллар йўл пойлаб, кўз ёш тўкиб чарчашмайди. Эрларининг ёки оталарининг, ака-укаларининг бегуноҳ эканини исботлашга уринишади. Бу фарёдларга қараб туриб, «фақат бегуноҳлар қамалар экан-да», деб фикрлаш мумкин. Зоҳид ҳозир ҳам шу ҳол такрорланади, деб ўйлади. Хотинни кўрмаганга олиб ўтиб кетмоқчи ҳам бўлди. Лекин ўзи сезмаган қандайдир куч уни бир нафас тўхтатди. Аёлнинг ҳаракатга келиши учун шу бир нафаслик тўхтаб кифоя эди.

— Сизда гапим бор, — деди аёл синиқ овозда.

— Юринг, — деди Зоҳид.

Аёлга совуқроқ муомала қилгани ўзининг ҳам ғашини келтирди. «Бу хотин неча соатдан бери совуқда турган экан, гапи бордирки кутган... Эрининг айби йўқлигини ўзим ҳам сезиб турибман. Бу бечорага нима учун хўмрайдим?» Зоҳид иморатга ярашмай турган кичкина пешайвонга чиқиб ортига ўгирилди. Насиба «келиб тўғри қилдимми ё адашдим-ми?» дегандай битта-битта босиб чиқарди.

— Кеннойи, юраверинг, — деди Зоҳид.

Бу гапдан кейин аёл сал дадилланди. Машойихлар «сўз ханжар бўлиб жонни олиши ҳам, тириклик суви бўлиб ўликка жон бериши ҳам мумкин», деганларидай, Зоҳиднинг «кеннойи» дейиши аёлдаги хавотир булутини бир оз тарқатди.

Ўтган куни пешинда бир йигит келиб: «Шариф акамгила хат бериб юборди», деганида хуфтон дили бирдан ёришиб кетди. Аммо «Беш минг бериб юбор», деган гапни ўқиб ажабланди. Хаёлига урилган нарса — пулни милисадагилар сўрашган, деган фикр бўлди. Йигит яна келажagini билдириб, тезда изига қайтди. Кеча эса ўттиз минг сўралган мактубни ўқиб, эти увишиб кетди. «Агар шу пул эвазига чиқариб юборишса, ўйни сотиб бўлса ҳам топиб бераман», деган қарорга келди. Кейин фикри бир оз тиниқлашгач, «пулни ким сўраган бўлиши мумкин?» деб ўйлай бошлади. Ўша куни уни икки йигит сўроқ қилди. Бири шарттакироқ эди. Ўша сўрадимми? Кейингиси прокуратураданман, деган эди, ё ўшанисига керакми бу пул? Насиба, гарчи маълумотли аёл бўлса-да, ҳуқуқ илмидан буткул бегона эди. Милисанинг вазифаси — ушлашу қамаш, прокуратуранинг вазифаси — қоралаш, суднинг иши — ҳукм чиқариш, деган юзаки тушунча барча ўзбеклар сингари унга ҳам йўлдош эди. Ўйлаган ўйлари ҳам шу тушунчалар атрофидан нари силжимас эди. Прокуратура фақат қоралаш эмас, ҳақиқатни ойдинлаштириш иши билан ҳам шуғулланиши лозимлигини билмаса-да, пул сўраса шулар сўрайди, деган фикр уни Зоҳид билан учрашишга даъват этди. «Сўрайдиган бўлса ўзимга айтсин, нимага одам қўяди», деб тонготарда йўлга чиқди. То Зоҳид кўрингунча минг хаёлга борди. «Ўзимни қамаб қўйса-я», деб қўрқди ҳам. Зоҳид совуққина қилиб «юринг», дегач, «ҳа, шу сўраган, келганим ёқмади», деб, кутганларига пушаймон еди. Аммо «кеннойи»

деган сўз умид ҳам берди. «Бу эмасдир», деган илинж билан қадамани тезлатди. Зоҳид Насибага жой кўрсатиб, ўзи ҳам ўтирди. У аёлнинг эримда айб йўқ, деб гап бошлашни кутиб, «қулоғим сизда», дегандай қаради. Аёл дафъатан тилга кирмади. Унинг нимадандир ўнғайсизланаётганини Зоҳид сезди.

— Кеннойи, бир гап бўлдими, эрта саҳардан келиб турибсиз?

— Йў-ўқ, — Насиба шундай деб Зоҳиднинг кўзига бир қараб олди. Дилидагини айтиш ёки айтмаслигини билмай яна иккиланди. — Билай деб келувдим.

— Тергов энди бошланди. Сизга бир нима дейишим қийин.

— Ростдан ишонапсизми шунга?

— Биз далилларга ишонамиз. Уйингиздан қорадори чиққан. Бу эрингизга қарши бир далил. Агар уни бирор одам қасддан ташлаб қўйган десак, бунга ҳам далил керак, гувоҳ керак. Агар шу ишга оид бирон гапингиз бўлса, айтинг.

— Гапим йў-ўқ... — Насиба айтмаса, ҳозир чиқиб кетиши лозимлигини билиб, сўзида тутила-тутила мақсадга кўчди. — Ўзимда йўқ, лекин қариндош-уруғ қараб турмас. Бир ҳафтада олиб келсам... далил топиладими?

Зоҳид аввалига тушунмади. Кейин аёлнинг мақсадини фаҳмлаб жони чиқиб кетай деди. Одамларнинг пора таклиф этиши унинг учун янгилик эмас. Акасининг ўлими ва суд жараёнлари даврида ишга пул аралашганини сезиб қанчалар изтиробга тушган бўлса, кейинроқ бу хизматга ўтиб пора билан юзма-юз келгач, ундан бешбаттар қийноқларга учради. Пора деган нарса бир қараганда кўриниши ёқимтой, тили ширин, онаси ўпмаган қизга ўхшайди. Бу қиз ишвали жилмайиб, кўз қисиб, нуқул тўшакка имлайди. Ҳатто чол одамни ҳам бўйдоқ йигит ҳолига солиб қўяди. Елкадаги шайтон тинмай шивирлаб, «унинг қучоғига отил», дейди. Аммо бу ишвалар, бу шивирлар Зоҳидга ҳукм ўтказа олмайди. Чунки ўша ишва билан унинг орасида акасининг руҳи бор. Ишвага учса — акасининг мурдасини босиб ўтган бўлади. Зоҳиднинг сергак онги бунга йўл қўймайди.

Ҳозир пора таклиф этаётган бу жувонга қараб, ғазабини ичига ютди. «Бу аёл чайналиб гапиряпти. Умрида бировдан ўзи учун бир нарса сўрамаган, таъма қилмаган одам шунақа бўлади. «Мен сизга шунча берай, эримни қўйиб юборинг», дейишга андишаси йўл бермаяптими?»

— Сизга бу гапларни биров ўргатдимми ё ўзингиз ўйлаб топдингизми?

Зоҳиднинг овозида қаҳр, ғазаб зоҳир эди. Насиба бу йигитнинг тез ўзгаришини кутмагани учун бир сесканиб тушди, тамом ўзини йўқотди.

— Бунақа гаплар учун...

Насиба йиғлаб юбормай, деб пастки лабини тишлади. «Майли, мени ҳам қамай қолинг. Сизлар бегуноҳ одамларни қамаш, майиб қилиш, хўрлаш учун дунёга келгансизлар. Сизлар биз бечораларнинг кўз ёшларини, жигар қонларини тилла тоғларга айлантрасизлар. Ҳаром нон еб қоринни қаппайтирасизлару яна бизларга дўқ урасизлар?!» деган ҳайқириқ кўрагини эзди, аммо бўғзидан нарига кўтарилмади. Дарди ичида қолаверди. Ҳақиқатни айтиш шунақа қийин. Айниқса нопок одамларга (Насибанинг назарида Зоҳид ҳам нопоклардан эди) бас келиш мушкул. Ундан кўра ўттиз беш минг сўмни топиб бериш осонроқ. Насиба «бу йигитга бекор учрабман. Энди ўртага қўйган одами билан гаплашавераман», деган фикрга келиб жойидан қўзғолди.

— Кеннойи, ким нима деса сўзига учаверманг. Беш қўл баробар эмас. Ўйлаб иш қилинг.

Зоҳиднинг мулозимлашгани жувонни яна ўрнига қайтарди.

— Ахир хат олиб келишди-ку? — деди ажабланиб.

— Қанақа хат?

Насиба чўнтагида ғижимлаб турган хатни чиқариб узатди. Зоҳид шошиб олиб ўқиди.

— Дастхат эрингизникими, аниқми?

— Ўзлариники, хатларини танитайманми?

Зоҳидга воқеа равшанлашди. У турмалардаги аҳволни биларди. Лекин жувонга хатнинг ёзилиши тарихини айтолмасди. Айтса, бу хотиннинг эси оғиб қолиши ҳеч гапмас.

— Сиз... уйингизга боринг. Бу ишни бизга қўйиб беринг. Агар пулни сўраб келишса, икки соатдан кейин келинг, денгу менга хабар беринг.

Зоҳид гапини тугатиши билан эшик очилиб, башанг кийинган йигит кириб келди. Зоҳид прокурорнинг ёрдамчиси билан яқин алоқада бўлган бу терговчини танирди, аммо ҳамсухбат бўлмаган эди. Унинг хонага берухсат кириб келиб, яна ўтириб олиши ғашини келтирди.

Насибага «бораверинг» дегандай қараб қўйди. Жувон ўрнидан турганида йигит уни тўхтатди.

— Кечирасиз, опа, сиз ким бўласиз?

— Бу киши Намозова, суҳбатга чақирган эдим, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Э, анави бечоранинг хотинимисиз? — деди йигит ачинган одамдай. — Эрингизни тушунмовчилик билан қамашибди. Бугун қўйиб юборамиз.

Аёл тушими ё ўнги эканини билмай тамом гангиди.

— Сиз кетаверинг. Ош-пош пишгунча эрингиз уйингизга кириб боради.

— Ростми... вой...

— Э, одамларга яхши гап айтсанг ҳам ишонишмайди-я! Прокурор ёрдамчиси ҳозир буйруқ берди. Эрингиз озод. Тезроқ боринг уйингизга.

Аёл ажабланиб, Зоҳидга бир қараб олдию хонадан шошилиб чиқди.

Зоҳид жувоннинг савол назарига жавоб беришга ожиз, чунки унинг ҳайронлиги ҳам аёлникидан кам эмасди.

— Гапингизга тушунмадим? — деди Зоҳид, аёл чиқиб кетиши билан.

— Винзавод директори прокурор ёрдамчисига келиб ҳаммасини ўзи ташкил қилганини бўйнига олди. Намозов бегуноҳ. Сизга шуни айтгани кирувдим. Овора бўлиб қоғоз титиб юрманг. Омон бўлинг, ошна.

— Директор тўхмат қилган бўлса...

— Бу ёғи билан ишингиз бўлмасин, — йигит шундай деб, чиқиб кетди.

Зоҳид қандай ўйин бўлаётганини билолмай ҳайрон қолди.

3

— Намозов!

Дилгир ўтирган Шариф соқчининг амрли овозини эшитиб ўрнидан қўзғолди. Қамоқхонада эзилиб ўтириш дурустми ё терговчи билан узундан-узун суҳбат қуришми — билмасди. Тилла тишлари суғуриб олинган одам ихрашларини бас қилган, аммо унинг зорли овози Шарифнинг қулоқларига муҳрланиб қолган эди. Кап-катта эркак одамнинг сўйишга маҳкум этилган буқадай ўкириши, сўнг тул хотиндай пиқиллаб йиғлаши, кейин омонатини топширишга қасд қилган, сўнгги нафаслари билан ихранаётган бемор каби овоз чиқариши фақат Шарифга аталгандай эди. У бўкирганда ҳам, йиғлаганда, ихранганида ҳам Шарифга «Кўриб қўй, сенинг бошингга ҳам шу тушади. Сени азоблашдан аввал менда тажриба ўтказишяпти. Сенинг тилла тишларинг йўқ, итдан баттар хор бўласан», дегандай бўлар эди. Шариф учун бир нарса қоронғи — бу одам жон азобида инграяптими ё мол аччиғидами? Ҳар ҳолда тилланинг нархи ҳозир фалон пул...

«Иш куни» қарта ўйнидан иборат бўлган одамлар эса ўз юмушлари билан банд. Ўртадаги бир тутам пул гўё шу қамоқхонадагилар тақдири ёзилган ҳукм қоғози. Ўй суриб ётган, бир-бири билан паст овозда гаплашиб қўяётган, қаттиқ ёстиққа юзини босиб пинҳона йиғлаётган катта-кичик эркакларнинг ҳар бири исталган пайтда пул ўрнига тикилиши мумкин. Бу ердаги маҳбусларнинг ишлари ҳам терговда. Судгача ҳали фурсат бор. Қимор ўйновчилар терговчи ва ҳакамларга нисбатан тез ишлайдилар.

Шариф ўзига аталган ҳукм ва ижронинг қандай бўлишини ўйлаб, эзилиб ўтирганиди, соқчи уни чақирди. Шариф ярим очиқ эшикка яқинлашиб орқасига ўгирилиб қаради: бурчақдагиларнинг

у билан ишлари йўқ, муҳим муаммони ҳал этолмай гаранг бўлаётган олимлар каби жим ўтиришибди. Гўё соқчининг овозини эшитишмаган, гўё Шарифни қулоғига қарзга ботиришмаган. Ҳатто кўнгил учун ҳам бир қайрилиб қараб қўйишмади-я!

Соқчи даҳлиздаги шеригига Шарифни топшириб, ўзи эшикни шарақлатиб ёпди. Шариф темир зиналардан пастга, ундан ҳовлига чиқди. У терговчи билан учрашувга ҳозирланган эди. Соқчи Шарифни иккита стол қўйилган чоғроқ хонага бошлаб кирди. Қалдирғоч мўйловли йигит Шарифга фақирига менсимай қараган подшо каби илкис назар ташлаб қўйди. Подшолар бундай пайтда фақирнинг таъзим бажо айлашини, тиз чўкишини, тиззалаб юриб келиб оёқларини ўпишларини кутганлар. Бу мўйлабли йигит қадим шоҳларнинг фақат назаринигина олган, қолган удумлардан «феодал сарқити» сифатида воз кечган дейиш мумкин эмас. Агар Шариф ҳозир тиз чўкса, фақирга лозим бўлган ишларни бажарса, бу «кўнгли бўш» азамат йигит йўқ демасди. Ҳар ҳолда бу йигитнинг ўзи ҳукмдор бўлмаса-да, қарашлари ва айтар сўзи шоҳона эди.

— Намозов, сиз озодсиз. Айбларингиз исботланмади.

Шариф прокуратура терговчиси билан сўхбатдан кейин «бу бир англашилмовчилик бўлса керак, текшириб чиқариб юборишади», деб умид қилган эди. Қамокхона эшиги ҳар очилганда ё соқчи тирқишдан мўралаганда «мени чақирармикин», деб нажот кўзи билан қараган одам «Сиз озодсиз» деган сўзни эшитиб ишонмади. «Сиз фалон жиноятни қилишда айбланасиз» дейиш ҳам, «Сиз озодсиз!» дейиш ҳам шунчалар осонми? Дунёнинг лаззатини фақат илм билан шуғулланишда ва оқибатда нимадир кашф этишда деб билган одамга бу идора, унинг ходимлари, уларнинг муомалалари ғалати туюларди. Одамни бу даражада хўрлаш, бу даражада калака қилиш, бу даражада тепкилаш мумкинлигини тасаввурига сиғдиролмас эди. Бу хўрликларни ўз кўзи билан кўриб, танасида ҳис этган бўлса ҳам, ишонгиси келмасди. Ҳозир қалдирғоч мўйлабли йигитнинг яна бир марта «Сиз озодсиз», дейишини кутди. Аммо йигит онасидан камгап бўлиб туғилганми, ё унга раҳбарлари «фақат бир марта айтасан бу сўзни» деб қаттиқ тайинлашганми, ё бу ширин сўзнинг қиммати фалон сўму бу пулни тўлашга Шарифнинг қурби етмаслигини билгани учунми — ҳар ҳолда такрорламади. Шунда Шарифнинг бағри ёнди. Ношукур банда! Раҳмат, деб чиқиб кетавермайдими?! Ҳозиргина ўлимига рози бўлиб ўтирган одам бирдан ҳақиқатни айтгиси келиб қолди. «Нимага мени бу азобга гирифтор қилдинглар, нима ҳақларинг бор эди, қилғилиқни қилиб қўйиб, узр сўрайдиган тилларинг узилиб тушганми?!» демоқчи эди. Сўз бошлади ҳам:

— Нимага...

Ҳар тугур йигит гапиргани қўймади:

— Нимағалигини уйингизга борганда биласиз. Яхши одамларнинг назари сизга тушибди.

Бўлмаса уруғ-аймоғингиз билан қамокда чирирдингиз. Боринг, гапни чўзманг, — йигит шундай деб бир парча қоғоз узатди.

Шариф қоғозга қўл узатган эди, орқасидаги соқчи чаққонлик қилиб, қоғозни ундан аввалроқ олди-да, елкасига «юр» дегандай туртиб қўйди.

Шариф дарвоза эшигидан ташқарига чиқиб икки-уч қадам юргач, тўхтаб, ўгирилди. Тепаси сим тўсиқли девор баландлигини чамалагандай узоқ тикилди. Шу пайт ёнида сутранг «Жигули» тўхтаб, хаёлини бузди. Ўзини четга олишига улгурмай машина эшиги очилди.

— Ўтиринг, окахон, — деди жингалак сочли йигит, меҳрибонлик билан.

— Раҳмат, ука, овора бўлманг, — деди Шариф. У «йигит бирор танишимнинг ё укаси ёки ўғли бўлса керак, тасодифан кўриб қолди», деб ўйлади. Қамокдан чиқа солиб танишга учраганидан ҳатто хижолат бўлди. Одамлар айби борми ё йўқми деб мулоҳаза қилиб ўтиришмайди.

«Қамокда ўтириб чиққан», деб, ола қарашади.

— Ўтиринг, — деди Жамшид. Бу сафар унинг овозида меҳрибонлик эмас, қатъийлик, амр оҳанги зоҳир эди. Гарангсиб турган Шариф бунга сезмади. Жамшиднинг атайин кутиб тургани ҳам унинг хаёлига келмас эди.

— Мен эски шаҳарга бораман, — деди Шариф.

— Ўтиринг, ўша ёққа кетяпман.

Шариф «унда майли, сизни овора қилмас эканман», деб машинага ўтирди. Таниш йигитлар ҳеч бўлмаса ҳол-аҳвол сўраб қўйишарди. Бу эса миқ этмай кетяпти. Шариф шундан ажабланиб, сўради:

— Ука, сизни танимайроқ турибман?

— Танимайсиз. Бир яхши одамни дуо қилаверинг. Шу одам сизга мурувват қилмаса, қамоқда чириб кетардингиз.

«Яхши одамларнинг назари тушибди...» Шариф қамоқхонадаги қалдирғоч мўйловли йигитнинг гапини эслади. Ким экан у яхши одам, нима учун унга мурувват қиляпти? Шариф яхшилик қилиши мумкин бўлган танишларини бир-бир эшлашга уринди. Унинг танишлари орасида бунчалар қўли узун одам йўқ эди. Қилич Сулаймонов-чи? Аввал қамоққа тиқиб, сўнг олиб чиқиб қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлдимиз? Шу фикр Шарифга тўғридай туюлиб, сўради:

— Яхши одам... Қилич Сулаймоновми?

Йигит жавоб бермади.

— Асадбекми?

— Сергап одам экансиз! — йигит шундай деб жеркиб берди.

«Демак, ўша», деган қарорга келди Шариф. Одам боласининг душмани ўз тили, деганларидек, тили жиловсиз бўлгани учун Шариф кўп панд ерди. Унинг зўр илмларга етган ақли оддий ҳақиқатни тушунишга қосирлик қилиб қолар эди. Камбағал яшаши, илмда олға силжишда қийналиши, унвонлардан бенасиб қолиши ва ниҳоят, қамоққа тушишида суяксиз тилнинг кўп хизматлари борлигини тушунгиси ҳам келмас эди. Хотини зорланиб «тилингизни тийиброқ юринг», деган пайтларида «Мен индамай кетадиган қул эмасман», деб ўжарлик қиларди. Бойвуччаларнинг ўткир ҳидли атирини сепиб, ясаниб олган бу жингалаксоч йигитнинг «сергап экансиз», деб жеркиб беришидан унинг ўжарлиги тутди.

— Ўттиз мингни ҳам ўша яхши одамга бераманми?

Йўлдан кўз узмай келаётган Жамшид орқасига ўгирилиб, унга ажабланиб қараб олди.

— Қанақа ўттиз минг?

— Вақти келганда билиб оласиз, — деди Шариф унинг бояги гапига тақлид қилиб.

— Билиб оламиз, хотиржам бўлаверинг, — деди Жамшид унинг пичингига эътибор бермай.

Жамшид машинани Шарифнинг эшиги олдида тўхтатди.

— Ортиқча валақламай, бошингизга ғалва орттирмасдан уйингизда жим ўтиринг. Эртага ишга чиқасиз. Яхшилаб билиб олинг, окахон: сизни паноҳига олган одам керак бўлса ўттиз мингдан ўттиз мингтасини бошингиздан сочади. Агар уни хафа қилсангиз, уруғ-аймоғингиз билан, ўттиз бир минг томирингизни қуритиб ташлайди.

Шариф эшикни очиб, бир оёғини ерга қўйган дамда бу гапни эшитиб тўхтади. Таранг тортилиб турган асаб томирлари баттар қақшади.

— Мени қўрқитманг, — деди овозини кўтариб.

Жамшид, уни ҳайрон қолдириб, жавоб бермади. Шариф баттар туттақиб, тили калимага келмай қолди. «Ҳе оналарингни...» деб сўқиниб машинадан тушди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Шариф деярли сўқинмас эди. Сўқинган тақдирда ҳеч бўлмаса жағи ёрилиши мумкинлигини ҳам билмасди. Бахтига у энди Асадбекнинг одамига айланди. Ҳозир «онангни...» дейиши нима экан, бунинг ёнига амма-холаларини, опа-сингилларини қўшиб сўққанида ҳам Жамшид лом-мим деёлмасди. Жамшид Асадбекни кўпга хотамтойлик қилишини билди. Унинг назарида хўжайини Шарифни шунчаки паноҳига олди. Хўжайиннинг эътиборидаги одамга ола қараш мумкин эмаслиги унга ойдайд равшан. Унга яна бир нарса аниқ — буйруқни адо этиш чоғида бегоналар билан гаплашмаслиги, айниқса, пири Асадбек ҳақида бирон сўз айтмаслиги шарт. Ҳозир Шарифга пўписа қилиб шу шартни бузди. Шарифнинг гапидан аччиқланиб, «хўжайин ўттиз минг сўрайдиган гадоё эмаслиги»ни билдириб қўйиш учун чегарадан чиққанини ўзи ҳам

сезмай қолди. Чегарадан ҳатлашга ҳатлади-ю, сўнг афсусланиб, мум тишлади. Шарифнинг ҳақоратига парво қилмай ўтиришининг иккинчи сабаби шу.

Шариф эшикни ёпиши билан «Жигули» пойгачи машиналардай силтаниб қўзғолди. Йўлни авайлабгина қоплаётган қор тўзғиб кетди.

Шариф эшиги олдида туриб қолди. Оппоқ ғиштдан қурилиб савлат тўкиб турган иморатлар қаторидаги сомон сувоқли пастак уйи кўзига етим боладай мунғайиб кўринди. Назарида эгаси қамоққа олиб кетилганидан сўнг уйи шармандалик юкини кўтаролмай чўкиброқ қолгандай туюлди.

Тухматдан қамалиб, сўнг озодликка чиққан одам қувончини ичига сиғдиролмай, бахтидан ёниб, ҳазор-ҳазор шукрлар қилиб уйига учиб кириши керак. Шарифда эса бундай бахт, бундай қувонч йўқ эди. У давлат қамоғидан қутулгани билан, кўринмас тўрга чирмаб ташланганини, бу тўр уни оқибатда батамом ҳалок этишини сезиб турарди. Мана шу сезги уни озодлик бахтига бегона қилиб қўйганди. У елкасидаги дард юки билан остона ҳатлаб ҳовлига кирди. Йўлакда биттагина из — қор учқунлари ҳали бу изни кўмиб улгурмаган — демак, Насибаси яқинда кўчадан қайтган.

Ҳовли этагида «ошхона» номи билан зикр этилувчи бостирманинг эшиги зорланиб очилиб, Насиба чиқиб келди. У эри томон бир-икки қадам қўйди. Сўнг нима қиларини билмай тош каби қотди. Кейин беихтиёр равишда югуриб келиб, Шарифни кучоқлаб олди.

Оқ ғиштли данғиллама уйларни, дуру гавҳарларни орзу қилмай яшаётгани, қозонлари бозор гўшти қандай бўлишини билмай, музлаган гўштга ҳам қаноат қилувчи, ҳалол яшамоқлик заҳмати барча лаззатлардан афзал кўрувчи, бориға шукр қилиб умр кечираётган бу икки банданинг тили гапга келмас эди. Улар «гуноҳимиз нима экан?» деган жумбоққа ечим излашар эди. Яратганининг олдида уларнинг гуноҳлари йўқдир, деёлмаймиз, беайб — парвардигор.

Бизнинг фикри ожизимизча, бошларига кулфат солган «гуноҳ»ларнинг энг улуғи — «ўйнашмагин арбоб билан...» деган ҳикматни унутганларида. Замонлар ўзгаради, тузумлар ўзгаради, подшолар келиб кетаберади, булар — дунёнинг устидаги либослар. Эски кўйлак устига янгиси кийилгани, вужуд, қалб, инсоф, виждон эса ўзгармай қолабергани каби, фоний дунё аслини ўзгартирмайди. Халқ яратган ҳикматлар ҳам аслича яшайверади. Авваламбор Шариф, қолаверса Насибанинг кўп нарсаларга етгувчи ақли, фаҳми-фаросати шу нуқтага етганда андак ожизлик қилгани учун ҳам бу кичик кулфат тузини тотиб кўришди.

Насиба эрининг кириб келиши туши эмас, ўнги эканига ишонч ҳосил қилгач, уни бағридан бўшатиб, уйга бошлади. «Болаларни олиб келмадингми?» деди Шариф остона ҳатлаб ичкари киргач.

Насиба лабини тишлаб, бош чайқади. Шу кунлар ичи ҳувиллаётган уйда ёлғиз ўтириш унга осон кечмади. Аммо ёлғизлик азобидан «дадам қанилар?» деган саволга жавоб қайтариш минг чандон оғирроқ эди. Бу савол уни илон каби чақиши, назарида ҳатто жонини ҳам суғуриб олиши мумкин эди. Ўзи айтмаган тақдирда ҳам, болалари кўчадан эшитишарди. Дадаларининг қамоқда ўтиргани мурғак қалбларни эзиб ташламасмиди? Насиба шунинг учун болаларини онасиникидан олиб келмаган эди. Шариф буни тушунди. «Янги йил кечаси ҳам ёлғиз ўтирибди-да, бечора», деди ўзича.

Нонушта маҳали ҳам бўлиб ўтган нохушлиқдан сўз очмадилар. Иккови бир-бирига қараб-қараб қўйиб, номигагина нон тишлаб, чой хўплаб ўтирдилар. Эр-хотиннинг иштаҳаси йўқ эди. Улар илк марта ёлғиз қолиб бир-бирига айтишга сўз тополмай ийманиб ўтирган келин-куёвга ўхшашарди.

Шариф Насибадан саволлар кутарди. Насиба «ерим ўзи гапирар», деган илинжда эди. Ножўя савол билан эрининг дилига озор етказишдан чўчирди.

Барча кўргуликларига «фош қиламан» деб дўқ ургани сабаб бўлганини тушуниб етган Шарифнинг хотинига бу ҳақда гапириш нияти йўқ эди. Шу биргина пўписа учун қамоққа тиқиб қўя оладиган зотлар фош қилишга киришилган тақдирда қаерга олиб бориб тиқиб қўйиши

мумкинлигини хотини билса, даҳшатдан юраги ёрилиб кетиши ҳеч гапмас. Шариф жонини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли тилнинг бевошлигига барҳам бериши лозимлигини англади. Уни қийнаётган нарса — билагидаги игна излари, қамоқда хуруж қилган тан азоби. Ҳадемай яна бош кўтарувчи бу азобга энди дош бера оладими? Ё гиёҳвандга айланиб қоладими? Мана шу фикрнинг ўзиёқ уни даҳшат тўрида ушлаб турарди.

VII б о б

1

Жалил уйига қайтди-ю, аммо тинчини йўқотди. Асадбек бошига бир оғир иш тушганига амин бўлиб, ташвишланди. Ҳали «фалончини отиб кетибди», ҳали «фалончини ёқиб кетишибди», деган ваҳимали миш-мишлар бош кўтараётган таҳликали кунларда Асадбекдай одамнинг ҳам жони қил устида эканини Жалил яхши тушунарди. Аввало ғаним қасд қилмасин. Қасд қилса биров унинг жонини сақлаб қололмайди. Атрофини ўнта ишончли йигит ўраб турса ҳам битта ўқ сиғадиган туйнукча топилиб қолар. Шундай экан, бу ўйинга кирганларнинг умри хотимаси аниқ. Асадбек шуни сездими? Юраги сезгани учун биродари билан видолашиб олмоқчи бўлди-ю? Асадбекнинг бевақт чорлови Жалилни бу фикр исканжасига топширди.

Жалилнинг назарида телевизордаги бежирим лаблари кулиб турган қиз-жувонлар, тиржайиб туриб ашула айтаётган хонандалардан ташқари бутун эл ташвишга бурканган эди. Ҳамиша мириқиб кўрадиган томошалари бу кеч унга ёқмади. «Янги йил кутиш» деган гап ҳам бирданига эриш туюлди. Куёви билан пиёлани чўқиштириб қўйдию ароқни ичмади. Доимо завқ берувчи фарзандлар давраси ҳам татимади. Юраги тарс ёрилгудай бўлиб ўрнидан туриб кетди. «Тобим қочди», деб хонасига кириб чўзилди. «Тинчликми, адаси, ўртоғингиз тинчмилар ишқилиб», деб кирган хотинига бобиллаб берди.

Соат ўн иккида фарзандлари бир-бир кириб янги йил билан табриклаб чиқишди. Қўшни хонада тонгга қадар телевизор сайради. Жалил тонгни ит азобида кутди. Чала-ярим нонушта қилиб, ота маҳалласига жўнади. Асадбекнинг болалиги ўтган ҳовли эшиги ичкаридан танбаланган, демак, чиқиб кетибди. Жалил уйига кириб укасини йўқлади-ю, Асадбекникига қараб йўл олди. Ўртоғи уйига келмабди. Манзура одатига хиёнат қилмаган равишда ердан кўзини узмай сўрашди.

— Тинчликми, ўзи келин?

— Тинчлик, — деди у паст овозда. Бу оилага самимий муносабатда бўлувчи энг яқин одамнинг Жалил эканини, ҳатто унга ҳам оила сирларини ишониб айтиш мумкинмаслигини Манзура билади. Кўз ёши тўкиб ҳасрат дафтарини очгиси келади. Аммо... эри айтмаган сирни у айтолмайди...

— Агар тинчлик шунақа бўлса, ғалваси қанақа бўларкан, — деди у изига қайтаётиб. — Галварс эрингизга минг марта айтдим, шу ишларни йиғиштир, деб.

— Ўртоғингизни биласиз-ку...

«Ҳа, биламан, — деб ўйлади Жалил, — Худо унга бойлик бергану тариқча ақл бермаган. Миллион сўми йўқлар қирилиб кетяптими, шунча бойлик камми унга, гўрига ортмоқлаб борадими? Лаҳадда бошига биттагина гувала қўйилади, пул қўйилмайди, шунга фаросати етмайдими?..»

Шу гаплар хаёлига келди-ю, аммо аёлга қараб вайсашдан ўзини тийди. Шу топда эшикдан Асадбек кириб келса, шу заҳар гапларни айта олармиди? Айтиш ҳам гапми?! Хўш, шаҳарни ётқизиш-турғизиш қўлидан келадиган Асадбек-чи? Эски юз сўмликни узоқдан кўриб қолган, янгиси чиққанини кўриш у ёқда турсин, ҳали эшитмаган оддий ишчининг ҳақорат чегарасини ҳам босиб ўтиб кетувчи сўзларига нима дейди? Жалил гапира-гапира жўшиб кетса, шартта биқинини чимчилайди ё сонга шапатилаб уриб қолади — шунда Асадбек нима қилади?

Кайфияти яхши бўлса — кулиб қўя қолади. Ҳатто ўртоғининг бу қилиғидан яйрайди. Болалик дамлари эсига тушиб ширин энтикади. Болалигида бир рўшнолик кўрмаган бўлса ҳам вужудига роҳат ўрмалайди... Жалил заҳарга булаб отаётган сўз ўқларига кайфияти нобоп пайтида дуч келса ҳам ғазабланмайди. Ўзини босади. «Ҳа, қилиғи совуқ» деб тўнғиллаб қўяди... Шундай экан, Жалил ичини ёндираётган гапларини Манзурага айтадими ё соқчи йигитларгами, ё Асадбекнинг ўзигами — фарқи йўқ, сўзлар самога сочилган ўқлардек самара бермайди. Жалил Манзурага қаради-ю «хайр» деб ташқарига чиқди. Энди қаёққа боришини билмай гарангсиди. Катта кўчага қадар каловланиб борди. Сўнг пишиллаб тўхтаган автобусга чиқиб уйига кетди.

2

Асадбек ошнасиникига деярли келмас эди. Тўй-маъракаларда бирров келиб кетарди. Жалилнинг болалари, айниқса куёви, Асадбекнинг номини эшитишган, аммо ўзини яхши танишмас эди. Шунинг учун эшик қўнғироғи тугмасини босиб йўқлаган башанг кийимли кишини кўриб, ажабланишди. То Қамара — Жалилнинг кўз очиб кўрган хотини чиққунча Асадбек остонада турди. Қамара уни кўриб ҳайратланди.

— Жалил уйдами? — сўради Асадбек.

— Йўғидилар... Эрталаб чиқиб кетувдилар... Бугун биринчи... Сизникига кетдиларми, дебман. Асадбек иккиланиб ўтирмай кирди. Меҳмонхона йиғиштирилмаган эди. Қамара Асадбекнинг кириши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмагани учун шошиб, довдираб қолди.

— Кеннойи, сиз безовта бўлманг. Мен ҳозир кетаман, — деди Асадбек уриниб қолган диванга ўтириб. У кира солиб диваннинг оёғи ўрнига газетага ўралган ғишт қўйилганини кўрган эди, шу сабабли эҳтиёт бўлиб чўқди.

— Вой, овораси борми, сиз ҳар куни келиб юрибсизми? Кеча неварачам бир ёшга тўлди. Шунинг учун ҳамма йиғилган эди.

Кеча... ўттиз биринчи декабр... Асадбек Қамарага ялт этиб қаради. Аёлнинг гапи унга укаси Самандарни эслатди. Самандари ҳам ўттиз биринчида туғилган эди. Бир ёшга тўлганида бундай тантана йўқ эди. Танчада ўтириб, қора нонни илиқ сувга ботириб қоринни тўқлаш — улар учун катта байрам бўлган ўшанда. Жалилнинг уйига ёзилган дастурхон ҳам Асадбек қаричи билан ўлчанса — харобгина тантана. Лекин ҳар кимнинг қаричи ҳар хил. Дастурхон устига бир тишлам қотган нон қўйилса ҳам, атрофига фарзандлар йиғилса тўкин дастурхондан файзлироқ бўлиб кетади.

— Неварангизнинг оти нима! — деб сўради Асадбек.

— Ўртоғингиз китоб қараб Самандар деб қўйганлар. Ўт-оловни ҳам писанд қилмайдиган ғалати қуш бўларканми-е... Қудалари «Улуғбек» деб қўймоқчи эканлар. «Ҳей, дадаси, болага исмни қиз томон қўймайди», десам ҳам «Ҳаммаёқни бек босиб кетди, битта Самандар бўлиши керакми ё йўқми!» деб қайсарлик қилиб туриб олдилар. Барака топгур, қудамиз жуда яхши одам-да. Хўп, деб кўниб қўя қолдилар...

Қамаранинг оёқ-қўли ҳам, тили ҳам чаққонгина эди. Чўлоқ диванда ким ястаниб ўтирганини унутиб гапга тушиб кетди. Унинг сўзлари Асадбекнинг қулоғига кирмади. «Самандар» деган исмни эшитибок кўз олди хиралашди. Томоғига бир нима тикилди. Ярим соат бурун пулининг кўплигидан эсини йўқотган винзавод бошлиғининг тақдирини бир сўз билан ҳал этган Асадбек ўзини бениҳоя ожиз банда эканини ҳис этди. «Ҳатто шу ғалча хотиннинг бахти ҳам йўға менда, — деб ўйлади. — Невара кўрсам, исмини Самандар қўяман, деб юрувдим. Жалил илиб кетибди. Китоб кўриб қўйганмиш... Жалил ўзини ҳақгўй дейди. Мен уни ношуд дейман. Бахт ношудларга кулиб боқаркан-да? Шу ношуд қизини куёвга узатиб, невара кўриб, хурсандчилик қилиб ўтирса... Мен шундай ҳам бўлолмасам... На акам, на укам бор. Фақат... пулим бор. Бу ношуднинг пули йўқ. Аммо укалари, куёви, Самандари бор... Мен ҳашамдор уйда яшайман, уйимни дев йигитлар пойлашади. Бу ношуд оёғи синиқ диванда ёнбошлаб ётиб, ўламан деб

турган телевизорни томоша қилади. Эшиги ҳамиша очиқ... Кўнгли ҳам очиқ... Янги диванни, рангли телевизорни орзу ҳам қилмайди... Нега орзу қилмайди?! Одам ҳам шунчалик ношуд бўладими! Ўзига керак бўлмаса, болаларига лозим-ку! Болаларининг кўнгли синмайдими! Невараси шу чўлоқ диванда ётиб, шу хира телевизорни кўриб улғайиши керакми? Аблах, ношуд!» Юраги эзилиб ўтирган Асадбекни бирдан ғазаб чулғади. Шарт ўрнидан турди. — Ҳозир келаман, — деди Асадбек, — чойингиз қайнагунча қайтаман.

Қамара бу гап шунчаки кўнгил учун айтилди, деб ўйлаган эди. Меҳмонхонани йиғиштиришга улгурмай, Асадбек қайтгач, баттар шошилиб қолди. Қамара меҳмоннинг улўғлигини ҳисобга олиб, оҳори тўкилмаган янги дастурхон ёзди. Куёв чиқиб Асадбек билан қўш-қўллаб сўрашди-да, чой қуйиб узатди. Ҳашамдор уйларда, тўкин дастурхонлар атрофида ўтиришга кўниккан Асадбекка қоғозлари сарғайиб, айрим ерлари кўчиб тушган уйда чой ичиш бошқа пайт бўлганда малол келарди. Унинг ҳозирги кайфияти айнан шундай шароитни кўмсарди. Ғариб кўнгил, ғариб ўйни соғинган эди.

Бир соатдан кейин Жалилнинг ўйи бесаранжом бўлиб қолди. Беш-олти одам барабар бостириб кириб аввал чўлоқ диванни, сўнг стол-стулларни, сўнг хира телевизорни олиб чиқиб кетишди. Ўрнига янги диван, янги стол-стуллар, рангли телевизор қўйилди. Қамара «Вой, ўлмасам, вой, қизиқ бўлди-ку», дейишдан бошқа сўз топмади. Асадбек бу ўзгаришларга алоқаси йўқдек, пинагини бузмай турарди.

Жалил ўйига қайтганда ҳамма иш саранжом бўлган эди. У Асадбекка захрини сочишга улгурмади. Қўрққан олдин мушт кўтарар, деганларидек, Асадбек остонада ўқрайиб туриб қолган ошнасига қараб бақирди:

— Финг десанг, абжафингни чиқариб ташлайман, бу сенга эмас, Самандарга, туғилган кунига совға!

Жалил Асадбекка бир нима дея олмади, аммо хотинига қараб ўқрайди. Қамара ўзига қандай ширин гаплар атаб қўйилганини фаҳмлаб, лабини тишлади.

— Сенга нима бўлди? — деди Жалил, Асадбекка тикилиб, — пайтавангга қурт тушганини билиб турибман.

— Менинг пайтавамга эмас, сенинг миянга қурт тушган, — Асадбек шундай деб Қамарага қараб қўйди. У эркалар гаплашаётганда аёл кишининг атрофда ивирсиб юришини ёқтирмас эди. Қамара Асадбекнинг мақсадини англаб, тезгина чиқиб кетди. Асадбек шундан сўнг гапини давом эттирди. — Невара кўрибсан, исмини Самандар қўйибсан, орадан бир йил ўтибди... Асад деган ўртоғим бор эди, хурсандчилигимга шерик қилай, укасининг оти ҳам Самандар эди, неварамга от қўйишда бир сўраб олай, дейишга ақлинг калталиқ қилдими? Тилинг бир қарич. Бировга сўз бермайсан-у, шунақа нарсаларга келганда калланг ишламай қолади, хом ошқовоқ! Жалил унга қараб жилмайди. Ҳозир унинг қаршисида фақат Худогагина бас келолмайдиган Асадбек эмас, кўп жабру жафоларни бирга тортган, бир кўчани чангитиб, бир ямоқ кўрпани тепишиб катта бўлган ошнаси ўтирарди. Асадбекнинг овозида амр оҳанги ҳам, қаҳр ҳам йўқ эди. Асадбекнинг бу одати Жалилга маълум. У дунё ташвишларидан эзилиб, болалигини кўмсаган пайтларида Жалилни топтириб келиб шу оҳангда гап бошлайди. Икки ошна соатлаб гаплашиб ўтиришади. Сухбат аёнларнинг иштирокисиз бўлади. Зарур иш билан келган Кесакполвон ҳам, Чувринди ҳам уларнинг сухбатини бузишга журъат қила олишмайди. Бунақа пайтларда аёнлар матбуот хабарларига тақлид қилиб «икки президент юзма-юз учрашди. Халқаро аҳволнинг муҳим масалалари келишиб олинди», деб ҳазиллашишади. Ёпиқ эшик ортидаги «халқаро аҳволнинг муҳим масаласи» — ёнғоқ ўйинида чиққан жанжалнинг «тинч йўл билан ҳал этилгани»дан бошланиб, битта калишни галма-гал кийиб мактабга қатнаш чоғида юз берган саргузаштларни эслаш билан якунланади.

Жалил Асадбекнинг бугун бу хусусда гаплашиш нияти йўқлигини билди. Агар Ҳасаннинг ўнг биқини оғриси, Ҳусанники ҳам оғрийди, деганларидек, Асадбекнинг юрагини тирнаётган дарддан Жалил бебаҳра қолиши мумкин эмас. Асадбек дардини ичига ютмоқчи. У отаси олиб

кетилган кундан бери исён йўлига кирган, аммо очиқ-ойдин ҳайқириш, шиорлар кўтариб майдонга чиқиш йўлидан бормай, арқонни узун ташлаб, дардни ҳам, ғазабни ҳам ичига ютиб аста иш кўришни ўрганган эди. Жалилнинг йўли бўлак — ўйчи ўйига етгунча таваккалчи уйига етади, қабилида ишни дангал битиришга одатланган. Ҳозир ҳам ошнасининг гапни майдалашига тоқат қилолмади.

— Ёрилсанг-чи! — деди у жеркиб. — Мендан бошқа дардкашинг борми?

Асадбек Жалилга тикилди. Худди рўпарасидаги одамни биринчи марта кўраётгандек тикилди. Гапириш осон. «Ёрилиш» — хотинларга хос. Эркак дардини айтгунча тўлғоқ азобларини бошидан кечиради. Айниқса Асадбекни эзаётган дард бировга айтгулик эмас. «Қизимни ўғирлаб кетиб, кейин ташлаб кетишибди», дейишга тил айланадими? Эркаклик номуси, ори бунга йўл қўядими? Кеча Жалилни атайин йўқлатди-ю, дардини айтолмади. Бугун эрталаб винзавод бошқони тақдирини ҳал этиб уйга кетаман, деганда ташқарида савдо растаси хўжайинига йўлиқди. Хўжайин савдо аҳлига хос тавозелик билан сўрашиб, икки қўлини кўксига қўйиб: «Бағрингиз тўлиб, хурсанд бўлиб қолдингизми?» деди. Асадбек «Ҳа» ҳам, «Йўқ» ҳам демади. Унга бир ўқрайди-ю, машина эшигини очди. Бу одам қизининг қайтганини эшитиб, табриклагани келган. Ўзича бу одамгарчиликка кирувчи фазилат, одат. Асадбек унинг лаганбардорлигидан бир ғаши келган бўлса, бефаҳмлигидан бир ғазабланди. Қизини кимлардир ўғирлаб кетиб, қандайдир аҳволда ташлаб кетишадия у хурсанд бўладими? Қизига тегишмаган бўлишса-ку, хўп-хўп... Йўқса... тирик қайтаришмагани минг марта афзал эмасмиди... Асадбек машинага ўтиргач, хаёлида бошқа гап ўрмалади — бу одам ис олибдими, демак, кўпчилик билади. Бугун кечгача шаҳарга тарқаса ҳам ажаб эмас. Нима қилиш керак? Аъёнлари билан иш юзасидан маслаҳатлашади. Уларни шу пайтгача оила сирлари, ташвишларига тортмаган. Асадбек учун оила — муқаддас. Ҳар кимнинг ҳам тумшук суқаверишини хуш кўрмайди. Чувринди уйланган йили «оилавий бўлиб ўтириб турайлик», деганда, Асадбек «хотинингни бозорга солмоқчимисан», деб гапни калта қилган, шу-шу оилавий борди-келди масаласи қайта тилга олинмаган эди. Уларнинг хотинлари фақат йўқлов, тўй ва маърака баҳонасида кўришишар, «есонмисиз-омонмисиз»дан нарига ўтишмас эди. Шундай экан, қизининг эндиги тақдирини аъёнлар билан маслаҳатлашиши мумкинми? Асадбек Жалилдан жўяли маслаҳат чиқар, деган илинжда эмас, балки таскин илинжида келган эди.

— Миш-мишларни эшитгандирсан? — деди Асадбек, ошнасидан кўз узмай.

— Мен миш-миш орқалаб юрадиган хотинмасман,— деди Жалил. — Сен бўладиган гапни гапир. «Ростдан эшитмаганми?»

Асадбек саволига жавоб топмоқ истагида Жалилнинг кўзларига қаради. Бу кўзларда алдов йўқ эди.

Жалил ошнасининг тўлғоқ азобида эканини ҳис қилди. Бу дардни ҳатто энг яқин одамга ҳам айтиш оғир экан, демак, иш чатоқ. Жалил бир оз юмшоқроқ гапириб, унинг кўнглини овлаш ниятида деди:

— Каттага катта дард ёпишади, гапир, ўзингни қийнама.

— Катта дард дейсанми?.. Билмадим... Шу пайтгача менга биров қўл кўтармаган эди.

— Дунёни бекорга чархпалак дейишмаган. Замон ўзгариб туради, шунга ақлинг етмабмиди?

— Етган эди, лекин...

— Етган бўлса, вақтида этакни ёп. Вақтида кетсанг — олам гулистон.

Айтишга осон. Замон саҳнасидан тушишнинг ўзи бўладими? Пастдагилар сени алқаб, бошига кўтариб юришга тайёр бўлса, саҳнадан дадил туша оларкансанми? Тушишингни қўлда найзалар билан пойлаб турганлар-чи? Шу найзалар борлигини билмаганда Асадбек Жалилнинг маслаҳатига муҳтож бўлармиди? Асадбек гапни чўзишнинг ҳожати йўқлигини англаб:

— Қизимни ўғирлашди, — деди. Шу гапни айтдию уятдан ёниб кетай деб кўзини олиб қочди.

Айбига иқрор бўлган гуноҳкордай бошини эгди.

— Қачон? Топилмадими?

— Кеча ўзлари ташлаб кетишибди.

— Кимлигини билдингми?

— Аниқ билмайман. Гумоним бор.

Жалил ўйга толди. Бир неча нафасдан сўнг хўрсинди:

— Худодан қайтибди.

Асадбек бошини шартта кўтарди:

— Бу нима деганинг?!

— Сен маишат қилган қизларнинг ҳам ота-оналари бор эди, улар ҳам эзилгандир, Худога нолалар қилгандир. Худо кар эмас, бу оҳларни эшитгандир?

— Оғзингга қараб гапир! Менинг маишат қилганимни кўрдингми?! — Бу сафар Асадбекнинг овози титраб чиқди. Жалил унинг кўзларига қараб кўрқди: бу кўзларда ғазаб учқунланаётган эди.

— Кўриб нима, мен сенинг маҳрамингманми, изингдан юрадиган. Эшитганман, ҳамма гапиради.

— Ҳамма гапирса ишонаверасанми, ҳе... с-сўтак! — Асадбек беихтиёр сўқинди. Бошқа вазият бўлганда Жалил қарзга ботмай, дарров қайтарарди. Ошнасининг важоҳатини кўриб, ўзини тийди.

— Бўпти, ўзингни бос, — деди у. — Қизинг тирик экан, Худога шукр қил.

— Жалил, — деди Асадбек қаҳрли овозда, — билиб қўй, мен номард эмасман. Мен итнинг боласи эмасман, одам боласиман. Бировларнинг бурнини қонатиб лаззат топаман, деб юрганам йўқ бу дунёда. Аламим борлигини биласан-ку. Бу аҳмоқ гапни бошқадан эшитсам, хафа бўлмас эдим. Сен ҳам шундай деддинг-а!

— Сен қилмаган бўлсанг, бу ишни шотирларинг қилишади. Лаънат эса сенга оқиб келаверади. Сен одамлар кўзига бўри бўлиб кўринасан. Есанг ҳам, емасанг ҳам барибир оғзинг қон. Сен мен билан гап талашма. Бўладиган гапдан гапир. Тумшайиб юравермассан, ахир. Нима қилмоқчисан?

— Ҳайронман...

— Гап қайнаб чиқмасидан узатвор қизингни.

Асадбек кечадан бери хаёлнинг қайси кўчасига кирмасин, шу тўхтама келаётган эди. Жалилдан ҳам шу фикр чиқишини кутган эди. Кутилган фикр айтилди, аммо енгил тортмади. Чунки фикр айтмоқ осон. Тўй қилиш ҳам осон. Бироқ, қизининг юзи ёруғ бўладими — машаққат шунда. Куёв бўлмиш Асадбекнинг қаҳридан кўрқиб ҳозир индамаслиги мумкин. Кейинчи? Замон саҳнасидан тушиб кетгач, қизи хўрланмайдими? Кўчага ҳайдалмайдими? Шармандалик либосига ўралмайдими? Асадбекнинг хавотири шунда. Сиз «Хўш, ўзининг ор-номуси-чи?» дейишингиз мумкин. Бир доно шоир «ота-она меҳрисиз ҳам яшамоқ мумкин, аммо мумкин эмас номуссиз яшаш», деганда минг карра ҳақ. Асадбек ота-она меҳрига тўймай ўсди. Қизининг ўғирланиши — унинг номусига тегишмаган тақдирда ҳам — ота-она номусининг топталиши билан баробар. Шундай экан, Асадбек бунга қандай чидасин?! Чап елкада ўтирган шайтон қасосга ундайди: «Қўлингни узатсанг еттинчи осмонга ҳам етадиган инсонсан. Биров сенинг қосангга туфлабди, оши ҳалолингни булғабди-ю, сен эзилиб юрибсанми, кимдан гумонинг бўлса — янчиб ташла! Бугун қасос олмасанг, эртага эл олдида башарангга тупуришади. Отангни олиб кетишганда ночор эдинг. Ана шу ночорлик сени бир умрлик армон ўтида куйдиряпти. Энди ҳам ночормисан? Қон тўкмасанг эркак эмассан! Ўзингни кўрсат! Номус учун қон тўкиш лозимлигини эркакларга эслатиб қўй!!» Аммо қилич яланғочланган дамда ўнг елкада ўтирган Раҳмон била-гидан ушлаб тўхтатади. Қон тўкишга йўл бермайди. «Гумонинг тўрига ўралганларни тиғдан ўтказишинг — ожизлигинг аломати. Гуноҳкор осонгина жон бериб қутулиб кетади. Сен эса номус азобида тўлғаниб қолаверасан. Сен ҳозир унинг гуноҳларидан ўт. Аммо шундай қилгинки, умри азобда ўтсин. Вақти келиб оёғингга бош урсин, тавбалар қилсин. Ана шунда ўлдирсанг хумордан чиқасан. Ўлсанг, кўзинг очиқ кетмайди...»

Шу овоз Асадбекни ушлаб турибди. Номус азобига чидашга мажбур этяпти. Жалилнинг уйига бошлаб келган ҳам шу овоз. Агар ошнаси «уларни қириб ташла» деса бас, янги йилнинг биринчи куни қонлар тўкиш билан бошланади. Асадбек Жалилнинг бундай демаслигини билади. Билгани учун ҳам уни қора тортиб келди.

3

Дунёда энг ширин нарса нима, деб сўралганда «уйқу» деб жавоб беришган экан. Бу гап ҳам тўғри. Бироқ болалик хотираларини эслаш лаззати уйқудан ҳам мазалироқдир. Чунки ёш ўтган сайин, болалиқдан узоқлашганингиз сайин ўтган кунларни эслайверасиз, энтикаверасиз. Айниқса жон-жўралар учрашганда уйқуни ҳам тарк этиб, узун кечалар хотиралар ихтиёрига берилишади. Асадбек билан Жалилнинг бундай кечалари кўп бўлган.

Жалил ошнаси кўнглидаги ғуборни ана шу хотиралар ёрдамида қувмоқчи бўлди. Лекин энг ёрқин воқеалар ҳам Асадбек кўнглига равшанлик бермади. У тунд қиёфада ўрнидан туриб, Жалил билан хайрлашди. Жалил уни кузатиб кўчага чиқди. Асадбек машина сари юрганида орқадан Жалилнинг овози келди:

— Кўчада Асадбекка ўхшаб юр, шунчалик чўкасанми?

Бу гапни эшитиб Асадбек қадди букилиб қолганини сезди. Жалил ҳеч қачон унинг қудратини пеш қилиб гапирмаган эди. Ҳозирги айтгани... «Асадбекка ўхшаб юр...» Мана шу гап унга далда бергандай бўлди. Қаддини тиклади. Чуқур нафас олди. Машина эшигини очгач, орқасига ўгирилди.

— Қорангни кўрсатиб тур. Одамларнинг ошнасига ўхшаб йўқлашни қачон ўрганасан?

Жалилнинг санчиб оладиган жавоби тайёр эди-ку, аммо биродарининг аҳвол-руҳиясини ўйлаб тилини тийди. Жилмайиб, бош ирғаб қўя қолди.

Асадбек ҳовлига қадам босгач, ошхонадан чиқаётган қизига кўзи тушди-ю, беихтиёр тўхтади. Қизи ҳам уни кўриб бир он ҳаракатсиз қолди. Сўнг паст овозда салом бериб, шошганича изига қайтди. Ота билан қизнинг нигоҳлари бир сониягина учрашди. Гўё тўсатдан яшин чақнаб қоронғилик бағрида ўртанаётган икки хаста дилни ёритиб ўтгандай бўлди. Яшин нури сўниши билан уларнинг ҳар бири ўз жаҳаннамига, яна ўтда қовурилиш, азобланиш учун қайтдилар. Қиз нима учун отаси олдига югуриб келмади, нима учун бўйнига осилиб кўз ёш тўкмади, нима учун нолалар қилмади? Нима учун дардини ютиб жаҳаннам азобини ўзига раво кўрди? Асадбек кўрқиб кутган ҳодиса рўй бермади. Ҳа, у қизи билан учрашишдан кўрқаётган эди. Қизи фарёд урган тақдирда ичини кемираётган вулқоннинг отилиши тайин эканини билиб, ташвишланаётган эди.

Асадбек қизини сира эркаламасди. Кесакполвон — ғазабга минганида отасини ҳам танимайдиган қаҳри қаттиқ одам, ойда бир марта хотинини уриб турмаса егани ичига тушмайдиган жиззаки эркак — бўйи етган қизини ҳаддан зиёд эркалаб, юзларидан чимдиб, ўпиб қўйганида Асадбекнинг ғаши келарди. Баъзан танбеҳ бериб, баъзан «қизингни эрга берганинда ўзингни ҳам қўшиб берасанми», деб пичинг қиларди. Кесакполвон Асадбекнинг бундай гапларини, пичингларини қулоғига олмасди. «Бу қизимни ўзим туққанман», деб тиржаярди, холос. Ким, қандай туғишини яхши фаҳмлайдиган қизи отасининг бу ҳазилидан яйраб, баттар эркаланарди. Ҳар тўқисда бир айб, деганларидек, бегуноҳ одамнинг жонини суғуриб олишда киприги қилт этмайдиган одамнинг фарзандига нисбатан шундай меҳри борлиги оламнинг ажабтовурлигидан эди.

Асадбек баъзан «мен ҳам болаларимни эркалашим керакми?» деб ўйлаб қоларди. Ота-онага эркаланиш нима эканини билмай ўсган одам учун бу мушкул савдо экан. Фарзандга меҳрибонлик бошқа, эркалаш, талтайтиш бошқа. Шу боис Асадбек болаларини эркалатмасди, дейилганда «у фарзандларига бемехр эди», деб тушунмаслик лозим. Алқисса, ҳозиргина ошхонага кириб кетган қизи унга салом бериш билангина кифояланар эди. Асадбек шунга кўниккан бўлса-да, ҳозир андак ажабланди. Қизининг номус ўтида куйиб кул бўлаётгани унга

ҳозирча номаълум. Бунӣ кейинроқ идрок эта бошлайди. Яшин чақиб, чок-чокидан сўкилиб қолган қора булутлар орқасидан ой кўриниб, қоронғилик чекингани мисол, ошхонадан хотини чиқдию кўнгли равшан тортди. Кўпчилик назарида даҳшатли одамхўр сифатида гавдаланувчи Асадбек шу онда хотинини бағрига босиб йиғлагиси келди, десам, албатта ишонмайсиз. Лекин сиз ишонинг. Мол-дунёси беҳисоб, ўл деса ўладиган одамлари бор бўлган ҳолда ҳасратини эшитадиган ҳамрози йўқ кишининг ҳолига сиз ҳам раҳм қилинг. Бу фожиани ҳатто ғанимларингизга ҳам раво кўрманг.

Йиғлагиси келгани билан Асадбек йиғлай олмасди. Хотини унга далда бергиси келганда ҳам юпата олмасди. Оғир бўлганда шу Манзурага оғир. У икки ўт орасида. Бир томондан қизига ачинса, куйса, бошқа томондан эрининг ғазабидан кўрқади. «Жаҳл устида бир нима қилиб қўймасалар эди», деб жони ҳалакда. Ҳозир ошхона остонасини ҳатлаб чиқди-ю, кўрқувдан пирпираётган кўзларини эрига тикиб, салом берди. Сўнг:

— Яхши келдингизми, адаси, — деди. Бу гапини ўзигина эшитди. Қўрқибгина, астагина айтилган сўзлар ҳавога сингиб кетди.

Асадбек уйга қараб юрди. Манзура унга эргашди. Ичкари кира туриб чаққонлик билан энгашди-да, эри бетартиб ечган туфлини жуфтлаб, бир четга олиб қўйди. Сўнг ичкари кириб, Асадбек узатган палтони олиб, илгакка илди. Бу жараён кунда такрорланади. Ташқаридан кузатган одам ҳар кунӣ бир томошани айнан кўргандай бўлаверади.

Асадбек ичкари кириб ўзи хуш кўрувчи тебранадиған юмшоқ ўриндиққа эмас, дераза томондаги бир қават кўрпачага ўтирди.

— Вой, тўхтанг, кўрпача солай, — деди хотини шошилиб.

Асадбек «керак эмас», деган маънода қўл кўтарди. Манзура бу ишорани кўрмагандай нариги уйга кириб кўрпача кўтариб чиқди.

— Бирпасга туринг, адаси.

Асадбек ўрнидан жилмади.

— Ўтир.

Манзура гилам устига ўтириб, кўзини ерга тикди.

Асадбек гапни нимадан бошлашни билмай каловланди.

— Тинчликми? — деди у бир оз сукутдан сўнг.

— Тинчлик, — деди хотини синиқ овозда.

— Бир нима дедими?

— Йўқ ҳали.

— Сўрамадингми?

Манзура эрига шошилиб қараб олди-ю, бошини эгди.

— Қандай сўрайман.

— Мен сўрайми бўлмаса!

— Вой, адаси...

— Ҳа, латта!

Асадбек шундай деб тўнғиллади-ю, бақириб юборишдан ўзини тийди. «Сўраганининг нима фойдаси бор?» деган фикр уни жиловдан тутди. Хўш, сўради ҳам дейлик, «зўрлашди» деган жавоб олди нима-ю «тегишмади» деганда нима? Ҳар икки ҳолда ҳам ўғирланган қиз одамлар учун номуссиз бўлиб қолаберади-ку?..

— Энди нима қилмоқчисан?

Манзура энди нима қилиши мумкин? Унинг йиғлашдан, фиғон чекишдан бўлак нарсага қудрати етадими? Асадбек бунӣ яхши билади. Шунинг учун савол беришга бериб қўйиб, жавоб кутмади. Шунча йил бирга умр кечириб хотини билан маслаҳатлашмаган одам шу нозик паллада фикрлашармиди? Нима ҳақда сўзлашишни билмагани учун ҳам шу сўроқ тилидан учди. У ҳозир ёнида хотини бўлишини истарди. Манзура чиқиб кетса вужуди кимсасиз уйдек хувиллаб қолишини ҳис қиларди. Аммо хотини рўпарасида ўтирар экан, худди уришиб қолгандай оғзига

талқон солволмайдику. Хотиннинг камгап, баодоб бўлгани яхши-я, аммо мана бунақа пайтда эрни эзиб ташлайди-да... Манзура гапга чечанроқ бўлганида Асадбекни ғуборли ўрамдан олиб чиқармиди...

Ташқаридан эркак кишининг овози келиб, Манзура чаққон ўрнидан турди-да, дераза оша ҳовлига қаради.

— Мутаваллингиз, — деди ажабланиб.

— Чақир, — деди Асадбек.

Манзура тез-тез юриб чикди. Дам ўтмай эшик оғзида бўйни узунлигидан эгилиброқ юрувчи, эгнига уриниброқ қолган палто, бошига янги сувсар телпак кийган мутавалли кирди. Соқол-мўйлов улашилганда кечроқ қолган, аммо яратган «шу ҳам эркак-ку», деган раҳм билан топиб берган беш-ўнта тукни савлат қилиб ўстириб, жамики тирик жоннинг энсасини қотиргувчи Каримуллага Асадбекнинг ҳам тоқати йўқ эди. Етимхона бошқони бўлиб ишлаб, ўз таъбири билан айтганда, шайтоннинг биттагина гапига кирди-ю, олти йил умрини симтўсиқлар ортида ўтказиб қайтди. Яна фирқага тиклаш масаласида кўп уринди. Фирқа аъзолигига қайта олганида турқи таровати ўзгача бўларди. Ҳатто ўзига ҳам ёқмайдиган, соқол-мўйлов деган номга иснод келтирувчи бу туклар ўстирилмасди. Хитойнинг оҳори тўкилмаган оқ кўйлагини кийиб, Олмониянинг нўхот гулли қизил бўйинбоғини тақиб, финларнинг кўзни олувчи костюмини эгнига илиб, гердайиб юрарди. Айб ўзида — райқўмга узатиши лозим эди. Ўзини хокисор кўрсатиб бир янглишди. Райқўмдагилар хокисорларга раҳм қилар деб ўйлаб эди. Раҳмдиллар райқўмда эмас, бу томонда экан. Бахтига маҳаллада масжид қурилиши бошланди. Аввалига ҳайбаракаллачи бўлиб юрди. «Уни у ёққа ол, буни бу ёққа қўй», деб туриш, чойни шопириб қайтариб ўзидан улуғроқ одамларга таъзим билан узатиш ҳадисини олган эди. Қурилишда ҳар куни ўралашиб юрувчи битта бекорчи керак экан. Шундан фойдаланиб, пойдевор битмасиданоқ ўзини «мутавалли» деб эълон қилди. Абдукарим деган исм, гарчи муллалikka дахлдор бўлмаса-да, Каримулла деб ўзгартирилди. Бу «мулла» хотираси заифлиги туфайли тўрт ой бадалида «Оятал курси»ни ёд ололмай, иккита кичик сура билан тирикчилик қилади. Ўшанда ўстира бошлаган «соқол-мўйлаб» иморат томи ёпилибдики, ҳали бир энликдан нарига ўтгани йўқ. Бу ҳол Кесакполвон учун бир эрмак. Уни ҳар кўрганида «Каримулланинг соқоли ичкарига қараб ўсади», деб мазах қилади. Асадбек мутаваллининг тезроқ кетишини истайди, Кесакполвон эса уни масхаралаб ўтиришни ёқтиради. Каримулла бу масхарани малол олса-да, сиртига чиқармайди. Кесакполвоннинг гапларидан мириққандай хихилайди. У Асадбекдан чўчийди, камгап, мулоҳазали Чувриндидан эса кўрқади. Шу ҳолда аъёнлардан бири уни «ўзига яқин олиб» «ҳазил» қилар экан, нимаси ёмон?

Каримулла Асадбек ёлғиз эмасдир, деган хавотирда эди. Ичкарига киргач, яйраб кетди. Илдам юриб келиб Асадбек билан қўшқўллаб сўрашди. Асадбек ўрнидан қўзғолмай, қўл учини берди.

— Ўруснинг янги йили муборак бўлғай, — деди Каримулла ишшайиб.

Асадбек унга жавоб бермади. «Хўш, нимага келдинг?» дегандек норози қиёфада боқди.

Каримулланинг мақсади янги йил билан табрик этиш эмас, балки кўнгил сўраш, шу орқали ўзининг ҳам руҳан «азият чекаётганини» маълум қилиб қўйиш эди. Аммо Асадбекнинг қараши уни шошириб қўйди. «Сизга қасд қилганлар паст бўлсин, қизингизнинг бахти очилиб кетади, иншооллоҳ», деб дилига тугиб келган гапларини ҳам унутди.

— Битта хонага жой қилиб намозни бошлаб юбордик. Бутун маҳалла дуои жонингизни қилиб ётибди. Сувоқчилар хонақоҳдан чиқишди.

Хабар Асадбекни мутлақ қизиқтирмаётганини сезиб Каримулла жимиб қолди. Шу гапларнинг ўзини айтиб чиқиб кетавериш мумкинмасди. Шу учун бир оз каловланди.

— Айвоннинг... тўсиқларига темир керак экан, борсак бермади, занғар. Лимит-пимит дейдимийей...

— Темир сенга ҳозир керакми? — деди Асадбек тутоқиб.

Шу топда Асадбекнинг кўнглига бундай гаплар сифмаслигига, умуман, майда-чуйдалар билан

шуғулланиш бошқа аъёнларнинг иши эканига Каримулланинг калта фаҳми етармиди? Асадбек шарт ўрнидан турди. Каримулла «тепиб қолади шекилли», деб қўрқиб, ўзини четга олди. Асадбек эшик ёнига илинган, шапалоқдек келадиган хориж телефонини олиб, чиройли тугмачаларни босиб рақам терди.

— Алло, ким бу? — деган эринчоқ аёл овози келди.

— Тўхтасин керак, — деди Асадбек жеркиб.

— Ухлаяптилар.

— Уйғот, ғафлатни, Асадбек акам сўраяптилар, де.

— Вой, ассалому алайкум, ҳозир... Ана, туриб келяптилар...

Ярим дақиқа ўтмай хирилдоқ овоз эшитилди:

— Ассомайкум, Бек ака, тинчмисиз, омонмисиз, янгам...

Асадбек унинг гапини шарт бўлди.

— Масжидга нима учун темир бермадинг?

— Окахон, лимит...

— Икки соатдан сўнг темирлар масжидда бўлсин.

— Бек ака, эртага эрталаб...

— Икки соатдан кейин масжидга чиқиб кўраман.

— Ахир бугун кранчи...

— Ўзинг қўл билан ортасан.

Асадбек гапни калта қилиб, телефонни жойига илди:

— Икки соатдан кейин усталаринг жойида бўлсин.

Каримулла бу гапни эшитиб, бошига ғаффо орттирганини билди. Кирганига минг пушаймон еди.

Топшириқдан қутулиб қолиш учун баҳона излади.

— Усталарнинг ҳақиға сал камхаржроқ бўлиб қолувдик. Чикмаймиз, деб хафароқ бўлиб кетишибди, — деди мижғовланиб.

Асадбек маҳаллага ёрдам бўлсин, деб пул берарди, бироқ сарф-харажатларни текширтириб кўрмас эди. Бир ҳафта бурун «мутавалли масжид ҳақини сичқондек кемириб ётибди», деган гапни эшитиб, «етимларнинг ҳақидан қўрқмаган, масжид ҳақидан қўрқармиди», деб ёжинган, лекин чора кўришга шошилмаган эди. Ҳозир шу гап ёдига тушдию янада туюқди:

— Усталарнинг ҳақиға шерик бўлмаганингда етарди.

— Бек ака, ундай деманг-а, астағфируллоҳ!

— Ҳе, сени художўй қилиб туққанни...

Каримулла ўзини оқлашга киришишнинг оқибати яхшилик билан тугамаслигини англаб, бошини эгганича жим қотди. Мўъминликнинг шуниси яхши-да. Ҳазабга минган одам туюқаверади, сўкаваради, сен эса бошингни эгиб олиб унинг етти пуштини ичингда ўқийверасан. «Онангни!» дейди у, «онангнинг онасини қўшиб...» дейсан сен. «Ҳароми!» дейди у, «ўзинг итдан туғилгансан», дейсан сен. Шу ҳолда давом этаверади. Сенга яхши.

Дилингдагини овоз чиқариб айтдинг нимаю ичингда айтдинг нима? Фарқ шундаки, дилдаги тилга учса жонинг кетиши мумкин, жонингга раҳм қилинган тақдирда абжағинг чиқади. Тилни бесуюяк яратган Худога зорланиб бир-икки ой, балки бир умр кўрпа-тўшак қилиб ётарсан.

Каримулла тилини тиш ҳатлашига йўл қўймади. Асадбек сўка-сўка бир тарсаки тушириб қолганини айтмасак, сувдан қуруқ чиқди ҳисоб.

Асадбек тарсакидан сўнг бу кўсамулла чиқиб кетар, деб ўйлаган эди. Унинг мутелик билан қўл қовуштириб, бош эгиб турганини кўриб:

— Яна нима дардинг бор? — деди.

— Бегим, бир қошиқ қонимдан кечинг, сизга нотўғри информатсия беришибди.

— Гапни чўзма. Менга қанақа хабар етказишни билишади. Ҳаж қилмоқчимизсан, бу ҳам ёлғонми?

— Рост, бегим, рост. Мен асли шу гапни айтай деб келувдим. Оқсоқоллар Асадбек ака ҳам

борсинлар, дейишяпти. Биллалашиб борсам, бирам ярашади... Сиз билан борсак, икки марта ҳаж қилгандай бўламиз.

— Сен билан юрсам ярашадими?

— Мен билан юрмасангиз ҳам... Асадбек ҳожи бўлиб юришингиз ярашади.

— Пулни қаердан оласан? Камбағал-фақир бўлсанг?..

— Бегим, қариндош-уруғ бор, ҳозир ўн беш минг пулми? Гуноҳларни кўп қилардик, охиратни ўйламасак...

— Охиратни дегин... Ўн беш мингни тўлаб у ёқдан майда-чуйда олиб келсам, харажатни қоплармикин?

Асадбек бу саволни синов учун берган эди. Бунинг фаҳмига етмаган Каримуллага жон кирди.

— Чиқади, бегим, унча-мунча қолади ҳам.

— Харажатдан ташқари йигирма минг қолармикин?

Каримулла бу саволга ўйламай-нетмай жавоб қайтарди:

— Йигирма минг чиқмас-ов, аммо ўн мингча қолар.

— Шунақа дегин, ҳисоблаб қўйибсан-да, а?

— Энди, одамлар айтиб юришибди-ку...

Асадбек жавонга яқинлашиб, эшигини очди. Каримулла тахланиб турган пулларни кўриб, энтикиб кетди. «Харажатни кўтаради шекилли», деб қувонди.

— Қариндошларингни тинч қўй, — деди Асадбек, пул санай туриб. — Мана сенга ўн минг, — у шундай деб бели букилмаган пулларни Каримулла томон ташлади. Каримулланинг пулга узатган қўллари муаллақ қолаверди. — Сен ҳаром қадамингни Маккага босма, Маккага покиза одамлар бориши керак. Йўқол энди, кўзимга кўринма.

Каримулла пулларни апил-тапил йиғиштириб олиб, қуллуқ қилганича чиқиб кетди. Пулларни палтонинг кенг чўнтақларига сола туриб «йигирма минг десам бўларкан», деб ўкинди.

Асадбек жойига бориб ўтириб, ёстикқа ёнбошлади. Бир дам хаёлларга банди бўлди. Сўнг кўзига уйқу илиниб бошини ёстикқа қўйди. Қанча ухлаганини билмади. Бир уйғонганида шом қоронғиси чўккан эди. Хотини кириб: «Овқатга чиқасизми ё шу ерга олиб кирайми?» деб сўради. Асадбек «чиқаман», деди-ю, яна уйқу элителиб ўрнидан қўзғолмади. Худди биров икки елкасидан босиб, миясига кўрғошин қуяётгандай кўзларини ҳам очолмай қолди. Мия сергак, қулоқ атрофда тик этган товушни ҳам эшитади. Кўз эса ғалати уйқуда — бир жарга қулайди, юраги қинидан чиққудай бўлади, бир босинқирайди, бир чала уйғонади... Шу аҳволда тонг оттирди.

Нонуштадан кейин Жамшид келди.

— Бек ака, ҳаммаси пишди. Уйига обориб қўйдим,— деди Жамшид.

— Ғалва кўтармадими?

— У-бу девди, менам бир нима дедим.

— Бўпти, кўз-қулоқ бўлиб турларинг. Уйга майда-чуйда юбордингми?

— Бўтқанинг болалари олиб бориши керак эди.

— Ўзинг хабар ол.

— Бек ака, кўчада имом турибди.

— Нима иши бор экан, ё тавба қилиб келибдими?

— Билмадим... эшитишимча, «Волга»сини шумо қилиб кетишибди.

— Қим?

— Бизникилармас.

— Топиб, жойига олиб бориб қўйларинг.

— Кирсинми, ё жавоб бериб юборайми?

— Кирақолсин, балки бошқа гапи бордир.

Қотмадан келган, кўзлари маъноли боқувчи, ўзи ёш, бироқ қоп-қора қуюқ соқол-мўйлови улуғроқ кўрсатаётган имом — Собитхон қори номи билан шаҳарда эътибор қозонган эди. У

имомлик қилувчи кичкина, эски масжидга баъзан одам сиғмай кетарди. Қариялар бу мулла йигитга ихлос қўйиб, уни маҳалла масжиди имомлигига чорлаган эдилар. Рад жавоби олишгач, Асадбекнинг аъёнлари орага тушишди. Собитхон ўжар эди. Охир-оқибат Асадбекнинг ўзига ҳам йўқ дейишдан қайтмади. Асадбекка бу «олифта имомча»нинг димоғдорлиги ёқмади.

Собитхоннинг: «Ҳаром пулларга қурилатган масжидда мен намоз ўқимайман», дейиши Асадбекни ғазабга миндирса-да, чора кўришдан ўзини тийди. Халқ орасида ўзи ҳақида бўлар-бўлмас миш-мишлар юрганда бу эътиборли қорининг бошидан биргина соч толаси тўкилса маломатларга қолишини билди. Тўғри фикрлаган экан — имом машинасини ўғирлатиб, ундан гумон қилибди. Бу гап аллақачон шаҳарга тарқалгандир...

Собитхон остона ҳатлаб кириб, қўлини қовуштирган ҳолда, қироат билан салом берди. Асадбек беихтиёр равишда ўрнидан туриб унга пешвоз чиқди — қўшқўллаб сўрашиб, қизил духоба қопланган диванга таклиф этди.

— Келинг, қори, қандай шамол учирди? — деди Асадбек, фотиҳа ўқилгач.

— Яхшилик шамоли эмас, — деди Собитхон унга тикилиб.

— Ҳай, ҳай, қорижон, совуқ нафас қилманг.

— Сизни инсофга чақириш фойдасиз эканини билсам-да...

— Қори, келишиб олайлик: сиз мени инсофга чақирманг. Қандай яшашни ўзимга қўйиб беринг.

Мен ҳақманми ё ноҳақманми — қиёматда маълум бўлади. Сиз менга қози эмассиз. Сиз гапни чайнамай муддаога кўчаверинг. Сиз «Волга»нгизни ўғирлатиб, алам билан келган одамсиз.

— Ҳа, тақсир, топиб гапирдингиз. Аммо сиз томондан фирромлик бўлди бу иш.

— Нима, фирромлик?! Қори, аввалги сафар масжидга сарфлаган пулларимни ҳаром девдингиз, энди фирромлик дейсизми? Ўйлаб гапирасизми гапларингизни? Сиз кимсиз ўзи? Тўрттагина сурани кўз юмиб ёдлаб берувчи қориваччасиз, Худо эмассиз! Сизнинг китобларингизда туҳматчини нима дейишади? Туҳматчининг тилини кесиш керакми?

— Астаффируллоҳ! Туҳмат қилаётган бўлсам каломулло урсин!

— Керак бўлса уради ҳам. Ўша куни индамаган эдим. «Волга»нгиз борлигини билганимда «хўш, менинг пулларим ҳаром экан, сиз «Волга»ни қайси ҳалол пулга олдингиз?» деб сўрардим.

— Менинг отам...

— Сизнинг отангиз Андижонда машҳур телпакфуруш, биламан. Телпакфурушларнинг найранглари ҳам биламан. Шунинг учун ҳалоллик ҳақида бошқалар гапирганда сиз индамай юраверинг. Худойига бориб, Қуръон ўқиб тугун учига неча пул тугиларкин, деб юрадиган мўлтони одамсиз-у, яна менга фирромдан гапирасизми?

— Туҳмат қилманг, мен Аллоҳнинг каломини пулга сотадиганлардан эмасман!

— Мен билмаган нарсамни айтмайман. Жирилламанг. Бу шаҳар бедарвозалигини билмайсизми? Шаҳарда мингта Асадбек бор. Сиз биттасидан гумонсирабсиз. «Волга»нгизни топиб беришади. Мен бунақа майда ишлар билан шуғулланмайман.

Асадбек Собитхон билан дастлаб учрашганида анча баодоб муомалада бўлган эди. Ҳатто қори ҳаром пулларни тилга олганида ҳам Асадбек тутоқмаганди. Унинг ҳозирги феъли, қўрслиги Собитхонни аввалига ажаблантирди, сўнг пича қўрқувга солди. Агар одамлар орасида юрган гап-сўзлар рост бўлса, кичкинагина масжиднинг имоми бирданига йўқолиб қолса ҳам ажаб эмас-да. Ҳозир унинг бу хонадонга кирганини ким кўрди? Чиқдим, чиқмадим — ким суриштириб ўтирибди? Қори шуларни ўйлаб сесканди. Ичида калима қайтариб қўйди.

Худо имомлар орасида инсоф ва имон бобида басаломат бўлган Собитхонни ўз паноҳига олиб, Асадбек қаҳрининг тўлиб-тошишига йўл қўймади. «Майда ишлар билан шуғулланмайман», деганидан сўнг Асадбек жим қолди. Собитхон ортиқча сўзга ҳожат йўқлигини англаб ўрнидан турди. Асадбек «бир пиёла чой ичинг» ҳам демади. Собитхон унинг қаҳрини қўзғотган нарса нима эканини фаҳмламай, гаранг ҳолда изига қайтди.

VIII 6 o 6

1

Прокурор маҳкамасининг терговчиси Зоҳид Шарипов ҳали бунчалик хорланмаган эди. Кечагина марказдан келган прокурор терговчиларининг қонунга мос бўлмаган ишлари ҳақида кўпириб гапирилди. Гўё шу билан маҳкамалар тозаланди. Покиза одамлар тўплангандай бўлди... Зоҳид шу ҳаракатларга ишонибди. У прокурор ёрдамчисининг қилиғидан бир аччиқланса, ўзининг гўллигидан ўн ғазабланди. «Нима дейишмоқчи бўлишди: сен писта пўчоғисан, истаган пайтда супуриб ташлаймиз, сен кераксиз бир қоғозсан — хоҳласак, ғижимлаб оёқ остига отамиз, дейишмоқчимиз?»

Зоҳид анчагача ўзига келолмай ўтирди. Сўнг шарт ўрнидан туриб, прокурор ёрдамчиси хонаси томон юрди. У ёрдамчи билан олишишни қасд қилган эди. Аммо ўзига зеб бериб кийинган, қошлари қалин, кўзлари кулиб турувчи прокурор ёрдамчисининг муомаласи уни шаштидан қайтарди.

— Э, келинг, Зоҳиджон, янги йиллари қутлуғ бўлсин. Оилангиз, ота-онангиз соғ-саломатмилар? Бахтингизга кўп йиллар яшашсин, тўйларингизга бош бўлишсин. Сизни чақираман, деб турувдим. Хизрни йўқласам бўларкан. Хў-ўш... Шариф Намозовни қўйиб юборишга тўғри келди. Айби исботланмаган. Гувоҳлар гапларидан тонишибди. Унга қарши иғво қилингани шундай сезилиб турибди-ку, сизлар тўппа-тўғри қамоққа тиқиб қўя қолибсизлар. Намозов анов-манов одам эмас, катта олим экан. Чет элликларни ҳайрон қолдириб турган одамни қамоққа тиқсак, халқаро жанжал чиқиб кетишини ҳам унутмаслигимиз керак-да, азизим. Чет элдаги сафсатабоз душманларимизни биласиз-ку, «СССРда инсон ҳуқуқлари поймол этилмоқда!» деб ғавғо кўтаришса, бошимиз ғалвадан чиқмай қолади. Келинг, биз шунақа ташвишлардан четроқда юрайлик. Сиз ёшсиз, ўсадиган йигитсиз, бамаслаҳат ишлайверинг. Иғвонинг бошида винзавод директори Сулаймонов турган экан. Айбини бўйнига олиб ўзи келди. Ҳазилининг бунақа жиддий тус олишини ўйламабди. Беш-ўн ой ўтирса, иккинчи ҳазиллашмайдиган бўлиб чиқади. — Сулаймонов ишини менга топширсангиз...

Зоҳид унинг маҳорат билан тўқиётган тўрига банди бўлиб қолмай, чиқиб кетиш ниятида шу гапни айтди. Ҳеч нарсадан тап тортмай ишни хамирдан қил суғургандай ҳал этаётган прокурор ёрдамчиси Зоҳиддан шу илтимосни кутмаганида лақма одамга айланмасмиди, бу даргоҳдан кавуши аллақачон тўғриланмасмиди? Дунёнинг манаман деган олимлари билан баҳслашишга мослаб яратилган бу фаҳм-фаросат, бу ақл шу арзимас масалани ечишда ожизлик қилса-я! Ҳа, Зоҳид ожиз эди. Унинг кўзлари очик, аммо фикр кўзи бу ўйинлар, оёқ остига тушаётган тўрларни, энг муҳими— қаршисидаги одамнинг қалбини аниқ кўролмаётган эди. Ақл ҳаммавақт ҳам одамга шараф келтиравермайди, баъзан мана шундай хор ҳам қилиб қўяди. Зоҳид ўзининг беадад хорланаётганини ҳозир эмас, кейинроқ ҳис этади. Бошингизга тош тегса, бир оз оғриб, сўнг босилгандай туюлади, аммо орадан вақт ўтиб шундай оғриқ қўзғолади-ки, ўзингизни қўйгани жой топа олмайсиз. Рухий қийноқ ҳам шундай. Бир неча соатдан сўнг «мен нима учун унга шундай демадим!» деб ўзингизни лаънатлай бошлайсиз. Бироқ вақт ўтди — энди бу афсусдан нима наф?

Зоҳид соддалик билан Сулаймонов ишини сўради. Прокурор ёрдамчиси эса пинагини бузмай, ўша кулимсираган ёқимтой кўзларини Зоҳиддан олмай жавоб берди:

— Бу ишни Келдиевга топширдим. Танийсиз-а, аммамнинг бузоғи. Шунақа майда-чўйдани топширсам, жиддий ишларни эплай олмайди. Сизни зўр ишлар кутиб турибди, азизим. Ўсадиган одам майда-чўйдага аралашмаслиги тузук. Сиздан умидим катта. Республика прокурорига ҳам айтдим. Умидли ёшларни биз ҳар қанақасига қўллаймиз.

— Шариповнинг иши оддий ҳазилга ўхшамайди. Ҳазил деб юриб уни ўлдириб кетишлари мумкин.

Жиддий оҳангда айтилган бу гапни у эрмакдай қабул қилди:

— Воҳма қилманг-е, азизим. Ўлдириб кетади, деб қамоқда ушлаб туришимиз ҳам тўғри келмайди-да. Эрмак одам лалаймай ўзини ҳимоя қилсин. Итдай ичиб, чўнтагига биров наша солиб қўйса ҳам билмай ётаверадими?

— Мен ваҳима қилаётганим йўқ. Ундан пул талаб қилишган.

— Қим? Қачон?

— Кимлигини билолмай қолдим. Ҳарҳолда қамоқхонада талаб қилишган бўлса керак. Прокурор ёрдамчиси телефон тугмасини босди. Кўзларидаги кулги йўқолиб, кўриниши жиддийлашди, ҳатто бироз асабий тус олди.

— Жонқораев! Сигналлар тушяпти, қамоқхонада бевошлик кучайибди. Текшириб уч кундан кейин ҳисоб берасан. Ҳа, Шариф Намозовдан ким пул сўраганини ҳам аниқла. Онасини Учқўрғондан кўрсатиш керак бунақаларни, тушундингми!

Прокурор ёрдамчиси «маъқулми, кўнглинг жойига тушдимми», дегандай Зоҳидга қаради-да, ўрнидан турди.

— Ҳозир республикага чиқишим керак. Сиз билан хотиржам би-ир гаплашамиз. Ўзим чақиртираман.

У Зоҳиднинг елкасига қўлини қўйиб, ғоят улўф бир меҳр кўрғазиб остонагача кузатиб қўйди.

2

Зоҳид хонасига қайтди. Усти чойнак изларидан доғ бўлиб кетган ўша стол, ошиқ-мошиғи аранг илиниб турган ўша бўм-бўш китоб жавони... Зоҳид ўрнига ўтириб ҳалқа доғлар сирини ўрганмоқчи бўлгандай стол устига тикилиб қолди. Бу доғлар нималарга гувоҳ? Аччиқ чой дамланиб, шопириб-шопириб қайтарилиб, хўриллатиб ичилган дамларда кимларнинг тақдири ҳал этилган? Қандай хўрликларнинг, қандай фирромликларнинг гувоҳи бу доғлар?.. Зоҳид тикилиб ўтиргани билан хаёлига бу гаплар келмайди. Унинг хаёли Шариф Намозов ва Қилич Сулаймонов билан банд. Намозовни қамаш учун ишлатилган ҳийла энди Зоҳидни айтарли ажаблантирмай қўйганди. Бу калаванинг учини топгандай бўлиб эди. Сулаймоновнинг бош эгиб келиши... Ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. «Бу ишнинг бошида Асадбек турган бўлса, нима учун Намозовни қаматди? Балки бурнини ерга бир ишқаб қўймоқчи бўлгандир? Бунинг бошқа осонроқ, камчиқимроқ йўллари ҳам бор эди-ку? Сулаймонов нима учун қамоқда ўтирмоқчи? Унинг гуноҳи нима?» Зоҳид иш баттар чигаллашганини ҳис қилди. Намозов тақдирини Асадбек ҳал қилган, винзаводга осилма, дейишганда масаланинг бунчалик мушкуллигини кутмаган эди. Винзаводни яхшилаб текшириш жумбоқни ойдинлаштириб беради, деб ишонганди. Сулаймонов ўйиндан чиқарилибдими, демак, винзавод қалъасига унча-бунча ҳужум писанд эмас.

Зоҳид жилди жигарранг чармдан ишланган папкасига қараб қўйди. Ҳафсала билан иш бошлаган эди. Тўлдирилган бир неча саҳифа кечагина муҳим маълумотлар даражасида кадрли эди. Ҳозир эса бу қоғозлар сариқ чақага ҳам арзимайди. «Нима, мен кўчада санқиб юрган лайчаманми, биров тепса вангиллаб четга қочаверадиган...» Шу фикр Зоҳидни сергак торттирди. Нима, энди у «менга қачон, қандай иш беришаркин», деб пашша қўриб ўтирсинми? Иш топширилганда ҳам «буни мана бундай тарзда якунлайсан», деб аниқ кўрсатма беришмайдими? У жонсиз қўғирчоқ каби қоғозларни расмийлаштириб қўя қолмайдими? Шундай қилса — тез «ўсади»! Бўлмаса... Ерга кириб кетадими? Балки...

Одамлар фалончини осиб кетишибди, пистончининг уйини ўғри урибди, деган ваҳимали мишмишлар чодирини остида қўрқиб яшаётган бир дамда шаҳар прокуратурасининг бўм-бўш китоб жавони, тепалари ҳалқа-ҳалқа доғли стол қўйилган кичкина хонасида терговчи ишсиз ўтирибди, дейилса хўп қизиқ туюлар. Жиноятлар изидан юрган Зоҳид бу ерга келгунча ишсиз ўтиришни тасаввур қила олмас эди. Қаранг, шундай маҳкамада ҳам бекор ўтириш мумкин экан. Бир соат илгари хонага берухсат кириб келган терговчи Намозов қўйиб юборилажанини

айтганда, Зоҳид ажабланган эди. Сўнг бу ҳолдан ғаши келди. Кейин ғазабланди. Хўрланганини ҳис этиб эзилди. Мана энди, бекорчи деган ёрликни олиб, бўғилиб ўтирибди. Гўё прокурор ёрдамчиси пинжида юрувчи терговчи кириб нохуш хабарни айтмаган, балки баҳайбат мингоёқни олиб кириб қўйиб юборган. Бу кўринмас мингоёқ Зоҳидни бўғзидан бўғиб кўрди, юрагини ғижимлаб кўрди. Энди қулоғидан ўрмалаб кириб миясини зириллатяпти.

«Нимадир қилишим керак, — деб ўйлади у, бошини чангаллаб, — бу ўтиришда ёрилиб кетаман!» У шундай деб ўрнидан туриб, эшикни очди. Қаерга боришини билмай, гангиган ҳолда остонада пича турди. Сўнг даҳлизга чиқди. Учинчи қаватга кўтарилиб, Келдиев ўтирадиган хона эшигини тақиллатди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Зоҳид эшикни тортди — берк. Прокурор ёрдамчиси «аммамнинг бузоғи» деб атаган, бошини бир ёнга қийшайтириб юрадиган Келдиев эшикни ичкаридан беркитиб олиб, Сулаймонов ишига оид ҳужжатларни тўлдирар эди.

Зоҳид иккинчи қаватга тушди-ю, хонасига киргиси келмади. Эшикни қулфлаб ташқарига чиқди. Беш-ўн кун йўқ бўлиб кетса ҳам бекорчи терговчи билан бировнинг иши бўлмаслигини Зоҳид биларди. Лекин беш-ўн кун қаерга боради. Елкасидаги ташвиш юки билан қаерга сиғади?

Зоҳид шу масалада бир оз янглишаётган эди. Назарида прокурор ёрдамчиси вазиятни юмшатиш учун уни холи қўядигандай эди. Гўё прокурор ёрдамчиси қилган ишидан уялиб, уни безовта қилмайдигандай эди. Бир содда қиз никоҳ қуни онасидан куёвнинг чап томонида ётайми ё ўнг томонидами, деб сўраганда онаси қайси томонда ётишининг фарқи йўқ, барибир ўша иш бўлади, деган экан. Шунга ўхшаш Зоҳид каби тухумдан энди чиққан терговчи аразлайдими, зарда қиладими, барибир — прокурор ўз билганидан қолмайди.

Кечаси бир сидра қуруқ қор ташлаб сўнг тундлашиб қолган осмон Зоҳид кўчага чиқиши билан яна инсофга келди. Зоҳиднинг назарида энди кўзни қувнатувчи қор эмас, осмонда ҳасрат элаги эланиб, ҳасрат ёғилар эди. Табиат одам руҳига мосланадими ё одамнинг руҳи табиатга мосланиб қоладими — тушунмак қийин. Ҳарҳолда кўнгил хира тортган маҳалда чор атроф ҳам тундлашиб қолади.

У кўчага бемақсад чиққан эди. Эркни оёқларига берди. Юзига урилаётган қор учқунларидан роҳатланди. «Кечгача ёғса ҳаммаёқ оппоқ бўлади. Ҳавода ғубор қолмайди. Қор ёғдириш, тиндириш, офтоб чиқиш — Худонинг иродаси биланми? Худо қор ёғдиргани каби ҳақиқат, адолат ёғдирса-чи? Бир кунгина ёғдирса эди. Қор эриб тупроққа сингиб кетишига ўхшаб, ҳақиқат билан адолат одамларнинг юрагига сингиб кетса... Дунё бир кундаёқ бошқача бўлиб қоларди...» Зоҳид бобосининг гапларини эслади: «Оллоҳ таборак ва таоло инсонларни синамоқ учун бу дунёга юборган...» Садақайрағочдек ўсган оқ ўрик остидаги супага кўрпача тўшаб ўтиришни хушлайдиган бобоси шу гапларни кўп такрорларди. Кўзойнакнинг синган бандлари ўрнига ип тортиб қулоққа илиб, мук тушиб эски китобларни ўқиб ўтирувчи бобоси кўз олдига келди. Акасига эргашиб кўча чангитиб юриб ё сув ичгани, ё қорни очиб бир тишлам нон егани кириб қолганда бобоси «Қани, дўнгпешоналар, ўтиринглар-чи, эшитинглар-чи...» деб эски китобдан ҳикоятлар ўқишни бошларди. Улар эса бобосининг ўқишга берилганидан фойдаланиб лип этганча қочиб қолишарди. Зоҳид ҳозир бобосини кўмсади. Эски китоблардан ўқиб беришини, насиҳатларини, дунёнинг тузилиши, инсонлар хулқи ҳақидаги сўзларини эшитгиси келди. Бобосининг бу дунёдан ризқи узилганда Зоҳид ўн ёшда эди. Кўп гапларни эшитарди, бироқ мағзини чақолмасди. Улғайиб, бу ёруғ оламнинг қоронғи кўчаларига бехос кириб қолиб, ночор тентираган чоқларида эсида қолган гапларни фаҳмига етмоққа ҳаракат қиларди. Йиллар ўтгани сайин, дунё тиконзорларини ялангоёқ кезгани сайин бобосининг ўгитларига муҳтожлиги орта борди. Зоҳид камгап отасига дардини айтиб далда ололмасди. Бу оилани танимаган кишига «шу индамас кетмончи ўша мулла одамнинг ўғли», деса ишониши қийин. Бобоси уриб бўлса ҳам илмини ўргатмаган экан-да, кетмонингни чопиб юровур, ўғлим, илм билан қорин тўймайди, деган экан-да... Мана энди Зоҳиднинг акаси ўлиб кетди, отасида на эскича, на янгича илм бор. Ўйлаб қараса, қариндош-уруғлари орасида ҳам бобоси каби одам йўқ экан.

Ўтин ёниб, кул қолибди, деганлари шуми?

Бобосини ўйлаб бораётган Зоҳид саволларига жавоб топгандай бўлди: «Худо ёғдирган ҳақиқат, адолат — бобомга ўхшаган одамлар эмасмиди экан? Улар ер юзидаги одамлар қалбига яхшилик уруғи сепишлари лозимми эди? Бобомга ўхшаганлар камайиб кетяпти-ку! Энди нима бўлади? Энди юраклар фақатгина қон ҳайдашга ярайдиган ҳиссиз буюмга айланадими? Ҳақиқат ва адолат тамом қовжираб, куйиб кул бўладими?!»

Зоҳид бадбин хулосага яқинлашган эди. У дунёда битта яхши, битта тўғри одам қолгунича адолат ва ҳақиқат яшаши мумкинлигини ҳозирги кайфиятида идрок эта олмас эди. Ёмонлар, мунофиқлар нафасидан олов чиқиб ҳақиқат ва адолатни куйдиради, аммо яхшиларнинг юрагидан қувват олгучи бу ҳақиқат, бу адолат яшайверади. Бу — азалий кураш! Яна неча аср давом этади — яратганга маълум. Бандасига бир нарса аён — азалий курашнинг интиҳоси — қиёмат!

Ёркинликка эришган оёқлар Зоҳидни аввал анҳор бўйига, сўнг сувоқлари кўча бошлаган тўрт қаватли уйга бошлади. Нураб қолган тош зиналарни босиб тўртинчи қаватга кўтарилди. Ҳаворангга бўялган ёғоч эшикка қайсидир бола бўр билан катта қилиб «проф. Ҳабиб Сатторов» деб ёзиб қўйибди. Шу ёзувни кўриб Зоҳид хаёлини йиғиштирди. «Нимага келдим? Ҳасратимни тўкиш учунми? «Бу соҳага ўтиб овора бўлма, сен излаган ҳақиқат йўқ у ерда. Бўлмаган, йўқ ва бўлмайди ҳам», деб неча марта таъкидлаган. Энди «Гапингиз тўғри экан», деб кириб бораманми?» Зоҳид бир оз ҳаракатсиз туриб, изига қайтмоқчи бўлди. Энди ўгирилиб кетаман, деганида эшик очилиб елкасига жун рўмол ташлаб олган Ҳабиб Сатторов кўринди. Зоҳиднинг бурилиб кетаётганини кўриб, ажабланди.

— Зоҳид? Ҳа, тинчликми?

Зоҳид ўгирилиб, хижолатдан гап тополмай қолди.

— Уйда йўқдирсиз, деб ўйлабман, — деди.

— Қўнғироқ ишламаяптими? — профессор шундай деб тугмани босди. Биринчи, иккинчисида овоз бўлмади. Кейин қўнғироқ булбулга ўхшаб сайраб берди. Мана шу ҳол Зоҳидни хижолатдан қутқарди. — Болалар тугмани ўйнайверишдан чиқаришганга ўхшайди. Қани, кир. Келаётганингни деразадан кўрувдим. Кутдим, кутдим, дарагинг бўлмади. Яхшиям эшикни очиб қараганим.

Зоҳиднинг кўзига уй бесаранжомроқ кўринди. Ўртадаги стол устида кўк пластмасса челақ турибди. Дераза томонда икки тоғора... Ҳабиб Сатторов Зоҳиднинг ажабланганини кўриб кулимсиради:

— Чакка ўтиб кетди. Учинчи қаватдагиларга жабр бўлмасин, деб шунақа ўтирибмиз. Кеча қувурлар ёрилибди, уй исимаяпти. Болаларни қайнонамникига қўйиб келдим. Ўзим кечқурун Масковга кетяпман. Вадим Петрович ишга чақириб, ҳоли жонимга қўймаяпти.

— Рози бўляпсизми?

— Ўзимни-ку боргим йўқ. Академияга сайловдан кейин Соҳиб Пўлатович зада бўлиб қолди. Энди менга кун бермас. Биринчи қилган яхшилиги мен олишим керак бўлган уйни Кравчукка бердирибди.

— Ким у Кравчук?

— Керакли, зарур мутахассис! — Ҳабиб Сатторов шундай деб кўрсаткич бармоғини осмонга нуқиб қўйди. — Институтнинг сантехниги.

Зоҳид Фанлар Академиясининг мухбир аъзолигига номзодлар орасида Ҳабиб Сатторов билан Соҳиб Пўлатовлар борлигини эшитиб «чакки бўлибди» деб қўйган эди. Бунақа сайловларда олимнинг иқтидори эмас, эгаллаган мансабию суюнган тоғи муҳимроқ экани унга маълум. Сайловдан Сатторов ҳам, Пўлатов ҳам ўтолмади. Пўлатов, шубҳасиз, бу кўргуликда Сатторовнинг айби бор, деган хулосага келгану уни икки хонали тор, совуқ, чакка ўтувчи уйда яшашга маҳкум этган.

— Ҳозир кетсам, бўлмас, — деди Ҳабиб Сатторов, — сайловдан ўтолмагани учун аразлаб

жўнаворди, деб ғийбат қилишади. Масковга-ку ишга бормасман. Аммо Кембрижга боришим керак. Бир йилга чақиришяпти. Дилимга тугиб юрган режаларим бор, ўша ерда битириб келаман.

— Пўлатов биладими, буни?

— Эшитса инфаркт бўлиши турган гап. Мана буни ўқи, ҳали ҳеч ким билмайди. — У китоб жавонини очиб, тик тахланган китоблар устидан катта конверт олиб узатди. — Инглизчани билардинг, а?

— Сал-пал.

Зоҳид ҳижжалаб ўқиди:

— «Қадрли мистер Сатторов! Сизни Кембриж дорилфунунининг фахрий профессори бўлганингиз билан муборакбод этамиз. Хоҳиш-истагингиз ва имконингиз бўлса, Англияга келишингизни сўраймиз. Сизни дорилфунунимизда бир йил ҳамкорлик қилишга таклиф этамиз. Таклифимизга кўнсангиз, контрактни имзолаб жўнатинг...» Зўр-ку?

— Секинроқ айтасанми?

— Мен сизга далда бериб, кўнглингизни кўтармоқчи эдим.

— Бе... уйни айтяпсанми? Ё академияними?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам.

— Унисига ҳам, бунисига ҳам хурсандман, очиғи. Академияда кимлар борлигини биласан-ку? Уйни Пўлатович марҳамати билан олганимда барибир туришим қийин эди. Учала қизимни узатвораман. Эр-хотинга шу уй ҳам бўлаверади, нима дейсан? Хў-ўш, қани ўтир-чи. Чой ичасанми ё қаҳва қилиб берайми? Ё коняқдан, а, янги йил баҳонасида?

— Кембрижни ювиш керак.

— Бу гапинг ҳам тўғри.

Ҳабиб Сатторов кўнгил учун таклиф этган эди. Зоҳиднинг гапидан сўнг ўзига ҳам бир ҳўплам қўйди. Зоҳид профессорнинг кам ичишини биларди, шунинг учун бундан ажабланмади. Коняқ ўзига хуш ёқди. Томирларида гўё тўхтаб қолган қон юришиб кетгандай бўлди. Сатторов унинг кайфиятини сезиб яна қўйди. Зоҳид учинчи сафар ўзи қўйиб ичгач, мезбон коняқни олиб, ошхонага қўйиб чиқди.

— Солмонов ўн саккизинчида ҳимоя қиляпти. Диссертатсиясини яхши баҳолашяпти. Сен ҳам боргин.

Зоҳид «хўп» дегандай бош ирғаб қўйди. Солмонов унинг курсдоши эди. Кириш имтиҳонида ёзма ишни «беш»га топшириб, тарихдан «икки» олиб изига қайтмоқчи бўлганида жонига шу Ҳабиб Сатторов ора кирган. Карра жадвални аранг биладиган, нима учун бу ўқишга кириб қолганидан гарангсиб юрган «толиби илм»лар орасида Зоҳид билан шу Солмонов ажралиб турарди. Зоҳид ўқишни ташламаганида, балки ўн саккизинчида Солмонов билан бирга ёқлармиди... Зоҳид «профессор шунга шама қиляпти», деб ўйлади. Ҳолбуки, Сатторовнинг фикрича, Зоҳид ҳозир докторлик диссертатсиясини ёқлаши лозим эди.

Сатторов «коняқдан кейин яхши кетади» деб қаҳва қайнатди. У собиқ шогирдининг авзойига қараб, кўнгли хира эканини сезгани учун «ишлар қалай?» деб сўрамаётган, бу эса Зоҳид учун муддаонинг ўзи эди. Сўралган тақдирда ҳам, гарчи кўнгил ҳасратлашишни истаб турган бўлса-да, «яхши» деб гапни калта қилган бўларди. Фикри-зикри илм билан банд бўлган одамга Асадбек деган зотнинг қўли нечоғли узунлигини, янгиланган прокуратурада ҳам адолат йўқлигини тушунтириш қийин. Умуман, бу дунё қинғирликларини кўравериб кўзлари пишган одамга адолат йўқлигини гапириш осмон юлдузга тўла эканини беҳуда исботлашдай гап эмасми?

Солмонов бекорга эсланмаган эди. Профессор аввал унинг ишларини шарҳлаб берди. Зоҳид ўзининг терговчи эканини бир неча дақиқа унутди. Қаҳва қўйилган пиёлалар четга сурилиб, стол устида қоғоз-қалам, топ-тоза қоғоз юзида эса формулалар тизими пайдо бўлди.

Ташқаридан қараган киши чакка ўтиб турган бу совуқ хонада риёзиёт профессори билан

прокуратура терговчиси эмас, икки олим дунё ташвишларидан чекиниб, илм бағрига шўнғияпти, деб ўйлаши мумкин.

Диссертатсия шарҳи тугагач, Сатторов Зоҳидга савол назари билан тикилди.

— Калланг жойида, ҳали ҳам кеч эмас, қайт.

Зоҳид қоғоз юзидаги формулаларга қараб ҳазин жилмайди.

— Биласиз-ку, мен камикадземан.

Зоҳид қисқа жавоби билан нишонга урди. Ўқишдан кетаман, деб юрганида бу гапни Сатторов айтган эди. Зоҳид «Камикадзе деган гуржи ким экан, нима учун мени унга ўхшатди», деб ҳайрон бўлиб юрди. Охири бир куни «Камикадзе» деган одам ким эди?» деб сўради. Профессор аввалига мириқиб кулди. «Ҳа, қишлоқи!» деб мазах қилди. Сўнг Камикадзе — грузин эмас, балки иккинчи жаҳон урушидаги мутаассиб япон учувчиларига берилган ном эканини, бу учувчилар самолётга бомба ортиб, изга қайтишга ёнилғи олмай, ўлимга тик боришганини тушунтириб берганди. Зоҳид ҳозир ўша суҳбатни эслатди.

— Камикадзелар бекорга ўлиб кетишди. Япония урушда енгилди. Сен ҳам мағлуб сифатида ўлиб кетасан.

— Адолат учун кимдир ўлиб туриши керак-ку?

Профессор панжаси билан столни бир-икки уриб қўйди-да, ўрнидан турди. Дераза олдига бориб кўчага тикилди.

— Фақат... сен ўлма. Аҳмоқ бўлсанг ҳам шу дунёда яшаб юравер. Бу дунёда аҳмоқлар кўп-ку, тўғрими? — У шундай деб орқасига ўгирилиб Зоҳидга тикилди. — Шуларнинг орасида сен ҳам юрсанг нима қилибди?.. Сени нимага яхши кўраман, ҳайронман. Илмни беҳурмат қилган одамнинг башарасига қарамаслигим керак. Лекин сени кўргим келади. Сен «Ҳабиб акам мени яхши кўраркан», деб талтайма. Сендан нафратланаман. Лекин... кўргим келади. Бир кунмас бир кун ақлингни топиб олишингга ишонсам керак. Ўзи сен тенгиларнинг ҳаммаси аҳмоққа ўхшайди. Нечанчи йилда туғилган эдинг?

— Олтмиш бир эди шекилли? — Зоҳид шундай деб гапни ҳазилга бурмоқчи, профессорни сал шаштидан туширмоқчи эди.

— Ҳа, тўппа-тўғри! Укам ҳам олтмиш бирда туғилган. У ҳам қип-қизил аҳмоқ! Илмни қўйиб, шеър ёзиб юрибди.

— Тарихчи укангизми?

— Менинг биттагина укам бор. Унинг ҳозир қаердалигини биласанми? Жиннихонада! Лекин жиннимас у, мияси бус-бутун. Дунёнинг яралиш формуласини яратибдилар акам. Қарагин-а, — профессор стол ёнига қайтиб, қоғознинг бўш ерига ёзди: (ҳақиқат)=хиёнат+риё (ҳасад+очкўзлик) + шуҳратпарастлик = мансабпарастлик — виждон+имон+диёнат=О. Бунга нима дейсан?

Зоҳид ўйланиб қолди. Бу шунчаки формула эмас, дунё ишларидан зада бўлган юракнинг ноласи эди. Бу нола унинг дардига ҳамоҳанг эди. Зоҳид профессорнинг укаси билан бир-икки марта шу уйда ҳамсуҳбат бўлганди. Унинг тарихни бузиб талқин этилаётганидан куйинишлари, пичингли гаплари, замонни турли махлуқларга ўхшатиши Зоҳидни ҳайрон қолдирган эди. «Бу тузум заҳм билан оғриган фоҳишанинг ўзи. Ҳаммани ўлимга гирифтор қилиб, сўнг ўзи ҳам ўлади», деган гапни Зоҳид кўп ўйлаб юрди. Гап мағзини чаққани сайин унга бўлган ҳурмати ортиб борди. Сўнгги марта уни бир-икки йил олдин қабристонда кўрган эди. Ҳамкасбининг отаси қазо қилиб, жанозага боришганида учратганди. Кўзида ёш билан юрган экан. «Бир ажойиб шоир ўзини осиб ўлдирди», деб йиғлаган эди.

— «Ўзбек бўлиб туғилмаганда, Кўрмас эди шунчалар хўрлик...» деб ёзиб, хор бўлиб ўлди.

Ҳаммамиз ҳам хорланиб юраверамизми?! — деган эди. «Шоир нима учун хўрланди?» деб сўрашнинг мавриди эмасди. Зоҳид кейинги учрашганимда сўрарман, девди. Орадан анча вақт ўтиб кетди. У билан кўришмади. Ана энди жиннихонада эмиш... Яратган формуласи...

— Ечими тўғри, — деди Зоҳид, ўрнидан туриб.

— Айтдим-ку, ҳамманг бирсанлар!

Дунё илм аҳлининг эътиборига тушган, аммо ўз юртида турткиланаётган олим ўз тақдирдан нолимай, укаси ва Зоҳидга ўхшаш ёшларнинг иқтидорини тутантириққа сарф этаётганидан куярди. Ҳар тўқисда бир айб деганларидек, бу профессорга математика илми омон бўлса бас, унингча барча ҳақиқат шу илмда. Шу азим шаҳарнинг яна қайсидир мавзеида, яна қайсидир икки хоналик совуқ (балки иссиқдир — Худо билади!), чакка ўтаётган (балки чакка ўтмас) уйда бир физик (балки кимёгар) ҳақиқат фақат физикада (балки кимёда) деб баҳс юритаётган бўлса ажаб эмас. Ҳабиб Сатторов тоифасидаги одамлар учун бу алдамчи дунёнинг ҳийлалари одатий ҳол. Улар бу ҳийлаларга бас кела олмасликларини биладилар. Осмонга отилган тош қайтиб тушгани қанчалик ҳақиқат бўлса, улар учун бу ёруғ оламини тозалаш мумкин эмаслиги шунчалик исбот талаб этмовчи ҳақиқат. Адолат истовчилар Сатторов назарида камикадзе, қайсидир физик назарида эса шамол тегирмонини дев деб фараз қилиб, жангга кирган нодон Дўн Кихотлардир.

Ҳар бир одам дунёга ўз кўзи билан қарайди, ҳар бир нарсани ўз қаричи билан ўлчайди. Оқибатда ўз идрокига хос равишда дунё формуласини яратади. Шундай экан, профессор билан бу соҳада баҳслашиши фойдасиз.

Зоҳид устозининг ҳовури босилишини кутиб, индамай ўтирди. Оёқлари уни бу томонга бошлаганда кўнгли таскин истаган эди. Қизиқ, ҳақиқат учун курашиш фойдасиз деган ақида билан яшовчи одам унга қандай таскин бериши мумкин? У бир йил давомида инглиз илм аҳлини лол қолдириб юради. Бу ерда эса ким кимни ўлдиради, ким мансаб курсисига интилиб ҳамкасбини янчиб ўтади, ким кимни камситади — бу билан иши бўлмайди. Зоҳид шуни ўйлаб, устозидан нафратлана бошлади. Ҳатто шартта туриб, чиқиб кетгиси ҳам келди. Бироқ, фаришталар унинг қилиғига «ўзингни бос, ахир кимдир илм билан ҳам шуғулланиши керак-ку? Адолат деб, тўрт хоналик яхши уй оламан, деб, академик бўламан, деб бир нодон билан олишса, илм нима бўлади?» дея шивирлаб уни шаштидан қайтарарди.

3

Зоҳид профессорникига кираётганида қандай тушкун ҳолда бўлса, чиқаётганида елкасидан босиб турган дард юки бир мисқол ҳам камаймаган эди. Машина ғилдираклари остида эзғиланиб, кирланиб кетган қор эрий бошлаган, гўё атроф балчиққа беланаётгандай эди. Заиф қор учқунлари эса бу ифлосликни қоплаб улгурмасди.

Зоҳид уйга борсамми ё қишлоққа чиқиб кетсамми, деб пича иккиланди. Қишлоқдан кеча кечқурун келди. Бугун борса ота-онаси «нима бўлди?» деб хавотирланишади. Уйда ҳеч ким йўқ — хотини ишда, ўғли боқчада... У яна оёқларига эрк берди. Бизга шундай туюлади: гўё оёқларимизга эрк берамиз, бу эркин оёқлар бизни қайгадир бошлаб боради, гўё қаёққа бораётганимизни билмаймиз. Ҳолбуки, миямиздаги яширин бир нуқта бу эркин оёқларни бошқаради, «у ёққа юрма, бу ёққа юр», деб туради. Ҳозир Зоҳиднинг оёқлари уни (гўё беихтиёр) винзавод томонга етаклади. Билчиллаб эриётган қорларни босиб, қўлмакларни четлаб ўтиб, қоровулхонага ҳам олиб кирди.

Қоровулхона темир панжара билан иккига бўлинган, панжара ўртасида бир қулочли айлана темир эшикча бор эди. Панжара ортидаги эски стол атрофида уч йигит давра қуриб, чойхўрлик қилиб ўтирарди. Улар Зоҳидга бир қараб қўйишди-ю, индашмади. Зоҳид ҳам уларга қараб тураверди.

— Ҳа, укашон, хизмат борми? — деди қўнғиз мўйловли йигит.

— Қилич ака керак эдилар, — деди Зоҳид.

Яхшики қоровул «нима ишингиз бор эди?» деб сўрамади. Сўраб қолганида Зоҳиднинг довдираши тайин эди.

— Қилич акамлар бугун ишга чиқмадилар. Тоблари йўқ, — деди қоровул.

«Билмайдими ё лақиллатмоқчимиз?»

— Шариф ака-чи?

Қоровул кулимсиради.

— Шариф акангизга беш-ўн йилдан кейин келасиз, укахон.

— Нимага? — деди Зоҳид ажаблангандай.

— Сафарга кетганлар, — деди гапга аралашмай ўтирган қоровул йигитлардан бири. Унинг сўзларини маъқуллаб, шериклари кулишди. Шу пайт завод ҳовлисига олиб чиқувчи эшик очилиб, елкасига сувсар ёқали палто ташлаб олган дўмбоқ жувон қоровулхонага кириб барчанинг эътиборини ўзига қаратди.

— Салимчик, мана буни ёпиштириб қўй, — деди жувон қўнғизмўйловли қоровулга бир парча қоғоз узатиб.

— Сиз ёпиштира, дейсиз-ку, биз ёпиштирамаймизми, — деди қўнғизмўйлов, ўрнидан туриб. Бу ҳазилдан шериклари мириқиб кулишди. — Нима бу ўзи?

— Министрнинг пиркази.

Қўнғизмўйлов чап қўли билан қоғозни олиб, ўнг қўлини аёлнинг думбасига юборди. Жувон «отстан» деб қўлига аста уриб қўйиб, изига қайтди. Қўнғизмўйлов қоғозга кўз югуртирдию ажабланиб шерикларига қаради.

— Ие, вей, — деди у, — бу ёғи алламбало бўп кетди-ку, «Сулаймонов ишдан олиниб, Намозов директор вазифасини бажаришга киришсин...»

Иккала йигит шошиб ўрнидан туриб, қоғозга қаради.

— Биров ҳазиллашгандир?

— Тўхта, — деди қўнғизмўйлов телефон томон юриб. Шунда бегона йигит серрайиб турганини эслаб, унга норози қиёфада боқди. — Ҳеч ким йўқ бугун, эртага келасиз.

— Нима юмушингиз бор эди, ўзи? — деди ҳали гап ташлаган йигит.

— Ишга кирмоқчийдим, — деди Зоҳид.

— Бу ерда иш йўқ, қурилиш-пурилишга боринг, — деди йигит.

Зоҳид бу қимматли маслаҳат учун миннатдорлик билдириб, ташқарига чикди-да, зинадан пастга тушмай турди. Орқасига бир қараганда қўнғизмўйлов телефонда гаплашаётган эди. Яна бир қараса буйруқ ёзилган қоғозни девортахтага ёпиштиряпти. «Демак, бу ёғи ҳам пишган. Қўнғизмўйлов кимга қўнғироқ қилди? Министрликками? У ердагилар қоровул билан гаплашиб ўтиришармиди? Кимдан сўради? Асадбекданми?»

IX б о б

1

Табиббоши Анварнинг гапларини эшитиб, «бари-бир ялиниб келар экансан-ку», дегандай истехзо билан кулимсираб қўйди.

— Ўжарлик қилиб чиқмай қолганингизда сизни чиндан ҳам телба деган бўлардим. Ҳозир дўхтирингизга айтаман, қоғоз ёзиб беради.

— Биратўла мажруҳликка чиқариб юбормайсизларми ишқилиб? — деди Анвар хавотир билан.

— Қўрқманг, — табиббоши «ҳолинг шумиди» дегандай яна илжайди, — инвалидликка чиқиш осонмас, яна икки-уч марта келсангиз, ана ўшанда ўйлаб кўрамиз.

— Ҳали яна кўришар эканмиз-да, — Анвар унга кўзини лўқ қилиб тикилди. — Сизни тортиб кўриш янаги сафарга қоларкан-да а? Неча кило гўшт беришингизни билмай чиқиб кетавераманми энди?

— Бас қилинг!..

Табиббоши асабий ҳолда эмас, ялиниш оҳангида айтди бу гапни. Гап оҳанги Анварни ажаблантирди. Бу ерда бошқа қиладиган иши йўқ эди, чиқиб кетаверса ҳам бўларди. Бироқ, табиббоши юзида истехзо учқунларининг йўқолиб, кўзига мунг соя ташлаши уни ҳайрон

қолдириб жойига михлади. Табиббоши уни ҳайдаб чиқармади.

— Хафалик сизга ярашар экан, кўзларингиз чиройли бўлиб кетаркан.

— Қўйинг, гапирманг, — табиббоши ўрнидан туриб дераза тоқчасига қатор терилган тувакдаги гуллар олдига келди. Қўлларини қовуштирганича Анварга орқа қилиб турди. Ундан анчагача садо чиқмади.

— Жиннилик ҳам эви билан-да, — деди у ниҳоят. —

Кимлигингизни билмайманми? Сиз аламингизни мендан олмоқчисиз. Мен бир бечора тул аёл бўлсам. Сизнинг эркак деган номингиз бор... — табиббоши шундай дегач, Анварга ўгирилди. — Ҳа, фақат номингиз бор. Гапимдан ранжиманг, ёлғиз сиз эмас, ҳаммангиз... бирсиз... Аслида эркак зоти қолмаган. Ҳаммаёқни хотинчалиш босиб кетган.

«Бу ёғи зўр бўлди-ку? — деб ўйлади Анвар. — Нимага шама қиляпти у, ё қармоқ ташламаганимгами? Қани, эшитаверай-чи...»

— Зўр бўлсангиз, ақлли бўлсангиз, ҳақиқатпарвар бўлсангиз нимага бу ерда миқ этмай ўтирибсиз. Бу ерга юборганларга қарши нима учун бош кўтармадингиз? Уртоғингиз-чи, у ким? Энди Асадбекка малайлик қиляптими? Сиз чиқиб ким бўласиз? Сиз ҳам Асадбекнинг ялоғини ялайсиз. Яламай кўрингчи!.. — Табиббоши эримнинг куни бошингизга тушади, демоқчи эди, лекин рўпарасида ҳасратдоши эмас, бегона эркак ўтиргани учун бундай демади. Бирданига ёрилиб, шунча гапларни айтворгани ҳам етарли эди.

Табиббоши аслида Элчин келиб-кетганидан сўнг айтмоқчи эди бу гапларни. Сиртдан қараганда беғам, ҳаёт лаззатларидан баҳраманд яшаётгандай кўринган бу дўмбоқ аёлнинг ичи ҳасратга тўла эди. Тўғри, емоқ-ичмоқдан кам-кўсти йўқ. Лекин аёл кишига шунинг ўзи етарлими? Қиморбоз бўлса ҳам эри бор эди. Эртага қайси эркак эркалар экан, деган ўйда яшамасди. Етим тўшакка кирганида кўкраклари ўрганган қўлни қўмсаб зириллайди. Келинлик чоғлари ўрганолмай қийналган ароқ ва сигаретнинг аралаш қўланса ҳидини ҳам соғинади. Унинг дардини фақат ёстиқ билади. Кўзёшларга айланган ҳасратни ёстиқ бағрига сингдирган. Ер қон ичиб тўймаганидек, ёстиқ ҳам ҳасрат кўзёшларини ичиб тўймайди.

Соппа-соғ йигит-қизларнинг бу ерга ётқизилишига у кўника бошлаган эди. Айниқса жиноят қилиб қўйган ёки ҳарбийдан қочирилганлар бу ерга тез-тез келади. Табиббоши бу ҳолдан изтиробга тушмасди. Лекин ҳеч қандай жиноятга алоқаси йўқ, фақатгина тўғри гапни айтишни яхши кўрувчи одамлар келтирилганда ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Тўғри, у руҳий хасталиклар бўйича мутахассис эмасди. Лекин одамнинг кўзига, сўзларига қараб эс-ҳуши жойидалигини ажратиш қийин эмас-ку! Анварни дастлаб кўрганида ҳам эси бутунлигини билди. Кейин иш жойи, касб-кори билан қизиқди. «Бу йигитнинг касали — ҳақиқат», деб ўзича ташхис қўйди. Табиббоши бу эси соғ одамга ачинса, у «неча кило гўшт қиларкинсиз», деб масхаралаб юрибди. Табиббошининг алами шундан эди. Гапириб сал хумордан чиққандай бўлди.

Анварга, шубҳасиз, унинг кечинмалари бегона эди. Табиббоши у учун занжирнинг бир ҳалқаси эди холос. Аёлнинг гапларини аламга тўла юрак садоси сифатида эмас, шунчаки гина каби қабул қилди. Табиббошининг «Асадбекнинг ялоғини ялайсиз», дегани товонигача зириллатиб юборди. «Сиз-чи, кимникини ялайсиз, халқлар отасиникиними?» демоқчи бўлди-ю, шу гапни айтса баҳс чўзилишини билиб ўзини тийди. «Жиннихона маликаси» деб ном олган бу дўмбоққина аёл бир нималар деб валдираса жавоб қайтариш шартми, балки мени синамоқчидир, балки гап олмоқчидир, балки учинчи қаватга «кўтариш» учун замин ҳозирлаётгандир...» Анвар шу фикрлар билан ўзини овутди.

Табиббоши Анвардан садо чиқмагач, гапим таъсир қилди, деган хулосага келиб: «Хайр бўлмаса», деди.

Анвар бош ирғаб ўрнидан турди. Бир-икки қадам қўйиб, орқасига ўгирилди.

— Кўришгунчами? — деди кулимсираб.

Табиббоши бу гапни эшитиб, тутатиб кетди:

— Одам эмасакансиз! — деб юзини четга бурди.

Ҳаво айтарли совуқ эмасди. Аммо қор учқунларини ўйнатиб юрган шамол «уст-бошингнинг қалинлиги менга чўт эмас, барибир қақшатаман», дегандай одамларга ҳамла қилар эди. Шундай ҳавода пинжагининг ёқасини кўтариб, қўлларини чўнтақларига солиб, шумшайиб қолган йигитга қараб бировлар «еси соғми бу одамнинг» деса, бировлар «йўлтўсарлар ечинтириб олган шекилли», деб ачинарди. Ҳеч ким «бу бечорани кузда жиннихонага худди шу кийимда олиб келишган эди, «хотиним палто олиб келар», деб кутиб ўтирмай чиқиб келаверибди-да», демас эди.

Автобусда Анварнинг жони пича ором олган эди. Пастга тушиб беш-ўн қадам босмай яна қалтирай бошлади. Тез-тез юрса ҳам исимади. Ҳовлисига безгакка учраган одамдай титраб-қақшаб кириб келди. Уйига кирмай, тўғри ҳовли этагидаги онасининг хонасига қараб юрди. «Уйдамикинлар ишқилиб?» деб ўйлади у. Онаси, кўзи ожизлигига қарамай, деворларни пайпаслаб юриб қўшниларниқига йўрғалаб қоларди. Маҳалла-кўйнинг иссиқ-совуғидан доимо хабардор бўлиб турган аёл кўздан қолса қийин экан. Уйга сиғмайди. Кўнгил қурғур «ўтирма, кўни-қўшниларниқига чиқ, дарди бўлса дардини ол», деяверади. Шунақа пайтда ёмғирми-қорми, иссиқми-совуқми фарқи йўқ— уйдан чиқади.

Ешикка яқинлашганида радиодан чиқаётган овоз эшитилди. «Уйда эканлар» деб ўйлади Анвар энгил тортиб. Эшикни очиб ичкари кириши билан онаси:

— Ким? — деди. Жавоб кутмай сўради: — Анвар, сенмисан?

— Менман, ойи, ассалому алайкум.

— Вой, болагинамдан айланай, келган бўлсанг ўргилай, нимага қалтираяпсан, болам? — у шундай деб ўрнидан турмоқчи бўлди. Анвар тез-тез юриб бориб чўк тушди-да, онасини қучди.

— Вой, болам, юпунлигингча келавердингми? Содиқ акангниқига телпон қилсанг бўлмасмиди? Хотининг уйдайдия, лип этиб кийимларингни олиб борарди. Танчага ўтира қол, ҳа, омон бўлгур-а, шундай келаверганингни қара. — Рисолат кампир Анварни худди гўдакни авайлагандай танчага ўтқазди. Қўлини кўрпа орасига тиқиб чойнакни олди-да, чой қуйиб узатди: Анвар ҳовури ўлмаган чойдан бир-икки хўплагач, Рисолат кампир ўрнидан туриб, радиони ўчирди. Сўнг эшикни қия очиб «Хонзода-ю, ҳой Хонзодахон», деб чақирди. Хонзода — Анварнинг кўз очиб кўрган хотини. Асл исми Зеби. Чарлари куни Рисолат кампир «Менинг ўғлим анов-манов боламас, у хоннинг ўзгинаси, келиним эса Хонзода бўлади» деб ҳазиллашганидан бери Зеби — Хонзода бўлиб кетган. Ҳовлидан «Ҳозир, ойижон», деган овоз келди. Дам ўтмай эшик очилиб, Зеби — Хонзода кўринди. Эрига кўзи тушиб «Вой», деб ажабланди. Кейин шошилиб салом берди.

— Кеча... индамовдингиз-ку? — деди ўпкаланиб.

— Кеча номаълум эди. Бугун қарашса, тузалиб қолибман. Сенга рухсат, тўрт томонинг қибла, дейишди, келавердим.

— Тузалиб қолдинг, дейишдимми? Олдин касалакансанми, вой омон бўлгур. Ҳай, Хонзодахон, иссиқ кийимларини олиб чиқинг дарров.

— Уйга кирақолинглар... иссиқроқ-да.

— Шу ерда бирпас ўтирсин, танча совуқнинг захрини олади. Оловни титиб қўяй-чи. Шу эр сизники, ман билан бирпасгина ўтирсин, кейин олиб чиқиб кетасиз.

— Вой, ойи, гапингизни қаранг...

Рисолат кампир «бопладимми», дегандай мириқиб кулди.

— Содиқниқига чиқиб муллакангизга тилпон қилиб қўйинг. Масковига кетмагандир ҳали.

Укасини кўриб кетсин. Ҳай, яна Ҳабиб Сатторович, деманг-а. Муллака денг...

Хонзода: «Хў-ўп, ойи» деб чиқиб кетди. У қайноғаси билан бирга ишлар, кўпчилик «Ҳабиб Сатторович» дегани учун у ҳам уйда баъзан шундай деб юборар, ўрнида узиб оладиган қайнона шубҳасиз, буни назардан четда қолдирмас эди.

Ҳабиб Сатторович Зоҳидни кузатиб, эндигина қоғозларига тартиб бераётганида телефон жиринглади. Укасининг қайтганини, онасининг топшириғини эшитиб, соатига қараб олди — ҳали вақт бор. Тезгина кийиниб йўлга тушди.

Анвар танчанинг иссиғида ҳузурланиб ўтирганида акаси кириб келди. Қучоқлашиб кўришдилар.

— Хафа бўлма, сени йўқлаб бормадим, — деди Ҳабиб. У укасига «боролмадим» эмас, «бормадим», деди. Анвар унинг мақсадини тушуниб, кулимсираб бош ирғаб қўйди. Бироқ, Рисолат кампир «бормадим»нинг маъносини англамай, тўнғичига танбеҳ бера кетди: — Вой, омон бўлгур, уканг шунча ётиб би-ир мартаям бормадингми? Сенки, бормагансан, хотининг ўзингдан беш баттар. Вой, ман билганимда санларни би-ир қовуриб ташлардим-а! Вой, сан инсофи йўқлар...

— Ойи, — деди Ҳабиб норози оҳангда, — қўйинг энди.

— Нимага қўярканман? Ҳали хотининг келсин. Сен унга маслаҳат солгансан. У «қўйинг, настраенайз бузилади» деган. Сан лақма, кўнгансан.

— Ойи, кеннайим бордилар, — деди Анвар вазиятни юмшатиш учун. — Акамни уришманг, ишлари кўп.

— Тўғри айтдинг, ишларим кўп. Лекин ишим кам бўлганида ҳам бормас эдим. Сабабини ўзинг биласан.

— Сабабини манам билай-чи, қани айт-чи, тилларинг мунча ширин!

— Менинг тилим ширин, ойи. Мана бунингизники заҳар. Шу тили етаклаган уни у ёққа. Бунингиз касалмас. Буни миясинимас, тилини даволаш керак.

— Шунақа дўхтир бўлса бирга борайлик, — деди Анвар қувлик билан, — суякли тилингни сал юмшатиб берсин. Тилинги «а» квадрат, «б» квадратдан бошқани айтишга ярамайди.

— Ойи, мени уришишга чақиртирувдингизми? — деди Ҳабиб, бир оз аччиқланиб.

— Сени уришиб туриш керак. Ҳамма айб ўзингда. «Укам ўзи хоҳлаган касбни танласин», дединг, ёнингга олмадинг. Ўзинг дўхтир бўлиб олиб гердаи-иб юрибсан. Етти ёт бегона болаларни олим қилиб юбординг. Укангнинг бири икки бўлмай сарсон.

— Бунингиз карра жадвалини билганда ҳам майли эди... Ҳа, нимага ишшасан?

— Қўйинг, бу гапларни. Ойим бир гапирдилар-да. Масковга кетяпсизми?

— Ҳа, МГУда бир ой дарс ўтаман.

— Домлангиз ҳали ҳам чақиряптими?

— Чақиряпти.

— Борасизми?

— Балки борарман, сенга нима?

— Масковда ҳақиқат бор, деб ўйлайсизми?

— Менга ҳақиқат эмас, илмий иш учун шароит керак.

— Ҳақиқат йўқ ерда шароит ҳам бўлмайди. Домлангиз бошингизни силагани билган «қора-қуралар насибамизни еб кетяпти», дейдиганлар кўп у ерда.

— Сен сафсатангни қўй. Ҳозир биттаси келиб бошимни қотирувди.

Хонзода кириб, уларнинг суҳбати узилди.

— Меҳмонхонага дастурхон солдим.

— Во-ей, Хонзодахон, эрингизни олиб чиқиб кетмагунингизча кўнглинги тинчимади-я! — Рисолат кампир шундай деб фотиҳа ўқиди-да, ўрнидан турди. Икки ўғил икки қанотида, ҳовлига чиқди.

Онага икки қанот бўлиб турган ўғилларнинг фақатгина соҳаси бошқа эмас, дунёлари ҳам ўзгача. Катта қанот оҳиста учишни хуш кўради. Кичиги чарх уришни, ўзини довул бағрига уришни истайди. Она учун эса олими ҳам, исёнчиси ҳам бир — ҳар иккови фарзанд! Ҳабиб Инглистон қирол академияси аъзолигига эришиб, Нобел мукофоти билан тақдирланган, Анвар мамлакат жумҳураиси даражасига етган тақдирда ҳам она учун қулоғига гап кирмас, бевош

гўдак бўлиб қолаверади. Дунёнинг сеҳри шундаки, қўш қаноти — икки ўғилнинг феълига қараб туриб уларнинг шу онадан туғилганига шубҳалана бошлайсан. Қош-қўз онага ўхшаса-да, феъл тоғаларига тортган. Анвар катта тоғага ўхшайди. Ҳақиқат излаб топган кўчаси уни турмага бошлаган эди. Тоғаси икки марта қамоқ жабрини кўрган бўлса-да, Анвардан омадлироқ, ҳатто бахтлироқ ҳам эди, дейиш мумкин. Чунки унинг «сиёсий маҳбус» деган номи бор. «Халқ душмани» деб қораланганлар энди «халқ қаҳрамонлари» сифатида эъзозда, Анвар ҳақиқат излаб кирган кўча эса, уни «жинни» деган унвонга сазовор этди. Бу унвон ёрлиғи бир умр ўзгартирилмаса керак.

Ҳабиб ўртанча тоғасига тортган. Урушдан қайтиб келганидан бери кундузи трактор, қуёш ботганда яримта ароқдан бошқа нарсани тан олмайдиган тоғасига қараб туриб, бу бандани ҳам Худо яратганми, деб ажабланасиз. Тўрт йил қирғиндан омон қайтган одам кўкракларини тўлдириши мумкин бўлган нишонларини бирон марта ҳам тақмабди. Бирон ерга ҳақини талаб қилиб бормабди. Немисни узоқдан бир кўриб қолган одамлар эъзозда юрганларида у «нима учун мен қора мойга беланиб юраверишим керак», демабди. Унинг урушга борганини кексароқ одамлар эслашади, ёшлар эса билишмайди. Фақат бир украин, бир чех генерали уни қидириб келишди-ю, шаҳар биқинидаги қишлоқ бир сесканиб олгандай бўлди. Меҳмонлар истаги билан қишлоқ аҳли, қариндошлар тўпланиб қирқ йил сандиқда эски рўмолга тугиб қўйилган нишонлар, суратлар олинди. Унинг Берлинда Черчилл билан тушган сурати барча газитларда босилди. «Ўзбек қаҳрамони», деб кўкларга кўтарилди. Аммо «Ўзбек қаҳрамони» бу пайтда у дунё лаззатларидан баҳраманд эди. Генераллар излаб келмасидан икки йил олдин немиснинг ўқи ололмаган одамни ажал далада топди — дориланган ерга кириб ҳушини йўқотганича, худди панадан узилган ўққа дуч келгандай армонда кетди.

Ҳабиб, умри ўхшамасин ишқилиб, шу тоғасига тортган. Олимлар «Йўқдан бор бўлмайди, бордан йўқ бўлмайди», деганларидек, инсон феъли, руҳи ҳам йўқликка ҳукм қилинмас экан. Рисолат кампир болаларидан ўпкалаб, «сен кимларга ўхшадинг, ҳайронман, даданг унақа эмас эдилар» деб қолса, «фалончи тоғамга» деб кулишарди. Шунда Рисолат кампир ўғлининг тоғасига сира ўхшамаслигини исбот қилиш учун акаларининг фазилатларини санаб кетарди. Оқибатда бу «фазилатлар қайси бири сенда бор?» деб сўрарди. Уни бу пайтда тинчлантиришнинг бирдан-бир йўли — «ҳеч қайсиси йўқ» деб тан олиш. Аслида-ку, Рисолат кампир болаларининг кимга тортганини яхши билади. Билгани учун ҳам кўнгли тўқ. Ҳар ҳолда эрининг уруғларига тортмади-ку. Рисолат кампирнинг қайнилари, қайинсингиллари муттаҳамроқ — безрайиб туриб ёлғон гапираверишади. Худо Рисолатга раҳм қилиб, фарзандларини уларга ўхшатмади.

Бу дунё азобидан етарли тотган Рисолат «кўзларимдан нурни олган парвардигор жонимни қачон олар экан», деб юганида кичигининг «жинни бўлиб қолганига» асти чидай олмади. Унинг дардларига ҳовли этагидаги ўша танчали уй гувоҳ. Кўришга ярамай қолган кўзлар йиғига яраб турганига ҳам баъзан шукр қилади. У Анварнинг ишхонасидаги гап-сўзларни, халқ отасининг найранглари билмайди. «Ўғлим тирноққа зор бўлгани учун сиқилиб касалга чалинган», деб ўйлайди. Институтдаги аҳволни Ҳабиб ҳам аниқ билмайди, аммо ўзича тахмин қилади. Мана энди ўғлининг «тузалиб келганидан» хурсанд она икки қанотида икки ўғли билан ҳовлини кесиб ўтиб, меҳмонхонага боряпти.

3

Ҳабиб бир пиёла чой ичдию сафарга ҳозирлик кўриши лозимлигини айтиб ўрнидан турди. — Тўхта, ўтир, — деди Рисолат кампир. — Ўрис бўлиб черковинг йўқ, муслмон бўлиб мачитинг йўқ, сан боланинг. Дўмга бориб муслмончиликдан чиқдинг. Дуо олиб кетмайсанми? — шундай деб фотиҳага қўл очиб узундан-узоқ дуо қилгач, Ҳабиб унинг ёноқларидан ўпиб қўйди. Кўчага қадар кузатиб чиққан укасига қўл узатди-да:

— Каловланиб юрганнинг ҳам етар, а? Аввал ҳақ гапни айттиришмайди, деб нолирдинг. Ёлғон

гап билан тарих илмини яратиб бўлмайди, дердинг. Энди ҳам шароит етилмадими? Ҳаммаёқни ошкоралик босиб кетди-ку? Шоирчилигингни йиғиштириб, илм билан шуғуллан. Кейин афсусланасан. Бунақа шароит узоқ давом этмаса керак, — деди.

Анвар акасига қараб жилмайди-да: «Худо пошшо!» деб қўйди.

Акасини кузатиб келиб, онаси билан икки оғиз сўзлашишга улгурмай, дарвоза қўнғироғи бир узун, икки марта қисқа-қисқа жиринглади.

— Ҳофиз ўртоғинг келди, — деди Рисолат кампир.

Анвар ўрнидан туришга улгурмай, ҳовлида Элчин пайдо бўлиб, «Мирзо Анварбек!» деб чақирди. Мактабда ўқиб юришганида ўртоқлари уни «Мирзо Анвар», кўнгил қўйган қизи Лолани эса «Раъно» деб чақиришарди. Болалик сурури мозийга кўчган бўлса ҳам Элчин дўстини эркалагиси келганда «Мирзо Анварбек!» деб йўқлар эди. Ҳозир ҳам лутф билан шундай деб кириб келиши Анварни ийдириб юборди.

— Опоқижон, қувониб ўтирибсизми? — деди Элчин, кампирнинг дуосини олгач. — Бир ошнамдан хабар олай девдим, ният холис-да, ўзи келиб қолибди.

Анвар унга қараб «қувлигинга қойилман», дегандай бош ирғаб қўйди. У ё табиббошига қўнғироқ қилган, ё ўзи яна бориб келган. Анварнинг қайтганини билиб кирган. «Ният холислигига» кампирни ишонтирди, аммо Анварни лақиллата олмади. Шунга қарамай Элчин Анвардаги ўзгаришларга парво қилмади. Худди уни эмас, опоқиси Рисолат кампирни кўргани киргандай лақиллаб ўтираверди. Анварга «яхши келдингми?» дейишдан бошқа сўз айтмади. Кампирнинг ёнига ўтириб олиб, гапни аҳволи оламдан бошлаб, сўнг бармоқларини шақиллатиб «ёввойи тановар»ни хиргойи қилди. У гаплари билан кампирни чарчатдими ё кўпни кўрган сезгир Рисолат икки ўртоқнинг ўз гаплари борлигини фаҳмладими, ҳар нечук Элчиннинг нафас ростлашини кутиб туриб, суҳбатни узди.

— Энди мен уйимга чиқай, ўрусча усталингда белим қотиб қолди. Санлар гурунглашиб ўтиринглар. Аммо ичманглар. Анваримга сираям ёқмайди. Сан, ҳофиз болам, тўйма-тўй юриб, ичишга ўрганиб қолгансан. Санам ташлагин ичкиликни.

— Отлиққа йўқ-ку, ҳозир, — деди Элчин кулиб.

— Қассобга мол қаҳатми, вой болам, санларни биламан-ку, томоқларинг қичишса ернинг тагидан бўлсаям топасанлар. Шири-ин гаплашиб ўтиринглар. Мана, Худога шукр, сан оқланиб келдинг. Ўртоғинг ҳам келди. Энди сан уйлангин, болам. Ўртоғингнинг қайинсинглисини би-ир кўргин. Ҳусни ҳам, ақли ҳам бебаҳо. Қайнонаси ношукр банда экан, сиғдирмай турмушини бузди. Битта ўғли бор — оламга татийди. Сан хўп десанг, бўлди, бу ёғини манга қўйиб бераверасан. Худо хоҳласа, бахтинг очилиб кетади. Кўнглим сезиб турибди, ўртоғингнинг ҳам бахти очилади. Шу боламнинг боласини би-ир ўпиб кейин ўлсам армонсиз кетардим. Худо «шу неварангни кўрасан» деб жонимни сақлаб турибди-да...

Рисолат кампир кейинги гапларини йиғламсираб айтди. Қайинсинглисидан гап очилганида Анвар «Елчинбой катта одамга кўёв бўладиган, жувонга эмас, қизга уйланадиган йигит, уни ерга урманг», деб бир узиб олмоқчи бўлди-ю, онасининг кайфияти бузилганини билиб, индамади.

Фарзанддан гап очилса, Анварнинг ҳам юраги сиқилади. Дастлаб таниш-нотанишлар «бола-чақа омонми?» деб сўрашганида ўнғайсизланиб юрди. Фарзандсизлик катта гуноҳдек туюлди. Шунда хотинининг гапига кириб даволанмоқчи ҳам бўлди. Кейинчалик бола боқиб олишга розилик ҳам берай деди. Аммо ён-атрофдаги разилликларга дуч келавергач «шу азобларга гирифтор қилиш учун бола кўрамани», деб қайсарлик қилди. Аста-секин «бола-чақа омонми?» деган сўроққа бош ирғаб қўяр, кайфияти яхши бўлса «юришибди дўмбиллаб», дерди. «Болалардан нечта бўлди?» деб сўраб қолинса «қайси хотиндан?» деб ҳазилга бурворадиган бўлди. Фақатгина онаси гапир-ганда юраги сиқилади. Унга «умид қилманг», дея олмайди. Гўё умид узилса, жони ҳам узиладиган-дай туюлади — «майли, умид билан юраверсинлар...»

Анвар онасини қўлтиқлаб, ҳовлига олиб чиқди.

— Мани судрамай қўйворавер, йўлни ўзим топаман, — деди кампир. — Ўртоғингни ёлғизлатма. Кўнглини кўтар, бояқишнинг. Бир амаллаб қайинсинглингни кўрсат. Қудаларимни ўзим кўндираман. Қамалган бўлсаям яхши бола. — Кампир шундай деб кўзи очиқ одамдай ўзи юриб кетди. Анвар онаси уйга киргунча изидан қараб турди. Рисолат кампир остона ҳатлаб ўтиб орқасига ўгирилди:

— Нимага қоққан қозикдай турибсан, кир ичкарига!

Анвар буйруққа итоат этиб, уй томон қадам босганида қўнғироқ жиринглади. Уч тавақали дарвозанинг ўрта қаноти очиқ эди. Анвар қўл қовуштириб турган қўшнисини кўриб, чеҳраси очилди.

— Э, келсинлар, Ҳожиқори ака, — деб пешвоз чиқди.

Рисолат кампир меҳмоннинг овозини эшитиб, уйи эшигини очиб, ўша ерда туриб сўрашди-да:

— Мошинангиз топилдими, қори болам? — деди.

— Топилди, холажон, Худога шукр, топилди.

— Яхшиликка буюрсин. Ҳалолга келган нарса йўқолмайди. Қани, киринглар, Анваржон, бошла уйга.

Элчин Собитхон қорини аввал кўрмаган, у ҳақда эшитмаган ҳам эди. Шунинг учун «ким экан бу мулла, нима қилиб ивирсиб юрибди?» деб ўйлади. Қорининг маънодор кўзлари унга киборлик билан боққандай туюлди. Собитхон қори қисқагина дуо ўқигач, Анвардан ҳол-аҳвол сўради.

— Кўчада мулла Ҳабибхон акани иттифоқо учратиб, бу кўнгилхуш хабарни эшитдим. Мавриди бўлмаса ҳам, йўқлай дедим. Узр, суҳбатларингизга халал бердим. Сизни бир бориб кўролмадим, бунинг учун ҳам минг бор узр. Аммо ҳар вақт дуоларда жумла дардмандлар қаторида сизга ҳам шифо тиладим.

— Қуллуқ, тақсир, бу... машинага нима бўлди?

— Э, нимасини айтасиз. Одамлардан иймон кўтарилса шу-да. Ҳовлидан олиб чиқиб кетишибди. Ғафлатда қолибмиз. Ўзим юргизолмай гаранг эдим. Қандай миниб кетишди экан, ҳайронман.

— Қайтаришдимми ахир?

— Қайтаришди, бинойи юряпти, денг, — қори шундай деб мийиғида кулди.

— Тузатгани олиб кетишган экан-да, а? — деди Анвар ҳазиллашиб.

— Кошки эди, кошки эди, — деди қори жилмайиб, — бу бир ғаламисларнинг иши. Асадбек деган одамни эшитганмисизлар?

Бу гапни эшитиб Анвар билан Элчин кўз уриштириб олишди. Қори буни сезмай, сўзини давом эттирди:

— Шу одам денг, маҳалласида масжид солдираётган экан. Имомликка чақиртирди. Бормадим. Ҳаром пулларга қурилган масжидда намоз ўқиб, охиратимни кўйдирмайман, дедим. — Қори кейинги гапларни ғурур оҳангида айтиб «боплапманми!» дегандай Анварга қаради. Анвар суҳбатга қўшилишга улгурмай кутилмаганда Элчин сўз бошлади:

— Чакки қилибсиз, биродар, — деди у.

Собитхон ялт этиб нотаниш мезбонга қаради. «Қори ака», «Ҳожиқори ака», «Домлажон», «Тақсирим» деган мурожаатларга кўниккани учун ўзидан икки-уч ёш катта одамнинг «биродар» дейиши унга эриш туюлди. Элчин ундаги ўзгаришни пайқамай гапини давом эттирди:

— Пулнинг ҳалол-ҳароми бўлмайди. Ҳар ким ўз билгича топади. Лекин пулни ҳаром-харишга ҳам, савобга ҳам ишлатиш мумкин. Топган пулига масжид қурдирибди, иморатда нима гуноҳ? Шу пулларни еб-ичиб, айш-ишратга сарф этса ҳам бўларди-ку?

— Сизнинг қаричингиз билан ўлчанса шундайдир. Аммо Аллоҳнинг уйи ҳалол пешона тери билан топилган пулга қурилмоғи лозим.

— Қайси масжид шундай қурилган? Пешона тери эвазига топилган пул қорин тўйғазишга етмайди ҳозир, сиз мачит қуришдан гапирасиз. Асадбекдан бекорга гумондор бўласиз. У бунақа

майда ишларни ўзига эп билмайди.

— Во ажабо, ўзи ҳам менга шу гапларни айтди. Аммо унга учрашганим ҳамон мошинам топилди-да?

— Топдириб бергандир.

— Сиз уни танийсизми? Уни жуда авайлаб гапиряпсиз? Пирингиз эмасми, мабодо?

Анвар Элчинга сўз бермаслик мақсадида гапни илиб кетди. Таништирмагани учун узр сўраб, дўстини таърифлаб берди.

— Элчин сизмисиз? — деди қори маънодор қилиб. — Ашулаларингиз ёдимда. Ҳозир кўп ҳамкасбларингиз ислом йўлига ўтиб ибрат бўлишяпти.

Елчин бир гапдан қолиб, «ҳа», деб қўя қолса бўларди. Бироқ, «исломга хизмат қилаётганлар»нинг кимлигини яхши билгани учун ўзини тутиб туролмади:

— Ҳамма номаъқулчиликларни қилиб кўриб, энди мусулмон бўлиб қолишибдими? Нима эди, ўғри қариса сўфи бўларканми?

— Қаттиқ кетманг, биродар. Гуноҳлари бўлса, Аллоҳ олдида ўзлари жавоб берадилар. Ашула бошлашларидан аввал «бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм» дейишларининг ўзи улуғ савоб. Елчин бу гапни эшитиб кулиб юборди, бу кулги қорини ғазабга солди. Анвар уларни мурсога келтириш йўлини топа олмай каловланди.

— Кулманг, биродар, гуноҳга ботманг, — деди қори асабий оҳангда.

Елчин кулгидан бирдан тўхтаб, унга жаҳл билан тикилди.

— Қошу кўзингдан аканг айлансин, қачон қўйнингга кираман, қўлимга қачон қўнасан, дейиш учун ҳам бисмилло айтиш керакми? Сизга шу найрангбозлик ёқадими? Ҳеч бўлмаса динни найранглардан тозалаб қўйинглар.

Собитхон қори «астафидуллоҳ!» деб пичирлаб, «бу иблисининг дастёри» билан баҳслашишнинг фойдасизлигини англади-да, Анварга қаради:

— Чиндан ҳам бемаврид кирибман. Анваржон, менга рухсат, — у рухсатни кутмаёқ, фотиҳага қўл очди, — барчамизни Аллоҳ таборака ва таоло иймонда ва исломда барқарор этсин, овмин...

Елчин одоб юзасидан туриб, хайрлашмади, ўтирган ерида бош ирғаб қўя қолди.

— Нимага унга осиласан, арпангни хом ўрганми? — деди Анвар, қорини кузатиб қайтгач.

Елчин қўл силтаб қўйди.

— Ҳаммаси найрангбоз. Қуръонни шариллатиб ўқиб, барчани маҳлиё қилади-ю, бу ёқда маишатдан бўшамайди. Менга биттаси айтувди: қиёматда имомлардан тутантириқ қилинар экан. Тушундингми, дўзах оловини ёқиш учун шу имомлар тутантириқ бўларкан. Биринчи шулар ёнади. Чунки сен билан мен билмай гуноҳ қиламиз. Булар билиб туриб қилишади. Ҳарҳолда мен шу имомингдан кейин ёнаман дўзах ўтида.

— Собитхон сен айтган тоифаданмас, уни бекор ранжитдинг. Илми пухта, бировдан бир танга таъма қилмайди. Миллат деб жонини беришга тайёр. Бунақалар кам...

— Қўй, ўшанингни, — Элчин шундай деб яна қўл силтади.

— Мана, Асадбек акангнинг илтифотлари билан «тузалиб» чиқдим. Менда нима ишинг бор?

— Сендами?.. Сенда ишим йўқ... Энг муҳим ишим шуки, уйингда тухум босиб ўтир, опоқимга яхши қара, дуоларини ол. Бошлиғинг билан ўйнашма. Бераётган ваъдаларига ишонма. Ваъда дегани бир қопқон, сенга ўхшаган лақмаларни осон илинтириш учун ўйлаб топилган. Ҳақиқат учун курашиш сенинг қўлингдан келмайди. Бунини менга қўйиб бер.

— Ҳақиқат учун курашувчи бўлиб олдингми, ҳали? Ҳақиқат бечоранинг куни сенга қолибдими? Курашганингиз ҳозирги гапларингиз-да, а?

— Пичинг қилишга устасан. Тилингдан заҳар томиб туради. Кўп ўқигансан-у, заррача ўқмагансан. Дунё файласуфларинг ёзиб кетгандай бўлмайди ҳеч қачон. Қайта куришларига ҳам ишонма. Бўрилар бир юмалаб қўйга айланишган. Лекин бу қўйлар ўт емайди, гўшт ейди. Тушундингми! Сенга ўхшаган лақмаларнинг гўштини ейди.

Хонзода икки косада мастава кўтариб кирмаганида икки дўстнинг суҳбатидан тутун чиқар эди. Элчин овқатнинг иссиқлигига қарамай, тез-тез хўриллатиб ичди. Илгари бундай эмас эди. Қошиқни тоза сочиқда артиб, овқат ичидан тилла қидиргандай обдан аралаштириб совутиб, эзмаланиб ичарди. Анвар дўстидаги бу ўзгаришни кўриб, «қамоқнинг таъсири-да», деган хулоса чиқарди.

Елчин Анварнинг имиллаб овқат ейишини кузатиб ўтирди. Коса бўшагач, «зарур ишларим бор, кейин келаман», деб қўзғалди.

— Тўй қачон? — деди Анвар.

— Яқин қолди. Қамишдан белбоғ тайёрлаб тур.

— Қайинсинглимни кўрасанми?

— Кейин... кейин, бир гап бўлар... — Элчин шундай деб, хайрлашиш учун қўл узатди.

4

Соғинч ҳислари андак ором олгач, Хонзода уйқуга кетди. Қарийб икки ой қаттиқ каравотда ёлғиз ётишга кўникиб қолган Анварга икки кишилик юмшоқ каравот торлик қилиб уйқу бермади. Хотинининг енгил пишиллашини кўрпа-ёстиқ ўзига ютмай, аксинча янада кучлироқ жаранглатиб Анварнинг қулоғига ургандай бўлаверди. Бутун хона хотинининг нафасига тўлиб кетгандай, тоза ҳаво қолмагандай туюлди. Ҳолбуки, хона баҳаво, Хонзоданинг енгил пишиллашига эътибор бермаса ҳам бўларди. Уни безовта этаётган нарсалар аслида булар эмас. Жиннихонадаги бедор тунлар, қуюн ўрамидай ёпирилиб келувчи хаёлларга банди бўлиш, учинчи қаватдан келаётган бақириқлар — ҳаёти мазмунини белгилаб қўйгандай, у айнан шундай яшашга маҳкум этилгандай эди. Анвар бедорлиги ана шу маҳкумлик меваси эканини англамай, бунга бошқа сабаблар ахтарди. У ён-бу ёнига ағдарилавериш ҳам жонига тегиб, ўрнидан турди. Жиннихонада бундай кезларда суҳбатлашувчи навбатчи ҳамширалар бўлишарди. Жимликни пораловчи бақириқлар эшитилиб турарди. Ҳарҳолда тириклик белгилари мавжуд эди. Уйида эса, наинки ўз уйида, балки бутун маҳаллада осудалик. Хонзода эрининг турганини билди. Кўзини салгина очиб қараб қўйди-ю, индамади. Бир оздан кейин яна уйқуга кетди. Унинг пишиллаши тингач, соатнинг чиқиллаши босқондан тушаётган болғадай жаранглаб миясига урила бошлади.

Анвар ётоқдан меҳмонхонага чиқди. Қанча ўтирганини билмайди. Бир маҳал уйи ёриша бошлагач, юраги ҳаприқиб ўрнидан туриб кетди. Оппоқ нур юқоридан пояндоз сингари тушиб оёқлари остида тўхтади. Анвар бу сафар кўрқмади, оёқ-қўллари музламади. Ёқимли овоз келишини кутди. Овоз ҳаялламади:

— Сен биздан қочиб келдингми?

— Мен... ўз уйимга келдим.

— Ёлғон гапирма. Сен бизга ишонмаяпсан. Ўзингни руҳий хаста деб ҳис қиляпсан. Биз билан учрашганингни кимга айтсанг ҳам у сени жинни деб ҳисоблайди. Сен яшаётган дунё шундай тузилган: ҳақиқатга ишонинмайди. Ҳақиқатни айтсанг — жиннига чиқаришади. Фақат бизнинг сайёрамиздагина ҳақиқат бор — бунга шак келтирма. Сен биздан қочма, сайёрамизга бутунлай кетишга ҳозирлан.

— Нима қилишим керак?

— Ўзингни жисмонан маҳв этишинг лозим.

— Ўлдиришим керакми?

— Ҳа. Бу бизнинг асосий шартимиз. Юрагинг уришдан тўхтамай туриб, жонингни олиб чиқиб кетамиз. Сени ерликлар унутишлари лозим. Жисминг маҳв этилмаса, Зурруда жонинг ором топмайди. Сен учун бошқа йўл йўқ. Бобонг ҳам шу фикрда.

— Бобом? Қайси бобом?

— Ҳозир кўрасан, нурга қадам қўй.

Анвар беихтиёр равишда дераза томон қадам қўйди. Кўкрагидан бир нима узиб олингандай

бўлди. Нур унинг руҳини кўз илғамас юлдуз — Зурру сайёраси томон олиб учди. Меҳмонхонада унинг фақат тошқотган гавдасигина қолган эди. Гўё ҳайкалга айланганини ўзи билмайди. Бир қанча вақт ўтгач, хотини уйғониб, ундан хавотирланиб, хабар олгани чиқади-ю, бу манзарадан даҳшатга тушади. Бу ҳақда кейин сўзлаймиз. Ҳозир Анварнинг руҳи изидан боришнинг айна пайти.

Бу сафар Анварнинг кўз ўнгида бутунлай ўзга манзара пайдо бўлди: чўққиларидан қор аримаган тоғ. Тоғнинг нақ киндигини ёриб чиққан шаршара. Унинг ёнида тўрт одамнинг қулочи етмайдиган чинор. Дарахтнинг бахайбат шохлари остида ёғоч сўри. Сўрида Анвардан бир-икки ёш каттарок йигит китоб ўқиб ўтирибди. Анвар уни қаердадир кўргандай эди — кимгадир ўхшатди. Кейинроқ, руҳи уйига қайтгач, бир сирни аниқлайди — у ўзига ўхшарди. Бу ҳақда ҳам сўнгроқ сўз юритамиз. Ҳозир эса... Анвар салом берди. Мўйловли йигит бошини кўтарди: — Келдингми, болам? — деди у. Анвар ажабланди: «Қанақасига мен унга бола бўлай?» Мўйловли йигит унинг фикрини ўқигандай жилмайди. — Сен менинг набирамдайсан. Амир мени осмай, мен бу ерга келиб қолмаганимда, балки сен менинг набирам бўлардинг. Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганмисан?

Анвар унга яхшироқ тикилди, шундай жадидни эшитган эди. Бухоро амири дорга торттирган зиё аҳли орасида Шоакбар Зуннуний исмли зотнинг буюк салоҳият эгаси бўлгани ҳақида тарих китобларида бир қанча сатргина бор. Зуннунийдан на бир мерос, на бир сатр асар қолган. У ҳақдаги хотиралар ҳам узук-юлуқ эди. Анвар қисқа сатрлар орасида улуғ синоат яширинган бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган экан. Агар ҳозир ўзини Шоакбар Зуннуний деб танитган мўйловли йигит «мен ҳақимда нималар биласан?» деб сўраб қолса Анвар жавоб бера олмай изза чекарди. Бахтига, бундай савол берилмади. Зуннуний гапини давом эттирди:

— Ҳадича бувингнинг кўз очиб кўрган эри менман. Биз уч фарзанд кўрдик, аммо улар пешонамизга сиғмади. Мен осилганимдан сўнг бувинг бобонг Жамолиддинга тегди. Сен хафа бўлма, тўғриси айтишга мажбурман. Жамолиддин менга ҳамсоя эди. Ҳатто ҳамфикр эди. Биз Ватанни ўрус подшоси зулмидан озод этмоқ йўлига жон тиккан эдик. Бухоро тасарруфидаги ерларда фуқарога зиё бермак истагида юрган онларимизда ҳибсга олиндик. Фақат Жамолиддин тирик қолди. Англаяпсанми?..

Анварнинг қулоғига ёқимли овоз келди:

— Бу гапларга ишон. Буларнинг барчасига биз гувоҳмиз. Бобонг хоинлик қилиб имонини сотгач, шўролар хизматига ўтди. Бувингга уйланди. Зуннунийдан қолган қўлёмаларни бузган ҳолда таҳрир этиб, шўролар мақсадига мослаб нашр эттирди, шу йўл билан шухрат топди. Оқибатда сохта шухрати ўз бошини еди. Ўттиз еттинчи йилда шўролар унинг садоқатли хизмати учун ҳибсга олиб, туманли юртга юбордилар. Совуқда очлик азобига чидолмай хор бўлиб ўлди. Онангда унинг хатлари сақланган. Ишонмасанг, ўқиб кўр.

— Сен бобонг билан фахрланиб юрардинг, — деди Зуннуний. — Менда бу ҳисни ўлдириш нияти йўқ. Жамолиддин қизилга хизмат қилишнинг улуғ хато эканини англаб, бу сафар виждонига хиёнат этмади. Биродарларини сотмади. Мен ундан рози бўлганман. Сен ҳам уни лаънатлама. Инсон умри хатолардан иборат. Мунофиқлик ҳеч замон жазосиз қолмайди. Ҳозир тили бошқа, дили бошқалар даврасида азият чекапсан. Сен тушкунликка берилма. Халқ фидойиси ниқобида яшовчилар ҳаётларини азобда яқунлайдилар. Оқибатда ниқоблар йиртилгуси, уларнинг асл қиёфалари кўрингусидир. Халқни ҳеч бир замонда ҳеч бир мунофиқ алдай олмаган. Дунё сохта фидойиларни кўп кўрган, бундайлар ҳали яна кўп чиқади. Ер юзидаги кураш сира барҳам топмайди.

— Мен нима қилай, ночорман-ку? — деди Анвар.

— Ночорсан, биламан. Сен менинг ёнимга келасан. Унгача бир иш қиласан: катта тоғаннинг чордоғида, эски-тускилар орасида кўҳна китоблар, қоғозлар ҳам бор. Қоғозлар — менинг қўлёмаларим. Бобонг ҳам, бувинг ҳам уларни сақлашган. Китоблар орасида ўрус аскарларининг Тошкентдаги жанглари тасвирланган асар бор. Жамолиддин уларни нашр

этишга қўрққан. Уни сен халққа етказ. Мен сенга оқ фотиҳа бераман. Ишларинг ўнгидан келади. Мана бу китобни ол, сенга йўлдош бўлсин.

Зуннуний ўқиб ўтирган катта китобни Анварга узатди. Китоб Анварнинг қўлига ўтиши билан бир ёруғлик таратдию кичрайиб, кафтдай бўлиб қолди. Шунда Анвар яна ёқимли овозни эшитди:

— Биз сени холи қўямиз. Биз билан учрашишни хоҳлаб қолсанг — кўришамиз.

Анвар гапга оғиз жуфтлашга ҳам улгурмади.

— Жоним болам, жон болам, мени қўрқитмагин, Анваржон.

Анвар онасининг овози қаердан келганини дафъатан англамади. Ҳуши ўзига келгач, юзларини силаётган онасини кўрди-ю аввалига ажабланди. Ёнида турган Хонзодани кўриб, нима воқеа юз берганини тушунди.

— Ойижон, қўрқманг, хаёлга берилибман, — деди вазиятни юмшатиш учун.

— Вой, болам-ей, хаёлинг ҳам бор бўлсин-а, кимлар билан гаплашдинг? — деди Рисолат кампир, ўғлини қучоғидан бўшатмай.

— Нима дедим?

— Гапларингга тушуниб бўлмайди, бир нарсалар деб ёлдирадинг-а, болам. Сени бир ўқиб юбориш керак. Инсу жинслар тинчлик бермаётганга ўхшайди.

— Ойи, ўтириб олинглар, — деди Хонзода, синиқ овоз билан.

Она-бола диванга ёнма-ён ўтиришди. Рисолат кампир, ўғлининг юзини силаб, елкаларини уқалаган бўлди.

— Ойи, Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганмисиз? — деб сўради Анвар, онасининг қўлларини ушлаб.

— Зуннунийми? Адам раҳматлининг шунақа ўртоқлари бўлган экан. Ўлиб кетган бўлса ҳам адам раҳматлининг бошларига бало ёғдирди. Халқ душмани бўлган экан-да, бояқиш.

— Бувим Зуннунийни гапирармидилар?

— Ҳа, энди гапирган бўлсалар гапиргандирлар, эсимда турибди, дейсанми?

— Бувимнинг биринчи эрлари Зуннуниймиди?

— Вой, худойим, сан буни қаёқданам била қолдинг? Санга айтувдимми?

Анвар кўрган-ешитганларини айтса онасининг эси оғиб қолиши мумкинлигини билиб, «болалигимда айтувдингиз, шу эсимга тушиб қолди», деди. Рисолат кампир ўғлининг косасидан чиққудай бўлиб катта-катта очилиб турган кўзларини кўрмайди. Аммо Анварнинг баданида сўниб улгурмаган энгил титроқдан аҳволини яхши билиб ўтирарди.

Хонзода эса эрининг кўзларидан нигоҳини узмай қўрқувдан титрайди, хаёлида бир фикр чарх уради — «ҳали яхши тузалмаган эканлар».

— Ойи, бувамни қамаб, қайси томонга олиб кетишган?

— Айтганман-ку, Туман деган жойга. Офтобнинг кўринишидан кўринмаслиги кўп, Худонинг қарғиши теккан жойлар экан.

— Ҳа... Тюменми?.. Хат ёзармидилар, хатлари борми?

— Бор.

— Нима учун менга кўрсатмагансиз?

— Сенга керакмиди? Ман қаёқдан билай, ўзинг сўрамаган бўлсанг...

— Ойи, дамингизни олинг. Менам озгина ухлай.

— Ҳа, шунақа қилгин, болажоним. Хонзодахон, болам, сиз Робияхонга айтиб қўйинг, Собитхон манга бир кўриниш берсин.

— Ойи, керакмас, — деди Анвар, онасининг муддаосини фаҳмлаб.

— Сан жимгина ўтиравур. Мани ишимга аралашма. Нима қилишни ўзим биламан. Ўжарлик қилмай, нафаси ўткир домлага ўқитворганимда шунча вақт баннисада ётмасидинг. Шу замоннинг дўхтирларига ишониб бўларканми, ҳаммаси порага ўқиган. Қараб тур, отдай бўлиб кетмасанг, нима десанг де.

Рисолат кампир ўрнидан турди-да, ўнг қўлини олдинга чўзиб эшик томон юрди. Хонзода қайнонасини кузатиб келганида Анвар жойидан жилмай ўтирган эди. Хонзода эрининг ёнидан жой олиб, елкасидан аста қучди.

— Қўрқиб кетдингизми? — деди Анвар. Хонзода жавоб бермай елкасига юзини қўйди. — Қўрқманг, бу касаллик эмас. Мен ҳам аввалига руҳим шикастланибди, деб қўрқувдим. Нима бўлганини билдингизми?

— Дераза олдида қотиб туравердингиз. Чақирсам ҳам эшитмадингиз. Кейин... қўрқиб... ойимни чақириб келдим. Ойим келганларида қўлингиздан олов чиқиб кетгандай бўлди. Яхшиям ойим кўрмадилар. Бўлмаса юраклари ёрилиб кетарди.

Анвар хотинини қучиб, эркалаган бўлди:

— Сиз сира қўрқманг. Мен жинни эмасман. Нима бўлганини сизга кейин айтаман. Ҳозир айтганим билан, ишонмайсиз. Тонг отса тоғамникига бориб келаман. Агар рост бўлса...

— Нимани айтаяпсиз?

— Кейин...

Х Б О Б

1

Асадбек бир туш кўрди: ўзи мазорда турган эмиш. Ўркач-ўркач қабрлар оқ туяларга айланиб, карвон бўлиб тизилиб кетаётганмиш. Оқ туялар кўзида ёш бор эмиш, туялар қабристонни тарк этгач, бўрон турганмиш. Қуюн дўмпайиб турган қабрларни худди қозон қопқоғидай очиб, мурдаларни суғуриб олиб, қиёматни бошлаб юборганмиш. Мурдалар тўзиган хазон сингари Асадбек атрофида чарх урармиш...

— Адаси... Адаси...

Шу ерга келганда Манзура уни елкасидан аста силкиб уйғотди.

— Вой, ёмон туш кўрдингиз-а, астафидуллоҳ денг.

Асадбек хотинининг гапини икки қилмай, ичида тавба деди. Манзура унинг пешонасидаги терни кафти билан артди. Асадбек қўрқинчли тушларни кўп кўрарди — дам уни бўғизлашарди, дам осишарди... Баъзан босинқираб, дод деб ўйғонарди, дам қўрқувдан терлаб, типирчилаб қолганида хотини уйғотарди. Бугунги туши, аввалгиларига солиштирилганда, унча даҳшатли эмас. Оқ туялар тизилиб кетишди. Қабристон жунбушга келди... Асадбек кўрган тушини хотинига айтди.

— Вой ўлмасам, — деди Манзура, пастки лабини тишлаб, — туялар чиқиб кетишдимми?

— Чиқиб кетди. Ҳа, ёмонми? — деди Асадбек соддалик билан.

Манзура эри учун таъбирчи бўлиб қолган эди. Туш йўйиш унга она мерос. Фариштадай оқ кўнгил бу аёлга қўшнилар ўз сирларини ишонишарди. Манзура кичкиналигида онаси ёнида ўтириб, кўп тушларнинг таъбирини билиб олган. Янги турмуш қурган кезлари, бир куни Асадбек ярим кечада уйига қайтса, чироқ ёниқ, эшик очиқ, хотини уй ичида ўртага жойнамоз солиб устида мудраб ўтирибди. Асадбек «Ярим кечада ҳам намоз ўқийдимми», деб хайрон бўлди-ю, хотинига бу ҳақда гапирмади. Бу ҳол яна уч-тўрт такрорлангач, сўради. Манзура сабабини қўрқа-писа айтди: қиморбозлар хотинларини ҳам тикиб, ютқизиб қўйишсаю даъвогар кирганида хотин жойнамоз устида ўтирган бўлса тегмас эканлар... Ўшандан бери Асадбек «унча-бунчага ақли етар экан», деб ирим-сиримга оид масалаларда уни гапга тутиб турадиган бўлди. Биринчи марта босинқираб ўйғонганида Манзуранинг қистови билан кўрган тушини айтди. «Илонлар ичида қолган бўлсангиз, бойиб кетар эканмиз», деди Манзура. Асадбек бу гапга ишонмаган эди. Бир ҳафтадан сўнг қўлига катта пул тушгач, хотинига тан берди. Шу-шу ғалатиноқ туш кўрса, дарров хотинига маълум қилади.

— Ҳа, ёмонми? — деб қайта сўради Асадбек, хотинининг жим қолганидан ажабланиб.

— Ёмонмас-ку... мозоримиздан авлиёлар кетиб қолишибди. Одамлардан иймон кўтарилганигамикин...

— Ҳе... тентак, шуми топган гапинг. Нима экан, дебман.

Асадбек шундай деб ёнбошига ўгирилди. Манзура ўйга толиб, анчагина қимирламай ўтирди. Тонг нафаси келиб қолгани учун қайта ётмай, ўрнидан туриб кетди.

Асадбек ўзига тегишли гап бўлганида, айтайлик, «душманларингиз бош кўтарар экан, сиздан авлиёлар юз ўгирибди», дейилганда бошқача ҳолатга тушарди, ёнбошига ўгирилиб ётавермасди. Авлиёларнинг мозорни ташлаб чиқиб кетишлари унга аҳамиятсиз туюлди. Ҳатто ишонмади ҳам. Болалигида ажиналар ҳақида ҳикоя эшитиб, тунлари овлоқ кўчаларда, мозор яқинида юришга қўрқарди. Кейинроқ қўрқув деган нарса чекинди. Ажиналар эртақлардаги каби яширин ҳолда иш олиб боришни бас қилиб, одамлар қиёфасига кириб куппа-кундуз куни очик иш юритишга ўтгач, тунлар ҳам осойишта бўлиб, овлоқлар ҳам даҳшатли кўринишни йўқотди. Энди кундуздан, одамлардан қўрқулик эди.

Асадбек туш таъбирига аҳамият бермай ёнбошга ўгирилиб ётгани билан ухлолмади. Хотинидан сўнг у ҳам ўрнидан туриб, ювинди. Асадбек ҳовлида кўрингани заҳоти болохонада ҳам жонланиш сезилди.

Манзуранинг «Биз билан чой ичмайсизми?» деган гапига қисқагина «ичаверинглар» деб дарвозахона томон юрди. Машинага етиб улгурмай тепадан Жамшид тушиб, салом берди.

— Ҳа, шу ердаямидинг? — деди Асадбек, саломга алик олгач. Жамшид сўққабош бўлгани сабабли қаерда тунаш унинг учун аҳамиятсиз эди. Маишатга бормаса шу болохонада соқчи йигитлар билан қолаверар, Асадбек унинг бу одатига кўниккан эди. Жамшиднинг тақдири ўзига бир оз ўхшаб кетгани учун Асадбек уни яхши кўрар, икки қанотига қандай суюнса, бунга ҳам шундай ишонарди.

Жамшид оилада ёлғиз ўғил бўлса-да, эркалатиш, талтайтиш нималигини билмай ўсди. Отасининг пул тўла ҳамёни ҳуда-беҳудага очилавермас эди. Жамшид истамаса ҳам турли тўғаракларга боришга мажбур эди. Ҳатто скрипка чалишни ўргатиш мақсадида бир чолғучи йил давомида тер тўқди. У бечора «болада қобилият йўқ» деёлмайди, чунки хизмат ҳақини олиб турибди. Жамшиднинг «ўрганолмаяпман» деган гапига ота-она ишонмайди. Хуллас, ўсмирлик кўчасига киргунича ҳайкалтарошлик, радиотехника сингари соҳаларда ҳам қобилияти синаб кўрилди. Мактабни битирганида ҳамён бир кавланди. Ўртада турган одам пулдан кўпроқ ўмариб қолиб, домлаларга камроқ етиб бордими, ҳарҳолда бир имтиҳонида қоқилиб, кечки ўқишга аранг тўғрилашди. Бола бевош бўлиб кетмасин, деб отаси уни ўзи ишлайдиган идорага югурдак қилиб жойлаштирди. Идорада чарос кўзлари ўйнаб турувчи бир қиз ҳам ишларди. Унга қараб туриб чигиртка бир юмалаб шу қизга айланиб қолган ё бу қиз бир йилдан бери оч ўтиради, деб ўйлаш мумкин эди. Кунда ўзгартирилувчи сара кўйлақлар ёғоч илгичга илиб қўйилганга ўхшарди. Ана шу озғин баданда бўлиқ кўкрак қайдан пайдо бўлгани Яратганга ҳам қоронғу бўлса керак. Хуллас, шу қиз ўзидан олти ёшгина кичик бўлган, пишиқ гавдали, жингалик сочли, истараси иссиқ Жамшидни яхши кўриб қолди! Илмоқли гаплар, ширин жилмайишлар... айтаман десак, гап кўп. Яхшиси, воқеа баёнини мухтасар этиб, дебочадан хотимага ўтиб қўя қолайлик: йигит қизни қаттиқ севиб қолса девонаваш бўлиб юраверади, йўл пойлайди, дунёни оҳларга тўлдиради. Аммо қизнинг севгисидан, айниқса унда маккорлик ўти бўлса, қўрқулик экан. Бир куни идорада иш тугаб, ҳамма тарқагач, қиз «чой ичиш» баҳонасида Жамшидни олиб қолди. Эшик ичкаридан беркитилди. Лаблар бирлашди. Асосий ишга бир баҳя қолганида Жамшиднинг миясига бир нарса урилгандай фикри равшанлашиб, ўзини тортди. Ташаббусни бошлаб берган қиз шармандалигини яшириш учун йиғлади, севги ўтида қовурилиб кетганини айтиб нола қилди. Жамшид кетмоқчи бўлганида «ўзимни ўлдираман», деди. Жамшид бу гапларга ишонмай «ўлдирсангиз ўлдираверинг», дедию, чиқди-кетди.

Кечаси ўқишдан қайтса, уйда милисалар ўтиришибди. Қизнинг зўрланганини, қиз номусга

чидолмай ўзини учинчи қаватдан ташлаганини милисалардан эшитиб, «ҳазиллашяписизларми?» деди. Милисаларнинг ҳазиллашмаслигини бу гўдак ўшанда билмас эди. Қўлларини қайириб олиб кетдилар, онаси фарёд уриб қолаверди. Ўртага номус тикилган эди. Бир томон тўрт йил бурун поймол бўлган қизлик номуси, иккинчи томон беғубор йигитлик номуси учун олишишарди. Қизнинг ҳомий опаждони Жамшиднинг отасидан кучлилиқ қилди. Учинчи қаватдан йўғон тахтани ташлаб юборсангиз майдаланади, аммо қуруқ суякдан иборат бу қиз ўзини ерга отибди-ю, бирон ери синмабди-я, деб ажабланиш ортиқча эди. Қизнинг сув қувурига осилиб пастроққа тушиб, кейин ахлат уюми устига ўзини отганини ким исботлаб бера оларди? Жамшиднинг отаси ёллаган оқловчи «юқоридан давления кучли бўвотти», деб олган пулига яраша иш қилмади. Хуллас, Жамшид беш йилгина сайр қилиб келадиган бўлди, қиз эса шарманда эмас, жабр чеккан маъсума сифатида ўзини оқлаб олди.

Жамшиднинг онаси хаста эди. Табиблар «туғсанг— ўласан» дейишига қарамай, турмушга чиққан, «ўлсам ҳам туғиб ўлай», деб уларга қулоқ осмаган эди. Унинг юраги тўлғоқ азобига чидади-ю, аммо номус азобига чидамади. Суддан сўнг Жамшид қўлига кишан урилиб, деразасиз хунук машинага чиқарилаётганда «Болам!» деб бир оҳ уриб, ҳушидан кетганича ўзига келмади.

Икки йил конда ишлагач, айбсиз экани бирданига аён бўлиб қолиб уйига қайтди. У тўхмат азобидан азият чекмас эди. Қамоқда одамларнинг гап-сўзларини эшитавериш дунё ўзи шунақа экан, деган хулосага келганди. Жамшид онасининг ўлиmidан эзиларди. Ўқишни ҳам, ишни ҳам ташлаб бир йил бекор юрди. У отасининг бир иш юзасидан Маҳмуд Эсонов — Чувринди билан танишиб қолганини, Маҳмуд орқали Асадбекка арз этгани оқибатида «оқланиб» чиққанини билмас эди. Буни кейинроқ Чувринди хизматига ўтганидан кейин билди. Отаси «ўғлимнинг бошини икки қилай», деб кўп уринди, аммо Жамшид кўнмади. Охири отасининг ўзи уйланиб, Жамшид тўла озодликка чиқди. Унинг истаган ерларда ётиб юриши шундан.

Жамшид машинага чаққон ўтириб, моторни ўт олдирди. Тепадаги йигитлардан бири дарвозани очди-да, кўчага чиқиб турди.

— Акаларингга хабар қилдингми? — деди Асадбек машинага ўтиргач. — Депутатни чақиринсин.

Жамшид мотор қизишини кутмай, машинани юргизди. Кўчадаги йигит ёнида тўхтаб, ойнакни туширди-да, Бек акасининг топшириғини айтди.

Асадбек шаҳар марказидаги қароргоҳига етиб боргунича Чувринди билан Кесакполвон ҳам йўлга чиққан, барвақт безовта қилинган депутат Орзубек Болтаев эса шошилганича кийинарди. Қароргоҳнинг хилват хоналарида тунни билан давом этган маишат тугаган, қизлар ҳам кетиб улгуришган эди.

Болохонадаги йигитлар қароргоҳга ҳам хабар берганлари учун Бўтқа эшик олдида қўл қовуштириб турарди.

Асадбек ичкари кириб бир пиёладан қайноқ қаҳва ичгунича қанотлари етиб келишди. Тонгги ёки тунги йўқловлар уларни ажаблантирмас, шу сабабли «нима гап, тинчликми?» деган сўроқ улар учун ортиқча эди. Асадбек улардан ҳеч маҳал ҳол-аҳвол сўрамасди. Икки оёқда юрибсанми — бас, аҳволинг яхши, дерди. Шунинг баробарида бировнинг ҳол сўрашини ҳам ёқтирмас эди. Тоби қочиб қолган кезлари унинг одатини билмаган одам: «Тузукмисиз?» деб сўраса, «Ҳа, ўлишим керакмиди?» деган ширин жавобни эшитарди.

Улар ана шундай ортиқча манзиратсиз яшашга ўрганишган, бугунги учрашув аввалгиларидан фарқ этмас эди. Аъёнлар бекнинг сўз бошлашини кутиб ўтиришди.

— Ҳайдар, Шилимшиқ келдимми? — деди Асадбек, Кесакполвонга қараб.

— Ҳа, келди, ўзида йўқ хурсанд. Мошина тўғрилаб бердим. Таксичилиқ қилиб юра турсин.

— Отарчига қандай маълум қиласан?

— Бу ёғи пишган, — Кесакполвон шундай деб пинжагининг ич чўнтагидан тўртта фотосурат

чиқариб, Асадбекка узатди. Суратда Шилимшиқнинг Ноила билан айш-ишрати акс этган эди. — Худди ўзидай қилиб ишлаган, қалбакилигини икки дунёда ҳам сезмайди, — деди Кесакполвон, Асадбекнинг тикилиб қолганини кўриб.

— Сезиб қолса-чи?

— Унда гувоҳ топамиз.

— Ишинг хом. Маҳмуд, пухтароқ ўйлаб қўйларинг.

Шу пайт эшик очилиб, Бўтқа кўринди-да, депутат келганини маълум қилди. Ноиланинг қотилини Элчинга қандай топшириш хусусида яна бир оз кенгашиб олингач, депутатнинг киришига рухсат берилди.

Депутат узун бўйли, бадқовоқ, эллик ёшлардаги киши эди. Уни кўрган одам қовоқларни кўтариб, инсон кепатасида сақлаб турувчи устунчалар тушиб кетгану шу хунук кўринишга келиб қолган, деб ўйлаши мумкин эди. Гарчи асл исми Орзубек бўлса-да, Асадбекларнинг даврасида оддийгина қилиб «депутат» деб юритиларди. Шу ҳам тузук, чунки унинг хуснини қўятурайлик, совуққина тўнғиллаб гапиришини эшитган кимса «Орзуга ҳам қасам ичирворибди, даюснинг боласи», дейиши табиий. Депутат — Маҳмуднинг топилдиғи. Халойиқ бир-икки тўлғониб, намойишга чиққанида уни олдинги сафда кўриб меҳри тушиб қолган эди. Маҳмуд депутатни сўздан қайтмас, мард, оқил одам сифатида қабул қилиб, унга холисанилло ёрдам бермоқчи эди. Асадбек у билан дастлаб кўришганидаёқ «бу қоронғу башарада ақл кўринмаяпти-ку?» деди. Кейин суҳбатлаша туриб тил билан дил ўртасида анча фарқ борлигини фаҳмлаб, ёрдам беришга кўнди. Замон чайқалиб турган пайтда шунақа одамлар ҳам керак, деб ўйлади.

Ишга Асадбек аралашганидан сўнг бўлажак депутатнинг мухолифлари ўз-ўзидан четга чиқиб, Орзубек сайлов чиғириғидан битта ҳам туки тўкилмайд ўтди. Депутат Асадбеклар учун тирик товон эди. Асадбек кўпинча уни «боқиб олган етим тойлоғим» деб мазах қиларди. Чунки халқ деб жон куйдириб юрган бу одамнинг эгилиб ишлашга тоқати йўқ, ўзини, болаларини, ҳатто ўзидан тўрт ёш катта яҳудий хотинининг олдинги эридан орттирган икки ўғлини, кети узилмайдиган меҳмонларини шулар боқиши лозим эди. Хориж сафарига чиқса, совға-саломлар ҳам Асадбеклар бўйнида. Унга сарфланаётган пул Асадбек учун арзимас бўлса-да, кейинги пайтда малол келиб, ғашлана бошлаган эди. Депутат ўзининг қудратли одам эканига ишона бориб, Асадбекларни майда киссавурлар ўрнида кўраётгандай эди. Асадбек бу бадқовоқнинг кўзларини мошдай очиб қўяй, деб юрганида Элчин келиб қолди. Қани, халқим деб кўкракка ураётган бу зот ноҳақ азият чекиб келган шу халқ боласига қайишармикан?

Бадқовоқ депутат кириб ёдранди. Нима деганини энг зийрак қулоқ ҳам ажратиб беролмаса-да, салом берганини тахмин қилиш мумкин эди. Ўтирганлар бундай саломлашишга ўрганиб қолишгани учун бош ирғаб алик олишди. Депутат Асадбек рўпарасидаги бўш ўриндиққа ўтирди.

— Аҳволлар қалай? — деди Асадбек.

— Яхши. Дунёнинг айрим мамлакатларида...

— Дунёни кўйинг. Телевизорни биз ҳам кўриб ётибмиз. Уйдан гапиринг. Бола-чақа омонми? Жухуд хотинингиз муслмон бўлаётган эмишми?

— Ҳа, муслима бўлади, намоз ўқияпти.

— Ақлли одамсиз-да! Девор бўлмаса кўчани ҳам кўраверсангиз керак? — Асадбекнинг пичинги жавобсиз қолди. — Қизингиз ҳам намозхондир?

— Энди ўрганияпти.

Асадбек ўзаро суҳбатларда оилани сира эсламасди. Шу сабабли Орзубек кўнглида хавотир уйғонди.

— Қизингизнинг бўйи етиб қолибди, деб эшитдим. Йигирмага кирганми?

— Ўн тўққизда.

— Айни турмуш қурадиган пайти экан. Сиз халқпарвар одамсиз. Халқнинг азият чеккан бир

боласи бор, шуни куёв қилинг, қизингизга мана биз совчимиз.

— Қизим ёш, ўқийди, узатиш ниятимиз йўқ.

— Биродар, Бек акангиз сўраяптилар, а? — деди Кесакполвон, «Бек акангиз» деган сўзга урғу бериб. Учтагина сўздан олам жаҳон маъно уқиш мумкин эди: «Бек акангиз унча-бунча одамнинг орасига тушмайдилар. Қизим бахтли бўлсин, десанг раъйини қайтарма», ёинки «Сенга шунчалик яхшилик қилган одамга терс гапириб пушаймон ема», ёинки «Яхшилик билан бермасанг, қизинг қўлма-қўл бўлиб кетиши ҳам мумкин, а?!» Орзубек Кесакполвоннинг сўзларидан учинчи маънони уқиб, жони халқумига келиб қолгандай бўлди. Ҳамиша қовоғини уюб юргани учун вужудида уйғонган ғазаб ўтининг алангаси юзларида сезилмади. Бошқа одамлардай қизармади, бўғриқмади, лаблари учмади. Сиртга чиқиш ҳуқуқидан маҳрум аланга уни ичдан кемирарди. Бу ҳаромхўрларга (ҳаромхўрларга ҳамтовоқ экани хаёлига келмади) дуч келган кунини лаънатлайди (улардан кўраётган фойдасини ҳисобга олмайди). Эртага катта амаллар шоҳсупасига кўтарилиши мумкин бўлган одамга (кимнинг зўри билан кўтарилар экан?) бу хилда безбетларча (!) муомала қилишларидан бир ғазабланса, ўзининг бу олчоқлар (!) олдида ночор ўтиришидан ўн ғазабланди. Мажлисда оташин нутқлар ирод этувчи, ҳатто зўр нотикларни ҳам саросимага солиб қўювчи халқ фидойиси қай- да-ю, учта муттаҳам (!)га гапини айтолмай мум тишлаб ўтирувчи ночор одам қайда! Нимадир дейиши керак эди, қурбақани боссанг вақ дейди, ҳарҳолда у қурбақадан минг чандон улўғроқ бир одам, вақиллаганда ҳам тузукроқ вақиллаши керак.

— Бек ака, умр савдосига бунақанги аралашиш ярамайди. Биз ҳуқуқий жамият тузмоқчимиз. Мана, ўзингизнинг қизингиз бор...

Орзубек «қизингиз тақдирига биров хўжайинлик қилиши яхшими?» демоқчи эди. Аммо «берди»сини айтиб улгурмади. «Қизингиз бор...» деган гапни Асадбек «ўша одамга ўз қизингизни беринг», деб тушуниб ғазаб билан ўшқирди:

— Менга қара, ў, сўтак! Сен бу ерда масала сўқима. Уйингга бориб жухуд хотининг билан маслаҳатлаш. Жухуд хотинлар ақлли бўлишади. Эртага эрталаб ё ҳа, дейсан, ё йўқ, дейсан! Бор, жўна, турқингни кўрсатма!

Асадбек аччиқланган маҳалда Чувринди орага тушиб вазиятни юмшатишга уринарди. Ҳозир бунга эҳтиёж сезмади. Асадбекнинг қизини тилга олиб кечирилмас хато қилган депутат шусиз ҳам осон қутулаётган эди. Элликни қоралаётган одам ёш бола ҳолига тушиб, индамай чиқиб кетди.

— Вой, хунаса-е, — деди Кесакполвон, депутат чиқиб кетгач.

— Ўчир, — деди Асадбек. — Ўзинг жа талтайтириб юбординг. Ўзбек хотинини қўйиб, жухудга уйланган одамдан яхшилик чиқармиди? Дошқозонда сув қайнатиб ўшанга ташлаш керак буни. Ешик очилиб, яна Бўтқанинг башараси кўринди.

— Бек ака, амакингиз мозорда юрганмишлар.

— Қайси мозорда, ким чиқариб юборибди?

— Катталар кўмиладиган ерда эмиш. Ким чиқарганини билмадим, — Бўтқа шундай деб изига қайтиб, эшикни ёпди.

Асадбек савол назари билан Чувриндига қаради. Маҳмуд унинг мақсадини англаб, телефон гўшагини кўтариб, рақам терди. Жавоб бўлгач, салом-аликсиз сўроққа тутди:

— Зинатулинни нимага чиқардингиз?

Жавобга бир оз қулоқ тутиб, гўшакни жойига қўйди.

— Қизи келиб бир кунга рухсат олган экан. Отарчи сизнинг номингиздан бориб, ошнасини чиқартирибди.

— Ким экан, ошнаси, аниқла. — Асадбек шундай деб ўрнидан турди. Аъёнлар унга эргашишди. Зинатулинни улар Асадбекнинг «ўгай амакиси» сифатида билишарди. Жиннихонанинг учинчи қаватида сақланувчи ўгай амакисидан Асадбек тез-тез хабар олиб турарди. Бу одам ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди. Қирқ тўққизинчи йилнинг ўттиз биринчи декабрида уйларига

бостириб кирган, сандиқни титган, танча устига ўтирганича папирос тутатган, «сенинг отанг ҳам душман», деган новчанинг Зинатуллин эканини Асадбек улғайгач аниқлади. Отасини олиб кетганлар фақат ижрочилар экани, тўфон бошидагилар эса бошқалар экани уни қизиқтирмас эди. Бири новча, бири паст бўйли икки одам суврати кўз олдига муҳрланиб қолган, ётса ҳам, турса ҳам улардан ўч олишни ўйларди. Кесакполвон билан бирга бўлиб, сал қаддини тутиб олгач, топганини сарф қилса-да, ўша икки кишини аниқлади. Паст бўйлини излаб кўп шаҳарларда бўлди. Ниҳоят топди. Аммо ўшанда бир хомлик қилди. Кесакполвоннинг гапига кириб, ўша ерлик ўғрибошлардан бирига маслаҳат солди.

— У чиндан ҳам ифлос одам, — деди ўғрибоши. — Миллатимизга иснод келтирган. Лекин биз миллатимиз вакилини хафа қилдириб қўймаймиз.

Чиндан ҳам хафа қилдиришмади. Авайлаб асрашди. Ўшандан кейин Асадбек яна икки марта борди. Ўлжага яқинлашаман, деганида ўғрибошининг йигитларига дуч келаверди. Шундан сўнг етти йил кутди. Ўғрибоши қўлга олинганини билиб учинчи марта борди. Тўй устидан чиқди. Икки қаватли уй, ҳовли гавжум эди. Ўлжаси, тепакал, думалоқдан келган одам Асадбекни танимасди. «Ў, Ўзбекистон менинг юртим, у ерда қадрдонларим кўп!» деб қувониб кутиб олди. Тўй қизиган пайтда у меҳмонларнинг муҳим гапини эшитиш учун хонасига бошлади. Ҳовлида хушчақчақлик авжида, бағоят шинам безатилган бу хонада эса 1950 йил биринчи январдаги ҳукм ижро этиларди. Асадбек бундай қулай фурсат бошқа насиб этмаслигини билиб шошиларди. У қамоққа тушганлар қандай азобларга гирифтор қилинганларини эшитган, ҳисоб-китоб чоғида бу қийноқларни қўллашни ният қилган эди. Вақт зиклигидан афсусланди, аммо армонда қайтмади: сигарет чўғини пешонасига босиб туриб қирқ тўққизинчи йил ўттиз биринчи декабрдаги воқеани айтди, ётқизиб қўйиб тумруғини оёғи билан эзди... Маҳбуслар азобга чидолмай бақирардилар, бу эса оғзига латта тиқилгани учун, бундан маҳрум эди. Уни оёғидан осиб, билак томирларини қирқиб ташладилар.

Тўй эгасининг йўқолгани маълум бўлиб, қидир-қидир бошланганида Асадбек кира қилган машина Еревандан чиқиб, Боку сари учиб борарди. Нодон, гўл ўзбекларни катта пулга туширганидан хурсанд бўлган ҳайдовчи эса ўзича хиргойи қиларди.

Асадбек Зинатулинни ҳам ўша кезларда топган бўлса-да, унга ўлимни раво кўрмади. «Ўгай амаким», деб унга «меҳрибонлик» қилди. Зинатулин дорга эмас, жиннихонага маҳкум эди. Шубҳасиз, у ўзининг «меҳрибон ўгай жияни» борлигидан беҳабар эди. Жамиятга сидқидилдан хизмат қилганман, деб байрам кунлари нишонлари тақилган қора костюмини кийиб, тантанали мажлисларда виқор тўкиб ўтирувчи, ёш авлодга қарата оташин нутқлар сўзловчи бу одам ўзини дастлаб жиннихонада кўрганида ғоят ажабланди. «Болаларим бемехр чиқди, оқибатда қариялар уйига топширишади», деб ўйларди. Ҳали куч-қувватдан кетмай туриб жиннихонага олиб кетишлари сабабини билмай ақлдан оза бошлади. Учинчи қаватга «кўтарилиш» учун кўп фурсат талаб этилмади.

Асадбекнинг ўша «ўгай амакиси» энди жиннихонадан чиқиб, мозорда юрганмиш. Бу Асадбек учун кутилмаган ҳол эди. Шу сабабли мозорга шошилди.

2

Ойнакчи довул туриб шаҳардаги барча дераза ойнакларининг синишини орзу қилиб яшаркан. Гўрков ўлим кўп бўлишини истамаса ҳам, мозорга одам кириб келса кўнгли қувонади. Чунки одам мозорга бекорга келмайди. Ё майит учун қабр қазишни илтимос қилади, ё марҳумлар руҳига Қуръон ўқитиб, тўрт-беш сўм ташлаб кетади.

Иссиқ ҳужрада худойи ошни еб, чойхўрлик қилиб ўтирган гўрковлар изма-из келиб тўхтаган икки «Жигули»ни кўриб, ташқарига умид билан қарашди. Анчадан бери шу атрофда ивирсиб юрган бошланг йигит биринчи машинадан тушган уч одамга бир нима дегач, улар ҳужра томонга қараб ҳам қўймай, катталар кўмилган, ҳайкалчалар тизилиб турган томонга қараб юришди. Гўрковларнинг каттаси «булар текширувчилармасмикин» деган хавотирда эшикни

очиб, ташқарига қадам қўйиши билан иккинчи машинадан тушган йигит «Амаки, жойингизда ўтираверинг», деб қайтарди.

Кечаси ёққан қор ҳайкалчаларнинг боши, бурни, елкасига қўниб, одам шаклини беўхшов бир тусга киритган эди. Қарғаларнинг қағиллашидан бўлак овоз эшитилмаётган қабристонда бирдан кулги янгради. Асадбек шошиб ўша томон юрди. Аёлларнинг калта палтосини кийиб олган новча одам бир ҳайкалча рўпарасида туриб олиб, нуқул куларди. У Асадбек келаётган йўлга орқа қилиб тургани учун уларни кўрмади. Асадбек тўхтаб, уни кузатди. Зинатулин кулгидан тўхтади. Ҳайкалчанинг бурнидаги қорни кафти билан сидирди.

— Ана, энди одам бўлдинг. Танимайди, деб ўйловдингми? Нимага қалтираяпсан? Совуқми? Ҳа... қўрқаяпсанми? Сен қўрқаяпсанми? Сен қўрқма. Қозоннинг қопқоғини ёпиб ташлаганман, иси чиқмайди. Душманларнинг ўлиги кислотада куйдирилган. Ҳа, қўрқма. — У шундай деб ҳайкалча рўпарасидаги қабртош устига ўтирди-да, оёғини чалиштириб олди. Тирсагини тиззаси устига қўйиб, қаддини сал букиб, жағини кафтига суюди. Ўйга толган мутафаккир мисол анча ўтирди. Сўнг сапчиб турди. Атрофга аланглади-да, қўлини пахса қилиб, жаҳл билан гапира кетди:

— Сен паразит, оппоқман, деяпсанми? Мен сени қийнадимми? Тумруғингга калиш билан урдимми? Бошингга қайноқ сув томиздимми? Шиша синиқлари солинган этик кийгизиб сакратдимми? Музхонага ташлатдимми? Ҳа-а... сен буларни кўрганинг йўқ? Ўртоқларингни ўзинг сотдинг. Нимага сотдинг? Ватан учун қайғурдингми? Мана сенга Ватан! — у шундай деб бош бармоғини икки бармоғи орасига суқиб, ҳайкалчанинг бурнига тақади. — Кўрдингми?! Мен аҳмоқманми? Дўстини сотган одамда Ватан туйғуси бўларканми? Ҳа-а... гапга уста эдинг. Сен жим тур, паразит, — Зинатулин шундай деб ёнбошдаги ҳайкалчага қараб олди. — Ҳилолий группасига мен ҳукм чиқарганим йўқ, мен оттирганим йўқ. Сенлар оттирдиларинг! Чунки улар сенлардан зўрроқ олимлар эди. Сенлар шу ҳайкалга эришдиларинг. Одам тугул ит ҳам келмайди сенларни кўргани. Ҳилолийни одамлар тилдан қўймайди. Ҳа, болаларинг келмаяптими? Тўғри қилишади. Сен ўзинг вақтида ўлиб қолдинг. Ҳеч ким башарангга тупурмади. Болаларинг исноддан бош кўтаролмай юришибди. Нима? Ўшанда бола-чақани ўйламабмидинг? Охири шунақа бўлишини билмагансан. Мен ҳам билмаганман, тўғри, — Зинатулин яна бояги ҳолатда ўтириб олди.

Аёнлар «бу жинни нималарни валдираяпти», деб ҳайрон туришарди. Зинатулиннинг гаплари Асадбек учун ҳам ғалати туюлаётган эди. Жинни деса, гаплари бинойига ўхшайди. Соғ деса, ҳаракатлари бемаъни.

Зинатулинга қараб туриб, Асадбекнинг юраги увишди. Онасини эслади. Аниқ ёдида — эллик учинчи йилнинг эрта баҳори эди. Ширингина гапириб юрган Самандар шамоллаб, йўталиб юрди. Иситмалади. Дори-дармонлар ҳадеганда эм бўлавермади. Танчанинг бир томонида Асад, яна бир томонида эса онаси Самандар билан ётишарди. Онаси кенжатоийни кўрпага ўраб, ўзи тирсагига таяниб тунларни бедор ўтказар эди. Асад «ойи, бирпас ухланг, мен қараб ўтираман», деса ҳам унамасди. Асад ярим кечада уйғонарди-да, қора чарм халтани кўтариб нон дўконга чиқиб кетарди. Ўша куни ҳам шундай бўлган эди. Самандар тунда безовталанди. Онаси унинг юзини силаб хомуш ўтираверди. Самандар нималардир деди. Асадбек унинг бир гапини илғаб олди:

— ...Самалўт, қанотийни пастлаб ўт...

Укасининг ширин тилчалари билан айтадиган ашуласи ана шу алаҳсираган овоздан хотирасига муҳрланиб қолди. Эндигина тили чиққан болачаларни кўрганида унинг қулоғи остида ўша хаста овоз жаранглайверади...

Асад нон олиб қайтганида уйнинг эшиги ланг очик, онаси кесакига беҳолгина суюниб турарди. Аввалига у ҳатто ўғлининг кириб келганини ҳам сезмади. Асад «ойи, ойи», деганидан сўнггина сергак тортиди.

— Опоқингни чақир, — деди йиғламсираб.

Асад «нима учун?» деб сўраб ўтирмай Жалилникига чиқиб кетаётганида орқасидан онасининг сўзларини эшитди:

— Дадаси, энди сизга нима деб жавоб бераман?!.

Онасига қўшилиб Жалил ҳам чиқди. Аёллар ичкари кириб кетишди. Ўшандан сўнг Асаднинг онаси фарёд урди.

— Самандар... ўлдими? — деди Жалил, Асаднинг енгидан тортиб.

«Самандар ўлди?!»

«Самандар ўлди...»

Бу гап Асаднинг миясига тўқмоқдек урилиб, товонигача зириллатиб юборди. Бир оз нест бўлиб турди-да, сўнг уйга отилиб кирди. Уй ўртасига кўрпача солиб, укасини ётқизиб қўйишибди.

Самандарнинг бир томонида онаси ўтирибди. Опоқиси сандиқ кавлаяпти.

— Ана, аканг келди, болам... — онаси шундай деб Асадни қучоқлаб йиғлайверди, йиғлайверди...

Асад ота ўрнида ота бўлиб укасини сўнги маконга қўйиб келди. Қўни-қўшнилари уни катта одамдай кўриб, таъзия изҳор этишди. Ана ўшанда Асад ўзини «катта одам бўлиб қолганини» ҳис этди. Қабристондан қайтишаётганда маҳалла анча бесаранжом эди. Кўпчилик мактаб томонга шошиларди. Жалилнинг отаси «нима гап?» деган саволга йигитлардан бири:

— Радиони эшитайлик. Сталин ўлганмиш, — деди.

— Оғзингга қараб гапир-е, нима деяпсан? Сталин ҳам ўладими? — деди Жалилнинг отаси.

Бу атрофда радио фақат мактаб директорининг хонасида бор эди. Кечқурун, эрталаб радио эшитувчи қоровул маҳаллани янгилик билан таъминлагани сабабли ўқитувчилар қатори у ҳам ҳурматли кишилардан саналарди. Сталиннинг ўлими ҳақидаги хабар ўшандан чиққани аён эди.

Асад билан Жалил ҳам бошқаларга қўшилиб мактабга киришди. Директор хонасидаги радио кенг даҳлизнинг ўртасига олиб чиқиб қўйилган. Иккинчи қаватга олиб чиқувчи зиналарда одамлар тирбанд ўтиришибди. Ҳамма жим. Барчанинг нигоҳи ўртадаги қора қутида. Худди мўъжиза юз беришини кутгандай киприк қоқишмайди.

Бирдан қора қутидан «Говорит Москва» деган жарангдор овоз чиқди. Жалил Асадни енгидан тортиб шивирлади:

— Уруш бошланганга ўхшайди.

Жарангдор овоз доҳийнинг ўлим топганини эълон қилгач, радио ёнида ўтирган шоп мўйловли эркак «вой, отам» деб йиғлаб юборди. Бир йигит ҳушидан кетиб шилқ этиб йиқилди. «Вой, энди нима қиламиз!» деб бир аёл чинқирди. Ола-ғовур бошланди.

— Сталин ўлган бўлса, энди уруш бошланади, — деди Жалил.

Жалилнинг отаси болаларни қўлларидан ушлаб, ташқарига бошлади.

— Бу душманларнинг иши, Сталин ўлмаслиги керак эди, — деди у.

«Нима учун ўлмаслиги керак?» деган савол Асадни кўп ўйлантирди. Орадан йиллар ўтиб, Сталин қораланганда ҳам шу саволни кўп эслади, аммо жавоб топа олмади.

Шом тушиб, қўни-қўшнилари уй-ўйларига тарқалишгач, она-бола ёлғиз қолишди. Уруш йиллари жанггоҳлардан жон олиб тўймаган ҳазрати Азроил бу томонларда ҳам каттами-кичикми фарқига бормаи тутиб олавергач, одамларнинг дийдалари анча қотиб қолган эди. Шунданми, гўдакнинг ўлими катта фожиа саналмасди. Самандарни қабристонга олиб боришаётганда Асаднинг назарида ҳамма қайғуга ботган эди. Кейин Сталин ўлими ҳақида хабар тарқалди-ю, гўдакнинг ўлими билан ҳеч кимнинг иши бўлмаи қолди.

Ёлғиз ўтирган она-болани ютаман, дегандай тун ёпирилиб кирди. Танча совуқ — олов қилиш эсларига келмабди. Қора чироқ қоронғилик даҳшатидан кўрққандай титрайди. Она-бола гап-сўзсиз узоқ ўтиришди. Асад энди кўзи илинган экан, онасининг овозини эшитиб, чўчиб уйғонди.

— Адаси, олинг, нондан еб туринг, ҳозир самовор қайнайди.

Асад ҳам кўрқув, ҳам ажабланиш билан онасига қаради. Патнис устида липиллаб турган

чироқдан бўлак ҳеч нима йўқ. Лекин онаси нон синдиргандай ҳаракат қилади.
— Самандарингиз ухлаб қолди-да. Шунақанги ширин бўлганки... Олинг, чой ичинг. Энди узоққа кетманг... Одам соғинаркан...
Асад «Ойи...» деди секин. Кейин овозини кўтариброқ чақирди. Онаси эшитмади, гапираверди...
Ўшандан бошлаб ҳар тун шу ҳол такрорланаверди.
Зинатулиннинг тақдири ўша тунларнинг бирида ҳал қилинган эди. У дамда Асад Зинатулин деган зотни билмасди. Айнан шу одамни жинниликка ҳукм ҳам қилмаган эди. Уйларига бостириб кирганларнинг бири қийноқ билан ўлим топмоғи, иккинчиси жинни бўлиб хорланиши лозим эди. Еревандаги ўлжа шошилинч равишда ўлдирилиши шарт эди. Зинатулиннинг иши шошқич эмас, шу боис иккинчи ҳукм унга насиб этди...
Зинатулин бехос қичқириб, Асадбекнинг хаёлларини тўзитаиб юборди.
— Йўқ эди ҳеч қандай комитет! — деди у ўрнидан сапчиб туриб. — Йўқлигини билардим. Улар «халқ душманман», деб тан олишди. Аммо сенинг кимлигингни билиб кетишди. У ёқда, — Зинатулин қўлини бигиз қилиб осмонга санчди, — ҳали учрашасан, ҳа! — У қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Нима дейсан энди?! У ёқда энкеведе бўлмайди. Расвоинг чиқди, паразит! Ҳамманг расво бўлдиларинг, — Зинатулин шундай деб қабрларни оралаб юриб кетди.
Асадбек то унинг қораси ўчмагунча изидан тикилиб турди. Аъёнлар «ўгай амаки»нинг аҳволига ачингандай индашмади.
— Энди ўз ҳолига қўйинглар, — деди Асадбек. — Жиннихонага қайтмасин. Юраверсин. Чувринди буйруқни яхши англамай, Асадбекка қаради:
— Кузатувдаги йигитларни бошқа ишга олаверайми?
— Ҳа, ишларинг бўлмасин, дедим-ку! Жиннихонага тайинла, болалари олиб борса, қабул қилмасин. Тамом!
Минг тўққиз юз эллигинчи йилнинг биринчи январидаги ҳукмнинг сўнгроқ тузатилган иккинчи ярми шу зайлда ижрога кирди.
Зинатулинни қабрлараро танҳо қолдириб, изларига қайтдилар. Гўрковлар хонасига кўтарилувчи зина ёнидаги энсиз супага кўрпача тўшалибди. Кўрпача устида чордана қуриб ўтирган, бошига қозонни эслатувчи қўлбола қалпоқ кийган, пахмоқсоқол уларнинг эътиборларини тортди. Жамшид гўрковбошини ташқарига қўймай изига қайтаргач, дам ўтмай кўрпача кўтариб шу пахмоқсоқол чиқиб келган эди. Кўрпачани супагага тўшаб ўтириб олгани учун Жамшид унга индамади. Пахмоқсоқол бир ниманинг илинжида ўтирганини сезса ҳам Асадбек тўхтамай ўтиб кетмоқчи эди.
— Ие, вей, тўхта, — деди Кесакполвон пахмоқсоқолга тикилиб, — директоримга ўхшайди-ку? Асадбек тўхтаб, Кесакполвоннинг изидан қаради. Пахмоқсоқол ўтирган ерида саломга алиқ олди. Кесакполвон супа четига омонат ўтиргач, пахмоқсоқол тиловат бошлади. Сўзларини ямлаб талаффуз қилишига эътибор бериб, бу «қори» ҳам кейинги пайтда бирданига бодраб чиққан чаламуллалардан бири эканлигини фаҳмлаш қийин эмасди. Тиловат тугагач, Кесакполвон ўн сўм узатди. Пахмоқсоқол шунга яраша узоқ дуо қилди.
Кесакполвон пахмоқсоқолга тикилганича ўтираверди.
— Ҳа, ўғлим, мени бировга ўхшатыпсизми? — деди пахмоқсоқол ўнғайсизланиб.
— Ўхшатыпман... Сиз ўттиз иккинчи мактабда ишламаганмисиз?
— Ҳа, энди... шўроларга ҳам хизматимиз сингган. Сабаби тирикчилик-да. Сиз, ўғлим, шу мактабда ўқиганмисиз?
— Тикилманг, танимайсиз мени. Сизни қамалиб кетган деб эшитувдим.
— Ҳа, энди... туз-насиб қўшилган экан...
— Бир ўқувчи қизни... а?
— Астафтуруллоҳ! Бу бўҳтон гап. Сталин даврида реприса қилинганман.
— Қани, қори ака, би-ир осмонга қаранг, — пахмоқсоқол ажабланиб, бироқ, Кесакполвонга

итоат этди — осмонга қаради. — Энди Худога ёлбориб, «менга юз сўмлик ёғдир», денг.
— Шаккоклик қилманг, ўғлим.
— Сиз айтганимни бажаринг, — Кесакполвон бу сафар таҳдид билан гапирди. Пахмоқсоқол чўчиб, бир нима деб пичирлади.
— Сўрадингизми, бермадими? Энди мендан сўранг.
— Ўғлим, қўйинг, гуноҳ бўлади...
— Сўра деяпман!
— Юз сўмлик ёғдиринг... ўғлим.
Кесакполвон чўнтагидан бир даста пул чиқарди-да, Пахмоқсоқол устидан сочди.
Пахмоқсоқолнинг кўзлари қинидан чиққудай бўлиб ўйнаб кетди.
— Қани, мен кучлиманми, ё Худоми? — деди Кесакполвон унга заҳарли нигоҳини қадаб.
Пахмоқсоқол бошини эгиб ўтираверди, жавоб бермади.
— Нимага ундай қилдинг? — деди Асадбек, машинага ўтиришгач.
— Ҳаромидан ўчимни олдим, — деди Кесакполвон сигарет тутатиб.
— Ким у?
— Мактабимизга директор эди. Ҳар куни бизни ҳовлига тизиб «Осмонга қараб «Худо, конфет бер», деб ялининглар», дерди. Айтганини қилардик. «Хў-ўш, бердими? Йўқ. Демак, Худо йўқ экан, а? Энди «Директор бова, конфет беринг» денглар», дерди. Айтганимиздан сўнг уч-тўртта болага попуклик конфет берарди. «Хў-ўш, Худо зўрми ё менми?» дерди. Эллик саккизинчи йилда бир ўқувчи қизни бошлаб қўйган экан. Сталин репрессия қилди, деб ўтирибди ҳароми. Бир бошлайман, деб юривдим, учрагани яхши бўлди.
Пахмоқсоқол Кесакполвонни танимади. Лекин мактабдаги ўша ҳолни эслади. Кесакполвон уни «болаганидан» хурсанд кетди. Пахмоқсоқол эса шундай эси йўқ бандаларни ҳам яратгани учун Худога шукрлар қилиб, сочилиб ётган пулларни йиғиб, чўнтакка урди.

XI 6 o 6

1

— Мен Бек акамни отамдан улуғ деб биламан. Бек акам аралашмаганлар бу ишга. Мен эшик олдида қоровул эдим. Шилимшиқнинг мақсади менга ҳам номаълум эди...
Елчин рўпарасида ўтирган жингалаксоч йигитдан кўз узмай ўтирарди. Ўзини Жамшид деб танитган бу йигитни янги йил шомида кўрган эди. Саволларига жавоб бергиси келмай энсаси қотган йигит бугун кутилмаганда ўзи кириб келди — Элчиннинг ярасига туз сепди. Жамшид нигоҳини олиб қочмасдан, ўзини айбли деб ҳисобламасдан тик қараб туриб гапирди.
Ноиланинг қайси хонада ўлдирилгани, Шилимшиқнинг қандай киргани, қандай зўрлагани... ҳаммасини айтди. Сўнг... суратлар чиқарди. Ана шунда Элчин ўзини тутта олмай қолиб бўғиб ўлдирмоқ қасдида унга ташланди. Ўша мудҳиш воқеага Жамшиднинг алоқаси борми-йўқми — Элчин учун фарқсиз эди. Энг муҳими — бу малъун уларнинг шериги, уларнинг одами!
Жамшид Элчин ташланиб қолар, деб махсус тайёргарлик кўриб ўтирмаган эди. Аммо унинг Асадбек тўдасида олган энг муҳим сабоғи — сергакликни бир нафас ҳам йўқотмай, ётса ҳам, турса ҳам, ҳар қандай ногаҳоний ҳамлага тайёр бўлиш эди. Ўша сергаклик панд бермади — ўзини четга олишга улгурди. Қўлларини чўзганича ташланган Элчин ўзини тўхтатолмай олдинга учди. Шунда бўйнига бир зарб тушди. Сўнг қўли орқасига қайрилди. Жамшид чўнтагидан чизимча чиқариб бўғишга шайланган қўлларни бир зумда боғлаб ташлади. Бу ишлар кўз очиб юмгунча бажарилди. Бўғзига пичоқ тортилгандай хириллаётган Элчин дастлаб қай ҳолга тушганини англамай ҳам қолди. Кейин бошини кўтариб, Жамшидга қаради:
— Қўлларимни бўшат, ҳароми!
— Ҳароми нималигини биласанми ўзинг! — Жамшид шундай деб унинг қорнига тепди. Элчин

нафаси қайтиб, букчайиб қолди. Жамшид эса, хотиржам ҳолда чўнтагидан сигарет олиб тутатди.

— Ҳароми деб сендақаларни айтади. Хотинингни қиморга тикиб юриб, энди ақлинг кириб қолдими? Бек ака сенга мурувват қилиб, душманингни авайлаб, асраб турдилар. Ўзи хумордан чиқсин, дедилар. Сени ўлимдан олиб қолдилар. Армонда кетмасин, дедилар. Ўфил болалик шунчалар бўлади-да! Ўзингни босиб ол, ҳе итдан тарқаган. — Жамшид шундай деб унинг оёғини ҳам боғлади-да, чиқиб кетди.

Елчин қўлларини бўшатолмай ерда типирчилаб қолаверди. Зелихон келмаганида қанча ётарди — Худо билади.

Зелихон Элчиннинг уйига хавотир билан келди. Чунки Элчин ваъдага биноан уникага бориши лозим эди. Зелихон уни кута-кута тоқати тоқ бўлди. Ҳамиша хатар жари устидаги қил кўприқда юрувчи одамнинг юраги сезгир бўлади. Зелихон ҳам Элчинга бир нима бўлди-ёв, деб хавотирланган эди — сезгиси алдамади.

Типирчилайверганидан чизимча қўл-оёғини шилиб юборган эди. Чизимча ечилгач, шилинган ерлари ловуллаб бошлади. Лекин Элчинни ҳозир бу эмас, юрагидаги ўт кўпроқ қийнади. У Жамшиднинг ташрифини қисқагина қилиб айтиб берди. (Тепки еганини, шубҳасиз, яширди.) — Ўйин бошланибди, — деди Зелихон стол устида сочилиб ётган суратлардан бирини олиб. Елчин худди хотинини шармандали ҳолда кўрсатаётгандай уялиб, суратларни қўлидан тортиб олди.

— Яхшилаб қарадингми, суратларни яшашмаганми? — деди Зелихон. — Ростакан суратлигига менда ишонч йўқ. Чунки, хотинингнинг ўлими — тасодиф. Ифво мақсадида қилинмаган бу иш. Демак, ҳар мақомда суратга олиб ўтиришмайди. Хотининг ўз хоҳиши билан қўшилмаган. Зўрлашган. Демак, кўзларини бундай юмиб, роҳатланиб турмайди...

Елчин дастлаб жаҳл устида суратларга эътибор бермаган эди. Зелихоннинг гапидан кейин суратларга тикилди.

— Тўғри, — деди у суратларни тахлаб. — Ноиланинг елкасида тиртиғи бор эди. Суратда эса йўқ.

— Ҳа... Ўқилон бир янглишибди. Ишонишингни жуда ҳам хоҳлаяпти. Шилимшиқ деганларини танийсанми, ўзинг?

— Танийман. Ўйинда у ҳам бор эди. Ўшанга ютқизган эдим.

— Шилимшиқ уларга ёқмай қолган бўлса, сенинг қўлинг билан йўқотишмоқчи? Йў-ўқ... Бек фирром қилмаса керак. Фақат сени ишонтиришнинг нотўғри йўлини топибди. Шундай айтсак, ишонмайди, деб ўйлашган. Энди ишонишинг керак.

— Ҳаммасини ўлдираман, — деди Элчин, муштумини қаттиқ қисиб.

— Аввал нақдини ўлдириб тур. Хўш, нима қиласан?

Нима қилишини Элчин билмасди. Тўғри, ўлдиришнинг бир неча турларини хаёлида пишитиб юрарди. Лекин амалга оширишга келганида қўллари қалтирамасмикин?

2

Тақдир ёзуғига Асадбек тўдасига алоқадор ишларни юритиш битилган экан, прокурор ёрдамчисининг четлатишга уриниши бекор бўлиб қолаверди. Намозов ишининг усталлик билан ёпилишидан ғазабланиб юрган Зоҳид Шариповга кутилмаган иш топширилди. Зоҳид милитсиянинг қидирув гуруҳи билан воқеа юз берган ерга бориб даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлди: йўл четидаги дарахтга эркаклиги кесиб ташланган, чап кўкрагига пичоқ санчиб қўйилган қип-яланғоч одам осилган эди. Ўн қадамча нарида ёндириб юборилган енгил машина темирлари қорайиб турарди. Бу қотиллик тунда амалга оширилган, серқатнов катта йўлдан машиналарда ўтганлар бу манзарани, ақалли ёнаётган машинани, шубҳасиз, кўришган, аммо тўхташга, жила қурса хабар беришга қўрқишган.

Суратчи ишини тугатгач, мурдани ерга олиб, устига чойшаб ёпиб қўйишди. Зоҳид атрофни

синчиклаб кузатди. «Еркаклиги кесиб ташланганига қараганда қотиллик тасодифан юз бермаган, — деб ўйлади у. — Орада қасос бўлганми? Унда нима учун юрагига пичоқ санчиб, сўнг дарахтга осиб қўйган?» Зоҳид шу пайтгача майда ўғрилари безорилар билан шуғулланган эди. Прокурор ёрдамчиси ваъда этган жиддий ишнинг бу даражада бўлишини кутмовди. Зоҳид бу жинойтнинг тагига ета оладими ё бу иш ҳам очилмай ётган қотилликлар сафига қўшиладими, ҳозир билмайди. У қотилликларнинг ярим тунда эмас, шомда содир бўлганидан ҳам беҳабар. Мурда осилган дарахт атрофидаги изларнинг бири — Элчинники экани ҳам унга номаълум...

...Шилимшиқ деб лақаб олган Жалолни аввал дарахтга бўйнидан боғладилар. Қўл-оёқлари бўш эди, бироқ, қимирлашга, ўзини ҳимоя қилишга қурби етмасди. Қимирлади, дегунича ингичка силлиқ каноп бўғарди. У ажали етганини сезди. У Асадбек қаҳрига учраб, бадарға бўлганида ажабланган эди. Элчин «хотинимни ўзим ўлдирганман», деб қамалиб кетди. Асадбекнинг шаънига гард юқадиган гап бўлмади. Элчиннинг танобини тортиб қўйишни Асадбекнинг ўзи буюрган эди. Танобни сал қаттиқроқ тортибди, шунга шунчами? Ҳа, энди қаймоқдай нарса экан, тўйиб емаса ҳам ялаб кўриши керакмиди? Хотинни қиморда ҳалол ютиб олганидан кейин ҳушига келганини қилади-да! Жалолшилимшиқ Асадбекка содиқ эди. Асадбек ҳам уни қадрларди. Хўжайинни қайси шайтон йўлдан урди, Шилимшиқ билмайди. Битта отарчининг хотини деб бадарға қилиб юборганига сира ақли етмайди. У Русиянинг совуқ шаҳарларида насибасини териб юрган чоғларида кўп ўйлади, турли тахминларга борди. Ўзи учун энг ишончлиси — «отарчининг қаймоқдеккини хотини Бек акамнинг суюкли ўйнаши экан-да, шунга чидолмадилар», деган тахмин эди. Шилимшиқ сургун муҳлатини билмас эди. Мусофирликда ризқини қийналмай териб юргани учун ҳам «Ватан ҳажрида куйиб ёниш», деган ҳислар унга бегона эди. Янги йил айшини суриб юрганида Бек акасининг йўқлаганини билиб, бир қувонди, бир кўнгли ғашланди. Унга яп-янги таксининг калитини тутқазиб: «Бу «Волга» ўз-ўзинга, ақлинг бўлса битта мошинани шахсий таксопаркка айлантирасан. Ношудлик қилсанг, чориғингни судраб юраверасан», дейишди. Пича ақча ҳам беришди. У бундан хурсанд бўлди. Бироқ, Асадбек билан кўришмагани юрагига ғулғула солди. «Гуноҳим шунчалар кўп эканми, Бек акамнинг кўргилари йўқ», деб кўп ташвиш чекди.

Бўйнига силлиқ каноп ташланганида ҳам тақдир ёзуғидан беҳабар эди. Кавказлик бойвачча йигитларнинг бу қилиғидан ҳайрон бўлди. «Мошинани олинглар, ёнимдаги пулим камлик қилса, яна топиб бераман», деб ялинди. Йигитлар гапга тушунмагандай бепарво тураверишди. Яна «Йигирма минг бераман», деди. Эллик мингга ҳам чиқди. Латифа айтиб кулдириб келаётган йигитлар эса тунд ҳолда ўтираверишди. Ҳаворанг «Жигули» тўхтаб, ундан тушган Элчинни таниди-ю, тақдирга тан берди!

— Элчин, айб менда эмас! — деб бақирди жонҳолатда.

Елчин индамади. Аста-аста босиб, ўлжасига яқинлашди. У ҳали ўлжасини бир зумда бўғизлаб ташлайдиган ваҳший кепатасига кирмаган эди. У ҳатто бир оз ҳаяжонланарди ҳам. Ўч олишга бунчалик осон эришаман, деб ўйламаганди. Ўлжага ташланиш учун вужудидаги ҳаяжон учқунини ваҳший алангага айлантириши лозим эди. Рўпарасидаги одам — Асадбекнинг қизи эмас. Ҳозир бўлмаса бир соатдан кейин ёки эртага амалга ошириладиган иш ҳам эмас.

Чўнтақдан пичоқни ҳозир олиши шарт, эркаклигини ҳам ҳозир кесиб ташлайди. Сўнг... азобдан ўкираётган пайтда Ноилани қучган панжаларини шу пичоқ билан чопиб, узади. Ҳаммаёғи қонга беланиб тўлғанаётганида, жони чиқай деганида юрагига пичоқ санчади. Санчади-ю, суғуриб олмайди...

— Элчин, айб менда эмас, Худо урсин!

— Айб кимда?

— Балиқ бошидан сасийди. Асадбекнинг иши бу.

— Сен-чи?

— Мен пойлоқчилик қилганман.

- Жингалаксоч-чи?
- Жамшидми? Уям кирган... охирида.
- Ким ўлдирган?
- Жамшид.
- Яна ким бор эди?
- Кесакполвон...

Жалолшилимшиқ Элчиннинг важоҳатига қараб «барибир ўлдиради», деб ўйлади. «Мен ўламану улар маза қилиб юришсинми?.. Уларни ҳам топиб ўлдирсин...» деган ниятда шошилиб-шошилиб гапирарди. Ўлим шарпаси юзу кўзини силай бошлаганида гуноҳларга тавба қилиш керак, деб унга ҳеч ким айтмаган. Жон ширинлигини шу пайтгача ҳис этиб кўрмаган, неча одамни хонавайрон қилиб, нечтаси кўксига пичоқ санчганда қўли қалтирамаган бу банда тавба деган тушунчадан анча йироқ эди. Ҳозир тасодиф рўй бериб, бўйнидаги силлиқ каноп ечиб юборилса, нарида турган кавказлик йигитлар кўздан йўқолса, Элчиндаги ҳаяжон учқуни ваҳший алангага айланмай туриб, уни жон таслим қилиши аниқ бўлиб қоларди. Тасодиф ҳам, мўъжиза ҳам юз бермайди. Ҳадемай, қўл чўнтақдан чиқади. Нима олиб чиқади — пичоқми, тўппончами? Ё ўласи қилиб дўппослаб, сўнг дарахтга осишадими? Жалолшилимшиқ шуни билмайди.

— Демак... Биринчи Асадбек кирдимми?

— Ҳа... у олдин ҳам келиб юраркан. Энди сенларга... девди... Кейин... Жамшид қизғаниб... Жалолшилимшиқнинг гапи оғзида қолди. Тумшуғига тушган мушт зарбидан боши дарахтнинг заранг танасига зарб билан урилиб, гангиб ҳушидан айрилай деди.

— Бекор айтибсан, итвачча! — деди Элчин хириллаб. У ўлжасидан бу гапларни кутмаган эди. Ўлиши лозим бўлган ўлжаси Ноиласининг номини булғаб қўйди. Шу гап энди ўт олаётган ваҳший алангага мой сепди. Элчин ҳушини тамом йўқотди. Жалолшилимшиқнинг тум-шуғига яна бир-икки мушт туширгач, сўнг чотига тепди. Жалолшилимшиқ дод солиб ўқирди. Қорнига ҳам тепки егач, нафаси қайтиб хириллаб қолди. Элчин унинг кийимларини юлқиб, еча бошлади.

Катта кўчадаги машиналар шу ерга келганда бир оз секинларди. Одамлар йўл четида нималар содир бўлаётганини кўришарди-ю, тўхташга юраклари бетламасди, ё Худо «қўй, тўхтама, бу бандам шу жазоларга лойиқ», деб кўнгилларига солармиди, ҳарҳолда яна машиналарини тезлаштириб кўздан йўқолишарди.

Елчин нима қилаётганини ўзи билмай қолди. Пичоқни чиқариб унинг эркаклигини шарт кесиб ташлади. Ваҳший аланга тиллари унинг эсини олган, кўзини кўр қилиб қўйган эди. Сал нарида турган кавказлик йигитлар ҳам Элчиндан бундай ваҳшийликни кутишмаган эди. Элчин шу аланга ўтида қовурилиб, панжаларни кесишни унутди. Тўлғонишга ҳам қуввати қолмаган Жалолшилимшиқнинг чап кўксига пичоқ санчди.

У қасос умидида юрган кезлари малъуннинг кўксига пичоқ санчсам, таскин топарман, деб ўйларди. Мана пичоқ ҳам санчилди. Ўлжасининг калласи Исо Масихнинг бошидай ёнга эгилиб, осилиб қолди. Йигитлар яқинлашиб, жонсиз яланғоч танани дарахт шохига осишди... Элчин қасос лаззатини билолмай қолди...

...Прокуратура терговчиси Зоҳид Шарипов бу манзарадан беҳабар, ўзича тахминлар қилади, калавани ечмоқчи бўлади. Ҳолбуки, калавани ечмоқ учун аввал унинг учини топмоқ керак. Зоҳид уни топа оладими— ҳозир билмайди. Кечга бориб олдидаги қора парда аста-секин кўтарила бошлагандай бўлди. Аввал машина таксопаркдан ўғирлангани аниқланди. Корхона раҳбарларининг яп-янги машинани ўғирлатиб қўйиб индамай ўтиришлари Зоҳидни ажаблантирди. Машина бирон ҳайдовчига бириктирилмаган, белги рақами ҳам олинмаган. Ҳайдовчилар янги машина келишини орзиқиб кутишади, унга эга чиқиш учун раҳбариятга фалон сўм пора беришади. Наҳот бундан беҳабар қолишса? Таксопарк Зоҳид аввал ишлаган депарада жойлашган эди. Зоҳид Ҳамдам Толиповни топиб, шу масалани ечишни топширди.

Мурда тириклигида Шилимшиқ лақаби билан юрган Жалол Комилов экани аниқлангач, Зоҳид калаванинг учини топгандай бўлди. У қотиллик тасодифан юз бермаганига ишонарди. Жалолшилимшиқ бундан йигирма йил муқаддам, ўсмирлик чоғида бир марта қамалган. «Одоби ва меҳнатсеварлиги билан бошқаларга ўрناق бўлгани, гуноҳидан астойдил изтиробда экани» инobatга олиниб, қамоқдан барвақт бўшатишган. Бу «одобли бола» шундан бери милитсия назарига тушмаган. Бу «меҳнатсевар бола» йигирма йилдан бери бир жойда — шаҳар хўжалигида кўча супурувчи бўлиб ишларди. Ота-онаси дурустгина ерларда хизмат қилувчи йигитнинг кўча супурувчи — фаррош бўлиб ишлаши ажабланарли эди.

Зоҳид шу саволга жавоб топмоқ истагида шаҳар хўжалиги идорасига бориб, беш лўли хотиннинг қабулхонада бошлиқни қийин-қистовга олаётгани устидан чиқди.

— Бизне бирготга бегоналарне қўйсангиз, чўлтоқ супургингез бошингизга қолсен.

— Бўш жойга биз айтгон хотунне оласизме ё йўқме? — деди уларнинг бири, бошқалари ҳам айнан шу гапни чувиллаб қайтаришди. Бошлиқ уларнинг феълини яхши билгани учун тинчителишга ҳаракат қилмади. Лўли хотинлар жавоб кутиб ўзлари тинчилишгач:

— Эрта-индин туғадиган хотинни ишга олмайман. Кетсаларинг кетаверларинг, штатни қисқартираман. Бошқаларнинг маошини ошираман, қайтага яхши, — деди.

— И-и-би... Хо-о... иштотне қисқортисангиз биз сизне иштонингизне қисқортамез-а, ака Расул омон бўлсалар бизне кўчага ташлоб қўймайлар. Советский власт борме ўзингизга. Ўша хотунне ишга оласез. Ҳа, хотун бўлгондан сўнг тўғоди-да. Сиз хотун бўлгонингизда ўзингиз ҳам туғар эдингизме?

Хотинлар бири олиб, бири қўйиб шанғиллайверишди. Бошлиқ темирдан экан, ҳаммасига чидади. Охири қизиқ томошага гувоҳ бўлиб ўтирган котибасига қараб бақирди:

— Буйруқ ёзинг: ўн етти кишидан иборат комиссия Қатортерак, Утјужний, Магнитагорский, Зелений кўчаларини бориб текширсин. Кўча ифлос бўлса, буларнинг ҳаммаси ҳайдалсин! Қирқ еттинчи статья билан бўшатишсин, ҳа!

Лўли хотинлар бир-бирларига савол назари билан қарашди. Улар «қирқ еттинчи статьянинг» нима эканини билишмас эди. Бошлиқ шуни тилга олиб, пўписа қилдимиз, демак, бир гап бордир, деб чўчишди. Аввалгидай чувиллашмасдан қабулхонадан чиқиб кетишди. Бошлиқ қилган ишидан мамнун бўлиб котибасига жилмайиб қўйди-да, хонасига йўналди. Шунда эшик олдида турган Зоҳидга кўзи тушиб «Менда ишингиз борми?» деб сўради. Зоҳид ўзини таништиргач, бирданига чехраси мулойимлашди-да, қўшқўллаб саломлашди. Саломлашиш манзарасини четдан кузатган киши Зоҳидни азиз меҳмон, бошлиқни эса бу азиз меҳмонни орзиқиб кутган ва ниҳоят, умиди ушалган бахтиёр мезбон деб ўйлаши мумкин эди.

— Ишингиз оғир экан, — деди Зоҳид ичкари киргач.

— Э, нимасини айтасиз, — деди бошлиқ, ўзига-ўзи ачиниб. — Қон қилиб юборишади.

Бошлиқ Жалол Комиловни эслай олмади. Қоғозлар титкиланиши лозим бўлди. Ҳужжатлар қоидага амал қилинган ҳолда тартибли эди. Ишга қабул қилингач, «меҳнатсевар», «коллективда обрў-еътиборга эга» бўлгани учун доимий равишда пул мукофотлари берилиб турилган. Комиловнинг меҳнатдаги ютуқлари таърифланган сатрларни ўқиб, Зоҳид «бу ютуқлар учун юз сўм камлик қилар, биратўласи Сотсиалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига тақдим этаверишмаган экан-да», деб қўйди. Жалол Комилов маошини ҳам вақтида канда қилмай олиб турган. Агар ҳужжатга шак келтирилмаса, у кеча, ўлимидан сўнг ҳам келиб маош олган. Зоҳид «балки арвоҳларга ҳам пул зарур бўлиб қолгандир», деб ўйлаб, ҳужжатларни бошлиққа узатди:

— Коллективда обрўси баланд экан-у, коллектив бу баобрў одамнинг ўлимидан беҳабар қолибди-да, а?

Бошлиқ хижолат бўлгандай бошини эгди:

— Кадрлар билан ўринбосарим шуғулланади. Беҳабар қолибман, узр.

Ўринбосар буйрагидаги тошни тушириш учун Украинага даво истаб кетган экан. Зоҳидга айрим

сирларни шу одам очиб бериши мумкин эди. Чунки Жалолшилимшиқни шу ўринбосар ишга қабул қилган, доимий равишда рағбатлантириб турган. Идора ходимларидан ҳеч ким Жалол Комиловни эслолмайди. Комиловни ҳатто бригада бошлиғи ҳам танимади. Бу Зоҳид учун ажабланарли ҳол эмас эди. Чайқовчи ёки иморат усталари мана шундай бир ерга илиниб олишади. Биров суриштирса — ишлайди, «жамиятнинг фаол аъзоси». Шундай қилинмаса, «текинхўр» деган тавқи лаънатга қолишади. Зоҳидга бир нарса қоронғи— ким бу, Комилов, чайқовчим, иморат устасими... Ё бошқа бир фирибгарми?

3

Зоҳид Жалолшилимшиқнинг уйини қийналмай топди. Халқда «дворянлар уяси» деб ном олган, икки қаватли ғиштин уйлардан бири Комиловларга тегишли эди. Отаси олти йил муқаддам бу дунё ташвишларидан қутулиб кетган экан. Онаси — эллик ёшларга борган, фақат бу дунё билан эмас, балки гўзаллиги билан ҳам хайрлашишга шошилмаётган кўҳликкина аёл эди. Даҳлизда кийим илгич ёнида иккита пастак курсининг бирига Зоҳид ўтирди. Иккинчисини мезбон эгаллаб, «ешитаман», дегандай қошларини чимирди.

— Жалол Комилов сизнинг ўғлингизми? — деб сўради Зоҳид.

— Ҳа... шунақа деса ҳам бўлади, — деди аёл, чимирилган ҳолда.

— Тушунмадим, — деди Зоҳид, — ўгайми ё боқиб олганмисиз?

— Ўзимники... ўзим туққанман. Лекин мени ташлаб кетган. Тирикми ё ўликми, билмайман, — аёл афсуслангандай хўрсинди. — Очиғи, қамоқдадир деб юрувдим. Суриштириб юрганингизга қараганда энди қамалса керак? У... қайси статья билан айбланыпти?

Зоҳид унинг саволига жавоб бермади. Аёлнинг гапларидан ғаши келганини яширмай, саволга тутди:

— Уни охирги марта қачон кўргансиз?

— Эсимда йўқ. Ҳарҳолда ўн йилдан ошди. Ўзи унга нима бўлди, айтсангиз-чи?

— Ўн йил давомида «ўғлим қаерда экан», деб қидириб кўрмадингизми?

— Қаердан қидираман?

Аёл: «Ўғлим шаънимга доғ туширди, катта мансабларни эгаллаб ўтирган одамнинг боласи ўғри, саёқ бўлиши мумкинми? У эмас, мен ундан тонганман. Йўқолиб кетганидан ҳатто мамнун эдим», деса ҳақиқатни айтган бўларди.

Жалолшилимшиқ қамалганида аёлнинг кўзига дунё қоронғи кўриниб кетди. Ўша дамларда эл оғаси Аёлнинг ҳуснини эътибордан четда қолдирмай, «феодализм сарқитларига аёвсиз кураш очиб, аёлларни раҳбар вазифаларга дадил кўтариш» масаласини ҳал қилаётган эди. Бу масаланинг ечим ижобий ҳал бўлди, ўғли ҳам қамоқдан қайтарилди, аммо тўғри йўлга қайтмади. Қайтиши мумкин эмас ҳам эди. Ҳаром ишлар бандалардан пинҳон тутилиши мумкин, аммо шайтон етаклаб бораётган банданинг ҳар бир одими ўлчоғли, ҳар бир ножўя қадами учун жабр тортиши аниқ.

Иккинчи боласини олдириб ташлаган, қорнини маҳкам боғлаб юриб қад-қоматини сақлаб қолган Аёл оналик бахтини асраб қололмади. Ўғли кетар маҳалида «Мен сизлардан нафратланаман, сизлар нопок одамсизлар!» демади. Жалолшилимшиқ бундай юксак туйғулардан йироқ эди. «Мен қандай хоҳласам, шундай яшайман, ишингиз бўлмасин», дедию ғойиб бўлди. Эр-хотин орасида машаққат қўзғолганида Аёл эрига шундай дерди. Буни қўшни хонада ёлғиз ўтирган Жалол эшитарди. Уйдан чиқиб кетаётганида Жалол буни пичинг тарзида айтмади. Аёл «ўзимнинг гапим билан ўзимга тарсаки урди», деб ҳам қайғурмади. «Майли, ўзича бир яшаб кўрсин. Бурнини тортиб, чориғини судраб қайтиб келади», деб ишонди. Кутгани бўлмади. «Давлат аҳамиятига молик ишлар»га шўнғиб кетиб, ўғлини кўпам эсламади. Ҳатто уйини ўғри уриб кетганидан кейин ҳам ёдга олмади. Ўғрибоши ўғли экани ҳам хаёлига келмади. Милиса чақиртирмади, искович ит уйини ҳидламади. У «шунча бойликни қаердан тўплаган эдингиз» деган саволдан чўчиди.

Йилларнинг бешафқат панжалари сочларини оққа бўяб, кўзлари атрофига ажин торта бошлади. «Феодализм сарқитларига қарши курашаётган» эл оғаси «янги раҳбар кадрлар» билан банд эди.

Аёл эрини дафн этгач, ёлғизлик деган дарднинг нима эканини тотиб кўрди. Кечалари кўрқадиган бўлди. Бу азоблардан қочиш учун хизмат сафарига кўп чиқа бошлади. Бу ҳаракат «ишга сидқидилдан берилиш», деб баҳоланди.

Зоҳиднинг омади бор экан. Аёл сафардан қайтганида уни учратди. Зоҳид бу воқеалардан беҳабар, аммо оналик туйғусидан маҳрум аёллар у учун янгилик эмасди. Жиноят қидирув бўлимида хизмат қилиб юрганида аксар ўғри болаларнинг оналари шундай эди. Бироқ, рўпарада қошларини чимириб ўтирган чиройли аёл улардан фарқ қилади. Ўғри болаларнинг оналари ароғини ҳам яширмай ичарди, фаҳш ишларини ҳам очиқчасига қиларди. «Уят эмасми?» дейилгудай бўлса, «Бадан меники, истаган одамга, истаган пулга сотаман, нима ишинг бор!» деб дангалини айтиб қўя қолишарди. Жалолшилимиқнинг онаси эса ўзини фариштадай покиза қилиб кўрсатади. «Покизалик, одамийликнинг юксак нормалари» ҳақида маърузалар қилади. Одамлар маърузаларини эшитиб, қарсақлар чаладилар...

— Қаердан қидиришингизни билмасмидингиз?

— Менга қаранг, ука, бунақа илмоқли саволларни бошқа одамларга ташланг. Сизга рухсат, — аёл шундай деб ўрнидан турди.

— Ўғлингиз... Жалол Комилов икки кун аввал ўлдирилган... ваҳшийларча ўлдирилган, — деди Зоҳид, кейинги гапига атайлаб урғу бериб.

Бу гап аёлнинг оналик туйғусини қитиқлаб уйғотди. Бироқ кул остидаги чўғ аланга олмади. Чунки аёл юксак маданият соҳибаси эди. Бу гапдан даҳшатга тушмади, уввос тортиб йиғлаб юбормади. Индамай бурилди-да, катта хона томон юрди. Қия очилиб қолган эшикдан чўғдек қизил гиламнинг, олтин рангли мато қопланган диваннинг бир чети кўринди. Ичкарида гугурт чақилди — Аёл сигарет тутатди. Юксак маданиятли аёл Зоҳидда нафрат уйғотди. У чиқиб кетаверса ҳам бўларди, аммо кўнгилга бир шумлик оралаб, аёлнинг чиқишини кутди. Аёл ҳаялламади, қўлида тутаетган сигарети билан чиқди:

— Ким ўлдирибди, ушладингларми? — деди титроқ овозда. У дардга берилган ҳолда ҳам ҳокималик минорасидан пастга тушмаган эди.

Зоҳид саволга жавоб бермай, чўнтагидан сурат чиқариб Аёлга берди. Аёл дарахтга осиб қўйилган яланғоч мурдани таниди. Шу нафасда юксак маданият чекинди, ҳокималик минорасидан тушиб, оддий аёлга айланди — кўз олди қоронғилашди. Зоҳид беҳуш аёлни кўтариб, ҳашаматли хонага кирди. Уни диванга ётқизиб, ошхонадан сув олиб чиқиб юзига сепди. Аёл сесканиб, кўзини очди. Зоҳидга узоқ тикилди-да:

— Бераҳм экансан, — деди пичирлаб. Кейин буюрди. — 33-19-23 га телефон қил, тез ёрдам етиб келсин.

Зоҳид «бу маданият соҳибаси яна ўлиб қолмасин», деб айтганини бажо қилди. «Тез ёрдам» Зоҳидни ҳайратга солиб, тезлик билан етиб келди. Оқ халатли тўрт аёл бирданига кириб келиб, гап-сўзсиз тез ишга киришиб кетишди. Зоҳид уларнинг ҳаракатларини кузатиб, бу уйга тез-тез келиб туришларини англади. Бирпаснинг ўзида юрак уриши тасмага туширилди. Эмланди... «Шунақа имтиёзлар борлиги учун ҳам одамлар мансаб талашишади-да», деб ўйлади Зоҳид.

— Бир оз чарчабсиз, ўтиб кетади, — деди дўхтир хотин.

— Ўтиб кетиши қийин. Бу сафар ёмон келди. Ҳушимдан кетиб қолдим. Статсионарга ётмасам бўлмайди.

Дўхтир мансабдорларнинг шифохонасига телефон қилиб бўш жой борлигини билгач, «ўзингиз юра оласизми?» деб сўради. Аёлнинг «оёқларидан жон чиқиб кетганини» эшитиб, узун замбилни келтирди. Замбилнинг бир учидан Зоҳид кўтарди. «Оғир касал» эшикларни қулфлатишни унутмади.

Зоҳид «тез ёрдам» машинаси ортидан қараб қолаверди: «Туғмоқ бору кўймоқ йўқ экан-да...»

ХИИ 6 о 6

1

— Янглишмаяпсанми?

— Йўқ, рост, адаси...

Манзуранинг гапи Асадбек юрагига ханжар бўлиб санчилди. Қизи ҳам унга ботиниб қаролмаётган эди. У ердан кўзини узмай синиқ овозда салом берганида Асадбек додлаб юборай дерди. Бу мўъминлик ўрнига қизи сочларини юлиб, «Дод, мусулмонлар, мен отам туфайли шарманда бўлдим!» деб фарёд урганида Асадбек бунчалар эзилмасди.

Пиёла синса чегалаб ишлатиш мумкин, аммо синиқнинг изи йўқолмайди. Бу пиёлада иззатли меҳмонга чой узатилмайди. Номус ҳам шундай. Инсон яшайверади, бироқ, шармандалик изи бир умрга сақланиб қолади. Бу ёруғ оламда ризқи узилгунга қадар номуссизликнинг оғир юкини ортмоқлаб юраверади. Асадбек буни билгани учун ҳам тўлғоқ азобларини бошидан кечирарди. Одамлар «фақатгина ўлимнинг чораси йўқ» дейишарди. Ўйлаб қараса, номусга тушган дарзни кетказишнинг ҳам иложи йўқ экан.

Ҳаёт... номус... ўлим... Номус билан яшамоқ ёки номуссизлик ботқоғини кечибиб ўтиб ўлим жарига қуламоқ... Қизлар ўзларини ёқишади, осишади...

Шу фикр Асадбекнинг хаёлини ёритиб ўтиши билан юраги хапқириб, нафаси бўғзига қадалиб қолгандай туюлаверади. Хотини гапига амал қилиб уч марта «астафтуруллоҳ» деб қўяди. Шундай пайтда Худо борлиги эсига тушиб, Яратгандан мадад сўрайди. «Умр бўйи азоб чекканим етмасмиди» дейди. «Одам бўлиб нима рўшнолик кўрдим», дейди. «Нимаики азобинг бўлса, барчасини тотиб кўрдим-ку, энди тинчлигимни бер, агар берган бойликларинг эвазига тинчлигимни олган бўлсанг, бойликларингни қайтариб ол, мени гадо қил, аммо болаларимнинг бахтини бер, мен ҳам одам бўлиб бир роҳат кўрай, бир кеча тинчгина ухлай, бир кун бир пиёлагина чойни болаларим даврасида тинчгина ичай...» дейди.

Асадбек кўнглидан нолалар учаверади. У билмайдикки Худо нолаю фиғонларга қараб эмас, бандасининг юрган йўлига қараб ажр беради.

Ҳозир Манзурадани қизининг юкли эканини билиб, бошини қайси деворга уришини билмай қолди. У кечагина яхши йўл топгандай эди. Қадимда урушқоқ подшолар ярашишни ният қилишса, қуда тутинишаркан. Ғимирлаб қолган Ҳосилбойваччани қантаришнинг бир йўли — ўғлини куёв қилиш. «Икки ёшнинг бахти учун» Асадбек ҳокимликдан воз кечади. Қилич Сулаймонов айтганича бўла қолсин. Шаҳарга ҳокимлик қилиш Ҳосилбойваччага ярашса яраша қолсин. Асадбекка винзавод ҳам бўлаверади. Бугун ҳокимликка даъвогарлар кўп. Вақти келса уларнинг ҳаммаси хазондай титилиб кетади. Баҳорнинг шамоли уларни учириб қайси бир овлоқларга тиқиб келаркин. Ҳокимлик — пулдорнинг қўлида бўлади. Винзавод — очил дастурхон. Еганинг билан тугамайди. Ўз умрини, обрўсини сотиб ичувчи галварслар бор экан, Асадбекнинг ҳамёни бўшамайди...

...Шундай режа тузган эди. Бугун-ерта Ҳосилбойвачча билан суҳбатлашмоқчи эди. Қизининг боши қоронғи... Вақти келиб ҳароми бола туғади. Асадбек ҳароми набиралик бўлади...

Хўш, энди нима қилиш керак?

Бу саволга ким жавоб беради. Манзурами? Унинг кўзларига муҳрланган, мунг билан йўғрилган саволга-чи? Унга ким жавоб топади? Агар Манзура қизини эрка-тантқиқ қилиб тарбия этганида, қизи суюқоёқ чиқиб, бу тавқи лаънатни ўзи орттирганида Асадбек буларни нима қилишни ўзи яхши билар эди. Бу саволга жавоб топишда қийналмас эди. Афсус, энг катта айбдор — унинг ўзи. Асадбек буни билгани учун ҳам эзилади.

Бошқаларнинг тақдирини ҳал этишда кўп ҳам иккиланмайдиган одам қизини шармандалик

ботқоғидан тортиб олишда ожиз эканини сезди. Энди унинг учун икки йўл қолган — бири болани олдириб ташлаш. Бундай қилинса, қизи умр бўйи фарзанд доғида куйиб, кул бўлиши мумкин. Қолаверса, бу гап ошкор этилмайди, деб ким кафолат беради? Иккинчи йўл — қизини Элчинга бериш. Асадбек гарчи далили бўлмаса-да, бу Элчиннинг иши, деб ишонарди. Айниқса, Шилимшиқ ўлдирилгач, бу тахмин ҳақиқатга айлангандай бўлди. Асадбек Элчиннинг қўлидан шундай ваҳшийлик келар, деб кутмаган эди. Йигитлари баъзан унинг рухсати билан, баъзан рухсатисиз, вазият тақозосига кўра одам ўлдирардилар. Аммо бирон марта бундай ваҳшийлик содир бўлмаган эди. «Демак, дийдаси қаттиқ экан, демак, алами зўр экан,— деб ўйлади Асадбек.— Хўш, шу билан ҳовури пасайдими, қасос ўти сўндими?» Ушанда Шилимшиқни сургун қилмай, Элчинни суд қўлига топшириб қўя қолганида бу ташвишлар йўқ эди. Нима бўлди ўшанда? Адолат қилмоқчи бўлдими? Ё Элчиннинг мардлигидан ийиб кетдими? Унинг «Мен ўзим ўлдирдим!» деб қатъий туриб олишига аввал ажабланган эди. Кейин бирдан «бу боланинг жонини сақлаб қолиш керак», деган фикр миясига қаттиқ ўрнашиб қолди. Бу фикр оқибати мана энди кўриниб турибди. Шилимшиқ ўзбошимчалиги учун жазога лойиқ эди. Ноила воқеасидан олдин ҳам бир-икки шундай қилиқ қилган, таноби тортилмаса, арқонни узиши мумкин эди. У ўзи эккан дарахтнинг мевасини ўзи еди — унга ачинмаса ҳам бўлади. Манзура эрининг хаёлга ботганини кўриб, индамай тураверди. Ниҳоят, Асадбек нигоҳини бир нуқтадан узиб, хотинига қаради:

— Узатворамизми?

— Кимга? — деди Манзура.

— Билмайман...

Чиндан ҳам аниқ билмайди...

— Қизингиз... бир гап айтди.

— Нима дейди?

— Ўша одамнинг панжалари сал қийшиқроқ эканми...

Бу гапни эшитиб Асадбекнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Ўнг панжасими?

— Ҳа, шунақа деди...

— Ҳе, оналарингни...— Асадбек сўкиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. — Энди айтадимиз шу гапни?!

Демак, Элчин! Бошқа далил-исботнинг кераги йўқ.

Асадбек — яраланган йўлбарс ҳолидаги одам — ким ўқ узганини энди аниқ билди. Энди у малъунни бир ҳамла билан йўқ қилиб ташлаши мумкин. Шилимшиқ тортган азобларни Элчиннинг ўзи ҳам тортиб кўриши ҳеч гап эмас. Буни ҳозироқ бир неча дақиқадан сўнг амалга оширса ҳам бўлади.

У ҳовлига чиқди. Орқасидан эргашган хотинига эътибор бермай дарвоза томон юрди.

Одатдагидек рўпарасида Жамшид пайдо бўлди.

— Отарчини топиб кел. Ернинг тагидан бўлса ҳам топ, — деди-да, кўчага чиқиб машинага ўтирди.

2

Ўтирса ҳам, турса ҳам Элчиннинг кўз олдига ўлжаси келавериб, уйқуси қочди. Кўзлари киртайиб, оғир хасталикка учраган одам кепатасига тушди. Қасос юрагига лаззат эмас, азоб беражagini у ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Бахтига Зелихон бор экан, ёлғизлатмади. Йўқса, жинни бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Икки марта Анвар келди. Тоғасининг чордоғидан ниманидир топганини айтди. Элчин бу гапларни эшитадиган аҳволда эмас эди — парво қилмади. Ўзи Анварни бир йўқлаб бормади.

Зелихон тонгда бир юмуш билан чиқиб кетаётганида Элчин дераза ёнида хаёлга чўмиб турган эди. Икки соатдан кейин қайтиб келиб қараса, яна шу аҳволда турибди.

- Э, ошна, жуда оширвординг, — деди у, Элчиннинг елкасига енгил мушт тушириб. — Кўзингни оч, эркак! Тварларга ўхшаб қолма.
Елчин хазин жилмайиб, шеригига қаради.
- Бу дунёда ҳамма твар, — деди.
- Менга қара, сенга файласуфлик ҳечам ярашмайди. Сен буюк одамсан, лекин файласуф эмассан, — Зелихон шундай деди-да, унинг белидан қучиб, маҳкам сиқди. — Сен мишиқи боласан. Билиб қўй, мен мишиқиларни ёмон кўраман. Эркакмисан, чотингда безинг борми, эркакка ўхшаб юр.
- Зели оға, сиз мени тушуна олмайсиз, — деди Элчин, унинг қучоғидан бўшагач. — Мен унга эзилаётганим йўқ. Бошқа гап бор.
- Қанақа гап?
- Сизга айтолмайман.
- Акангдан ҳам сир яширасанми?
- Зели оға, бу ўзим билан ерга кирадиган сир, хафа бўлманг.
- Анави твар бир нима деган бўлса, сен ишонгандирсан. Бундай қилма. Ўлим олдидан одам ҳар нима деб валдирайверади. Зелихон сенга дўст эмас, душман, деса ҳам ишонармидинг?
- Бу гапни чайнамайлик.
- Ўзинг биласан. Лекин сен кўзингни оч. Биз Асадбек ташлаган қармоққа илиндик. Ўша тварни айнан сен ўлдиришингни истаган эди. Истаги амалга ошди. Хўш, энди нима қилади? Сен нима қиласан? Тинчийсанми?
- Гўрда тинчийман мен.
- Буни Асадбек биладими? Билади. У ўқилон. Ўйин энди бошланади. Сен пиёдаларни сурсанг, у фарзинни ишга солади. Икки биқинида фил, икки ёнида тўра. Сен-чи? Сен фақат асп юриш қилишинг керак. Ҳар бир отнинг саккизта йўли бўлади. Буни ўйлаяпсанми? Асадбекнинг иши пишиқ, вақтдан ютади. Сенга тсейтнот хавф солиб турибди.
- Қўрқмайман, менда ҳам фарзин бор, буни ҳисобдан чиқарманг.
Зелихон Элчиннинг мақсадини фаҳмлаб, мийиғида кулиб қўйди.
- Уста ўйинчи бошидаёқ фарзинларини қурбон бериб, алмаштириб ташлайди.
- Мен алмаштирмайман. Мот бўлсам ҳам фарзинни қурбонликка ташламайман.
- Қара, биров келяпти.
- Ҳовлида Жамшид кўринди, у бегонасирамай, атрофга алангламай худди ўз ҳовлисига кириб келгандай тўғри уй томон юрди.
- Асадбекнинг ишончли одами. Мени боғлаб кетган шу эди.
- Ўзингни бос, сир бой берма. — Зелихон шундай деб тезгина диванга бориб ўтирди-да, чўнтагидан қарта чиқариб, стол устига ёйди. Жамшид кириб салом бергач, Зелихонга хавотир кўзи билан қараб қўйди.
- О, братан, салом, — деди Зелихон ўрнидан туриб. У бир тутам қартани чап қўлида елпиғич қилиб ушлаганича Жамшидга яқинлашиб, ўнг қўлини узатди. — Қани, остонада турманг, кировринг.
- Елчин унинг саломига алик ҳам олмади. Қўл ҳам узатмади. У ёлғиз бўлганида Жамшид: «Юринг, Бек акам йўқлаяптилар», деб бошлаб кетаверарди. Бегона одамнинг ўтириши, Элчиннинг совуқ қараши уни бир оз сергаклантирди.
- Қани, кирсангиз-чи? — деди Зелихон.
- Уй эгаси таклиф қилмасалар...
- Э, уй эгасини қўяверинг. Бугун чап ёни билан турган. Ютқизиб қўйиб, алам қияпти. Қани, бир қўл ташлаймизми?
- Майли, — Жамшид Элчинга қараб олиб, ичкари кирди.
- Йигирма бирми ё фантомасми? — деб сўради Зелихон.
- Менга барибир, — деди Жамшид.

— Демак, устасига фарқи йўқ экан, — Зелихон шундай деб чўнтагидан тахи бузилмаган қарта олиб Жамшидга узатди. — Бузиб, чийланг.

Жамшид қартани чаққонлик билан аралаштирди. Унинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли Элчинда, ундан кўз қирини узмас эди.

— Кўн элликдан, — деди Жамшид, ўртага эллик сўмлик ташлаб.

— Яхши, — деди Зелихон қўлларини бир-бирига ишқаб, сўнг чўнтагидан тўртта йигирма бешталик чиқариб, элликталикнинг устига қўйди, — Эллиги қоронғуси. Юриш юздан бўлди. Жамшид яна иккита элликталикни ташлади.

— Ўзингизга қайтди, юриш икки юздан.

— Ў, бу эркакнинг ўйини бўлди. Шу пайтгача қаерда эдингиз, эркак?!

Жамшид учтадан қарта узатди. Зелихон қарталарга бир қараб олиб ўртага учта юзталик қўйди. Жамшид жавоб қайтарди. Юриш минг сўмга етганида Жамшид қартасини ташлади.

— Ютдингиз, акахон. Энди менга рухсат. Сиз билан роса чақчақлашадиган хонаси экан-у, аммо вақт зикроқ. Акахонимда иш бор эди. Бир жойга ўтиб келишимиз керак.

— Ҳозирми? Ие, бу ёғи неча пулдан тушди? Бир нозик одамни кутиб турувдигу? Жуда зарур бўлса... Элчин, братан, мен шу ерда кутиб тураинми?

— Шунақа қилинг, укахоннинг сазаси ўлмасин.

Жамшид, худди янги йил кечасидаги каби, индамай кетди. Элчин ҳам уни гапга тутмади.

Машинанинг орқа ўриндиғида ўтирган Элчин жингалаксоч бу йигитдан кўз узмасди. Жамшид орқа томонидаги ўткир нигоҳ таъқибини сезиб, дам-бадам кўзгу орқали унга қараб оларди.

«Уриб, боғлаб кетганимнинг алами бор», деб ўйларди у. Жамшид Шилимшиқнинг гапларини қайдан билсин. Ҳозир нигоҳини қадаб ўтирган одамнинг қаҳрли ҳукм чиқараётгани ҳам унга маълум эмас. Зелихон «ўлим олдида валдирайверади», дегани билан, Шилимшиқнинг гаплари Элчинга ҳақиқатдай туюлаверади. «Бу йигит ҳам хотиним билан бўлган», деб ишонини, Ноиланинг хотирасига балчиқ чаплаш билан тенг. Айни пайтда, ўзининг гуноҳини ҳам бир карра оширади. Элчин ҳар қанча гуноҳ юкини кўтаришга рози. Суйган ёрининг хотирасини булғанишини истамайди. Лекин у бечора нима қилсин? Ҳақми ё ноҳақми — гап айтилди. Биров орқали эмас, ўз қулоғи билан эшитди. «Ўлим олдидан валдирайверади, эмиш... Балки сўнгги нафасида Худо инсоф бериб рост сўзлаб кетар?.. Уйимга келганини бу ҳайвоннинг ўзи ҳам айтди-ку? Энг муҳими — келган! Ичкарига кирганими, кирмаганими — бу билан ишим йўқ!» Ҳукм қатъий эди. Энди ижро этишгина қолди.

3

Шаҳар марказидаги уч қаватли бинонинг сароймонанд ертўласидаги видеобарда депутат Орзубек хўжайиннинг келишини кутиб ўтирарди. Бўтқа унга алоҳида эҳтиром кўрсатди — Чувриндининг кўрсатмасига хилоф иш тутмади. Пештахта ортидаги дўндиқча унга қаҳва келтириб, ширингина жилмайди. «Маишатни ўрнига қўйишади, бу сувараклар», деб ўйлади депутат, ноз билан юриб келаётган қизнинг ярим очиқ сонларига суқ билан тикилиб.

Қаҳвасини ичиб улгурмай аъёнлар келишди. Кесакполвон депутатнинг саломига алик олиб, ўтиб кетаверди. Чувринди эса келиб, у билан сўрашди. Депутатнинг савол назарига жавобан «ҳозир келадилар», деб ичкарига кириб кетди. Дам ўтмай Асадбек кўринди. Депутатни кўрса ҳам кўрмагандай, саломини эшитса ҳам эшитмагандай ўтди. «Шефнинг кайфияти чатоқ, акахоннинг мазаси қочар экан-да», деб ўйлади Бўтқа.

Асадбек биринчи марта ўзи белгилаган қоидани бузди: оила сири хусусида сўз очди.

— Қизимни отарчи... олиб кетган экан. Бу — аниқ!

— Аниқ бўлса, ўзим гаплашаман, — деди Кесакполвон.

— Гаплашмайсан. Унинг битта туки ҳам тўкилмаслиги керак. Мен.. уни куёв қилмоқчиман.

— Бек ака, ҳазиллашмаяпсизми? — деди Чувринди ажабланиб.

Асадбек индамади. У мақсадини айтган, энди аъёнларининг фикрини билмоқ истагида сукут

сақлаётган эди.

— Бек, эсинг жойидами? — деди Кесакполвон.

— Ҳа, жойида! — деди Асадбек, жаҳл билан. — Нима, куёвликка арзимайдими? Кўрми, шолми ё қийшиқми?!

Шу гапдан сўнг учовлари ҳам жим қолишди. Уларнинг ҳолига четдан қараган киши бу мотамсаро одамлар бировнинг руҳини эслаб, эзилиб ўтирибди, дейиши мумкин эди. Аъёнлар хўжайинларининг феълени яхши билишади. Ҳозир Асадбекнинг жаҳли чиқиб, ақли кетган пайт — унга гап айтиб маъқул қилиш қийин. Асадбек эса бақирини бақириб қўйиб энди афсусланади. Чунки мақсадини айтгани ҳамона аъёнларининг ажабланишларини олдиндан билган эди. Оғир-босиқ ўтириб маслаҳатлашаман, деб ният қилганди, ниятини ўзи бузди.

— Ҳайдар, бошқа илож йўқ, — деди Асадбек, энди ҳазин овозда.

Кесакполвон ўттиз йиллик қадрдонига ачиниб кетди. Улар фақат роҳат жомини сипқормай, алам-ташвишлар захрини ҳам татиб кўрганлар, ноумидлик кўчаларида санқиган даврлари ҳам бўлган, аммо у Асадбекни сира бу эзгин ҳолда кўрмаган.

— Шу қарорга келган бўлсанг, ўйлаб кўргандирсан. Биз нима дердик. Бизга қизинг бахтли бўлса, ўзинг тинч бўлсанг бас. Аммо айтиб қўяй, агар...

— Агар-пагари йўқ.

— Тўхта, гапимни кесма. Агар у отарчи қизингнинг бахтини қора қилса, менга индамайсан, йўлимни тўсмайсан, гапингга кирмасам, хафа бўлмайсан.

— Ҳайдар акам тўғри гапни айтяптилар, — деди Чувринди.

— Мени одамларнинг фикри қизиқтиряпти. Маҳмуд, одамлар нима дейди?

— Одамларми? — Чувринди ҳозир шуни ўйлаб ўтирган эди, шу сабабли жавобни кечиктирмади.

— Минг оғиздан минг бир гап чиқади. Шу пайтгача нима гаплар чиқмади, биласиз-ку?

— Шу пайтгача чиққан гаплар фақат менинг ўзимга тегишли эди.

— Энди чиқадиган гапларни ҳимматингизга буриб юборамиз. Азоб чекиб келган санъатчига ҳиммат кўрсатиб, куёвлик сарпосини ёпди, деймиз. Одамларни шу фикрга кўндириш қийин иш эмас.

Маҳмуд — Чувриндининг босиқ ҳолда ишонч билан гапириши Асадбекка далда бўлди. Асадбек бу айўнга ишонади. У шундай дедими, бас, демак, шундай бўлади!

— Депутатинг мулла минган эшакдай бўлиб ўтирибди. Гаплашасанми? — деди Кесакполвон, асосий масала ҳал этилгач.

— Кўзимга кўринмасин, ким чақирди уни, сенми, Маҳмуд?

— Ўзи келибди, зарур иши бормиш. Гапини эшитиб кўринг.

— Чақир, тезроқ гумдон қил. Ҳозир отарчи келиши керак.

Чувринди эшикни очиб, Орзубекни имлаб чақирди. Депутат одатига хилоф иш қилмади, остона ҳатлаб ғудранди.

— Нима дейсан? — деди Асадбек унга ўқрайиб.

— Шу... розилигимни айтмоқчи эдим.

Асадбек унинг розилигини англаган бўлса ҳам, атайин гапни айлантирди:

— Нимага розисан?

Орзубек «мени калака қиялтириш ё эсидан чиққанми?» деб каловланди.

— Бунча довдирайсан, гапир гапингни, — деди Асадбек.

— Қизимни сўраган эдингиз... бир азият чеккан одамга... шунга маслаҳатлашдик... Розимиз.

— Ҳайдар, шунақа гап бўлувдими? Э, ҳа... жухуд хотининг хўп, дедими?

— Бек ака, бир илтимосим ҳам бор эди.

— Илтимосми, шартми?

— Илтимос... Шу... Ёқубжонов бошқа ишга ўтибди. Шуни гаплашиб берсангиз... Менинг кўзим учиб тургани йўқ-ку, ўзингиз биласиз, мансаб талашадиган одаммасман, аммо... кўпнинг манфаати учун керакмикин?..

Асадбек бу гапни эшитиб, унга қаттиқ тикилди. «Еси жойидами бунинг, — деди у ўзича. — Мени Худо деб ўйлайдими? Ёқубжоновнинг ўрнига мен одам қўярканманми? Катта олимлар бошқариб келган иш бўлса... Бу етим тойлоқ илм кўчасининг ёнидан ўтганми ўзи? Депутатлиги камлик қилибдими? Пошшоликка даъвогарлиги чин бўлиб қоляпти-ку? Ёқубжоновнинг ўрнини эгалласа, Оқсаройга бир қадамгина йўл қолади. Анойи эмас бу тойлоқ. Қўлимдан келса ҳам қўймас эдим буни...»

— Бу илтимос эмас, шарт. Қизингни амал курсисига алмаштирмақчимисан?!

— Ундай эмас, Бек ака...

— Овозингни ўчир, ҳароми! Мени гўл деб ўйлаяпсанми?! Ҳеч бўлмаса кўнгил учун «куёв бўлмиш ким ўзи?» деб сўраб қўй. Сен жавобингни қачон айтишинг керак эди? Ун кун ўтдими, Ҳайдар?

— Сафарга кетиб қолдим, узр.

— Иккинчи қадам босма бу ерга. Сенга айтилган одам аллақачон уйланиб бўлди. Жўна! Орзубек тепки еган ит ҳолига тушиб, орқасига ўгирилди.

— Бунчалик хор қилманг-да ака, — деди Чувринди, депутат чиқиб кетгач, — бизга асқотиб қолиши мумкин.

— Пошшо бўлгандаям сариқ чақага олмайман буни. Бўтқа!

Ешик қия очилиб, Бўтқанинг башараси кўринди.

— Ҳозир чиққан сўтакнинг қизи бор.

— Бек ака, ундай қилманг, — деди Чувринди.

— Сен аралашма. Қизини бозорга солишнинг қанақа бўлишини бир билиб қўйсин! Бўтқа, тушундингми, айтганимни қил. Отарчи келмадими?

— Бўйдоқ олиб келди, кутиб ўтирибди.

— Чақир, кирсин.

Елчин кириб салом берди. Аъёнлар унга таниш эди. Қамалмасидан илгари буларга хизмат қилган, Кесакполвон киму Чувринди ким — яхши биларди.

Асадбек ўрнидан туриб, бир қадам босиб қўлини узатди. Бу марҳамат унча-бунча одамга кўрсатилмас эди. Бу марҳаматга эришганлар муборак қўл ҳавода узоқ вақт муаллақ қолмаслиги учун чаққон келиб, тавоф қилар даражада сўрашар эдилар. Элчинга бу маълум бўлса-да, шошилмади. Битта-битта босиб келиб, бошқалар каби қўшқўллаб эмас, ёш болаларга ўхшаб бир қўллаб сўрашди. Унинг бу беадаблиги аъёнлар эътиборидан четда қолмади. Улар савол назари билан Асадбекка қараб олишди. Асадбек юзида ўзгариш сезилмагач, улар ҳам қадрдонлардек сўрашишди. Ҳар- ҳолда «Куёвни пайғамбарлар сийлабди», деган нақл бор. — Ҳофиз, оламда бормисиз, йўқламасак юз сўмлик пулдай кўринмасдан юраверар экансиз-да, а?

— Сизнинг ишингиз кўп, ака, биз эса бекорчи одаммиз. Бошингизни оғритмай, дейман-да, — деди Элчин.

— Сиздай меҳрибон укашонлардан яна иккитагина бўлса жаннатда юргандай роҳат қилиб яшарканмиз, — деди Асадбек, — Ҳайдар, ҳофизнинг ашулалари эсингдами? Эшитиб нақ эриб кетардик-а? «Қаро кўзим»ни қийворади-я! «Қаро кўзим, кел энди, мардумлиғни фан қилғил»миди? Бу «кел, энди сен ҳам одам бўлгин», дегани экан-да, а?

— Ҳа, шунақароқ, — деди Элчин, Асадбекнинг пичингларини ўзича талқин қилиб.

— Нимага йўқлаганимизни биларсиз-а, ҳофиз?

— Ҳайронман.

— Ҳайрон бўлманг. Шилимшиқни ўлдиришингизни билардим-у, аммо бунақа ваҳшийлик қиласиз, деб ўйламовдим. Сиздек нозиктаъб одам...

— Тушунмадим, Шилимшиғингиз ким?

— Ўзингни овсарликка солма. Камбағални сийласанг, чориғи билан тўрга чиқаркан. Сен хуморингни босарсан, деб мен уни асрадим. Ошни мен пиширдим. Суздим, ҳатто ошатдим. Сиз,

оғайничалиш, фақат чайнаб ютдингиз. Энди нафсингиз ором олгандир, а?
Елчин истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Қорни оч одам бир ошам ошга қаноат қилармикин?

— Жон ширин бўлса — қаноат қилади. — Асадбек шундай деб аъёнларига қараб олди. Улар бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилишди.

— Жон ширин... — деди Элчин истеҳзоли жилмайиш билан.

Жондан тўйган болтадан қайтмас экан. Аслида Элчин учун жоннинг ширинлиги қолмаган. Ким билан олишаётганини, оқибати нима бўлишини билади. Ўлиги қайси бир овлоқда ёки қайси бир сув остида чирийдими ё кафанланиб кўмилиш насиб этадими — шугина қоронғи унга. Асадбек уни гўл балиқ фаҳмлаб, ўлимтик чувалчангли қармоқни ташлади. Қармоққа илинтирдим, деб ўйлапти. Асадбек ишнинг кўзини билади. Лекин Зелихон бекорга академик дейилмайди — буниси ҳам бор. Шилимшиқ масаласида Асадбекнинг ҳисоби хомроқ, Зелихонники аниқроқ бўлди. Асадбек Элчиннинг ўткир зеҳнли маслаҳатчиси, мард ҳомийси борлигини ҳисобга олмаган эди. Зелихон билан Элчин эса барчасини ҳисоб-китоб қилиб қўйишган. Асадбекнинг одамлари Шилимшиқни кузатажани билгани учун ҳам Зелихон ўзини панага олди. Шилимшиқнинг аҳволи милисадан аввал Асадбекка маълум бўлажани ҳам тахмин қилиб, янглишишмади. Энди нима қилмоқчи, нима демоқчи — шуниси қоронғироқ. Элчин Асадбек билан пичинг тошлари отиб ўйнашиш хатарли эканини билиб, ён босгандай бўлди. «Жон ширин», деб тан олиши шундан.

— Сен «бир ўзимман», деб қасам ичувдинг, — деди Асадбек.

— Ҳа, бир ўзимман, — деди Элчин хотиржам.

— Бориб катта холангнинг эрини лақиллатасан. Арманими, ким у йигитлар?

— Ҳа, уларми?.. — Элчин узоқ танишларини эслаб қолгандай жилмайди. — Ўзим ҳам аниқ билмайман. Пулга ёлловдим. Пулни ола солиб жўнаворишган. Қаёқдалиги номаълум.

— Мен сенга уларни топиб бер, деяётганим йўқ. Сен одамим йўқ, деб қасам ичдинг. Мен сенга бегона миллатдан одам аралаштирма, дедим. Сен ҳажиқизнинг ишини қилдинг. Сен мард бўлсанг, мени ўз қўлинг билан ўлдир. Қаёқдаги ҳаромиларни бошлаб келма. Қиморда ғирромни ёмон кўришимни биласан-а? Ҳаёт ҳам бир қимор. Эпласанг — ўйна. Эпламасанг — четга чиқ. Сен эплей олмас экансан. Қиморнинг ўз қонун-қоидаси, нозикликлари бор, а? Сен қўлингда туз бўлса босар-тусарингни билмай қолардинг. Бу ўйинда ҳам шу ҳолга тушдинг. Қўй, ука, сен энди бу ўйинлардан узоқроқ юравер.

Асадбекнинг бирдан мулойимлашиши Элчинни ажаблантирди.

— Сен бу ўйинда иккита хатога йўл қўйдинг. Биринчиси — академикни «туз» деб билдинг.

— Қайси академик? — Элчин ўзини гўлликка солмоқчи бўлди.

— Ҳофиз, Зелихон Хангреев кимлигини билмасам юрган эканман-да «ўқилонман», де-еб керилиб. Ҳаддингдан ошма, бола. Ҳар ишнинг ўз ҳадиси бўлади. Академик — ўғри. Ўғриликда унга тенг келадиганини топиш қийин. У аҳмоқ, нимага бунақа ишларга аралашиб юрибди, ҳайронман. Ошнанг қаерни мўлжаллаб қадам босишини мен биламан. Ўша ерни истасам, супуриб тозалаб қўяман, истасам, чўғ ташлаб оёғини куйдираман. Айтиб қўй унга, мен билан ҳазиллашмасин. Чиққан жойига қайтиб кирғизвораман худди...

— Зели оға менга у ёқда кўп ёрдам берди, — деди Элчин, — биз ака-укадай бўлиб қолганмиз. Унинг бу ишларга алоқаси йўқ. Алоқаси бўлганида ҳам шарт бузилмас эди. У шу ерларда ўсиб-улғайган, муслмон фарзанди.

— Бунинг менга аҳамияти йўқ. Энди иккинчи хатоингни айтайми? Сен ҳеч бир ишни пинҳона қилолмайсан. Қийшиқ бармоқларинг қоронғида ҳам панд беради.

Бу гапдан кейин Элчиннинг баданига муз югурди. «Демак, қизи масаласида тамом қўлга тушибман...»

— Сенга уйлан, девдим, а? Ҳа, уйлан, ота ўрнида ота бўлиб тўйингни ўтказиб берай.

Асадбек шу гапи билан суҳбатга якун ясади...

Елчинни ташқарида Жамшид кутиб турар эди.

«Ота ўрнида ота бўлиб тўйингни ўтказиб берай... Сени куёв қиламан, деганими бу? — деб ўйлади Элчин. — Қизига ким тегинганини энди аниқ билибди. Шунга қарамай, юмшоқ гапирди. Мен у учун кимман? Истаса, қиймалаб ташлаб хумордан чиқиши мумкин-ку? Нима учун гуноҳимни кечди? Қизидан ўн тўрт ёш катта бўлсам... Бу ёқда қамоқ...»

Елчин саволларга жавоб топишга қодир эмасди. У қиз воқеасидан сўнг «менга бермай кимга берарди», деб ўйлаган, кейинроқ эса бу фикри хом эканига амин бўлиб эди. Аслида мақсад — ўч олиш. Асадбекдай одамга номус азоби нима эканини билдириб қўйиш эди. «Куёв бўлсам-чи?» деган ўткинчи ўйга фаришталар омин деб юборишини ким билиб ўтирибди? Элчин Асадбекни қаҳри қаттиқ, кунда бир челақ инсон қони ичадиган одам сифатида билмаса ҳам, ҳарҳолда унга-да инсон юрагини берган, у ҳам бандасининг туйғуларидан бебахра эмас, деган тушунчалардан йироқ эди. Қизи тақдирини ўйлаб, неча тунни бедор ўтказгани ҳам у учун номаълум. То ўлгунига қадар бу сир унга ошкор бўлмайди.

Асадбекнинг қарори Зелихонни ҳам гангитиб қўйди. Осмонга устун бўлай, деб турган одамнинг фарзандини номусли қиз сифатида ўз тенгига узатишга қурби етмас эканми? Нима учун шундай қилмади? Номуссизликдан қўрқдимми? Қанчадан-қанча бузилган қизлар никоҳ кечасининг номус имтиҳонидан аъло даражада ўтаётганларида Асадбекнинг қизи қоқилар эканми? Шундай дўхтирлар борки, керак бўлса ўнта тукқан аёлни ҳам онаси ўпмаган қизга айлантириб қўяди. Шундай замонда, шундай қудрат соҳиби бўлмиш Асадбекнинг қадам босиши уларни ҳайрат тўрларига ўраб ташлади.

— Асадбек сенга шанс беряпти, — деди Зелихон, ўйларини бир ерга жамлашга ҳаракат қилиб.

— Ундан фойдаланмасанг, оёқ остида ўралашиб юрган аҳмоқлардан фарқинг қолмайди. Агар уйланмасанг...

— Ўлдирадими?

— Балки ўлдиртирар. Сенигина ўлдирса майли эди, бу ёқда мен ҳам борман. Лекин мен бунақа ўлишни хоҳламайман, билиб қўй. Сен Асадбекнинг кафтида турибсан. Истаса, сенга бир бурда нон беради, истаса, гўштингни итларга ташлайди. Сенинг гўштингни еган ит ҳаром ўлса керак, шунинг учун итларга раҳм қилгину берган бир бурда нонини олиб еб, унга раҳмат айт.

Зелихон вазиятни юмшатиш учун гапни ҳазилга бурди. Элчин унинг мақсадини англаб, ўзини мажбур қилиб жилмайди.

— Раҳмат айтаман, агар чиндан ҳам қизини менга берса, мушкулумни анча осон қилган бўлади.

— Яна қанақанги мушкулунг бор? Сен қасос олдинг. Эркаклик бурчингни бажардинг. Армонинг ҳам, мушкулунг ҳам йўқ энди. Гумонларни йиғиштириб ташла, одамга ўхшаб яшайвер.

— Одамга ўхшаб яшаб бўларканми ҳозир? — Элчин овозини бир парда кўтарди. Зелихоннинг ўгитидаги фалсафа унга ёқмади. — Атрофни шоқолу тулкилар босиб ётса, ким одамга ўхшаб яшай олади? — У ўртага савол ташлади-ю, жавоб кутмай сўзини давом эттирди. — Арслонлар ичида яшасам ҳам алам қилмасди. Арслонлар қирилиб кетган, шунисига доғман.

— Шоқоллар орасида тулки бўлиб яшамоқчимисан? Тулкиларни тулки бўлиб, шоқолларни шоқол бўлиб қирмоқчимисан? Сен шунчалар бефаҳммисан? Билиб қўй: шоқолу тулкилар биздан аввал ҳам бўлган, биздан кейин ҳам қолади. Уларни ҳеч ким қириб ташлай олмайди. Бу биринчи масала. Иккинчи масала шуки, мен олим эмасман. Мен бир ўғриман. Ҳаёт ҳақидаги менинг фалсафам бошқа, сеники бошқа, Асадбекники бошқа. Дунёда тирик зот борки, ҳаммаси ҳаётдан аламзада. Ҳамма алам билан юради. Баъзилар бу аламини ичига ютиб сабр қилиб яшайди. Баъзилар аламга қул бўлиб, кўзлари кўр бўлиб қолади. Ҳеч нарсани кўрмайди. Оёғи остига қопқон кўйилганини, тўғри йўлдан кетяптими ё жарга боряптими — билмайди. Бу

нодонларнинг қисмати битта. Сен нодон эмассан шекилли?

— Доно одамларга ўхшаб яшашим керакми? Тўйгунча ухлаб, тўйгунча овқат еб, тўйгунча ишрат қилиб, тўйгунча амал талашиб...

— Сенга амалнинг нима кераги бор? Сенга маданият министри бўлгин, деяётганим йўқ-ку?

Одамлар сени яхши кўришади. Ашулангни айтиб, уларни хурсанд қилиб юравер.

«Ўн беш йил олдин шундай эдим. Ашуламни айтардим, даста-даста пулларни ишлардим.

Еттинчи осмонда сузиб юрардим. Бу қилиғим Худого ёқмади шекилли, йўлимни буриб юборди.

Хўш, шунча азобли йўлни босиб ўтиб, яна изимга қайтайми?

Яна ашула, яна шухрат, яна пулми? Яна қорин бандаси бўлиб яшайми?» Элчин хаёлида шу

гаплар туғилди-ю, аммо тилига кўчмади. Зелихон билан бу мавзуда кўп баҳслашишган.

Умрининг турли сўқмоқларида юрган одамларнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фалсафалари

бир хил бўлиши қийин. Шундай экан, баҳсда бир томоннинг ғолиб келиши мумкин эмас.

Зелихон ҳаёт билимдони сифатида Элчинга насиҳат қилаверади. Аммо у, Асадбек айтмоқчи,

фақат ўз касбининг академиги. Ҳаётда ҳар бир одам ўзича академик. Ҳар бир одам ўзича ҳақ.

Ҳар ким ҳаётдан ўзича сабоқ олади.

Зелихон Элчиннинг жим бўлиб қолганини кўриб, «гапим таъсир қилиб, сал отдан тушди шекилли?», деб ўйлади.

— Аввал чақиртирганида сендан гумон қилган эди, бу сафар аниқ ишлабди. Сенлигингни қаердан билибди? — деди Зелихон гапни бошқа ёққа буриб.

Елчин ўнг кафтини, жимжилоғи томонга оғиб турган бармоқларини кўрсатди.

— Ўзим ҳам ўйловдим. Сен билан бир иш қилиб бўлмайди, ошна. Сени тутиш учун экспертизанинг ҳам ҳожати йўқ.

Асадбекнинг қизи ўғирланганда Зелихон Элчинни огоҳлантириб, ўнг қўлингни ишга солма, девди. Қиз типирчилаб ётганида бу ўгит эсга келармиди?..

— Амма-холаларингни бугуноқ юбор. Пайсалга солма. Мен уч-тўрт кунга Фарғонага бориб келишим керак. Маслаҳатларинг пишгунча қайтарман.

Зелихон сафардан мақсади нима эканини айтмади. Элчин ҳам сўрамади. Чунки Зелихоннинг болалиги ўтган жойларни қўмсаб, бориб туришини у яхши биларди. Зелихонни бу сафар фақат болалик хотиралари ёки катта ўғирлик режаси эмас, жиддий ташвиш чорлаётгани унга маълум эмасди.

5

Асадбек хотинига мақсадини аён қилмаган эди. Шу сабабли совчиларнинг кириб келиши Манзурани шошириб қўйди. Ҳовлида икки нотаниш жувоннинг пайдо бўлишидан аввалига кўнгли равшанлашди. Она кўнгли сезгир бўлади. Қизининг бўйи етгач, дарвозадан мўраловчи бегона аёл мақсадини дарров фаҳмлайди. Бу ташриф оқибати нима билан тугагани билса-да, барибир кўнгли равшанлашди.

Жувонлар «сендан қолсам қулоғимни кесаман», деб бас бойлагандай, бири-биридан бўлиқроқ эди. Улар шаҳарга донғи кетган одамнинг хотини дуру гавҳарларга кўмилиб яшайдиган малика деб ўйлашганми, устида одмигина қора духоба нимча, оёғида маҳси-калиш бўлган Манзурани чўри гумон қилиб, ҳовлида туриб қолишди.

— Кираверинглар, тортинманглар, овсин, — деди Манзура.

— Эгачим йўқмидилар? — деб сўради жувонлардан бири.

— Кимни айтяпсиз? — деди Манзура, «булар адашиб кириб қолишмадимми», деган хаёлда.

— Асадбек акамнинг хотинлари, — деди жувон унга ўғринча тикилиб.

— Менман, овсин, — деди Манзура.

— Вой, айланай сиздан, эгачи, танимабмиза. Келинг, бошқатдан кўришайлик. Эсонмисиз, омонмисиз... Биз ўғирликка келувдиг-а...

Манзура кулимсираб, уларни уйга бошлади.

Куёвликка даъвогарнинг кимлигини билиб, Манзуранинг эси оғиб қолаёзди. Элчин «бор гапни яширмай, дарров айтинглар», деб совчиларга тайинлаган, улар бу амрни оғишмай адо этган эдилар. Манзура қизининг бошига оғир савдо тушгандан кейин хотинини сўйиб қўйиб қамалиб чиққан отарчига берарман, деб ўйламаган эди. Гарчи совчилар «хотинини ўзи сўймаган, тухмат бўлган» деб ишонтиришга уринишса ҳам, Манзуранинг ранги оқариб, бадани музлаб кетди. У совчиларга чой қўйиб узатиб, ҳовлига чиқди-да, болохонадаги йигитларга «акангизни тез топинглар», деб буюрди. Дам ўтмай даҳлиздаги телефон жиринглади.

Асадбек хотинининг гапларини хотиржам эшитди. Манзура эрининг аччиқланишини, «ҳайдаб чиқар», деб бақариб беришини жуда-жуда истаган эди. Афсусларким, кутгани рўй бермай, эри босиқлик билан:

— Жойи чиққан бўлса, узатиш керак, — дегани унинг ақлини шошириб қўйди. Бир дамнинг ўзида хаёл уни минг бир кўчага олиб кирди. Ниҳоят, эрининг мақсадини англагандай бўлди-да, «Вой шўрим, энди нима қиламан!» деб пичирлаб, ҳовлига чиқди. Совчилар ўтирган уйга кирмоққа юраги бетламади. Ошхонага қараб юрди. Қозонда шўрва билқиллаб қайнаяпти. Чойнакнинг жўмраги буғ уфуради. У беихтиёр қўлига чўмич олиб, ярим коса шўрва сузди. Кейин чўмични қозонга ташлаб, яна ташқарига чиқди. Дераза оша ташқарига қараб ўтирган совчиларнинг бири унинг ҳаракатини кузатиб, «бир нимасини йўқотиб қўйиб гангиб қолди, бояқиш», деб ўйлади. Манзура бу онда бирон буюмни эмас, юраги тўрида ўн саккиз йил авайлаб асраган орзусини, умидини йўқотган эди. Буюмни йўқотса, топиларди, жуда топилмаса «бош-кўзимдан садақа», деб қўярди. Орзу-умиди-чи, энди уни топадим, тополмаса уни ҳам садақа қилиб юбориш мумкинми?..

Манзура бир қарорга келиб, яна ошхонага қайтди. Учта косага шўрва қўйиб патнисга қўйди-да, чаққонлик билан кўтариб, меҳмонхона томон юрди.

Бир йўналишда юрадиган автобус ҳайдовчиси хаёлга берилса ҳам, керакли жойда беихтиёр равишда бурилаверади. Шунга ўхшаб ошхона — меҳмонхона йўналишида қатнайверган Манзура хаёли банд бўлса-да, вазифасини аниқ бажарди. Жувонлар шўрвани мақтаб-мақтаб ичиб бўлишгач, жавоб кутиб унга қарашди. Асадбек розилик билдирган бўлса ҳам Манзура дарров хўп дея олмас эди. Гулдай қизига бир отарчидан совчи келадию дарровгина розилик бериб юборадими? Айрим жойларга совчилар келавериб кавушлари титилиб кетади. Лекин... айрим жойлардаги қизлар бошқа... унинг қизи бошқа. Бу совчилар буни билишади. Билганлари учун ҳам тортинмай, чўчимай кириб келишдими?

— Энди... адамиз билан маслаҳатлашайлик... Қизимиз ёш... Ҳали ўқийди... — деди Манзура чайналиб.

— Вой, эгачи, маслаҳатсиз бўларканми бу иш. Сиз маслаҳатлашинг, ёшлар бир-бирини кўрсин, ёқтирсин. Худо хоҳласа, юлдузи юлдузига тўғри келиб қолса, бу ёғи тўйи-да!

— Қайдам... ҳали тайёргарлигимиз ҳам йўқ.

Икки мамлакат муаммоларини ҳал этиш учун йиғилган дипломатларнинг саломлашишидан тортиб, хайрлашувига қадар, муомалалари, кулимсирашларидан тортиб қош чимиришларигача бўлган ҳаракатлари аниқ ишлаб чиқилади. Худди шунга ўхшаш, совчилик маросими ҳам юз, балки минг йиллар давомида бир қолипга тушган. Хотинлар ўзларини қандай тутишни, нима дейишни яхши билишади. Мана ҳозир Манзура: «Ҳали тайёргарлигимиз ҳам йўқ», деди. Бу — қизимизни узатишга розимиз, аммо сиз айтгандай эртага эмас, балки индинга, дегани. Бўлмаса бу хонадон учун тўй нима экан. Эрталаб ишга киришилиб, оқшомда тўй бошлаш қўлидан келмайдими? Лекин қизи бор одам ноз қилмаса «дипломатия» қонун-қоидалари бузилади. Совчилар уй соҳибасининг кўнглини кўтарадиган бир-икки гапларни айтиб, лутф кўрғазиб, ўринларидан жилишди. Жувонлар бир оз хижолат чеккач, бир оз ноз қилган бўлиб, қоғоз халтани олишди. Бу ҳам дипломатиянинг бир қоидаси — розилик аломатига ишора. Эртага бу жувонлар тугун кўтариб келишади. Манзура патир нонларни олиб қолади. Оқшомда эркаклар

келишади. Қарабсизки, қиш охирламай туриб тўй!

ХIII 6 о 6

1

Анвар катта тоғасиникига борганда осмон эринмай қор эларди. Қиш дангасалик қилиб вақт ўтказган, дўппи тор келганда типирчилаб қолган одамга ўхшарди. Анвар тоб ташлаган кўк дарвозага яқинлашиб жинғироқ тугмасини босаман, деганида дарвозанинг бир табақаси ер чизиб очилиб, аввал қулоғи кесилган баҳайбат ит кўринди. Ит: «Сен ҳам одаммансан, вовуллашимга арзийсанми, йўқми», дегандай Анварга бир қараб олди. Ортидан тоғаваччаси кўринди. Эллиқдан ошган бу одамга вақти келиб «бу дунёда нима кўрдинг?» деган савол берилса, боққан итларининг наслию номини адашмай айтиб бериши тайин. Қайси боласининг қаерда ўқиши ёки қаерда ишлашини эса, аниқ билмайди. Бола-чақасининг ризқи қийилиб, қора қозон қайнамай қолса қоларки, итлар гўштсиз оч қолмас. Итни одамга вафодор деб нақл қилганлар. Худо шундайин бандани яратганини билганларида эди, одам итга вафодор, деб нақлга тузатиш киритар эдилар.

Бошига қорақўл телпак, оёғига кирза этиқ, эгнига аскар болаларнинг пахталик тўнини кийган тоғаваччаси Анварни кўриб, кулимсираб сўрашди.

— Аммам яхшимилар? Ке, жа кўринмай кетдинг. Сан ичкарига кириб тур, буни би-ир айлантириб келмасам бўлмайди.

— Зўр-ку, — деди Анвар итга қараб.

— Шу якшанбада Қамбар ҳўкизнинг итига қўяман. Бир чиқсанг-чи, ҳадеб китоб ўқувриб миянг суюлиб кетади. Томошани кўрсанг, кўнглинг яйрайди.

Анвар бир марта чиққан, «тамошани» кўрган, аммо кўнгли эзилиб, ўн кунча ўзига кела олмаган. Бир-бирининг жағини тишлаб, силтаб тортаётган итларнинг қонли башаралари, ғажиб ташланган оёқлари, бу манзарани завқ билан тамоша қилаётган одамларнинг қиёфалари кўз олдидан кетмай, қийналиб юрди.

— Томда тоғамнинг эски китоблари бор экан, шуни кўрмоқчи бўлиб келувдим.

— Томда китоб бораканми? Чиқиб ўзинг қарий қол. Уйда кеннайинг бор. Нарвонни қўйиб чиқавер. Эски китоб керак бўлса Шамси сўтакникига борсанг бўларкан. Шамси сўтакнинг Фозил қийшиқ деган отаси бўларди. Фозил қийшиқнинг отасини Нозим паранг дейишаркан. Ўшанинг эски шаҳардаги уйи бузилибди. Қўшсинчининг орасидан китоблар чиққанмиш. Ҳамма тилла беркитса, паранг китоб беркитган экан, — у шундай деб кулди-да, итини етаклаб кетди.

Баландлиги салкам одам бўйи келадиган чордоқ лўлининг хуржунини эслатарди. Қирқилган шохлар, эски обкаш, радио... нимаики нарса кераксиз туюлган бўлса, олиб чиқиб қўйилаверилган. Бу чанг босиб ётган буюмлар чангалзорига яқин йилларда одам боласи қадам қўймагани билиниб туради. Анвар нима учундир «китоб ё қутида ё жомадондан бўлади», деб хаёл қилди. Чордоқда қути ҳам, эски жомадон ҳам йўқ эди. Чордоқни бир чеккадан титишга мажбур бўлди. Китоб яхшилаб беркитилган, дейиш мумкинмас. Чунки уй олтмишинчи йилларда қурилган, у пайтларда кўрқиб китоб яширишга ҳожат йўқ эди. Агар ўша китоб мавжуд бўлса, уни тоғасининг ўлиmidан сўнг, кераксиз матоҳ сифатида олиб чиқиб ташлашган.

Газ келгандан кейин хизматини адо этиб бўлиб, нурай бошлаган мўри ёнида уйилиб ётган латта-лутталар орасидан китоблар, газит-жўрнал бойламлари, аллақанча қоғозлар чиқди. Уларни пастга олиб тушиб, чангини қоқиб тахлай бошлади. Газит-жўрналларнинг аксари йигирманчи йилларда чиққан, уқаланиб кетган қоғозларига қараганда унда араб ҳарфларида ёзилган гаплар тарихи янада узоқроқ.

Анвар уларни бир тугун қилиб уйига олиб кетиб, бафуржа танишиш ниятида эди. Аммо қизиқиши ниятидан устун келиб, ичи қизиб, варақлардан бирини олиб, ҳарфни ҳарфга

уриштириб ўқимоққа киришди:

«Шундан билмоқ керакки, бутун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Дин ҳам рувож топур. Минг қарра доду бедодки, ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этканмиз ва ихтилофмиз. Сабаби ила бадбахтликқа дучор бўлурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса ўн беш миллунлик бир қуват имлоға келурки, мунга ер титрайдур...»

«Бунча ақлли гапларни ким ёзган экан, — деб ўйлади Анвар. — Бир-бирининг гўштини еб турган одамларга етказадиган дур фикрлар шу овлоқда неча йилдан бери чанг босиб ётибдими?»

«Туркистон керакким мухторият бўлсун, муҳокама шариялар барпо бўлсун. Ҳатти булар бора аскар олинсун. Дафъа аскар олинмоққа қарор берилурди. Аммо муллалар съезди Туркистондан аскар олинмоққа қарор берибдур, деб илмодан балки баъзилар норози бўлур деб бошқа съездга муқуф қўйилди...»

Анвар мазмунни дуруст англамай, сатрларни қайта ўқиди. «Илмо съезди нима экан?» деб ажабланиб турганида хаёлини янгасининг овози бўлди:

— Анваржон, совуқда турмай, уйга кирақолинг.

— Раҳмат, кеннойи, чанг-пангини қоқиб олай, — Анвар шундай деб бошини қоғоздан кўтариб янгаси ёнидаги узун бўйли йигитчани кўрди. Йигитча — шу хонадоннинг тўнғичи, тоғасининг набираси эди. Тоғасининг ўлимидан сўнг бу уйга кам келгани учун Анвар бу йигитчанинг қандай одам эканини яхши билмасди. Тўй-маъракаларда бир-икки алмойи-алжойи гапларини эшитиб, энсаси қотгани учун унга рўйхуш бермас эди.

Онаси ёнида тиржайиб турган йигитча худди Анвар билан бирга ётиб, бирга тургандай салом ҳам бермасдан гап қотди:

— Макулатура керак бўлиб қолибди-да, а?

Анварнинг энсаси қотди-ю, индамади. Янга изига қайтгач, бу хонадоннинг тўнғичи чўнтагидан сигарет чиқариб, тутатди. Анвар бу балодан тезроқ қутулиш учун ишни тезлаштирди. Бунга фаҳми етмаган йигитча эса кечаси билан телевизор кўрганини, сессияда қайси депутат қайсисини «тузлаганини» бир четдан гапираверди. «Бунга ит уриштиришни тамоша қилиш ҳам, сессия кўриш ҳам барибир», деб ўйлади Анвар.

Ишни охирига етказишга Анварнинг тоқати етмади. Янгасидан эски дастурхон сўраб олиб, чордоқдан топганларини тугди-да, орқалаб кўчага чиқди. Қўналғага етай деганда тоғаваччасига дуч келди. Тоғаваччаси итини дарахтга боғлаб қўйиб, ўзи қора чопонли бир одам билан гаплашиб турган эди.

— Ҳа, топдингми? — деди у, Анвар яқинлашгач.

— Топганга ўхшайман, — деди Анвар, — уйга бориб қараб чиқаман.

— Ишинг битган бўлса бўпти-да. Шамси, бу йигит бизнинг жиян бўлади. Ўзи олим. Катта идорада олимлик қилади. Мияси ғиж-ғиж илм. Шунда ҳам тинмай ўқийди. Отамдан қолган китобларни сўраб келибди. Китобларингни сен нима қилдинг?

Шамси деганлари, оғзида носи бор экан, тупуриб, лабини енгига артди-да, қўл силтади.

— Э, арзимайдиган китоблар экан. Чўлпон дейишдими-ей, яна аллакимлар, дейишди. Отлари эсимда йўқ. Шайхонтовурда бир идора бор экан, эски китобларни сотиб оладиган. Манга арзимаган пул беришди. Эскича китобларга кўпроқ тўлашаркан.

— Доданг ҳам парангман, деб юравурган эканда, а? Токчанинг орасига тилла-пилла қўйиб, кейин сувавормайдими! — деб кулди тоғаваччаси.

— Э, китоб жинниси бўлган эканлар. Бунақа одамда тилла нима қилади?

Анвар бу суҳбатдошлардан тезроқ қутулиш учун ўзига кераклисини кутмай, бошқа томонга борувчи автобусга чиқиб жўнаворди.

2

У ҳовлига тугунни орқалаб кирганида рўпарадаги уй эшиги очилиб Собитхон қори чиқиб келди.

Сўнгра эшик оғзида Рисолат кампир кўринди. У ўглининг келганини билмай қорига:

— Ўзи билмасин, а? — деб тайинлади.

— Хўп, — деди қори кулиб, сўнг кампир сирни ошкор қилиб қўймасин, деб қўшиб қўйди: — Ана, Анваржон келяптилар.

— Келдингми, болам, — деди Рисолат кампир остона ҳатлаб, — аканг эсон-омон эканми? Анвар қори билан саломлашгач, онасига жавоб берди:

— Уруғларингиз соғиниб-соғиниб салом айтишди. Жиянингиз итидан ортса, аммажонини кўргани албатта келаркан. Оёғига пояндоз тайёрлаб туринг.

— Бўлди қил, эски пахтани чувима. Ити сани арпангни хом ўряптими, нима ишинг бор. Қори болам, бунга би-ир насиҳат қилиб қўйинг, а?

Собитхон қори ўзига ярашган кулимсираш билан «хўп» деб қўйди. Анвар таклиф этган «бир пиёла чойга» киришга унамади. Зарур ишлари борлигини айтиб дарвоза томон йўналди.

— Қори ака, шошиб турган бўлсангиз ҳам бир нафас вақтингизни оламан, — Анвар шундай деб тугунни очди-да, боя ажратиб қўйган қоғозни олди. — Мана бу ерга нима ёзилган. Хато ўқидимми ё хато ёзилганми? Собит қори сатрларга узоқ тикилиб қолди.

— Сиз нима деб ўқидингиз?

— «Илмо съезди» деб.

— Илмо?.. — Собитқори ҳарфларга узоқ тикилди. — «Уламо» эмасмикин?

Анвар пешонасига енгил шапатилади.

— Тўппа-тўғри — уламо! «Уламо» жамияти бўлган-ку?! Ўшаларнинг съезди-да! Мен аҳмоқ шуни ўйламабман.

— Хижолат чекманг, Анваржон, бу ҳаммамизнинг фожиамиз.

Қори шундай деб, кўчага қараб юрди.

— Ойимнинг дардлари бор шекилли? — деди Анвар, уни кузатиб чиқиб.

— Ўзингизга маълумдир. Агар ихлосингиз бўлса, бу ишни қилиш керак. Ихлос бўлмаса фойдаси йўқ.

— Қори ака, ихлос-ку бор-а, аммо ҳожат йўқ. Эс-ҳушим, Худога шукр, жойида. Ё сиз ҳам?..

— Асти-астиди, ундай ўйламанг, Анваржон.

— Мен бошқачароқ ўйлаб, бошқачароқ гапираман, шекилли. Ҳамма бир хил ўйлаб, бир хил гапириши шарт эмас-ку, тўғрими?

— Тўғри, Оллоҳ таборака ва таоло бандаларини бу дунёда синаш учун турлича қилиб яратган. Фақат қиёматда жаннатга кирилганда барча бир кўринишда бўлади. Чиройда Юсуф алайҳиссалом, гавдада Довуд алайҳиссалом, одобда эса пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоху алайҳи вассалам сингари бўладилар.

Шу пайт икки эшик нарида, Собитхоннинг уйи олдида «Волга» тўхтаб, ундан бир йигит тушди. У аввал эшикка қараб қадам ташлади. Қорини кўргач эса, бу томонга юрди.

— Қори ака, олиб кетгани келдим, — деди у, салом бергач, қўлини қовуштириб.

Қори хайрлашиб кетди.

Анвар ҳовлига қайтгач, олиб келган китоб-қоғозларнинг чангини яна бир қоққан бўлди-да, уйга кирди. Тугунда битта чарм муқовали, битта қалин қоғоз муқовали китоб бор эди. Китоб босма ҳарфларда эмас, қўлда ҳуснихат билан кўчирилган, аммо шарқ китоботи санъати қоидасига зид равишда саҳифаларга зеб берилмаган эди. Чарм муқовали китобда диний ақидалар зикр этилган экан. Анвар уни қўйиб қалин қоғоз муқовалисини қўлига олди. Бу китоб чеккада қолиб, чириб титилганми ё атайин йиртиб олинганми, ҳарҳолда бош қисми йўқ эди. Дастлабки сатрларни ўқибоқ Анварнинг юраги ҳаприқиб кетди: бу ўша, Зуннуний айтган асар эди!

«...Ёғий Тошканга мукамал сипоҳи ила Калас томондин яъжуз-маъжуз каби ёпирилди.

Айтурларки, қадимда Чингис лашкарлари-да бу каби ёвузлик ила кирмаганлар ва сибўмонанд бўлмаган эдилар.

Эски жўвада қиёмат содир бўлуб, ўрус аскарлариға қирон еткурулды. Инсон қони тўкулмаган на бир кўча қолди, на бир хонадон. Жиҳодга кирган Тошкан аҳли «биз ўлсак-да, ўлайлук, динимиз булғанмасун, мусулмон туфроғи кофирлар оёғу остида азият чекмасун, фарзанди комилларимизнинг «Аллоҳу акбар!» деб чиқувчи тиллари кесилмасун», деб азиз жонларини қурбон бера бердиларким, уларга уқоб ҳам ҳавас қилгулик эди. Бу қадар қаршилиқни кўрмаган ёғий фиғони фалақни тутти. Барча ерларда ҳам шунчалар зарба берилганида эрди, ёғий фурудастликка маҳкум бўлурди. Хабисшева аҳлидан бўлмиш ёғий ёшми, қарими ёхуд гўдакми — фарқламай отаверди, чопаверди. Фақирингиз бундайин сидрафарсой манзарани кўрсатгунча кўзларимизни кўр қил, деб яратганга таваллолар қилдум. Мўйлаби чаённинг думи янглиғ тепага қайрилган бир малла қиличини шундайин зарб ила урдики, селгинчак осилган бешик ҳам иккига бўлинди, унда беланган чақалоқ ҳам чўрт узулди. Болам, деб нола қилган ўн тўрт кунлик ойдаин жувон боши танидан узилиб, бешик ёнида қотди...

Ёғийга омонлик бермаган Эски жўва даҳасини сўнгроқ уқало «Жанггоҳ» деб юритмишлар...» Анвар китобдан бош кўтариб ўйга толди: «Қизиқку, «халқ отаси» буни бошқача талқин қилиб берган. «Тошкент йигитлари чапани, урушқоқ бўлган. У маҳалла бу маҳалла билан муштлашиш учун Эски жўвада тўпланганлар. Эски жўвадаги майдон шу боис «Жангоп», яъни «Жанггоҳ» деб юритилган», деб ёзавериб, бу гапнинг ийиғини чиқариб юборган-ку?»

Анвар китобга шу қадар берилдики, онасининг ҳовли этагидаги уй эшигини очиб икки марта чақирганини ҳам эшитмади. Хотинининг кириб келганини ҳам аввалига сезмади.

Хонзода ўйга кириб, сочилиб ётган эски қоғозлар, газит-жўрналларни кўриб, дастлаб ажабланди. Ерда чордана қуриб ўтирганича китобга мук тушиб олган эрига қараб салом берди. Анвар саломни эшитди, бироқ китобдан узилгиси келмай бош қимирлатиб қўя қолди. Хонзода, эри қараб ҳам қўймагани учун «яна касаллари тутдимиз», деб қўрқиб кетди.

— Анвар ака, — деди секин, кейин чўчиброқ бўлса-да, овозини кўтарди: — Анвар ака!

Анвар китобдан бош кўтариб, ялт этиб хотинига қаради:

— Ҳа, келдингми? — деди-да, яна китобга мук тушди.

Хонзода кийимини алмаштириб чиққанида ҳам аҳвол шу эди. У эрига бир оз тикилиб тургач:

— Нима овқат қилай? — деди, айбдор одамнинг овозида.

Анвар жавоб бермади.

— Овқатни сўраяпман, — деди Хонзода, овозини бир парда кўтариб.

— Бу ёқда одамлар қийма бўлиб ётибди-ку, бунинг дарди овқат, — деди Анвар минғирлаб.

— Нима деяпсиз, тушунмадим, — деди Хонзода.

— Мастава! — деди Анвар жеркиб.

Мастава Анварнинг энг хушламайдиган овқати. Жаҳли чиқсагина шундай жавоб беради.

Хонзода саволни қайтаришга ҳожат йўқлигини билиб чиқиб кетди. Орадан бир пиёла чой ичарли вақт ўтиб, онаси кириб келди.

— Анваржон, болам, уйдамансан? Чақираман, чақираман, индамайсан. Мен сени қори бола билан худойига кетвордингми, дебман. Тоғанникига нимага борувдинг, китоб олиб келдингми? Қанақа китоб экан?

Анвар «О, шпион, етказибди-да», деб ўрнидан турди-да, онасини етаклаб диван томон юрди.

— Қанақа китоб деб сўрадим сендан, — деди кампир жойлашиб ўтириб олгач.

— Эскича китоблар.

Зийрак кампир келинининг ахборотидан сўнг хавотирланиб чиққан эди, шу сабабли ўғлининг қисқа жавобидан қониқмади.

— Тоғангда эски китоблар бўлмасиди, қани, ўқи-чи?

Анвар бу «тергов»дан осонгина қутулмаслигини билиб, чарм муқовали китобни қўлига олиб очди-да, дуч келган еридан ўқий бошлади:

— «Бурун ул нимаким, фарз этти Яздон,

*Ерур оқилга болиғ бўлғач имон.
Анинг маънисидур тил бирла иқрор,
Кўнгул бирда инонмоғлиғ дағи бор.
Тилар бўлсанг анга ўзни етурмак,
Бил, олти нимага имон кетурмак...»*

Анвар саҳифалар орасига бармоғини қўйиб, китобни ёпди.

— Бўлдими, энди ишондингизми?

— Сен энди, ўқиганингни манга тушунтириб бер.

— Худо иймонни фарз этти, демоқчи.

— Ўқиганингда Худо деган сўз йўғиди-ку?

— Яздон — Худо дегани. Қахҳор, Жаббор деганда ҳам Худони англайдилар. Худони англатувчи сўзлар кўп.

— Боламдан айланай, шунча нарсаларни биласану писмайиб, индамай юрасан-а? Онамнинг кўзлари кўр бўп қоган, шу бечорага яхши нарсаларни ўқиб берай, айтиб берай, демайсан. Ман санинг нонингга зормасман, болам, яхши гапингга зорман... — Рисолат кампир кейинги гапини ҳасрат оҳангида айтди. Овози титраб кетганини сезган Анварнинг юраги сиқилди.

— Ойижон, китобни ҳозир олиб келдим. Ҳали ўзим ҳам ўқиб чиққаним йўқ. Шпионингиз бехато ишлашини билганимда, йўлдаёқ ўқиб келардим.

— Гапни дарров эгриликка бурма. Мани келинимдака келин йўқ бу дунёда. Шпионлик қилиб уйига гап ташибдими, ё кўча-кўйда валақлаб юрибдими? Худога шукр қилсанг-чи?

Анвар онасининг осонлик билан чекинмаслигини билгани учун доим қўллайдиган ҳимоя усулига ўтди — гапни ҳазилга бурди:

— Мендай эр насиб қилганига Хонзодангиз шукр қилсин.

— Сан болага хотин зотининг чидаши қийин.

— Ойи, тергов тамом бўлдими?

— Чиқиб кетинг, демоқчимисан? Ҳайдамасанг ҳам кетаман.

Рисолат кампир ўрнидан қўзғалмоқчи эди, Анвар тезгина бориб ёнига ўтирди-да, елкасидан қучди.

— Худди хўжа қизига ўхшайсиз-а? Жаҳлингиз чиқмасин, ҳазиллашяпман. Ўзим ҳозир ёнингизга чиқмоқчи эдим. Сўрайдиган гапларим бор.

— Болани туғиб, боқиб-боқиб, қариганингда ёқмай қоларкансан, — деди Рисолат кампир, аразини давом эттириб.

— Бувамнинг хатларини ўқидим. Ҳаммасида афсус чекапман, деганлар. Нимадан афсусланишлари мумкин?

— Билмайман.

— Нимадан афсусланишлари мумкин? — деди Анвар ўзига ўзи гапираётгандай. — Қилган хизматларигами ё ёшликдаги хатоларигами? Балки ёшлик чоғларида бирор дўстларига хиёнат қилгандирлар?

— Гапинг қурсин сани, адам раҳматли чумолига ҳам озор бермасидилар. Чақувдан бўлган ҳаммаси. Сталинга қарши тўнтариш ясамоқчи, деб тўхмат қилишди. Сталиндай одамни тўнтариб бўларканми?

— Ҳарҳолда қизиқ... Шоакбар Зуннунийни ўн тўққизинчи йилда Бухоро амири остирган. Орадан ўн саккиз йил ўтгач, унинг дўстини — менинг бувамни қамашган. Икки ҳаммаслак дўстининг бири эски тузумга ёқмаган, иккинчиси янгисига... — Анвар бир қўли онасининг елкасида, кўзи дераза ортида ёғаётган қор зарраларини илиб олаётган дарахт шохларида эди.

— Ақлли одамнинг душманлари кўп бўлади, болам.

— Бувимга қийин бўлган экан-да.

— Ойим бояқиш ҳасратда ўтдилар, — Рисолат кампирнинг кўнгли тўлиб, енгининг учи билан

кўзёшини артди.

— Юринг, ойи, танчангизда бир оз ўтирайлик, оёғим қақшаб қолди, — Анвар шундай дегач, кампир ўрнидан турди.

Анвар онасини уйига кузатиб, бирпасгина ўтириб қайтмоқчи эди. Онаси атайин уни ушлаб қолмоқчи бўлдими ё чиндан ҳам китоб ўқитиб эшитгиси келдими — Анвар фарқлай олмади. Хонзода чарм муқовали китобни келтиргач, у қамалдаги одам ҳолига тушди. Қишнинг бир тутам кундузи тугаб, шом қоронғиси бостириб кирди.

3

Анвар ўрин солаётган хотинини елкасидан қучди. Хонзода чўчиб тушди. Чўчиганини яшириш учун тезгина ўгирилди-да, эрининг пинжигача кирди — елкасига беозоргина бош қўйди.

— Сиздан яна илтимос қиламан, — деди Анвар уни бағрига босиб. — Ҳамма ўйласа ҳам, сиз мени жинни деманг. Ҳадеб ойимга югуриб чиқаверманг. Мен соғман. Мен ишхонадагилар учун жинниман. Улар мендан қутулишнинг бошқа чорасини топишолмади.

— Ўша ишингиз ҳам қурибгина кетсин. Бошқа ишлар тўлиб ётибди-ку?

— Йў-ўқ, у ердан кетмайман. Аввал ишимни битириб олай. Энди чекинсам, ростданам жинни бўламан. Бугун топиб келган китоб-қоғозларим уларни портлатиб юборадиган атом бомбанинг ўзи. Тилка-тилка бўлиб кетишади.

Хонзода эрини гапиртирмаслик учун лаблари билан лабларини қидириб топди...

Хонзода одати бўйича енгил пишиллаш бошлагач, Анвар ўрнидан туриб меҳмонхонага чиқди. Дераза оша осмонга тикилди.

Тунд осмон ёришмади.

«Чақирсанг келамиз, дейишган эди. Нима учун дараклари йўқ?..»

XIV 6 o 6

1

Шаҳарнинг энг катта ресторани икки кун давомида Асадбек хизматида бўлди. Хонаки қиморбоздан тортиб, орқа ойнасига оқ парда тортилган оқ «Волга»ларда юрувчи зотларгача хизматда бўлишди.

Тўйнинг дарагини эшитиб Зоҳид ҳам, гарчи таклиф этилмаган бўлса-да, келди. У бошқалардек елиб-югуриб хизмат қилмади. Асадбекнинг кўзига кўриниб, жилмайиб, таъзим ҳам қилмади.

Бир четда туриб кузатди. Хизмат ресторан ходимларию ходималаридан ортмаса ҳам, «қамишдан бел боғлаб хизмат қилишни ният этганлар» тиниб-тинчишмасди. Тўй ҳаракатлари ичкарида бўлишига қарамай, Асадбек турган ерда ивирсишарди. Айримлари югуриб келиб, Асадбекдан маслаҳат олиб кетарди. Айримлари шунчаки кириб-чиқиб турарди. Улар орасида таниш одамларини кўриб, Зоҳид «ҳоким дейишганича бор экан», деб қўйди.

Зоҳид никоҳ оқшомида куёвнинг ёнида Анварни кўриб аввалига ажабланди. Устози сабаб бўлиб, Анвар билан бир-икки суҳбат қурган эди. Адолат деб куйиниб юрган йигитнинг адолатсизлик билан топилган пуллар эвазига тузалган дастурхон тўрида ўтириши унга ғалати туюлди. Унинг қаричи билан ўлчанса, Анвар дўстининг бу хонадонга куёв бўлишига йўл қўймаслиги лозим эди. Дўстини қайтаролмаган тақдирда ҳам куёвжўра бўлиб тўрда ўтирмаслиги керак эди.

Чумоли уясидек қайнаётган тўйхонада Анвар ҳам Зоҳидни кўриб, «Бу йигит нима қилиб юрибди?» деб ажабланди. «Хизмати юзасидандир» деган гап хаёлига келмай бироз ғижинди. Зоҳиднинг тўйда иштирок этаётганини фақат Анвар эмас, Асадбекнинг одамлари ҳам пайқашди. Тўй ўз йўлига, хизмат ўз йўлига, деганларидек, Асадбекнинг одамлари ҳушёр ва

зийрак эдилар. Ким келди, ким кетди, ким нима деди — уларнинг назаридан четда қолмас эди. Тўйдагиларнинг қарийб ярми таклиф этилмасалар-да, Асадбекка садоқатларини билдиришиб, ўз ихтиёрлари билан келишганди. Зоҳид ҳам таклиф этилмаганлар сафида, аммо унинг мақсади Асадбек одамлари учун ноаниқ эди. Шу сабабли «Шариф Намозов ишини кўрган, ҳозир Шилимшиқнинг иши билан шуғулланаётган» «бола»нинг келганини Асадбекка маълум қилиб қўйишди.

— Еб-ичиб ўтираверсин, индамаларинг, — деди Асадбек. Кейин ёнида қўл қовуштириб турган Кесакполвонга қаради. — Ҳайдар, директоринг кўринмадими?

— Кишинёвда ўтирибди. Самолёти учмаётганмиш.

— Прокурор боланинг акаси ўлдирилган, девдингми?

— Ҳа, шунақа бўлган экан.

— Прокурор бола.... тузукроқ одамми?

— Бу ёқда ҳали тузукроқ иш бермади. Милисадалигида сал ўжарроқ экан. Одам бўлиши қийин-ов...

— Хўжайини нима дейди?

— Одам бўлмаса думини тугади-да...

— Ўзинг ҳам уриниб кўр. Оёғимиз остида ўралашмасин. Кавказлик болаларни топдиларингми?

— Йўқ, изи қурибди. Уларни академик топган бўлиши керак. Прокурор болага ўшани рўпара қилайми?

Асадбекка бу таклиф маъқул тушгандай бўлди. Сўнг Зелихон изидан ис олган прокурор оқибат Элчинга рўпара келишини ўйлаб, фикридан қайтди.

— Йўқ, — деди у кескин оҳангда. — Унга тегмаларинг.

Зоҳид «юқори доираларнинг» ўзи ҳақида сўз юритаётганидан беҳабар, «мени бу ерда ҳеч ким танимайди», деган хотиржам ўйда тўй тамошасини кузатарди. Унинг назарида хонандалар устидан сочилиб, хипчабел раққосалар оёғи остида босилаётган пуллар қоғоздан эмас, одам қонидан ишланган эди. Маст башаралар санчқига ҳил-ҳил пишган қўй гўштини эмас, одам гўштини илиб оғизга солишаётгандай эди... Шунини ўйлаганида кўнгли ағдарилиб кетаёзди. Гўё ашулачи санъатини қадрлагандай пул сочаётган, аслида ўз қудратини, айна чоқда, Асадбекка бўлган эътиқодини намойиш этаётган бу киборларнинг қай бири Жалол Комиловнинг эркаклигини кесиб ташлаган экан, қай бири юрагига пичоқ санчиб, қай бири осиб қўйган экан? Зоҳид «бу ваҳшийлик фақат мафиянинг қўлидан келади, гуруҳлар орасида ихтилоф чиққану Комилов қурбон бўлган», деган қарорга келган эди. Бу ваҳшийлик «ижодкори» пул сочаётганлар эмас, қўшиқ айтиб кўпнинг дилини ўзига ром қилиши мумкин бўлган, ҳозир эса тўрда куёв сарупосида ўтирган Элчин экани хаёлига келмайди. Бу ҳақиқат тагига етгунича кўп қоқилади, пешонаси кўп ғурра бўлади...

2

Даврабоши Элчиндан биттагина қўшиқ эшитиш таклифи тушаётганини айтиши ҳаманоқ қийқириқ бўлиб кетди. Элчин қамалмасидан аввал бу шарафга кўникиб қолган эди. Шундай кезларда у саҳнага юриб эмас, гўё парқу булутлар устида сузиб чиқар эди. Ҳозир ўша дамлар қайтгандай бўлиб юраги бир энтиқди. Бош чайқаб «йўқ», деди. Ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди. Даврабоши унга тор узатгач, ноилоҳ қолиб қўлига олди. Шунда ҳам ўртага чиқмади.

Кимга тўй, кимга аза, дейдилар. Элчин зоҳиран куёвлик шоҳсупасида хуррам кўринар, ботинан эса, юраги темир тирноқлар ҳукмида эди. Яхшилаб қараган киши унинг юзлари кулгани билан кўзлари ғам пардаси ортида маъюс тортганини пайқай олади. Яхшики, тўйда одамлар синчков бўлишмайди. Кўпчилик Элчиннинг «ашула айтмайман» дейишини шунчаки ноз ўрнида қабул қилди. Элчин ҳозир улар истаган қўшиқларни айтолмасди, уларни хурсанд қилолмасди.

Қўлига тор олгач, «нимани айтсам экан» дегандай ўйланиб қолди... Электр орган чолғучиси унинг мушқулини осон қилиш учунми бир вақтлар машҳур бўлган ашуласининг куйини чалди...

*Бугун қўшни чорбоққа
келин тушди, ёр-ёр...*

Елчин бу куйни эшитмади.

...Пуллар сочилиб ётган тўйхонага... Ноила кириб келди. Оппоқ узун кўйлақда. Чап кўкрагида пичоқ, лекин қон йўқ. Маъюс кулимсираб туриб:

— Айтинг, Элчин ака, ўша ашулангизни соғиндим... — деди.

— Қўшиқ фақат сенга аталган эди.

— Айтинг, майли, булар ҳам эшитишсин. Зора тош юраклари юмшаса...

Тўйхона бирдан жимиб қолди.

Қамоқхонадаги тўлғоқли кечаларда туғилган, узоқ йиллар юрак қафасидаги тутқинликда потирлаётган қўшиқ озодликка чиқди...

Хайр энди, қалбимда бир видо қолди...

Хайр энди, сен кетдинг, бегуноҳ оҳу...

Бугун сен қайдасан,

Қайларда қолдинг...

Бугун бошинг узра кимнинг паноҳи...

Елчиннинг назарида тўйхона жим эди. Барча унинг юрагидан отилиб чиқаётган нидони тингларди. Аслида эса... дастурхонга бошланган ялпи ҳужум сусаймаган ҳолда давом этарди.

Сени кеч топгандим... эрта йўқотдим...

Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Қарғагин... Қарғагин...

Елчин ўзга оламга кўчган эди.

Тўйхонада эса Асадбекнинг ичкари киришига тайёргарлик бошланаётган эди. Ҳарҳолда куёви ашула айтяпти, пул қистирмаса бўлмас...

Бўшаган ликопчаларни йиғиштириб юрган тўрт аёл Жамшиднинг ишораси билан сочилиб ётган пулларни тезлик билан териб олишди. Улар ишларини яқунламай туриб бир йигит қўлида дасталанган пул билан пайдо бўлди-да, юзталикларни икки қатор қилиб худди пояндоздай тера бошлади.

Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Юз сўмлик пулдан иборат пояндоз ҳосил бўлгач, базмхонада Асадбек кўринди.

Ўзгалар қалбида меҳр уйғотдим...

Асадбек пулларни босмай, четлаб ўтиб, ашула айтаётган куёви томон юрди. Йўл-йўлакай Жамшидни кўзи билан излаб топиб қовоқ уйиб қўйди. Жамшид буни тушуниб дарров хипчабелларга имо қилди. Уларга жон кириб, пулларни йиғиштиришга тушишди. Асадбек келин-куёвга яқинлашиб чўнтагига қўл солди. Кўпчилик бир даста пул сочилишини кутган эди. Асадбек ҳеч бир тўйда, ёки йиғинда пул сочмаган. Унинг бу одатини билган яқинлари «ўзининг тўйида бу одатини бузармикин» деб ўйлашганди. Улар кутган иш бўлмади. Асадбек иккита

юзталиқ чиқариб узатди.

Елчин бошқа оламда эди — эгилмади. Асадбек пул қистирилмади. Унга Элчиннинг ҳозирги ҳолати бегона эди. Шу сабабли Элчиннинг эгилмаганини мағрурлик белгиси сифатида қабул қилиб ёжинди. У ўзини мағлуб ҳис этди. Аммо мағлублигини тўйга йиғилганлар у ёқда турсин, ёнидаги аёнларига ҳам сездириши мумкин эмас эди. У дарҳол чўнтагига қўл солди-да, бир тутам юзталиқ чиқариб, куёви устидан сочди. Тўйхонани қийқириқ босди. Асадбек иккинчи чўнтагидан пул чиқариб уни қизи устидан сочди. Аввал Кесакполвон, сўнг Чувринди хўжайинлари ишини такрорлашди. Асадбек кулимсираган ҳолда тўйхонадан чиқди.

...Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳринга...

Елчин устидан пул ёғиларди...

Туйғулари эса топталарди...

Унинг кўзларидан сизиб чиққан ёшни ҳеч ким сезмасди, ҳатто Анвар ҳам...

...Ўзгалар қалбида меҳр уйғотдим...

3

«Сиз ўшамми?..»

Зайнаб бу лаҳзани қанча кутди? Еттинчи синфдалигида «Ўтган кунлар»ни биринчи марта ўқиб чиққан эди. Еттинчи синфдалигида китобдаги Зайнабни қарғаб, Кумушга ўзича мотам тутди. Ўзига Зайнаб деб исм қўйгани учун ота-онасидан хафа бўлди. Романни иккинчи ё учинчи марта ўқиётганида онасига йиғлади. «Отимни ўзгартирайлик», деб ялинди. Манзура қизининг бу қилиғидан кулди. Қучоқлади, бошини силади, пешонасидан ўпди. «Айланай қизим, бу ёмон исм эмас, китобда ёзаверишади-да», деди. Кейин қизига қизиқиб ўзи ҳам китобни ўқиб чиқди. Ўзи ҳам йиғлади. «Ойижон, исмимни Кумуш деб ўзгартирмайсизларми, Кумушга ўхшаб ўлиб кетсам ҳам майли эди...» Бу Зайнабнинг кўнглидан кечган гап. Уни тилга чиқариб айтолмайди, уялади. Чунки китобдаги Кумушнинг Отабеги бор.... орада тотли дамлар бор. Зайнабнинг орзулари ортида ҳозирча яширин бўлмиш шундайин ҳислар борлигини отаси билиб қолса — шармандалиқ эмасми?

Узоқ вақтгача биров уни отини айтиб чақирса худди «Кумушга заҳар берган сенсан», дегандай бўлаверди. Ҳатто бир куни тушида Кумушни кўрди. Кумуш — кинодагидан минг чандон гўзал, юзларидан нур таралаётган бир жувон «нима учун мени ўлдирдингиз?» деб ўпкалади.

Ўзининг исмидан уялиш баробаринда у хаёлан Отабегини изларди. Синфдаги болалар орасида Отабек ўрнини босувчи болани топмади. Танаффус пайтида худди қизлардай тўпланиб олишиб кийим-кечаклар ҳақидаги гаплардан ортмовчи ўғил болалардан Отабек чиқиши мушкул эди. Унинг назарида арзирли бола мактабда йўқ эди. Нораства қиз юрагини отасининг ишончли маҳрамларидан бири бўлган жингалаксоч йигит — Жамшид ром этсамми?! Жамшид эса қизчанинг кўнглидан нелар кечишини билмай, ҳовлида рўпара келиб қолганида «Ҳа, пучуқ, ўқишлар қалай энди?» деб қўяди. Зайнаб баъзан шу сўзларни ҳам эшитишга муштоқ бўлиб қолади. «Отам мени унга берармикинлар?» деб ўйлайди. Ҳатто «Нимага мени олиб қочиб кета қолмайди?» деб ҳам фикр қилади.

Балоғат ёшига шу ўйлар, орзулар билан кириб келди. Кўнглидаги болаликнинг ўткинчи ҳислари эмас экан. Юракка уруғ бўлиб қадалган ўша ҳислар энди униб чиқа бошлади, қизнинг юрагини, ақлу ҳушини Жамшид тамом банди қилди. Ёши ўтаётган бўлса-да, уйланмай юрган йигит нима учундир бу хонадонда ажиб бир гул унаётганини сезмас эди. Жамшид деярли ҳар куни шу ерда бўлгани учун ҳам уни ўз синглисидай кўрарди, унга бошқача кўз билан қарашни ўйламасди. Зайнаб мана шундан тўлғоқда эди.

У бекор қолди дегунича Кумушбиби қисматини ўқирди. Китобнинг кўп саҳифалари ёд бўлиб

кетган эди.

*«Билурмикин, билмасмикин, у золим!
Кунлар, тунлар тортган оҳу зоримни!..»*

Кумушнинг тўйида қизлар айтган қўшиқдан шу байтни кўп такрорларди. Жамшид кўринмай қолса «тоблари қочдим, мени ўйлаб хаста бўлдиларми», деган хаёлга борарди. Хаёлни ўзича ҳақиқатга айлантирай деганида Жамшид кўриниб қолса, унинг сочларини битталаб юлгиси келарди. Кечалари билан тўлғониб «яхши кўришимни ўзим айтаман», деб қарор қиларди. Тонг бўзариши билан унинг бу дадиллиги уйқуга кетар эди. Жамшиднинг машинасида чиққанида эса сири ошкор этилиб шарманда бўлгандай юзлари ловуллаб, тили калимага келмай қотиб қоларди. Зайнаб фақатгина ўз дунёсида яшарди. Бу дунёга ўзгалар кириши мумкин бўлган эшик эса тақа-тақ берк эди. Бу эшикни, истаса, фақат Жамшид оча оларди. Аммо унда бундай хоҳиш учқуни сезилмади. Зайнаб ношукурлик қилмади. «Узоқдан бўлса ҳам ҳар куни кўриб турсам бас», деди. Назарида Жамшид бўлмаса унинг бу дунёда юришига ҳожат ҳам қолмас эди. Йигит киши ҳам шунчалар бепарво бўларми? Гулларнинг очилишига зор булбуллар қани? Гул ишқида ёниб куйловчи қумрилар қани? Қани Отабек? Заҳар фақат Кумушбиби жонини суғуриб олмай, Отабек юрагидаги муҳаббатни ҳам ўлдирдим экан? Шу боис бу ёруғ дунёда Отабеклар қолмадим экан?

Жамшид Отабек каби севганида эди, Зайнабимиз Кумуш каби ўлиб кетишга минг марта рози эди. Ҳа, Зайнабимиз ана шундай телба муҳаббат чўриси эди. У Жамшиднинг юрагидан аёл зотига нисбатан муҳаббат қувиб чиқарилганини, бу қалб фақат нафрат билан тепаётганини билмас эди. Чунки Жамшид ҳам ўз дунёсида яшарди. Унинг дунёсига ўзгаларнинг кируви мумкин бўлган эшик ҳам тақа-тақ берк эди. Бу эшикни Зайнаб ҳам оча олмас эди...

Зайнаб муҳаббатнинг алдамчи булутлари устида сузиб юрганида ўзининг бўлажак тўйини хаёл кўзи билан кўрарди. Йўқ, йўқ, сиз уни эрсираб қолибди, деб ўйламанг. Асти бундай эмас. Тўй деганда унинг кўз олдида тўшак келмайди. Тўй деганда у... Отабекнигина кўрарди. Хотирасига муҳрланиб қолган ёзувчи сатрлари билан кўрарди...

«...куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди...»
Отабек — шубҳасиз, жингалаксоч йигит.

«...унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириғ тутатар эди...»

Демак, исириғни холаси тутатади.

«...хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва узатиб қолур эдилар...»

Електр чироқ ўчиб қолса қандай яхши бўлар эди...

«Куёв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочгали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Киригиз, бек!»

Янга ким бўларкин? Кичик холаси дуруст. Каттаси сал қўполроқ, бемаъни гапларни ҳам айтворади.

«...Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди...»

Янгасига эшитилмас балки, аммо у эштади. Ўз юрагининг қафасдаги қушдай потирлашига ҳамоҳанг бўлади...

«...Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли қия қилиб ёпди...»

Кичик холаси мўраламайди, гап пойламайди. Унга айтиб қўяди: эшикни зич ёпиб устларидан қулфлайди...

«...Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир...»

У ҳам шундай туради. Дарров қарамайди, сирини ошкор қила қолмайди...

«...Рўмол тугиш билан машғул латиғ қўлларни чет қўл келиб сиқди.

— Жоним!»

Бу онни, бу жон олғучи биргина сўзни у неча йил кутди? Унинг азобларига неча тун гувоҳ бўлди экан? Тундан сўраб кўриш керак: муҳаббат оловида қовжираётган ундан бошқа яна битта қиз бормикин дунёда? Шунда ҳам...

«...Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди...»

...Шунда ҳам Кумушбиби сингари қўлини тортиб олади. Силтаб эмас, аста, ноз билан тортади

— унинг хаёлига бошқа гап ораламасин, кўнгли озор чекмасин. Шунда у...

«...Титраган ва қовжираган бир товuşда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди Бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди...»

...Шунда у овози титрамаса ҳам айтади бу гапни. Ахир, нимадир дейиши керак-ку?

«...Мажбурият остида, ёвқараш билан секингина душманга қаради. Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди...»

Йўқ, ёвқараш қилмайди, хумор кўзлари билан қарайди. Уялибгина қарайди. Бу қарашнинг муддати яшин умри мисол қисқа бўлади...

«...Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товuş билан сўради:

— Сиз ўшами?...»

Нима учун шундай дейди?

Зайнабимизнинг хаёлидаги тўй шу ерга келганда узилар эди. Куёвга шундай дейиш учун сабаб ахтарарди... Сабабини бешафқат ҳаётнинг ўзи топиб беришини у қайдан билсин? Хаёлидаги тўй сароб экани, исириқ тутатилмаслиги, шамлар ёқилмаслиги, ҳатто... катта холаси янга бўлиши, чимилдиққа номусли қиз эмас, юкли жувон бўлиб киришини, Отабек — жингалаксочли йигит эмаслигини ўшанда билганида ўзини ёқиб юбора қолмасмиди? Хўш, билгач-чи? Уни нима ушлаб қолди? Ўғирланган куниёқ хаёлидаги тўй барҳам топганини англаган эди-ку?..

Хаёлидаги тўй барҳам топгани тўғри, аммо Жамшидга бўлган муҳаббати сўнмаган эди. Бу муҳаббат сўниши учун аввал унинг ўзи ўлиши керак. Аввал муҳаббатни сўндириб, сўнг ўлиш унинг қўлидан келмайди. Зайнабдаги муҳаббат алангаси зўрми ё Элчиндаги қасос ўтими — ўлмасак бунга ҳам ажрим топармиз.

Ҳозир эса... Зайнаб номи чимилдиқ, аслида оврупоча қилиб яхшилаб ясатилган ётоқда, тўшакнинг бир четида омонат ўтирибди. Катта холаси «ўзингга маҳкам бўл», деб чиқиб кетган. Эшик қия очик. Кумушбибининг янгасига ўхшаб мўралаш учун атай очиб қўймади. Тасодифан шундай бўлди шекилли.

Зайнаб куёв бўлмишнинг бир вақтлар машҳур қўшиқчи эканини эшитганидан бери ўйлаб ўйига етолмайди: У Элчиннинг машҳурлигига гувоҳ эмас. Элчин қамалганида у учинчи синфда ўқир эди. Қамалганидан кейин Элчиннинг ашулалари радиодан ҳам берилмай қўйган, шуҳрати аста сўнган эди. Қолаверса, янги авлоднинг ўз оҳанги, ўз қўшиқчилари бор эди. Зайнаб отасининг мақсадини англай олмади. Чиройга баҳо берилса, Элчин Жамшидга нисбатан ўктамроқ эди. Лекин қамалда бўлган Зайнабнинг юраги унга эшикни очиб бера олмас эди. Никоҳларини рўйхатдан ўтказмоққа борганларида унга бир неча марта ўғринча қаради. Дугоналарининг ҳавасдан ёнаётганларини ҳам сизди. Аммо... хотинини сўйиб ташлаган одамни куёв қилиш отасига нима учун зарур бўлиб қолди? Нима учун онаси итоат билан кўнди?

Янга — катта холаси чиқиб кетганига ҳам анча бўлди. Куёв эса ҳаяллаяпти.

Кун бўйи қор ёғиб, осмон ҳасратини тўкиб адо қилибди — ҳаво очик. Тўлин ой жувон ҳолича эрга тегаётган қизнинг аҳволини бир кўрай деб нақ дераза тепасига суллоҳлик билан кўниб олган. Ҳовлида ҳаракат сўнмаган — хотинлар ҳамон ивирсиб юришади...

Зайнаб ўрnidан туриб дераза пардасини ёпди. Жойига қайтиб ўтирди. Зиндонга тушиб қолгандай бўлди. Гўё тўрт девор, шифт бир бўлиб унинг устига босиб кела бошлади. Нафаси

қайтиб ўрнидан турди-да, пардани салгина сурди. Ой нури хонага ўғринча кириб ожизгина ёниб турган тунчиноқ нури билан қоришиб кетди.

«Сиз ўшами?»

Бунинг айтилишига озроқ фурсат бор.

Зайнаб ётоқхонада куёвнинг ҳаяллашидан ҳайрон. Куёвнинг эса бу ерга киришга юраги дов бермайди. Уч кун аввал келиннинг сеплари олиб келинганда Элчин қайси хона ётоқ бўлишини кўрсатган эди. Арабистонда ясалган ҳашамдор каравотлар Элчин айтган хонага қўйилиб эди. Ноила билан тотли тунларни ўтказган, оқибатда эса, Ноиланинг жони узилган хонада энди у бошқа жувон билан бирга бўлолмас эди. Ресторанга жўнашаётганида ҳам хобгоҳ Элчин айтган хонада эди. Қайтса... Ноиланинг жони узилган хонага кўчирилибди.

— Ҳеч замонда даҳлиз ҳам испалний бўларканми, — деди аммаси унинг норозилигини писанд қилмай. Элчиннинг туйғулари амма учун бегона эди. Айтса, «орадан неча йил ўтди. Эркак киши сал ўзини қўлга олиши керак», деганга ўхшаш бир гап эшитарди.

Хобгоҳдан бўлак барча хоналар келин тарафидан келган хотинлар билан банд. Ҳовлида ўзининг қариндошлари изғиб юришибди. Элчин чекиб олиш баҳонасида Анвар билан дарвозахонада турибди. Аммаси икки марта келиб: «Ҳой, кирмайсанми?» деб кетди. Элчиннинг гапларида тайин йўқ. Анвар бунга сезяпти. Ўртоғининг келин олдига киргиси йўқлигини англаб турибди. Сабабини сўрамайди. «Ноила эсига тушиб кетди шекилли?» деб тахмин қилади.

«Майли, ўзини босиб олсин», деб у ҳам сигаретга сигарет улайди... Аммо тонггача шу ҳолда туриш мумкин эмас...

— Совқотдим, ошна, — деди Анвар. — Энди кир, хотинлар гап қилади.

Елчин мўмин боладай хўп, деб уй томон юрди. Остона — муқаддас чегара. Анвар чегарани босиб ўтмади, ҳовлида қолди.

Эшик очилиб куёв тўра — Отабек эмас! — кирдилар. Келин пошша — Кумушбиби эмас! — ёнини эшик томон бериб — атайин эмас! — ўтирадилар. Ким келди, деб ёнга қарамайдилар. Эшик маҳкам ёпилиб, калит буралади. Нариги хонадан жой олган хотинлар, ғафлатда қолишди десак, янглишмаймиз. Чунки қадимнинг расм-русими йўқ энди. Хотинлар нима учун куёвнинг уйига келиб, нима учун ётиб қолишаётганини ҳам билмайдилар. Ҳовлида гулхан ёқиш йўқ, келин боши узра палак тортиб ёр-ёр айтиш йўқ, исириқ тутатиш йўқ, тортишмачоқ йўқ, чимилдиқ йўқ... Келин-куёв уй бурчагига тортилган чимилдиқ ортида ўтириб тонг оттирмайдилар. Хотинлар чимилдиқни аста суриб мўраламайдилар. Кампирлар қизлик оламларини ташлаб, жувонлик очунига кириш онларини хотирлаб, чоллари билан бўлган кейинги ҳангомаларни сўзлаб куёв билан келин кўнглини қитиқламайдилар... Ҳаммаси соддагина: эшик қулфланади, хотинлар минғирлаб-минғирлаб уйқуга кетадилар. Келин ўзига пишиқ бўлса бўлди, йўқса урф бўйича эртага белгиланган воқеа шу тундаёқ амалга ошаверади, янгалар доғда қолаверадилар...

...Латиф қўлларини чет қўл келиб сиқмади. «Жоним!» деган сўз учмади. У Кумуш эмас, Зайнаб экани учун шундай бўлгандир? Балки у китобда ёзилгандай ширин лаҳзага арзимас?

...Елчин аввалига тўшак устида Ноиласини кўрди. Кўзини чирт юмиб олди. Чуқур нафас олиб туйғуларини ҳайдаб чиқармоқчи бўлди. Бунга пича эришди. Кўзини очганда тўшак устида Ноиласи йўқ эди. Тўшак устида омонат ўтирган Зайнаб — Асадбекнинг (!) қизи унга қарамасди. Элчин келинлик либосида ўтирган Зайнабга мажбурият юзасидан яқинлашиб, билагига қўл юборди. Қаттиқ сиқмади, оҳистагина ушлади.

Зайнаб сесканди. Аммо қўлларини қутқазмоққа тиришмади. Унинг билагини ушлаган қўл бегона эмас, таниш эди. Зайнаб ёвқараш билан, ялт этиб душманига қаради, (ҳа, у ёри эмас, душмани эди!) ўрнидан турди. Кумушбиби Отабек пинжиги яқин келгани каби яқинлашмади. Эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз... ўшами?!

Бу гап тилидан беихтиёр учди. Бу гап Кумушбибининг ҳаяжони билан учмади. Кумушбиби

кутилмаган бахт қуши бошига қўнган саодатли қизнинг эсанкираши билан айтган эди бу гапни, Зайнабимиз эса узоқ излаган қонхўр душманига тасодиф билан рўпара келиб қолган, бахти топталган жувоннинг эзгин овози билан айтди.

Савол жавобсиз қолди.

Отабекнинг «Мен ўша!» деган кўнгилни қувонтирувчи сўзлари учмади. Зайнабимиз «Кўзларимга ишонмайман», демади. Икки лаб ўз-ўзидан бир-бирига қовушмади... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучли қўллар қўлтиқ остига ёпишмадилар. У кўёв бўлмишнинг юзига узоқ тикилиб турмади... «Кутилмаган бир бахт!» демади, кулиб юбормади. Бу кулиш ҳовлиларгача эшитилмади...

Кўёв билан келин бир-бирларига яқинлашмаган ҳолда ўтириб, тонг оттирдилар.

Елчин, сўфи азон айтмай туриб, хобгоҳдан чиқди. Кўёв чиқиб кетиши билан шошилиб кирган янга — Зайнабнинг катта холаси жиянининг «ўзига маҳкам бўлганини» кўриб, қувонди.

ХV Б о б

1

Вино заводининг бошқони Шариф Намозов хунук хабар билан кирган котибага норози қиёфада боқди. Биргина жилмайиши билан жонини суғуриб олиши мумкин бўлган, аммо янги бошқоннинг кўнглини овлай олмасдан хуноби чиқиб юрган котиба унинг қовоқ уйганини кўриб чимирилди.

— Кираверсинми? — деди нозли оҳангда.

— Бир оз кутсин, — деди Шариф, телефон гўшагига қўл узатиб. — Министр билан гаплашишим керак.

Котиба ноз билан бурилиб чиқди. Шариф гўшакни жойига илди. «Прокуратуранинг яна нима иши бор экан менда?» деб ўйлади. Қорнида бирдан санчик туриб, кўнгли айниди. Чўнтагидан хапдори чиқариб, илиб қолган чой билан ичди.

Шу ёшгача фақат илм деб яшаётган одам, гўё пешонаси деворга урилиб кўзи очилгандай, ҳаётнинг маъноси ўзгача эканига имон келтира бошлаган эди. Бахтли бўлишимга бахтсизлик асқотади, деганларидек, Худо бу бандасининг юмук кўзларини очмоқ учун атайин қамоқ можаросига рўпара қилгандай эди. Қамоқдан-ку, бир неча кунда қутулди. Билагидаги игна излари ҳам йўқолай деди. Бироқ гиёҳвандликнинг тўридан қутулиши оғир кечди. Худди ачиган овқат еб қўйгандай кўнгли айнаиб, қорин оғриғи бошланса, тўлғоқ тутган хотин каби типирчилаб қолади. Шунақа пайтда кўнгил қамоқхонадаги йигитни қўмсайди. У кўзига фаришта бўлиб кўринади. Кела қолсаю билагини сиқиб туриб томирига эм игнасини санчса. Оғрик тўхтаса. Булутлар устида ёнбошлаб сайр қилгандай ором олса... Ўттиз минг эмас, ўттиз миллион сўм бераман деган тилхатга ҳам имзо чекишга тайёр... Уйида дастлаб шу дард хуруж қилганида ўзи ҳам, хотини ҳам қўрқди. Гиёҳвандлик тўридан чиқиб кетиш мумкинми, деган муаммо эр-хотинни ташвишга солди. Шарифни қамоқхонадан уйга олиб келган жингалаксоч йигит хапдори ташлаб кетмаганида уларнинг ҳолига маймунлар йиғлаши мумкин эди. Хапдори эм бўлиб, дард аста чекина борди.

Бошқонлик курсисига ўтирган куни, йўқланмаган меҳмондай Асадбек кириб келганида ҳам хапдорини ютиб, дард билан олишаётган эди. Шариф Асадбекнинг доврўғини эшитса ҳам, ўзини энди кўраётган эди.

Асадбек устол қиррасига кўкрагини тираб, тиришиб ўтирган бошқонга қараб турди. Дард пича чекиниб, Шариф қаддини ростлагач, «Ҳа, нима бўлди?» деб ҳам сўрамади.

— Янги амаллар қутлуғ бўлсин, — деди Шарифга қаттиқ тикилиб.

Азобнинг асоратидан ҳали тўла қутулмаган Шариф юзини буриштириб, «Раҳмат», деди. У индамай кириб келиб, безбетларча ўтириб олган бу одамни вазирлик вакили деб гумон қилди.

— Мени танитайсизми? — деди Асадбек.

— Кўзимга иссиқроқ кўриняпсиз?..

— Мен, Асадбекман! Шунақа одамни эшитганмисиз?

Беҳуш одам юзига муздек сув сепилса, кўзи мошдек очилгани каби Шариф ҳам ўзи кутмаган ҳолда, бирдан сергак тортди. «Шунақа одамни эшитганмисиз?» Шариф Асадбекни бадқовоқ, тўнг, ёвуз бир махлуқни эслатувчи одам қиёфасида тасаввур этарди. Тўғри, қараши ўткир экан. Лекин бу қарашда ҳам, юзларида ҳам ёвузлик аломати сезилмайди. Кийимлар шоҳона эмас, бармоқларда тилла узук, оғизда тилла тишлар йўқ... Шариф Асадбекнинг қарашига дош беролмай ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Устолни айланиб ўтиб у билан қўшқўллаб сўрашди. Асадбек ўтирган ўрнида жилмайди. «Жойингизга ўтиринг», деди. Шариф унга итоат этмай, устол олиб рўпарасига ўтириб «буюрсинлар, тақсирим», деган каби мўминтой кўриниш олди. «Қилич бу олимчани қайсар, дерди, мулойимгина-ку?» деб ўйлади Асадбек.

— Ишга киришиб кетдингизми? — деди Асадбек, ундан кўз узмай.

— Секин-секин бўляпти, — деди Шариф. У ҳозир қайнотаси билан биринчи марта учрашиб, хижолатда ўтирган куёвболага ўхшарди.

— Шу завод дунёга машҳур бўлиши мумкинми?

— Ҳа... — деди Шариф, — катта фойда бериши мумкин.

— Мен дунёга машҳур бўлиши мумкинми, деб сўраяпман. «Порто»ми, «Наполеон»ми, ҳеч бўлмаса «Белий аист» даражасига чиқа оладими?

— Нега чиқмасин? Биз «Порто»дан ўтиб кетишимиз аниқ. Мен янгича бир жараён асосида вино олишни таклиф қилувдим. Португалияликлар қизиқиб туришибди. Бу жараённи янада мураккаблаштириш имкониятим бор. Заводда ишлаётган одам сони учдан иккига қисқаради. Маҳсулот ҳажми уч барабар ошади, сифати етти-саккиз марта яхшиланади.

— Биз заводни сотиб оламиз.

— Биз деганингиз ким?

— Биз — иккаламиз. Яъни, сизу мен.

— Ҳазиллашманг, менинг пулим йўқ. Ундан кейин бу давлатнинг заводи.

— Давлат сотади заводни. Ўтириб қоладиган ҳамма заводларни бугун бўлмаса эртага албатта сотади.

— Бу завод... ўтириб қолмаган. Катта фойда олади.

— Ҳозирги шароитда миллиардер завод ҳам хароб бўлиб кетиши мумкин.

— Йўқ, бу мумкин эмас.

— Мумкин.

— Бу менинг қўлимдан келмайди.

— Сизнинг қўлингиздан аралашмаслик келар?

Шариф тушунди. Демак, Асадбекнинг режаси икки босқичдан иборат: биринчисида бошқон четда туради. Ундан кўра чапдастроқ одамлар заводни чўктиришади. «Норентабел» деган рўйхатга киритилади. Иккинчи босқичда Шариф майдонга чиқади. Янги усули билан заводни «кўтаради».

— Фойданинг тўртдан бири сизники, — Асадбек шундай деб ўрнидан туриб, қўл узатди. Шариф беихтиёр қўл берди. Асадбек хайрлашиш учун қўл олишдими ё шартни тасдиқлатдими — Шариф англай олмасдан қолди.

Орадан неча кун ўтса ҳам Асадбекнинг гапларини ўйлайди. Мағзини чақмоқчи бўлади. Ҳозир завод тўрт миллион сўм соф даромад олади. Тўртдан бири — демак, миллион! Янги усулга ўтилса бу яна кўпаяди. Хориждан доллар ҳам оқиб келади. Нима, у миллионер бўладими? Бунга бир ишониб — кўнгли яйраб кетади. Бир ишонмай, кўнглига ғулғула оралайди.

Прокуратурадан Зоҳиднинг келгани ҳақидаги хабар вужудида мудраётган ўша ғулғулани уйғотди. Гарчи Зоҳид ёмонлик қилмаган бўлса-да, Шарифда унга нисбатан нафрат зоҳир эди.

У, шубҳасизки, Зоҳиднинг юрагида қандай дард борлигини билмасди. Шариф учун милиса ҳам, прокурор, терговчи ҳам бир — суриштириб ўтирмай қамайдиган одамлар. Шариф энди иш бошлаган дамда, рўпарасидаги қоронғиликлар чекиниб, узоқдаги тилла чўққилар кўриниб, ўша томон талпиниб яшаётган пайтда касби қамашу хўрлаш бўлмиш бу одамни кўришни истамас эди. Аммо прокуратурадан келган одам унинг истаги билан ҳисоблашмайди — шуниси чатоқ. Шариф ўзи билан пича олишиб ўтиргач, котибасини чақириб, «кираверсин», деди.

Уларнинг сўнгги учрашуви қамоқхонада бўлган эди. Унда Зоҳид ўрнидан силжимайдиган тахта устол ортида ўтирарди. Шариф хонага қўлларини орқасига қилиб, ўлимини бўйнига олган одамдай қаддини эгиб кирган эди. Ҳозир эса... кенг хонада, устига тўртта телефон қўйилган катта устол ортида Шариф ўтирибди...

Эшикдан Зоҳид кириб келди. Орқасида соқчи эмас, котиба кўриниб, Зоҳид ичкарига қадам қўйиши билан эшикни ёпиб олди. Зоҳиднинг қўллари орқасида эмасди. Қадди ҳам эгилмаган, юриши дадил эди. У «кутиб турсин», деган гапни эшитганидаёқ бошқоннинг учрашувга ҳуши йўқлигини сезганди. Ичкари кириб, Шарифнинг қимирламай ўтирганини кўргач, бир ғашланди. Аммо одоб юзасидан салом берди. Шариф бош ирғаб алик олди. Қўли билан рўпарасидаги стулни кўрсатиб, «ўтиринг», деган ишорани қилди. Унинг душманни кутиб олгандай қаршилаши Зоҳид учун кутилмаган ҳол эди.

— Эшитаман, — деди Шариф, Зоҳидга қарашга ботинмай. У терговчини хушламай қарши олгани билан саросимадан ҳали қутулмаган эди. Шу сабабли ҳам унга тик қарай олмади. Зоҳид эса унга тикилиб турди. «Мен ҳали шунга ачинувдимми? Шунинг бегуноҳлигини исботламоқчи эдимми? Қамоқда чириб кетадиган тўнка экан-ку?» деб ўйлади.

Зоҳид Жалолшилимшиқнинг иши билан банд бўлса-да, Шариф Намозов тақдири, винзавод атрофидаги ҳангомаларни ўрганишдан бутунлай воз кечмаган эди. У ҳали Жалолшилимшиқ Асадбекнинг яқинларидан бири бўлганини билмайди. Билганда эди, «Асадбек лозим бўлган маҳалда сизни ҳам шу йигитдай ўлдиртириб юборади», деб айтармиди... Зоҳиднинг бу даргоҳга келишидан мақсади дастлабки иш бўйича ҳақиқат тагига етиш. Нима учундир «Шариф Намозов менга кўмак беради», деб ўйлабди. Одамнинг бунчалик тез ўзгариши мумкинлигини ҳисобга олмабди.

— Эшитаман, — деди Шариф бу сафар баландроқ овозда.

— Бир табриклар қўяй деб кирдим. Шу кўчага йўлим тушиб қолувди.

— Раҳмат.

— Тўйда кўринмадингизми?

— Қайси тўйда?

— Асадбек қизини узатди-ку, сизни айтмадимми?

— Сафарда эдим.

— Аттанг... Зўр тўй сизга насиб этмабди-да, а? Ишлар қийин эмасми?

— Шуни сўрагани келдингизми, бошқа гапингиз йўқми?

— Бошқа гапми?.. Бор. Қилич Сулаймонов билан ораларингизда нима гап ўтган эди?

— Ҳеч қанақа гап ўтмаган.

— Унда нима учун сизга тўхмат қилди. Озмунча пулга куймади, бояқиш. Сизнинг қамалишингиз унга нима учун зарур бўлиб қолганди?

— Сулаймоновнинг ишини сиз олиб боряпсизми?

Зоҳид саволдан кутилган мақсадни англади:

— Мен Намозовнинг ишини олиб боряпман, — деди дона-дона қилиб.

— Намозовнинг иши ёпилган, — деди Шариф тўнг оҳангда.

— Ҳозирча расман шундай. Сиз кўча чангитиб юрган киссавур бола эмассиз. Олимсиз. Қонунни яхши биласиз. Ҳар қандай иш қайта қўзғотилиши мумкин, — деди Зоҳид, ҳар бир сўзга алоҳида-алоҳида урғу бериб.

— Ўша қайта қўзғотилганда гаплашамиз.

— Яхши ният, ярим мол, ҳарҳолда гаплашарканмиз-ку, — Зоҳид шундай деб ўрнидан турди. — Қамоқхонада сиз менда бошқача таассурот қолдирган эдингиз. Сизни олим одам, илмдан бошқа нарсани тан олмайдиган ҳақиқатпарвар киши, деб ўйлаган эканман. Бу дунёда чин ҳақиқатпарвар одам анқонинг уруғи экан, шекилли?

— Ҳақиқатдан ҳамма гапирганида ҳам сиз гапирманг энди! — деди Шариф ўрнидан туриб. У Зоҳидни кузатиш учун ўрнидан қўзғалдимми ё жаҳли чиқиб туриб кетдимми, ўзи ҳам билмади. Бурилиб кетмоқчи бўлган Зоҳид ажабланиб, унга қаради:

— Нимага? Мен ҳақиқатга мос келмайдиган бирон иш қилдимми ё сўз айтдимми?

— Бегуноҳ одамни муттаҳамларнинг ичига тиқиб қўйиш — ҳақиқатми?

— Афсуски, лақмалик учун қамаш мумкин эмас. Ўшанда сизни лақмалигингиз учун тиқиб қўйиш керак эди. Молдай ичиб, билакка қора доридан урдириб, уйда нима аҳвол, билмайсиз. Яхши ҳамки уйингизга қора дори ташлашибди. Хотинингизни сўйиб, пичоқ дастасини қўлингизга ушлатиб қўйишса нима қилардингиз?

Зоҳиднинг гапи Шарифни титратиб юборди.

— Гапирманг! — деди у жонҳолатда.

— Шошилманг, бу ҳам бўлиб қолар... сиздақа одамларни йўқ қилиш чўт эканми? Фақат касрингиз бошқаларга уради. — Зоҳид шундай деб эшик томон юрди.

— Тўхтанг, сиз нимага шама қиляпсиз?

— Ҳеч нимага. Ўзимча ўйлаяпман. Бошингизга бахт қуши қўнган экан, оёғидан маҳкам ушланг. Жар тепасига бориб қолганингизда аттанг, деманг. Сиз ўйнаётган ўйиннинг қонун-қоидаларини мен билмайман. Ҳарҳолда бу илм одами ўйнайдиган ўйин бўлмаса керак. Илмдан чекинган икки одам серҳашам бир хонада худди дарёнинг икки қирғоғида тургандай гаплашишарди. Ажабланарлиси шундаки, уларнинг бири ҳақиқат истаб илмдан узоқлашди, иккинчиси ҳақиқат етказган жабрлардан безиб, илмдан юз ўгирди. Қамоқхонадаги учрашувда улар руҳан бир-бирларига яқин эдилар. Энди улар орасида олов дарёси бор. Уни кечиб ўтиш мумкинми? Улар яна тўқнашадиларми — Худо билади.

Зоҳид чиқиб кетди. Илмоқли гаплари билан Шарифнинг юрагини тирнаб кетди. Ҳақиқат деб жабр чекканлари тўғри. Аммо бу жабрнинг роҳати ҳам бор эди, тан олиш керак. Ҳақиқатдан чекинмаган одамнинг руҳи эркин бўлади. Дард чекса-да, тиз чўкмагани учун руҳи яйрайди. Ана шу роҳатдан ўзи ўз хоҳиши билан воз кечди. Аммо руҳи унинг бу қарори билан келиша олмайди. Зиндонда азоб чекаётган банди каби нола қилаверди. Ҳозир Зоҳид чиқиб кетгач, бу нола яна бошланди. Шариф ўрнига ўтириб, тирсакларини столга тираб, бошини чангаллади. Эшикни қия очган котиба унга ажабланиб қараб турди-да, енгил йўталгандай бўлди. Шариф бошини кўтариб унга қаради.

— Телефонга қаранг, — деди котиба.

Шариф телефон гўшагини қулоғига тутиши билан Асадбекнинг овозини эшитди:

— Тинчликми?

— Тинчлик.

— Терговчи бола нимага келибди?

— Шундай ўзи...

— Чайналманг.

— Сулаймонов билан ораларингда нима гап ўтган эди, дейди.

— Қўрқиб кетдингизми? Қўрқманг. Бу бола бир ўлимтик чивин. Чақиб ўлдирмайди. Фақат ғинғиллаб ғашингизни келтиради. Пуф десак, чиққан жойига кириб кетади. Омон бўлинг. Асадбек гапни қисқа қилди.

«Дарров каёқдан била қолди, — деб ўйлади Шариф, — ҳаммаёққа айғоқчи қўйиб ташлаган шекилли?»

Шариф, Зоҳид айтгандай, гўл бўлмаганда, Қилич Сулаймоновнинг котибаси нега алмаштирилди, деб ўйлаб қўярди. Агар бирон марта бўлсин шаҳар марказидаги уч қаватли уй

ертўласидаги видеобарга кирганда эди, котибанинг қаердан келиб қолганини фаҳм этарди. Котиба кириб яқингинада видеобарда кўпнинг жонини олган нозли жилмайиши билан янги хўжайинига яқинлашди.

— Чой дамлаб берайми, Шарифжон ака!

Шарифнинг димоғига ёқимли атир иси урилиб, кўнгли равшанлашди.

— Майли, жуда аччиқ бўлмасин, — деди котибага бир қараб олиб.

Котиба устолнинг нариги четидаги чойнакни олиш учун орқадан айланиб ўтмай, Шарифнинг олдидан қўл узатиб эгилди. Шарифнинг димоғига атир иси гупириб урилди. Кўзи котибанинг сийнабанд тақилмаган кўкраклари орасидаги ариқчага тушиб, кўнгли ғалати бўлиб кетди. Котиба ҳеч нарсани сезмагандай қадини ростлаб, унга бир ишвали жилмайди.

2

Бировга ёмонлик қилмайдиган одамни «яхши одам» дейишади. Ўзгаларга яхшилик қилмовчини-чи? Бошқаларга яхшилик қилмайдиган одамнинг ёмонлик истовчидан фарқи борми?

Винзаводдан узоқлашаётган Зоҳид шу саволга жавоб истар эди. Устози Ҳабиб Сатторович илмга рағбати бор, иқтидорли олимга жонини ҳам беришга тайёр. Ўзининг ишини четга суриб, бошқага ёрдам қўлини чўзади. Бу яхшиликми — яхшилик. Лекин кўчада биров очдан шишиб ўляпти, десангиз, ёрдам бериш учун чиқмайди. Ўша ўлаётган одам олим десангизгина чиқиши мумкин. Бу-чи, бу ҳам яхшиликми ё аблаҳликми? Шариф Намозов ҳам шу тоифаданми? Хўш, Зоҳид нима қилиши керак? Бу олим очдан эмас, тўқликдан шишиб ўлишни маъқул кўрибди. Унга ёрдам берсинми? Яшашга ўзида рағбат бўлмаган одамни ўлимдан қутқариб бўларканми? Олим одам қандай қилиб илмни мансабга алмаштириши мумкин? Аввал мансабга етишиб, сўнг олим деган унвонга эришганлар сон мингта. Бу одам эса... Тўғри, бошқон бўлатуриб ҳам илмий ишини давом эттирар. Лекин ҳозирги ҳолда илм яхшиликка эмас, жиғилдонга хизмат қилиши аниқ бўлиб турибди. «Танлаган касбининг ўзи майда эди, — деган қарорга келди Зоҳид. — Мусаллас ишлашнинг янги усули. Кимга керак бу усул. Янгича мусаллас жамиятни яхшилашга, тозалашга хизмат қиладими? Узумни олдинг, сиқиб шарбатини чиқардинг, идишнинг оғзини маҳкамлаб, қоронғи жойга қўйдинг. Шунга ҳам илм керакми? Одамларни алжитиш, миясини суюлтиришни ҳам «илмий асосда йўлга қўйиш керакми?» Шунини олим дедимми? Шунга ачиндимми? Э, аҳмоқ, Ҳамдам аканинг гапларига киришим керак эди. Ҳамдам акага ўхшаб бу одамнинг қорнига бир тепмайманми, жони оғриб турганида жинойтини бўйнига қўйиб, қоғозга имзо чекдириб олмайманми...»

Зоҳид йўлга оқ пояндоздай тўшалган қорни ғичирлатиб босиб пича юргач, пишқириб тўхтаган автобусга чиқди.

Ўзи ишлаган хонага кирганида Ҳамдам Толипов дераза тоқчасига ўтириб олиб сигарет тутатарди. Хона тутунга тўлиб кетган, демак, Ҳамдам анчадан бери шу ерда, балки кимнидир сўроқ қилгандир. Балки кимдир яқингинада тепки еб чиқиб кетгандир...

— Ҳа, одил прокурор, ишлар қалай? — деди Ҳамдам ўтирган ерида қўл узатиб. — Ҳақиқат ўрнатиб бўлдингми?

— Ўрнатяпман, — деди Зоҳид, жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Ўрнатавер. Бизам би-ир яйраб яшайлик.

— Кайфият йўқми? Нима бўлди?

— Кайфият жойида. Бу дунёда ҳаромилар бор экан, кайфият жойида бўлади. Сен ҳақиқатни ўрнатганингдан кейин ишсиз сиқилиб, кайфиятим бузилади,— Ҳамдам шундай деб чўнтагидан дафтарча чиқарди. — Ёзиб ол: Шерқўзиев. Таксопаркда йигирма икки йилдан бери ишлайди. Комиловни аэропортда охириги марта шу одам кўрган. Комилов иккита кавказлик йигит билан савдони пиштаётганда ёнида бўлган. Комилов уларни нақд икки юзга тушириб, соат тўртларда Чимкентга қараб жўнаган.

- Чимкентга? Унда Чиноз йўлига қандай бориб қолган? Балки Шерқўзиёв янглишгандир?
- Чимкентгалигини аниқ билади. Йўлда кавказликлар адашибмиз, бизга Чиноз керак экан, дейиши мумкинмасми? У лақма эса бундан хурсанд бўлади. Ҳарҳолда Чиноз яқинроқда. Балки яна беш-ўн сўм қўшишни талаб қилгандир, улар кўнишгандир.
- Шерқўзиёв уни танир эканми?
- Ўша куни танишибди. Қараса, машина ўзи ишлайдиган таксопаркники, «Ошна, қачон келдингиз?» деб сўрабди. «Яқинда келдим», дебди. «Мошин янги-ку, қандай ундирдингиз? Биз уч йилдан бери кутавериб сарғайиб кетдик», дебди. Комилов «сарғаймаслик учун тузукроқ узатиш керак эди», дебди. Шерқўзиёв шунга ҳайрон. Хўжайинларга берадиганини бериб қўйган экан. Машина биқинига «ижара пудрати», деб ёзилган экан. Таксопарк хўжайинлари эса бундай эмас, деб туришибди.
- Ўғирланганми?
- Янги машина ўғирланса, улар жим ўтиришармиди? Бу ерда тўдаларнинг қўли борлиги сезилиб турибди. Асадбекми, Ҳосилбойваччами, Марканянми?.. Ким олган машинани? Комилов кимнинг хизматкори? Ҳа, Шерқўзиёвнинг гапига қараганда Комилов Сибирдаги жононларнинг қилиқларини таърифлаб берган экан. У Сибирда нима қилган? Гастролга борганми? Гап кавласанг, савол қайнаб чиқаверади. Сен унга жавоб топа олмасанг керак.
- Шу даражада ношудманми?
- Ҳамдам дераза токчасидаги «шоҳсупаси»дан тушиб, Зоҳидни елкасига енгил мушт уриб қўйди.
- Гап сенинг ношудлигингда эмас. Бу чигални ҳатто улуғлар улуғи Ҳамдам Толипов ҳам еча олмайди,— у шундай деб кулиб қўйди. — Кўнглим сезиб турибди, бу тўданинг иши. Тўғри, ёғочнинг учта эмас, иккита учи бўлади. Бир ёғини боссанг, иккинчи томони келиб пешонангга урилади. Ё яқин кунлар ичи тўдаларнинг ўзи кераксиз бир одамни қотил қилиб кўрсатиб, сенга рўпара қилади, ё «очилмаган ишлар» рўйхати биттага кўпайиб, сен хўжайиннинг олдида ношуд ходим сифатида қаддингни кери-иб турасан.
- Ҳамдам гапини ҳазилга бурмоқчи эди, эплотмади. Табиатан кескинроқ одамнинг кайфияти бузилиб турган пайтда ҳазил қилиши туянинг балет рақсига тушишидай бўлар экан.
- Ҳамдамнинг бунақа ҳазиллари Зоҳидга янгилик эмас. Ҳамдам ўз ёғига ўзи қовурилиб турган пайтда олдиндан келган одамни тишлайди, орқадан келганни тепади, аямайди. Фақат марҳамат қилсагина ҳозиргидай ҳазиллашиб қўяди.
- Ўхшатмасдан учратмас, деганларидай Зоҳиднинг кайфияти ҳам ўзингизга маълум. Шариф Намозовнинг гаплари, қилиғидан тамом гангиган Зоҳидга Ҳамдамнинг ҳазили малол келди.
- Тўда, тўда, дейсиз нуқул. Шунчалик жонингизни олиб қўйганми улар? Ким ўзи улар — одамми ё девми?
- Ҳамдам рўпарасидаги жиззаки йигитни энди кўраётгандай қаттиқ тикилди.
- Уларнинг кимлигини билмайсанми? Улар одам ҳам, дев ҳам эмас. Улар аждарҳо. Юз бошли аждарҳо. Аммо танаси, қорни битта. Улар қувватни қаердан олади, биласанми? — Ҳамдам кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтади. — Аждарҳонинг жони сақланадиган қутича ўша ерда. Тўдаларга фақат ўшалар бас кела олади. Сен аждарҳонинг бошларини нима билан узмоқчисан, қуруқ гап биланми? Ё «бу дунёда адолат деган гаплар ҳам бо-ор», деб аждарҳонинг қулоғига азон айтасанми? Ўшалар, — Ҳамдам бармоғини яна юқорига нуқди, — қўлингга ўткир қилич ҳам бериши мумкин. Сен бориб аждарҳонинг битта бошини узасан. Сенга раҳмат айтишади. Газитда суратингни чиқаришади. Юзта бошдан тўқсон тўққизта қоладими шунда? Бекорларни айтибсан. Сен узиб ташлаган бош ўрнига дарров бошқасини қўйишади.
- Фалсафадан дарс беришга арзийдиган домла бўлиб қолибсиз, — деди Зоҳид, пичинг билан.
- Ўғриваччаларни қувлаб юрган одамнинг фалсафаси ҳам шунақа майда бўлади. Сенга ачинганимдан би-ир гапириб қўяман-да. У ерда косанг оқармайди. Фақир киши панада бўлгани маъқул-да. Адолат қилишингга улар йўл беришмайди. Фирром ишларга эса сенинг виждонинг йўл қўймайди. Икки ўт орасида қовурилиб юраверасан. Мана, олдинги ишинг нима бўлди?

Овсарга ўхшаб оғзингни очиб қолавердинг.

— Энди оширвордингиз, ака. Гап деб гапираверар экансиз-да. Оғзимни очиб қолганим йўқ. Илоннинг думини кўриб турибман.

— Зўрсан-ку! — Ҳамдам қойил қолган одамдай кўзларини катта-катта очиб, Зоҳидга қаради.

— Масхара қилманг. Сизга тўғриси айтяпман.

— Илоннинг думини кўриб нима қиласан? — Ҳамдам энди ошкора пичинг билан гап бошлади.

— Илон қавагига кириб кетиши мумкин. Сиз қавак оғзида пойлаб ўтираверасиз, илон эса дўннинг нариги томонидаги қавакдан чиқиб ишини қилаверади. Қочмасин, деб думини боссангиз, нима бўлишини биласиз-а? Ҳа, чақади!

Зоҳид бу гапларни тоқат билан эшитди. Ҳамдам ҳаяжонини бир оз босиб олгач, винзаводга кирганини айтди.

— Ана, кўрдингми! Бу маразга раҳминг келувди. Шунини деб Асадбек билан олишмоқчи эдинг. Шунини деб ўлиб кетсанг, аммо жуда хафа бўлардим. — Ҳамдам устол устидаги қора дафтарчани олиб варақлади. Керакли саҳифани очгач, телефон гўшагини кўтариб, рақам терди. — Алло, винзаводми, синглим, менга директор ўртоқ Намозов кераклар. Полковник Мусахўжаевман. Мажлис тугашини кутишга вақтим йўқ. — Ҳамдам «ҳозир боплайман», дегандай Зоҳидга кўз қисиб қўйди. — Ўртоқ, Намозов, салом. Полковник Мусахўжаевман. Турмадан бешта жиноятчи қочганини эшитдингизми? Газит ўқийсизми ўзи, ҳаммаёқда шов-шув-ку? Нега алоқаси бўлмасин, сизга ҳам алоқаси бор учун телефон қиляпман. Кеча кечаси турмани кавлаб бешта хавфли жиноятчи қочган. Улар орасида Қилич Сулаймонов ҳам бор. Танийсиз-а уни? Хуллас, у кимдандир ўч олишини айтган экан. Кимларни назарда тутганини билмаймиз. Лекин ҳар эҳтимолга қарши сизни огоҳлантириб қўямиз. Агар уни кўриб қолсангиз, дарров бизга хабар қилинг. Хўп, хайр.

Ҳамдам гўшакни жойига қўйиб, жилмайди.

— Довдир. «Албатта қўнғироқ қиламан», дейди. Кимга, қандай телефон қилади, овсар. Душман уясига ғулғула солиб қўйдим. Ҳозир қўнғироқлар бошланади. Милисага, прокуратурага, турмага... Тасаввур қиляпсанми? Оёғи куйган товукдай бўлишади. Шунини би-ир томоша қилсанг, хумордан чиқсанг.

— Бекор қилдингиз, фойдаси борми?

— Фойдаси бор. Ҳеч бўлмаса кўнғил, — Ҳамдам кўкрагига енгил муштлиди, — таскин топади. Бу итдан тарқалганларни гирибонидан ушлаб ўтқизиш қўлимиздан келмаганидан кейин инига бир марта чўп суқиб қўйсак ёмонми? Ҳадеб биз куйиб-ёниб юраверамизми? Улар ҳам бир куйсин.

— Барибир бекорчи иш бу.

— Вей, менга қара, прокурор. Сен ишингни ўзгартир. Сен женсоветга раис бўлиб бор. Сенинг жойинг ўша ерда, ҳа!

XVI 6 0 6

1

Асадбек тўйдан кейин бир оз ҳаловат топарман, деб ўйлаган эди. Қиз узатган одамда ҳаловат бўлмаслигини у қаёқдан ҳам билсин! Қиз куёвниқига кетар олдидан отаси ҳузурига бош эгиб келуви, отанинг эса дуо қилуви расм эди. Зайнабни шу расмга биноан бошлаб келдилар, аммо ўз ҳовлисида эмас, ресторан остонасида, маст-аласт нигоҳлар гувоҳлигида дуо қилмоғи лозим бўлди. У кўп яхши ниятларни дилига тугиб қўйган эди. Қизининг мўъминлик билан бош эгиб келаётганини кўрганидаёқ хуши учди, томоғига бир нима тиқилди. У онасининг ўлимидан сўнг кўзига ёш олмаган эди. Ҳозир йиғлагиси келди. Қизи бир қадам берида тўхтади. Асадбек отасини қучоқлаб йиғлаган қизларни кўрган, ўз қизининг ҳам шундай қилишини кутиб эди.

Бахтига бундай бўлмади. Асадбек аввалига «нима учун тўхтаб қолди?» деб ажабланди. Кейин «яхши бўлди, йиғласа мен ҳам ўзимни тутиб туролмас эдим» деди-да, фотиҳага қўл очди. Ҳаяжон ўйлаб қўйган гапларини тўзитади юборган эди. Ўйлашга, гап топишга фурсат йўқ — юзлаб қўллар дуога очилиб, юзлаб кўзлар унга тикилган, «Бахтли бўлгин, қизим», дейишдан ўзга сўз тополмади. Қизига яқинлашиб, пешонасидан ўпди.

Қизи Асадбек юрагининг бир парчасини юлиб олиб кетди.

Шундан бери хаёли қизиди. Эшик тиқ этса хавотир билан қарайди. Телефон жирингласа ҳам юраги бир тўлқин уради. Назарида қизи шармандалик юкини ортмоқлаб, кўзёшини тўкиб, фарёд уриб кириб келаётгандай туюлаверади.

Аъёнлари уч-тўрт кун дам олинг, дейишганида кўнган эди. Биринчи кунийёқ уйда қолиш дам эмас, азоб эканини ҳис қилиб шаҳар марказидаги қароргоҳига жўнаворди. Бугун ҳам эрталабдан сароймонанд хонасида аъёнларини кутмоқда эди.

Чувринди Самарқандга ширинсув корхонасини ишга туширишга, Кесакполвон эса Марғилондаги музқаймоқ корхонасининг нима сабабдан тўхтаб қолганини аниқлаш мақсадида кетишган эди.

Асадбек хонасига кириши билан ҳисобчини чақирди. Видеобарнинг ўнг томонидаги хона ҳисобчиники. Япон анжомлари билан иш юритувчи ҳисобчи Асадбекни қизиқтирган ҳар қандай маълумотни бир лаҳзада етказди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Вилоятларга тариқдай сочилган, кўриниши назарга тушмас даражада кичик, аммо фойдаси катта корхоналаридан хазинага пул аввалгидай оқиб турибди. Асадбек винзавод масаласини ҳал қилиб олгач, бу хўжаликни тенг иккига бўлиб, аъёнларга беришни ният қилган. Аъёнлар буни билишади. Шу сабабли корхоналардан ҳамиша бохабар бўлиб туришади.

Асадбек ҳисобчининг ахборотидан кўнгли тўлиб ўтирганида телефон жиринглади. Қўшни хонадаги қизлардан бири ёқимли овози билан гапириб, винзавод директори йўқлаётганини билдирди. Асадбек мовий телефон гўшагини кўтарди. Икки соатча илгари винзаводдаги одамлар прокурор келганини билдиришган, Асадбек, «Қўрқманг, биз ҳаммасидан хабардормиз», деган мазмунда кўнглига далда берган эди. «Бунга яна нима жин тегди», деган хаёлда гўшакни қулоғига тутди. Шарифнинг хавотирга тушганини овози ошкор қилиб турарди.

У Қилич Сулаймоновнинг қамоқдан қочганини айтгач, Асадбек:

— Бўлиши мумкин эмас! — деди кескин. — Ким телефон қилди?

— Полковник Мусахўжаев деган одам.

— Қаердан?

— Милисадан бўлса керак.

— Нима кўп, милисанинг идораси кўп. Нима кўп полковник кўп.

— Тўғри... лекин Мусахўжаев биттадир?

«Яна ақл ўргатади-я», деб ғижинди Асадбек.

— Ваҳима қилаверманг. Қилич Сулаймоновдан ўнта бўлса ҳам қўрқманг.

Асадбек иғвонинг исини туйган бўлса ҳам, керакли бир жойга кўнғироқ қилиб, аниқлаб беришни топширди.

«Қиличнинг қочиши ҳечам мумкинмас. Хоҳласа шундай ҳам чиқиб келади. Ё Ҳосил аралашдимми? Қочганлар унинг одамлари бўлса, балки шу гап ҳам тўғри чиқар. Бу бойваччанинг қимирлаши яхши бўлмаяпти. Қилични ўтқазиб қўйиб бекор қилдимми?..»

Чорак соатга қолмай ҳаммаси аён бўлди. Қамоқдан беш киши қочгани тўғри, лекин Қилич Сулаймонов жойида эди. Полковник Мусахўжаев деган одам эса йўқ. Демак, иғво! Кимга керак бу иғво? Мақсад Шарифни қўрқитиб қўя қолишми? Ё Асадбек салтанатига тош отиб, ғашига тегишми? Ким бўлса ҳам нозик жойидан олган. Бегонанинг иши эмас бу. Асадбек бир тўхтама келишга улгурмай Ҳосилбойвачча кўнғироқ қилди.

— Акахон, тўйнинг чарчоқлари чиқай дедими? Аммо оламжаҳон зўр тўй қилдингиз-да! Ҳорманг, деб супрақоқдига боришга вақт бўлмади. Тўйингизнинг эртасига Фарғонага жўнаб қолдим.

Бугун қайтдим у оқохонни бир йўқлаб қўяй, дедим.

— Тинчликми? — деди Асадбек.

— Ғалвали ишлар бор. Кўришганда айтаман.

— «Камаз»га кетганлардан дарак борми? Қўлидан иш келадиган болалармиди ўзи?

— Бу ёғига хотиржам бўлинг, оқохон. Ўнта «Камаз» сизники. Шу ҳафта ичи етказиб келишмаса, башарамга туфланг.

— Сиздай уқохонларга ишонмасак, кимга ишонамиз, шунчаки сўраб қўйдим-да.

— Аммо, тўйингиз жаннатнинг тўйидек бўлди-да! Биз ҳам шундай тўйларга етайлик, деб ният қилдик. Энди кичкинагина бир маслаҳатли иш бор. Куёвингизга бир хизматча чиқиб турибди. Бир қадрдонимиз тўй...

— Ҳосилбой, жигарим, бунақа гапларни ўзига айтинг... Мен «амма-холаси ҳаводор», деб ўтирадиган дастурхончи эмасман, шекилли?

— Узр, оқохон, аввал олдингиздан ўтай девдимда...

Ҳосилбойвачча узр айта-айта хайрлашди. Асадбек гўшакни жойига қўйиб, сўкинди. «Ҳайвон-е, — деди у, — энди калака қилишни бошладими? Нима демоқчи? Отарчига қиз бериб, унинг гумаштасига айландинг, демоқчими?.. Мақсад нима? Элчинни тўйга айтишми? Ундан машхурроқ отарчилар турганда-я? Ҳа, тулки! Элчинни тўйга олиб бориб, калака қилади. «Кўриб қўйларинг, Асадбекнинг куёви керак бўлса оёғимни ўпади», дейдими? Нима учун қўнғироқ қилди ўзи? Мақсад шуни сўрашмиди ё ҳолимдан хабар олмоқчимиди? Шарифга шунинг одамлари телефон қилмаганми? Бу ғалва кимга керак?»

Асадбек шу тўхтама келди. Катта урушларнинг майда қитмирликлардан бошланиши унга маълум. Ҳосилбойваччанинг ягона ҳоким бўлишга тиришиши ҳам унга сир эмас. У тулки урушни ўзи бошламайди. Биринчи бўлиб қўл кўтаришга Асадбекни мажбур қилади. «Қани, ғимирлайвер-чи...» Асадбек шундай деб ғижиниб, ўтирган ерида Бўтқани чақирди.

— Жамшид шу ердами, айт, отарчини... Элчин акангни топиб келсин.

— Хўп бўлади, Бек ака, оқохон келгандилар, — Бўтқа шундай деб хушxabар етказгандай жилмайди.

— Қайси «оқохон»?

— Жалил акамиз-да.

— Ўзимми?

— Кўчада иккита чол турибди, бирга келишди.

— Қани, чақир-чи.

Жалил бир оз кутиб қолганми, тумтайганроқ кўринишда кириб келди. Асадбек уни ўрнидан туриб қаршилади.

— Киравермай, ўтирдингми? — деди Асадбек. — Бунақа одатинг йўғиди-ку?

— Ҳурматинг бор, ошнам. Биз бир бекорчи одам бўлсак, — у шундай деб қўлтиғига қистириб олган эски газитга ўроғлик нарсани узатди. — Тўйга келолмадим. Яхши ўтказиб олдингми?

Асадбек кулимсираб газитни оча бошлади. Жалил нима келтирганини у биларди. Билса ҳам дўстининг кўнгли учун очишга мажбур эди. Очмаса Жалил бобиллаб бериши тайин. Эски газитга эски калиш ўралган эди. Бу ўша эски фалсафа — судраб юрган чорифингни унутма.

— Тўйга келмаганингга гина қилиб ўтирувдим, тинчликми ўзи, нимага келмадинг?

— Сен мени тўйга айтдингми? — Жалил овозини бир парда кўтарди.

— Биринчи бўлиб сенга хабар бердирганман.

— Катта бўлсанг ўзингга, бу биринчидан, бойвачча бўлсанг ҳам ўзингга, бу иккинчидан, хўпми! Лайчаларингни юбориб тўйга айттирдингми? Ўзингнинг оёғинг етмадими?

— Энди ошна, тўйчилик, шошиб қоларкансан.

— Ўзингга ўхшаган бойваччаларни айтишга шошмагандирсан?

— Хўп, тавба қилдим, мен аҳмоқман, — Асадбек ҳам овозини кўтарди, — ўзим бормабман.

Ошна деган эшитса келаверади. Оғайнисининг ёнида далда бўлиб, қўл қовуштириб туради.

— Ҳа, бўпти, кўрққан олдин мушт кўтарар, деб жириллайверма. Нимага келдинг, деб сўрамайсан-ми?

— Бир ғалвани бошлаб келгансан-да, кўчадаги чоллар ким?

— Соли ота билан Жўра чўлоқ.

— Жўра чўлоғинг ким?

— Яқинда келган. Собир қозоқнинг уйини сотиб олган. Танимасанг керак уни.

— Нима ишлари бор экан?

— Мен айтайми, ўзларидан эшитасанми?

— Чақир.

Асадбек Жалилнинг изидан чиқиб, оқсоқолларни видеобарда кутиб олди-да, тўрт кишига мўлжалланган устолга бошлади. Бўтқа буйруқни кутмаёк, дастурхон беади. Қариялар ертўла ҳам шунақа ажойибхонага айлантирилиши мумкин экан, деб ҳайратланиб ўтиришди. Бир пиёладан чой ичилгач, Соли ота деганлари оҳиста сўз бошлади:

— Энди ўғлим, биз отанг раҳматли билан вақтида ошначилик қилганмиз. Тўғри одам эди. Бировнинг кўнглини оғритмасди.

— Жойи жаннатда бўлсин, — деб гап қистирди Жўра чўлоқ деганлари. Соли ота «гап қўшмай туринг», дегандай унга қараб олди.

— Гап шуки, ўғлим, сиздан ҳам розимиз. Маҳаллага хизматлар қилиб бердингиз.

Хизматларингизни унутмаймиз. Аммо бир ишингиздан норозимиз, шуни айтгани келдик.

— Кўпчилик норози, яхши иш қилмабсиз, — деди Жўра чўлоқ.

Асадбек ажабланиб, Жалилга қаради. У «ҳозир ўзинг эшитасан», дегандай им қоқди.

— Ўғлим, биласиз, маҳалламиз эски, тўкиламан, деб турибди. Битта каталакдеккина уйда ўнта оила. Болаларимиз турмуш қуриб ўз уйларига сиғмай ижараларда ўтиришибди. Бу эскилар қачон бузиларкин, қачон бизга ҳам уй тегаркин, деб кутавериш сарғайиб кетдик.

— Бунақада сил бўлиб кетиш ҳеч гапмас, — деди Жўра чўлоқ. Соли ота унга яна бир марта норози қиёфада қараб олди.

Асадбек бу ташриф ташаббуси Соли отадан эмас, айнан шу чўлоқдан чиққанини англаб, ғижинди. Узоқдан бошланган гап моҳиятига етгунча тоқат қилди.

— Гапнинг индаллоси шуки, ўғлим, бултур уйлар бузилади, деб ўлчаб-нетиб кетишувди. Энди эшитсак, бузилмасмиш. Узунқулоқ гапларга қараганда сен тўхтатган эмишсан.

— Менми? — Асадбек ажабланди. — Ким айтди?

— Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламай-ди, — деди Жўра чўлоқ.

Асадбек унга қовоқ уюб қаради:

— Ўша шамол қаёқдан келди?

— Энди эшитдик-да, ўғлим. «Ота-онам яшаган уйни буздирмайман» деганмишсан. Бир жиҳатдан сен ҳақсан. Менинг ҳам кўзим қиймайди. Саксон йилдан бери кўрганим шу маҳалла. Ўлигим шу уйимдан чиқса армоним йўқ эди. Лекин иложим қанча? Болаларимга ачинаман. Қўлим калталиқ қилиб, тузукроқ уй-жой эплаб беролмадим. Ночорман-да...

— Соли ота, сиз шу гапларга ишондингизми? Ҳукумат бузаман деса, мендан сўраб ўтирарканми? Мен ҳукуматга кимман? Ҳеч кимман! Одамлар гапираверади-да.

— Одамлар аҳмоқ эмас, бўлар-бўлмасга гапираверишмайди, — деди Жўра чўлоқ. — Сизнинг кимлигингизни биламиз. Қаёққа қўл узатсангиз етади.

— Шунақами?! — Асадбек қўлидаги пиёлани устол устига тақ этиб қўйди. Жўра чўлоққа ғазаб билан тикилди.

Жалил ҳам, Соли ота ҳам иш бузилганини фаҳмлашди.

— Майли, ўғлим, хафа бўлма, одамларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди-да, — деди Соли ота вазиятни юмшатишга ҳаракат қилиб. Аммо ғишт қолипдан кўчган, суҳбатни давом эттиришнинг ҳожати йўқ эди.

Асадбек бир кўнгли Бўтқани чақиртиргиси, бу чўлоқни кўчага улоқтиргиси келди. Ёнида

Ўтирган Жалил «ўзингни бос», деган маънода сонига туртиб қўймаганида балки шундай қиларди ҳам. Бироқ, фақат жисман эмас, ақлан ҳам оқсоқ бўлганлар валдираганида жим ўтиролмас эди. Бунақаларнинг «Бопладимми!» деб чиқиб кетишига йўл қўя олмас эди. — Сен кимсан ўзинг? — деди Асадбек, Соли отанинг гапига парво қилмай. Унинг дабдурустан сансирашга ўтиши Жўра чўлоқни андак додиратди. У жавобга оғиз жуфтламай туриб, савол яна такрорланди: — Узинг кимсан, деяпман. Маҳаллага битта тош қўйганмисан? Кеча келиб бугун ҳаммаёқни саситиб юрган сенмисан, ҳали?! Соли ота, ит етаклаб юриш одатингиз йўқ эди-ку, қариганингизда сизга нима бўлди? Бу агар маҳаллага сиғмаётган бўлса кетига бир тепиш керак, чиққан жойига кириб кетсин.

Жалил тиззаси билан яна сонига туртди.

— Бўлди, қўй энди, — деди.

— Сен жим ўтир. Кимлигимни бу билмаса сен биласан-ку? Шунақа дейишса, бошлаб келавердингми? Агар қўлимдан келса... буздиртирмайман маҳаллани! Ҳаммаёқ бузилиб бўлди. Битта маҳалла қолсин. Аммо мана буни, — Асадбек кўрсаткич бармоғи билан Жўра чўлоқни кўрсатди, — йўқотинглар. Маҳаллага бегона аралашмасин.

— Сиз...

Жўра чўлоқнинг гапи оғзида қолди. Соли ота дуога қўл очди.

2

Асадбек иғво қилинганини, Қилич Сулаймонов қамоқда ўтирганини айтганидан кейин ҳам Шариф тинчимади. Эси оғиб қолган одамдай хонасида у ёқдан-бу ёққа бориб келаверди. «Нимага иғво қилишади, ким иғво қилади?» деган савол миясига ўрнашиб олиб тинчини бузди. Телефон қўнғироқларига ҳам жавоб бермади. Котиба биринчи марта эшик очиб, ажабланди. Иккинчисида «жиннироқ одамми бу», деб чўчиди.

Шариф хонасига сиғмади. Палтосини кийиб уйига кетди. Қамоқдан қайтган куннинг эртасигаёқ ўзи учун ҳам кутилмаган бир тарзда ҳовлисида қурилиш бошланган эди. Иккита ағдарма машина пишиқ ғишт ташлаб кетганида «шўпирлар адашди-ёв», деб ўйлади. Сўнг тўрт киши ғиштни ҳовлига таший бошлади. Сўнг тахта келди. Мардикорлар Шарифнинг саволига фақат елка қисиди. «Бизга пул бериб буюришди, биз ишляпмиз», дейишдан нарига ўтишмади. Бу ҳаракатлар Асадбекнинг ҳиммати туфайли бўлаётганини кейинроқ билди. Ундан кўра кўпроқ Насиба хавотирга тушди. Эрининг қамалиши, пул сўраб ёзилган хат, сўнг тўсатдан озод бўлиши, кейин қурилиш... винзаводга бошқон бўлиш... Ҳар қандай аёлнинг эсини ўғирлаши турган гап. Аёлларнинг сочи узун, ақли калта, деганлар уларнинг кўнгли сезгир бўлишини ҳисобга олмаган бўлсалар керак. Хонадонлари боши узра ёпирилиб келаётган абри балони эрлардан аввалроқ сезадилар. Сезадилар-у, уни қайтаришга ожизлик қилдилар. Насиба эрининг ёмон бир ўйинга аралашиб қолганини сезиб турарди, аммо уни бу ўйин гирдобидан чиқариб олишга қурби етмасди. Қурилишни қандай тўхтатсин, қандай қилиб винзавод бошқонлигидан бўшатсин? Шунча йил камтар ҳаёт кечириб, бирданига дабдаба бошланиши маҳалла назаридан четда қоларканми? «Босиб қўйган пуллари бор экан, писмиқлар!» дейишадими ё «винзаводга хўжайин бўлиб босар-тусарини билмай қолди», деб гап тарқатишадими? Нечта одам керакли жойларга хат ҳам жўнатгандир...

Насиба бехос кириб келган эрини кўриб ажабланди. Оқарган юзига қараб «тоблари қочибди», деб ўйлади.

— Усталар қани? — деди Шариф, хотинининг саломига алик олмай.

— Келишмади. Кеча «совуқда ғишт термаганимиз маъқул», дейишувди.

— Ҳе, ношуд! Шуларни ҳам эплаб ишга солмагин! Бунақада юз йилда ҳам битмайди уйинг.

— Вой, мен уларга хўжайинманми?..

— Оғзингни очиб ўтиравер. Каталақдай уйда катта бўлгансан. Сенга одамбашара уйнинг кераги йўқ. Ўтиравер!

Насиба эрининг авзойи бузилганини билиб, битта гапдан қола қолди. Эр ғазаб отига миниб, қилич яланғочлаган маҳалда хотинга қийин. Эрга пешма-пеш гап топиб бериб турса ё калтак ейди, ё уйдан ҳайдалади. Битта гапдан қолса яна ёмон — хотиндан жавоб қайтмагач, эрнинг ғазаб тошлари ичида қолиб, қийнаб юборади. «Нимага тумтайиб олдинг, гапларим ёқмадими?» деб бошқа томонга ҳужумга ўтади.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Шариф бисотидаги бақириқларни ишлатиб бўлгунича Насиба индамай тураверди. Кейин уйга киришди. Шарифнинг назарида уй исиб, димиқиб кетган экан. Насиба бу учун ҳам гап эшитди. Шариф тажрибахонасига кириб бир пиёла ўткир мусалласдан ичгач, ҳовури сал босилди. «Насибага нима учун бақирдим?» деган савол уни инсоф кўчасига қайтарди.

Насиба ҳозир туриб кетадигандай диванда омонат ўтирар эди. Шариф унинг ёнидан жой олди. — Бўлдими? — деди Насиба, зардали овоз билан. — Нафсингиз ором олдимми?

Бир томон ўқларини отиб тамом қилган, энди иккинчи томоннинг қарши ҳужумга ўтиши учун шароит етилган эди.

— Ҳм, гапларим ёқмадими? — деди Шариф, чекиниш нияти йўқлигини маълум қилиб.

— Ёқди, мойдай ёқди. Нима бўлди ўзи?

— Ҳеч нима. Усталарга жавоб бериб юборганини...

— Усталарга мен жавоб берибманми? Усталар ишласа ҳам барибир, аламингизни мендан олардингиз. Айтинг, нима бўлди?

Энди чекинмаса бўлмайди. Итнинг феъли эгасига маълум, деганларидай, Насиба эрининг одатини билади. Қачонки, ишхонада ё кўчада нохушликка дуч келса, аламини уйдан олади, кейин ҳасратини тўқади.

— Мени ҳам одам қаторига қўшишибди, — Шариф ҳазил оҳангида гапирмоқчи эди, уддалай олмади. Сўзлари лабидан титраброқ учди. — Биттаси телефон қилиб, «Сулаймонов қамоқдан қочди», дейди.

— Адо бўлсин, қочса сизга нима?

Шариф «у сени ўлдирмоқчи» деган гапни айтмади. Айтса, Насиба ваҳимага тушиши мумкин эди.

— Қочмаган экан, иғво қилишибди.

— Вой, адаси, бу ишлар менга сираям ёқмаяпти. Қўйинг ҳаммасини, тинчгина ўтирайлик.

Чекиниш тадориги алдамчи экан. Мусалласга алданган ғазаб бирдан бош кўтарди. Хотинининг дилдан куйиниб айтган гапи унга ғараздай бўлиб туюлди.

— Сен тинчгина ўтир. Бошқалар менинг бошим- га чиқиб олиб истаган номаъқулчилигини қилавер- син, а?!

Қарши томон жавоб бермай, яна маъсумалик либосига ўранди. Шариф шарт ўрнидан туриб тажрибахонасига қараб юрди. Насиба чуқур уф тортиб қўйди. Шариф бир пиёлага қаноат қилмай, яна биттасини бўшатгач, хонасига қайтди.

— Мен кимман, биласанми? — деди хотини олдига келиб. Насиба «кимсиз?» дегандай унга қаради-ю, яна индамади. Саволга Шарифнинг ўзи жавоб берди: — Мен олимман! Мени чет эл ҳам билади! Қайси академининг орқасидан чет элликлар юрибди. Бу академикларинг, дўктурларинг чет элга бориб қолса, уларга ит қарамайди. Чунки уларда илм йўқ. Менда илм бор. Лекин суянадиган тоғим йўқ! Энди тоғ топилди. Одамлар нима деса деяверсин. Мен фақат ўша тоққа суянаман. Намозовнинг кимлигини билиб қўйишсин. Мен ҳам ўша йўлимни тўсган академикларингга тупуриб ўтаман. Энди тинч ўтириш йўқ, билиб қўй. Тинч юриб топганим қамоқ бўлдими? Қамоқда чириб кетишим керакмиди?

Шу пайт қорнида кучли оғриқ қўзғалиб, гапини давом эттиролмай қолди. Букчайиб, ўхчиди. Насиба чаққон туриб, эрини елкаларини ушлаб, диванга ётқизди-да, хапдори берди.

— Насиб, бу ғалвалар ўткинчи. Биз ҳам одамларга ўхшаб яшайлик-да.

Насиба эрига қараб бош чайқади.

— Шу пайтгача одамга ўхшаб яшятувдик...

3

Жамшид бу хонадонга неча марта келган бўлса, ҳар сафар эшик очиқ бўлади. Шу сабабли жинғироқни чалиб ўтирмай, тўғри ҳовлига кириб бораверарди. Бу гал ҳам шундай қилди. Ҳовлини босиб ўтиб, уйга яқинлашди-да, «Ҳофиз ака!» деб чақирди.

Елчин уйида йўқ эди. Видеода ҳиндча тамоша кўриб ўтирган Зайнаб юраги сиқилиб ўрнидан турган, бу онда дераза ёнида эди. Тамошада икки ошиқнинг қовушганини кўриб, Жамшидни эслаган, уни кўргиси келган эди. Яратган унинг оҳини эшитиб, Жамшидни бу хонадонга келтириб қўйсми? Яна қўнғироқ жирингламасдан дарвозанинг ёнидаги эшик очилди. У ўз уйига киргандай кириб келди. Зайнабнинг юраги эса потирлаб, жони ҳалқумига келиб қолди. Эт билан тери орасида мудраётган шайтон уйғониб, жувоннинг баданини ажиб бир ҳароратда исита кетди.

Жамшид уйга яқинлашиб, тўхтади. Нимадир деди. Зайнаб эшитмади. Жамшид иккинчи марта «ҳофиз ака, ҳў, ҳофиз ака!» деганда унинг овози аранг қулоғига етиб келди.

— Ҳозир, — деди Зайнаб, аммо ўз овозини ўзи ҳам эшитмади.

Жамшид учинчи марта чақирди. Шунда Зайнаб дераза ёнидан қочиб, эшик томон юрди. Назарида оёқлари оғир, аранг юраётгандай эди. Аслида эса эшиккача учиб борди. Эшикни очди-ю, остонада тўхтади. Ҳовли томон оёқ босишга журъати етмади. Чунки бу маҳалда ҳаё ҳам уйғониб, шайтон билан ихтилофни бошлаган, шайтон бераётган ҳароратни ўчирмоққа киришган эди. Яхшики Жамшид ҳам тўхтаб турарди. Агар у уй томон қадам қўйса, Зайнаб эшикни очиқ қолдирган ҳолда чекинар, унинг чекиниши баробарида шайтон ғолиблик майини сипқора бошлар эди.

— Хўжайин йўқмилар? — деди Жамшид, дабдурустан. У кўз олдида улғайиб вояга етган қизчанинг жувонлик оламида бу қадар латофат касб этишини кутмаган эдими, ҳар ҳолда остонада парирухсорни кўриб андак довдиради. Ҳол-аҳвол сўрашни унутди. Жувоннинг чиройи ақлини шоширган бўлса-да, кўнглига ёмон фикр ораламади.

— У киши ўртоқлари билан кетувдилар, — деди Зайнаб.

— Бек акам сўраятувдилар. Қаёқда бўлишлари мумкин? Ўртоқларини танийсанми?

— Куёвжўра бўлган йигит-чи? Анвармиди отлари... Шу маҳаллада туришади. Чойхонанинг атрофида дегандай бўлувдилар...

— Бўпти, ўзим топаман. Кеп қоса, адангни топсин. Иш зарил!

Жамшид шундай деб изига қайтди.

Зайнаб кўнглида киринг, чой ичинг, демоқчи бўлди-ю, тилига чиқмади. Жамшид яна бир нафас турса айтарди. Лекин у тўпори жувондан лутф кутмади. Кўча эшиги ёпилгач, Зайнабнинг хўрлиги келди. «Йигит дегани ҳам шунчалик эътиборсиз бўладими?..»

У хонага қайтиб, яна дераза олдига келди. Яна кўча эшигига тикилди. Хаёлан жингалаксочли йигитни чақира бошлади. Хаёлидаги йигит изига қайтди. Эшик очилди. У жилмайиб кириб келди. Бу сафар «Ҳофиз ака!» деб бақирмай, «Зайнабхон!» деб шивирлаб келди. Зинадан кўтарилди. Уйга кирди. Дераза олдига яқинлашди. Унинг яқинлашаётганини билса ҳам, Зайнаб ҳеч нарсадан беҳабардай ҳовлига тикилиб тураверди. У орқа томондан келди. Елкаларидан қучоқлади. Зайнаб энтикди. Унинг илиқ нафаси бўйнига урилди. Баданини ловуллашиб юборди. Елкадаги бақувват қўллар бошқа вазифа билан қўлтиқ остига юборилдилар... Шунда у ўгирилди... кўзи юмук ҳолда бўлса ҳам лабларини осонлик билан топди. Кейин у кўтариб олди. Ётоқ сари юрди. Юмшоқ тўшак уларни бағрига олди...

Зайнаб энтикиб, кўзларини очди. Хаёлидаги йигит учиб кетгандай бўлди. Ҳовли кимсасиз, кўча эшик ёпиқ эди. Хонада эса сулуви атрофида айланиб-ўргилиб эшилаётган ҳинд йигитнинг қўшиғи ҳукмрон. У дераза ёнида турган ҳолда ўгирилиб, телевизорга тикилди. Шунақа бахтиёр

одамлар бормикин ё ҳамма менга ўхшаган бедавомикин, деб ўйлади.

Бу хонадонда бир аёлни бахтиёр этиш учун ҳамма нарса муҳайё эди. Ношукурлик қилмаса ҳам бўлади. Уй, емоқ-ичмоқдан зориқадиган томони йўқ. Эри биров кўрса ҳавас қилгули эркак. Лекин ширин орзулар қанотида сузиб улғайган қиз учун шунинг ўзи етарлими? Хўш, Жамшидга текканида бахтли бўлармиди, орзусига етармиди?

Никоҳнинг иккинчи туни Зайнаб Элчиннинг гапларини эшита туриб «Сиз қотилсиз!» деди. Зайнаб бу билан Ноиланинг ўлимини эслатмоқчи эмасди. Элчин унинг ширин орзуларини бўғиб ўлдирган эди. Бу қотиллик учун қамаш ҳам, отиб ташлаш ҳам мумкин эмас. Бундай жазосиз қотиллар ер юзини пўпанакдек босиб ётибди. Элчин — Зайнабнинг назарида шулардан бири. Никоҳнинг иккинчи туни — куёв-келин учун муқаддас бўлмиш тунда, Элчин Ноиланинг ўлимидан сўз очиб, хотинига пичоқ урмаганини айтди. Зайнаб бу гапларга эътибор бермади. Чунки онаси тўйдан олдин уни юпатиш мақсадида «сен ундан кўрқма, хотинини у ўлдирмаган экан, тухмат билан қамалган экан, даданг айтдилар», деган эди. Зайнаб бу гап фақат овутиш учун айтилдими ё чиндан ҳам шундайми, билолмайди. Элчиннинг ўзини ўзи оқлаши унга эриш туюлди. Унинг назарида бу эркак паст кетгандай бўлди.

— Менинг нима айбим бор эди, мени нима учун хўрладингиз? — деди Зайнаб, эзилиб ўтирган эрига қараб.

— Сизнинг айбингиз йўқ... Аммо Ноилани адангиз ўлдиртирган. Номус азобини тотиб кўриши лозим эди.

— Ўч олдингизми?

— Ҳа, ўч олдим.

— Энди-чи?

— Нима энди?

— Кўнглингиз жойига тушдими?

Элчин жавоб бермади. Хотинига маънодор қараб қўйди. Унинг рўпарасида мўъмина Манзуранинг қизи эмас, қаҳрли Асадбекнинг қизи ўтирарди. Зайнаб одоб жиҳатидан онасига тортган бўлса-да, баъзан юрагида ғалаён уйғониб, отасига ўхшаб қоларди. Ҳозир паст кетиб ўтирган эрига қараб, «Мен ҳам сиздан ўч олсам-чи?» демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Аммо хаёлида уйғонган шу ўй унга ҳақиқатдай туюла бошлади. Зайнаб унга «Сиздан қасос оламан» демади. Саволига жавоб берилмагач, бироз сукут сақлади-да:

— Сиз қотилсиз! — деди қатъий. Бу — қасос баҳридан сув ичгучи ҳукм эди. Элчин буни англамади. Рўпарасидаги гўзал мавжудот қасос олишга ҳақли, ўч олмоққа қурби етади, деган тушунчадан у узоқ эди.

Элчин «ўзимнинг айбсизлигимни билдириб қўяй, бу уйда сиқилмасин, кўрқмасин, эркинроқ юрсин», деб янглишган эди. Нохуш кайфиятдаги аёл олдида ярим қарич бўлса-да чекиниш оқибати мағлубият жарига қулаш эканига унинг ақли етмади. У хушсурат бўлгани учун расидалик чегарасидан ўтмаёқ қизларнинг ҳумор кўзлари таъқибига учраган эди. Қўшиқлари билан доврўқ таратгач, жаннатда парилар билан юргандек ҳис қилди ўзини. Ана шунданми «аёл қалбини сеҳрлай олувчи куч бор менда», деб ишонарди. Асадбекнинг қизини ҳам сеҳрлаб олажагига амин эди. Оллоҳнинг ҳар бир бандаси каби Элчин ҳам мағрурлик ва худбинликдан бебаҳра эмасди. Мағрурлик ва худбинлик баравар уйғониб, бирлашса уни маҳв этарди, тўғри йўлдан адаштирарди. Никоҳнинг иккинчи тун шундай бўлди...

Ўшандан бери Зайнаб бу хушсурат машҳур ашулачи билан бир тўшақда ётади. Ўғирланиб, қоронғи уйга қамалганида кўрқувни ҳайдаб чиқара олган, нафасини қайтарган, баданига илиқ ҳарорат берган ғалати ҳис йўқ. Элчиннинг эркалашлари, эҳтирослари унга таъсир этмайди. Ўзини худди эртақлардаги тош маликадай совуқ ҳис этади.

Кинодаги қизнинг қичқириви Зайнабнинг хаёлларини тўзитди. Беихтиёр ўгирилиб, тамошага қаради. Ҳозиргина жуфти билан яйраб ашула айтаётган қиз, кўзлари косасидан чиққудай аҳволда, даҳшатга тушиб ўтирибди. Рўпарасида... икки лунжини шишириб олган илон

тебраняпти... «Ҳозир йигити келиб таёқ билан уради», деб ўйлади Зайнаб. Чиндан ҳам йигит келди, ammo қўлида таёқ эмас, милтиқ бор эди. Бир ўқ билан илон жон берди... улар яна қовушдилар...

Зайнаб хаёлан ўзини шу қиз ўрнида, эрини эса тебранаётган илон ўрнига қўйди. Бу илонга ким бас кела олади? Жамшидми?

4

— Ҳозир боролмайман, деди. Ошнаси унга бир нарсаларни ўқиб беряпти шекилли? Жамшид шундай деб, айбдор бола сингари бошини эгди. У хўжайин буйруғини адо этолмади. Отарчини топди-ю, олиб келолмади. Тўйдан олдин бўлганида қўл-оёғини боғласа-да, буйруқни бажарарди. Энди унинг «куёв» деган унвони бор. Куёвни пайғамбарлар сийлаганида Асадбекнинг югурдаги сийламас эканми?..

Асадбек жағига мушт еб, гангигандай бўлди. Нима бу — нозми, тўнкаликми ё атайин ғашига тегмоқчими?..

— Ошнаси ким? — деди Асадбек, гангиганини яширишга уриниб.

— Жиннихонада ётган олим экан.

— Қанақа олим?

— Тарихчи экан. Ўн йилдан бери кичик илмий ходимликдан бир энлик ҳам силжимабди.

Бетгачопарроқ экан. Хўжайинини беҳурмат қиларкан.

— Хўжайинни беҳурмат қилса... тузук-ку? Ким экан хўжайини?

— Катта олиммиш, Холидий деган. Жиннихонага ўшанинг буйруғи билан ётқизилган экан.

— Жиннилиги ростми?

— Соппа-соғ дейишди-ку?

— Қани, опачанг билан ула-чи мени.

Жамшид телефон гўшагини кўтариб, рақамларни чаққонлик билан терди. Табиббоши хонасида йўқ экан, уни топиб келгунларича пича фурсат ўтди.

— Холидий деган одам сизга буйруқ берадиган бўлиб қолибдимми? — деди Асадбек табиббошининг саломига алик олмай. — Кимнинг қудаси? Шундан қўрқдингми? Биз-чи, биз гўрда эканмизми? Ким у йигит, Анварми, соғмиди? Ҳаддингиздан ошманг. Яна соғлар борми? Холидий-полидийларни-чи... — Асадбек гапни калта қилиб қўя қолди.

Асадбек телефон гўшагини жойига қўймай, ушлаганича ўйга толди. «Куёвнинг дўсти иш бермасмикин», деб саволига жавоб излади. Сўнг бир қарорга келиб, Жамшидга қаради:

— Холидий тузукроқ олиммикин ўзи?

— Билмадим.

— Ким билади? Депутатни топ.

Жамшид ўрнидан турган эди Асадбек қайтариб, телефон гўшагини унга узатди:

— Телефонда топ. Ҳозир керак.

Депутатни топиш осон бўлмади. Топилгач, Асадбек салом-аликсиз саволга тутди:

— Холидийни танийсизми, қанақа олим у?

— Холидийми, — депутат пичинг қилди: — Олим эканми?

— Қанақа олим деяпман?

— Олим эмас у, лўттибоз.

— Қанақа ишлар қилган?

— Ўзбекни босмачига чиқарган шу-да. Ишларини яхши билмайман. Ўтган йили мукофот олган битта китобини кўрганман. «Туркистонда буюк Ўктабр ғалабаси», деганмиди... хуллас, номи шунга ўхшаш. Икки бет ўқиб кўнглим айниб кетган.

— Шогирдлари ким? Душмани ким?

— Душмани мен.

— Китобини ўқимай туриб душманман, дейсизми?

— Унинг китобини ўқиш шартмас.

— Шогирдлари-чи?

— Институтнинг ҳаммаси шогирди.

— Институтда уни ёмон кўрадиганлар йўқми?

— Ким билади, балки бордир. Бўлсаям майдароқ одамлар орасидан чиқади. Йирикларини танийман, унга пахта қўйиб юради ҳаммаси.

Асадбек учун бошқа гапнинг ҳожати йўқ эди. Раҳмат ҳам демай, гўшакни жойига қўйди-да, бир қарорга келиб, ўрнидан турди.

Жамшид «қаёққа?» ҳам демай, унга эргашди. Асадбекнинг хоҳишига кўра Анварнинг уйига қараб жўнашди. Шом қоронғиси чўка бошлаган эди. Эски шаҳарнинг тор кўчалари эриётган қордан балчиқ ҳолига келганидан юриш қийинлашган эди. Жамшид машинани авайлаб ҳайдаб бир дарвоза ёнида тўхтади.

— Қара-чи, ҳали ҳам шу ердамикин? — деди Асадбек.

— Шу ерда бўлса судраб чиқаверайми? — деди Жамшид.

— Мен сенга «қараб кўр», дедим!

Жамшид ортиқча гап айтиб юборганидан изза чекиб, машинадан тез тушди. Одати бўйича қўнғироқ чалмай очиқ дарвозадан ичкари кирди-да, ҳаялламай тез қайтди.

— Уйда ўтиришибди, Анварнинг хотини ошхонада. Пастда онасининг уйи бор. Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Сен шу ерда ўтир.

Асадбек шундай деб машинадан тушди. У ҳам ҳовлига ҳеч бир огоҳлантиришсиз кириб борди-да, чироғи ёниб турган уй томон юрди. Ичкари кириб, меҳмонхона эшигини қия очди. Ўртадаги устол устига дастурхон ёзилмаган, китоб-қоғозлар бетартиб сочилиб ётибди. Икки ошна устол атрофида эмас, пастда ўтиришибди. Элчин эшикка орқа қилиб, чордана қуриб олган. Юзини дераза тарафга қаратган Анвар эса мук тушиб бир нарсаларни ўқияпти. Асадбек умри бино бўлиб битта китобни ўқиб чиқмаган. Уни аслида китобга рағбати йўқ, «ишқи йўқ эшшак, дарди йўқ кесак», тоифасидан десак, ҳақиқат юзига оёқ босган бўламиз. Асадбекнинг болалиги ўзингизга қисман бўлса-да маълум. Ёши улғайгач, у юрган кўчаларда китоб ўқилмас эди. Шундай бўлса-да, Асадбек китоб ўқийётганларни кўрса ҳаваси келарди. Юрагида ўқишга иштиёқ уйғонарди. Шунданми, қизининг бетўхтов мутолаасига сира монелик қилмаган. Аксинча, уйни китобга тўлдириб ташлаган. Аниқроғи, бу ишни унча-мунча ўқиб тургучи Чувринди амалга оширган.

Асадбек гап пойлаш учун эмас, йигитларнинг мутолаасини бир зумгина бўлсин, кузатиш учун остона ҳатламади.

Анвар китобни қўйиб, қоғозларни титкилади-да, бир варақни олиб Элчинга қаради:

— Мана бу ерда яхши бир ҳикмат бор: «Хари Исо ба суйи Каъба равад, боз ояд ҳамон хар бошад». Мазмунини тушунмадингми? Исонинг эшаги минг марта Каъбага боргани билан эшаклигича қолаверади.

Елчин кулди.

— Зўр гап, лекин ашулага тушмайди. Ашула бўладиганини топ.

— Ашулага мана буниси бўлар, — Анвар бошқа қоғоз олиб ўқиди:

Ман мўйи хершо на аз он мекунам сиёҳ,

То боз нав жавон шаваму нав кунам гуноҳ.

Чун жомаҳо ба вақти мусибат сиёҳ кунанд,

Ман мўй аз мусибати пирий кунам сиёҳ...

— Бунинг маъноси зўр, — Анвар қоғоздан бош кўтариб, Элчинга қаради. — Сочимни бўяб қорайтиришдан мақсад қайтадан ёшариб гуноҳ қилиш эмас. Қора тўн мотам рамзи бўлгани сингари, сочимни қорайтиришдан мақсад — ўтиб кетган ёшлигимга мотам тутишдир... Икки байтни айтиб, кейин Замоналига ўхшаб, торингни қўлтиқлаб олиб, мазмунини тушунтирсанг,

одамлар қойил қолаверади.

— Бўпти, шу руҳимга мос тушар экан. Концертнинг номини ҳам «Ёшликка тутилган мотам» десам, а?

— Шунақа десанг концертингга биров тушмайди. Концертга одам ақл ўрганаман, деб келмайди. Сен концертингни Турди Фароғийнинг ғазали билан очгин, одамларга ҳозир шунақа гаплар таъсир қилади. Мана эшит:

*Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг,
кенглик қилинг,
Тўқсон икки бовли ўзбек юртидур,
тенглик қилинг...*

Асадбек айвонда шарпа сезиб, ўгирилди. Қўлида патнис ушлаган аёлни кўриб, ярим очик эшикни аста тақиллатди. Иккала ошна эшик томон баравар қарашди-ю, кутилмаган ташрифдан ажабланиб, бир зум ҳаракатсиз қолишди. Ҳайрат тўрини биринчи бўлиб Анвар узиб чиқди. Чаққон ўрнидан туриб, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқиб, салом берди. Элчин ҳам ўрнидан туриб, қайнотасига норози қиёфада боқди.

— Ўқишга берилиб, чақирганимни эшитмадинглар, — деди Асадбек остона ҳатлаб, ичкари кириб. Айвондан ўтиб, даҳлиз эшигини очган Хонзода меҳмонхонага кираётган кишини кўриб, тўхтади.

Асадбек палтосини ечиб, стул суянчиғига ташлагунча, Анвар стол устини йиғиштиришга киришди. Бу орада Хонзода ҳам кириб, дастурхон ёзди.

— Келин, сиз ҳеч нарсага овора бўлманг. Мен ҳозир тураман, — деди Асадбек.

— Ҳар куни келиб юрибсизми, ака, — деди Анвар, хотинига ёрдамлаша туриб.

Анвар Асадбекни бугун иккинчи марта кўриши. Дастлаб тўйида кўрган, «одамлар айтгандай даҳшатли эмасга ўхшайди-ку», деб кўнглидан ўтказган эди. Бугун унинг кириб келиши уни бироз шоширди. Асадбек дастурхонга ҳеч нарса қўйдиртирмади.

— Ҳозир ўқиган шеърингизни эшитдим. Кучли ёзилган экан. «Тенглик қилинг, кенглик қилинг», деб. Худди бизга атаб ёзибди. Бир-биримизни бўридай ғажиб юрибмиз-да ҳозир, — деди Асадбек. Очиқ кўнгилда айтилган бу гапни Элчин ўзи томон отилган тошдай билиб, ғижинди. Қайнотасининг рўпарасига ўтириб, хўмрайди.

— Бўридай десангиз, бўрилар хафа бўлармикин, — деди Анвар, дўстидаги ўзгаришни сезмай, — бўрилар аҳил яшашаркан.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — деб кулимсиради Асадбек. — Энди сиз тилчисиз, гапга тўн кийдирворасиз.

— Мен тарихчиман.

— Ҳа, энди тарихчилар ҳам гапга уста бўлишади. Сизнинг... Холидий деган домлангиз бор, а? У муттаҳам ҳали ҳам бутун ўзбекни босмачи деб юрибдими?

Елчин Анварга, Анвар Асадбекка ажабланиб қарашди. Асадбекнинг Анварга ёқиб қолиши учун шу гап ўзи кифоя қилди. Асадбек йўл-йўлакай ўйлаб, мўлжални аниқ нишонга олган эди. Бу гапдан кейин Элчин ҳам бироз юмшади. Асадбек бу гапни тарихчилар ишини муттасил кузатиб юрадиган зиёли одам сифатида айтгани учун ҳам ишонарли чиқди. Унинг депутат билан сўзлашгани, унинг айтганларидан керакли хулоса чиқариб олганини бу икки ошна билмас эди. Анвар «халқ отаси»нинг мунофиқлигидан гап очилса, ўзини тутиб тура олмас эди. Эл орасида ёмон ишлар билан қўрқув солиб юрган одамки, бу ҳақда сўз очдими, демак, Холидий мунофиқгина эмас, муртад ҳамдир, деган тушунча унинг гап халтасини очиб юборди. Анварнинг ҳозирги аҳволини кўрган одам уни ўз уйида эмас, илмий кенгашда маъруза қиляпти, деб ўйлар эди.

— Мана, Қўқон мухториятини олинг. Ленин ўз ҳуқуқларинг ўзларингда дедими, деди. Пўлша

Ўзига мустақил бўлдими, бўлди. Эстония, Латвия, Литва, Финляндия ажралиб кетдими, кетди. Булар ҳам худди биз каби Русия империясининг мустамлакалари эди-ку? Улар мустақил бўлиб кетишди. Биз бор-йўғи мухторият талаб қилган эдик. Қаранг-а, мухториятга ҳам кўнишмади. Ленин Москвада туриб олиб, «Мазлум шарққа озодлик бердик», дейди. У ёқда мазлум халқнинг қони дарё бўлиб оқади. Қўқон мухториятини ким қонга ботирди? Ўрисларми, болшевикларми? Йў-ўқ, бу ишни турк қонига ташна дашноқларга қўйиб беришди. Мен буни тарихий далил асосида исботласам, у падарлаънат «Сизнинг хулосангиз миллий низо келтириб чиқаради», дейди. Бир одамнинг ўт пуфагида тош бор. Шуни олиб ташлаш учун қорнини ёришди. Шунда жарроҳ «ўт пуфакка тиғ тегса жигар хафа бўлади, яхшиси кўр ичакни олиб ташлайлик», деб турса, касал бечора дардини кимга айтади?!

Хонзода чойнак-пиёла кўтариб киргач, Анвар оташин нутқини тўхтатди. Асадбек Анвардаги туйғудан узоқроқ бўлса ҳам, гапларини эшитиб, унга нисбатан меҳри уйғонди.

— Сиз билан бир гаплашадиган экан. Қойилман,— деди Асадбек, Анвар узатган пиёлани олиб.

— Мен ўртоғингизга бир гап айтай, деб кирган эдим. Сиз ҳам эшитинг, маслаҳат беринг.

Элчинбой, сизни кечами ё бугунми ҳеч ким тўйга айтмадимми?

— Йўқ, — деди Элчин тўнг оҳангда.

— Агар айтса, кўнманг. Умуман, яқин орада тўйларга бормай туринг.

— Нимага?

— Ҳа, энди... чиллалик одамсиз.

— Аниқроқ гапираверинг.

— Аниқроғи шуки... Сиз санъатдаги обрўйингизни тиклаб олишингиз керакмикин? Тўйда... ҳар хил одамлар бўлади. Сизларнинг ораларингизда ҳам ҳасадгўйлар бор. Битта яхши ашула чиқарсангиз халқ эшитиб хурсанд бўлади, ҳасадгўйларингиз эса куйиб кетади. Яна ҳам аниқроқ айтсам, гап шуки, энди сизнинг обрўйингиз менинг ҳам обрўйим. Сизни... ўғлим деганман. Анвар-жон, сиз гувоҳсиз, ўртоғингиз куёвим эмас, ўғлим. Чет элдаги ўғилларим келишса, ака-ука бўлиб кетасизлар, Худо хоҳласа. Мен бир нарсанинг исини сезмасам, гапирмайман, тўйларга бормай туринг.

Асадбек гапни маслаҳат оҳангида бошлаб, буйруқ тарзида якунлади.

XVII 6 о 6

1

Хасталик варақасида белгиланган муддат ниҳоясига етган бўлса-да, Анвар ишга чиқишга шошилмади. Тоғасининг чордоғидан олиб келган китоблару қоғозларни ўқиб чиққанидан кейин ҳам бир кун уйда хаёл суриб ётди. Зуннунийнинг қўлёмасидан бобосининг нима учун фойдалана олмагани маълум эди. Ҳақиқатни айтишга бобосида журъат етишмаган. Етишган тақдирда ҳам унга ким йўл қўяр эди? Закийлар жисмини тишлаб олурга тишлари бурро, аммо илмга тишлари ўтмайдурганлар замони туққан чоқда ҳақиқатни дегувчилар оҳини ким эшитарди? Зуннуний қўлёмасини бобоси ёқиб юбормай асраб қўйибди — шунинг ўзи катта гап. Бу қоғозлар, китобларни тоғаси жонни гаровга қўйиш ҳисобига сақлаган. Унинг ўлиmidан кейин эса кераксиз матоҳ сифатида улоқтирилган. Яхши ҳамки, чордоқнинг бир чеккасида уларга жой топилибди. Ўттизинчи йилларнинг оловларидан олиб қолинган китоблар, фарзандларнинг оқибатсизлиги туфайли ёқилди, ахлатхоналарга ташланди. Анвар шуни ўйласа худди биров тирноқларини омбурда суғураётгандай азоб чекарди. Хаёлига ёмон фикр келганида ёки нохуш воқеага учраганида аҳли муслим калима келтиргани каби, Анвар бу пайтда шоирдан ёд олган сатрни такрорлайди: «қачон халқ бўласан, сен эй, оломон...» У ўша оломоннинг бир қисми билан ҳар куни ош-қатиқ бўлишга мажбур. Вазифалари оломон кўзини очмоқдан иборат бўлган, ўзларини «олим» деб атовчи одамларни кўргиси келмаса ҳам

ишга боришга мажбур. Хотини «Қўйинг, ўша ишингизни, бўшанг», дейди. Бўшаб кетишдан осон иш йўқ. Оч қолмайди, мардикорлик қилса ўн баробар кўп пул топади. Лекин кимдир ҳақиқатни очиш учун жонини бериши керак-ку?

Ҳамкасбларининг айримлари унинг «тузалиб чиққанидан» астойдил қувонишди. Айримлари шунчаки кўнгил учун ҳол-аҳвол сўраб қўйишди.

Хонасига кириб ўзининг ўрнида чиройли жувонни кўрдию феъли айниди. «Яна бир амалдорнинг келини ишга олинибди-да», деб ўйлади. Институтнинг ярмидан кўпи келишган аёллардан иборат — бири кимнингдир қизи, кимнингдир келини, сингиси... Анвар Холидийнинг усталигига баъзан тан беради. Бу аёлларни ишга олиш билан Холидий юқори томондагиларга яхши кўринади, энг муҳим — тарих илмига бегона бўлган бу жононлар «устоз Холидий» сутни қора десалар ҳам маъқуллаб чапак чалиб ўтираверадилар. Оппоқ бўйинчаларига Холидийнинг нафаси текканда кўзлари хумор сузилиб қоладиганлари эса тез орада фан номзоди унвонига эришадилар. Анвар ўрнида ўтирган жувонни ҳам шундайлардан деб ўйлаб, ғижинди. Аммо, ҳамхоналари билан сўрашиб бўлгач, жувон ўрнидан туриб хижолатлик билан салом берди-да, «Мен сизни кутиб турувдим», деди. «Мен ҳам чиройли жувонлар кутишга арзирли одам бўлиб қолдимми?» деб ўйлади Анвар.

— Бир ҳафтадан бери кутадилар, — деб изоҳ беришди ҳамкасблари.

— Бу йил ўқишни битирятувдим, — деди жувон. Унинг ийманиб гапиришидан дорилфунунни битириш ҳам айб иш экан, шекилли, деб ўйлаш мумкин эди. Анвар уни хижолатликдан қутқазиш учун гапни бўлди:

— Қайси факултетни?

— Тарихни... Диплом иши олувдим. Суннат Жўраевич энг олдин сизга учрашимни айтдилар. Шунга...

Суннат Жўраевич деганлари Анварнинг курсдоши. Толиблик даврларида тарих илмининг авра-астарини ағдариб ташлаш ишқида бирга ёнишган. Суннат факултетда ишга қолиб тез сўнди. Шу сабаблими, улар анча узоқлашиб кетган эдилар. Нечукки энди йўқлаб қолибди?

— Қайси мавзунини олдингиз?

— Дукчи эшон қўзғолонини.

— Зўр мавзунини танлабсиз-ку? Лекин мен... нима ёрдам беришим мумкин? Сиз... Холидий деган буюк олимни эшитганмисиз? Бу даврни сув қилиб ичиб юборган одам ўша. Масковдаги ўрис олимлар бу қўзғолон «прогрессив аҳамиятга эга», дейишганида мақтаб китоб ёзганлар, тақсиримиз. Кейин партия бу қўзғолон диний йўналишдаги қора иш деб баҳо бергач, яна бошқа китоб ёзганлар. Сиз хоҳлаган китобингиздан фойдаланишингиз мумкин. Суннат... Жўраевич нима деяпти? Бу қўзғолонни прогрессив деб тушунтиряптими ё аксинчами?

Анварнинг феълидан беҳабар жувон нима дейишини билмай доврираб қолди. Яхшики домласи «Анваржон озгина қўполроқ, эътибор берманг», деб огоҳлантирган эди. Бўлмаса чиқиб кетишга ҳам тайёр эди.

— Сиз Суннат Жўраевичингиздан сўраб келинг, шунга қараб гаплашамиз.

Жувон бу одам билан суҳбатлашишнинг ҳожати йўқлигини билиб, эшик томон юрди. Анварнинг ёнидан ўтаётиб бир зум тўхтади:

— Кечирасиз, домла, тарихга икки хил кўз билан қараб бўлмайди, — деди. Жуда ширин, аммо кескин тарзда айтди-да, тез-тез юриб чиқиб кетди.

Анвар шундагина унга бу гапларни бекор айтганини фаҳмлаб, изза чекди.

— Анваржон, ёрдам бера қолсангиз бўларди. Бечора бир ҳафта кутди, — деди рўпарада ўтирган аёл, унга ялингандай қараб. Шу гап мадад бериб, Анвар шарт бурилди-да, жувоннинг орқасидан югурди.

— Синглим, тўхтанг, — деди Анвар, унга етиб олгач. — Хафа бўлманг. Ўзим шунақа тўнгроқ бўлиб туғилганман. Шошилмаётган бўлсангиз, гаплашиб олайлик. — Анвар уни даҳлизга қўйилган юмшоқ курсиларга бошлаб, сўнг ўтиришгач сўради: — Нималарни ўқидингиз?

— Сиз айтган иккала китобни. Кейин Фафуров деган олимнинг китобини.

— Хўш?

— Бир-бирига қарши фикрлар. Фафуров 1949 йилда бу қўзғолонни ижобий баҳолаганда «тожик халқининг чоризмга қарши қўзғолони», дейди. 1953 йилда эса «фавқулодда реаксион ҳаракат», деб баҳолаб «ўзбек халқининг ҳаракати» дейди.

— Ана шунақа-да! Масковда қанақа куй чалишса, булар ўшанга қараб ўйнайверишади. Тарих буларга ўйинчоқ! Сиз ўзингиз қандай фикрдасиз?

— Мен ҳали ўрганиб чиқишим керак.

— Прогрессив десангиз, булар қўймайди. Холидий диплом ишингизни ўқимаса ҳам, ис олиб юрадиган шогирдлари бор, реаксион десангиз...

— Мен ҳақиқатни дейман.

Кескин тарзда айтилган бу гап Анварни ҳайратга солди. «Бу дунёда ҳақиқатни айтишни истайдиган одам қолмаган», деб юрганида чиройлигина жувон шундай деб турса-я!

— Кечирасиз, синглим, хўжайин қаерда ишлайдилар?

— Мактабда.

— Ота-оналари-чи?

— Улар ҳам мактабда. Нимага сўраяпсиз?

Анвар кулимсиради:

— Тўғриси айтсам, сиз ҳақиқатни ёзсангиз-у, улар амалдор бўлсалар ишлари юришмай қолармикин, демоқчийдим.

— Бизнинг қўрқадиган жойимиз йўқ.

— Сиз шу ерда илмий иш қилишингиз керак экан.

— Йўқ. Мен ҳам мактабга бораман. Ҳақиқатни энг аввал болаларга айтиш керак.

Ярим соат олдин биров келиб «шундай аёл бор», деса Анвар ишонмасди. Ҳозир ҳам қулоқларига ишонмай ўтирибди. Чиройли жувонлар шунақа ерларда ишлашни орзу қилишарди. Келиб-кетиб юришса бас, жон куйдирилмайди, маош эса унаверади. Узоқ йиллар ишлагани учун «меҳнат фахрийси» деган нишонлар олади... Бу жувон эса...

— Дафтарингизни очинг, — деди Анвар, гапни бирдан бошқа томон буриб. — Ўқийдиган китобларингизнинг рўйхати: Остраумов, генерал-лейтенант Королков, генерал-лейтенант Терентев, князь Мансирев. Буларнинг гапларини архивдан топиб ўқийсиз. Салков, Наливкинларни кутубхонадан топасиз. Сиз қўзғолонни Мингтепадаги масжиднинг қулашига боғламанг. Қўзғолоннинг илдизини энг камида ўрусларнинг Тошкентни босиб олишларидан бош-ланг. Бу ўқ илдиз бўлади. Қўшимча илдизлар — Қурбон додҳо, Пўлатхон, Етимхон, Дарвешхон, Собирхон қўзғолонлари. Тошкентдаги «Вабо исёни», «Оқбўри»даги исён, Қўқон хонининг исёни... Буларсиз Мингтепа қўзғолони ҳақида тўғри хулосага келиш қийин. Шулар билан танишиб чиққанингиздан сўнг яна гаплашамиз.

Жувон Анварнинг гапларини тез-тез ёзиб олди-да, «бўлдими?» деган савол назари билан қаради.

— Зарур гап чиқиб қолса, уйимга келишингиз мумкин.

— Шу ерга кела қоламан. — Жувон шундай деб ўрнидан турди.

Анварга унинг бу қарори ҳам ёқди. Кўнгли равшан тортди.

Жувонни кузатгач, хонасига қайтмоқчи бўлиб бурилган чоғида даҳлизда келаётган Холидийга кўзи тушиб, тўхтади. Одатдагидай башанг кийинган Холидийнинг ёнида суйган шогирдларидан бири Ўлмас Ақром келарди. Анвар ўзидан бир йил кейин келган бу дўмбоқ йигитни «гўсала» дер эди. Лақаб Ўлмасга жуда мос тушган, у тўйиб сут эмган бузоқдай беғам, биров сўкса ҳам, мақтаса ҳам бир ҳолда илжайиб тураверарди. Гўсала колхозлаштиришда матбуотнинг рўли деган мавзуда аввал номзодликни, икки йил ўтмай дўктурлик диссертатсиясини ёқлаб олди. Анвар рўпарасидан келаётган устоз-шогирдни кўргиси йўқ эди. Улар билан сўрашмасликнинг бирдан-бир йўли — шарт бурилиб кетиш. Лекин Анвар бундай қилгиси келмади. Улар томон

юрмади ҳам. Индамай тураверди. Холидий Ўлмаснинг елкасига қўлини ташлаб, Анварга яқинлашди.

— Ие, мулла Анваржон, бормисиз, соф-саломатмисиз? — у шундай деб лабини тили билан ялагандай бўлди-да, Анварга қўлини узатди.

Анвар унинг башарасига қарамай қўл узатди. Чунки Холидий жилмайганида унинг башарасига қараган одам барака топмас эди. Худо Одам Атони ясаётганида ишни оёқдан бошлаганми ё бошданми, Анварга номаълум. Лекин, унинг назарида, Холидийнинг оёқ-қўли, бадани аввал ясалган, кейин нима ясаётгани эсдан чиқиб, елка устига одамнинг эмас, маймуннинг боши ўрнатилган.

— Анвар Сатторович, тузалиб кетдингизми? — деди Ўлмас ҳам унга қўл узатиб.

— Касал эдимми? — деди Анвар унга қаттиқ тикилиб. Ўлмас жавобга сўз тополмай, устозига қаради.

— Ўлмасжонни табриклагингизми? — деди Холидий яйраб жилмайиб. — Ҳозир академия тасдиғидан ўтиб келяптилар. Институтга директор бўлдилар. Мен ўттиз беш йил директорлик қилибман. Етар, а? Энди ишни сиз — ёшларга топширамыз. Илмий котибликка мен сизнинг номзодингизни кўрсатган эдим. Йўқлигингиз панд берди.

— Ким сайланди?

— Наима Султоновна.

— Эски ҳаммом, эски тос.

— Тушунмадим? — деди Холидий, юзидаги сохта жилмайишни асраган тарзда.

— Сиз ўттиз беш йил қандай ишлаган бўлсангиз буларингиз уч юз эллик йил шундай ишлашади.

— Яхши эмас, мулла Анваржон, булар тенгдошларингиз. Энди замон бошқа. Бир-бирингизни авайлаб ишланг. Мана, биз бир-биримизни аямовдик, нима бўлди? Мени йигирма беш йилга қамашди. Сталин ўлмаганда ўтирардим. Бахтимга тезроқ ўлди.

«Бировнинг ўлимидан булар бахт топишади, қизиқ», деб ўйлади Анвар.

Холидийга Худо берди. Ўзини мақташга баҳона топилди. Бундай пайтда у мажлисдами, даҳлиздами, ҳожатхонадами, фарқи йўқ — гапираверади. Анвар жиннихонада деразадан тушган нур билан қилган суҳбатини эслаб, шумлиги тутдию унинг сўзини шарт узди:

— Устоз, — деди мулойим оҳангда. — Ҳамма онасининг қорнида тўққиз ой ётса, сиз етти ойдаёқ туғилиб олган экансиз, шу тўғримми?

Устоз-шогирд бу гапдан ажабланиб, бир-бирига қараб олишди. «Бу ҳали яхши тузалмабди-да», деб ўйларди Ўлмас. «Бу бола қаёқдан билади буни?» деб ўйлади Холидий.

— Анвар Сатторович, уялиш керак, — деди Ўлмас, танбеҳ бериб.

Холидий бировнинг ҳимоясига муҳтож одам эмас эди. Сочини бармоқлари билан тараб қўйиб, ўткир аския эшитган одамдай мириқиб кулди-да, Анварнинг елкасига шапатилаб қўйди:

— Ғайрат зўр бўлган-да, ғайрат! — деди-да, Ўлмасни қўлтиғидан олиб, йўлида давом этди.

Анвар орқасига ўгирилиб, уларнинг изидан бир зум қараб тургач, хонаси томон юрди.

— Нимагадир мотам руҳини сезмаяпман, қора байроқлар осилмаган, — деди жойига ўтиргач.

— Президент ўлибдими? — деди рўпарасидаги аёл.

— Ундан ҳам баттар, — деди Анвар, «булар билмайдими?» деган маънода хонадагиларга бир-бир қараб. — Устоз кетибдилар-ку?!

Анвар учун янгилик бўлган бу хабар хонадагиларга маълум эди. Институтдаги ўзгариш уларнинг ўзаро муҳокамаларидан ҳам ўтгани учун Анварга жавоб беришмади. Фақатгина эшик олдидаги устолда ўтирувчи «енг кичкина илмий ходим» кулимсираб қўйди. Анвар бу вазифада узоқ йиллар ишлагани учун ўзини «енг улўф кичик илмий ходим», Собир исмли бу ушоқкина йигитни эса ҳазиллашиб «енг кичкина илмий ходим», дер эди.

— Устоз биз билан! — деди Собир, ҳазил оҳангида.

— Яъни?

- Яъниким, устоз шу бўлимга мудир бўлиб ўтганлар.
- Ҳали ишлар эканларми? Босмачига айланмаган яна битта-иккита ўзбек қолган эканми?
- Устознинг концепсиялари бошқа ҳозир. Босмачилар эмас, миллий озодлик ҳаракати!
- Йўғ-е?
- Газит ўқийсизми ўзи?
- Болалар, — деди Анварнинг рўпарасидаги хотин, — эркак одамга ғийбат ярашмайди.
- Собирбей, эшитдингизми? Гулнорахон опамизнинг насиҳатларига қулоқ тутмасангиз менга ўхшаб энг улуғ кичик илмий ходим бўлиб қоласиз. Мен бунга чидолмайман. Ўзимни шу деразадан ташлайман. Энг улуғ кичик ходим битта бўлиши керак, билиб қўйинг!
- Анваржон, қўйинг шунақа гапларингизни.
- Гулнора опа, ёмон гап айтмаяпман. Сизнинг гапингизни тасдиқлаяпман. Собирбей ёш, ўргатиб туриш керак.

*Денгиз ичра чарх урувчи гирдобни
Қайдан билсин қирғоқдаги майсалар...*

— Менинг битта қўшним имом. Ўша айтадики, бу дунёда ғийбат қилган одамнинг тилини Худо қиёматда ўн метр узун қилиб қўяркан. Бу тилни одамлар босиб-янчиб юраверар экан. Шу қиёмат тезроқ бўлсаю, шу тилларни бир кўрсам...

Рўпарадаги аёл шарт туриб чиқиб кетди. Анвар Холидийни сўкадиган бўлса, ҳақорат тошларини шу аёл ҳузурида отарди. Холидийнинг шу хонадаги мухтор элчиси ҳисобланмиш Гулнорахон бу тошларни териб, етмаганига ўзидан қўшиб, устозига етказарди. Анвар бу аёлдан, шу хизматлари учун хафа эмас, хурсанд бўларди.

Аёл чиқиб кетгач, хона жимиб қолди. Собир ҳам устол устидаги қоғозларига мук тушди. Анвар қўлига қалам олиб бир варақ қоғоз юзига турли шакллар чиза бошлади. Шакллардан бири «Г» ҳарфига ўхшарди. «Гулнора» деб ёзди. Кейин биринчи ҳарфни семизроқ қилиб бўяди. Сўнг «Г»ни ярим саҳифани эгаллайдиган даражада катта қилиб ёзди. «Г»нинг бурчагига кашакловчи чизиқ тортган эди, ҳарф дорга айланди. Анвар унга бир зум тикилиб тургач, ҳарфдорнинг учига сиртмоқ чизди. Шу ишдан завқ олиб ўтирганида Холидий йўқлаётганини маълум қилишди.

2

Холидий ўзининг кадрдон хонасида ўтирган эди. Янги бошлиқ кўринмасди.

— Келинг, мулла Анваржон! — деди Холидий, уни ўрнидан туриб қарши олиб, — ҳали йўл устида тузукроқ гаплаша олмадик. Аҳволлар дурустми энди. Диссертатсияни ёзиб бўлдингизми?

Анвар унинг муғамбирлик билан боқиб турган кўзига қараб «Во ажаб, — деб ўйлади, — мен илгари одам танасига маймун калласи уланган дердим. Маймуннинг калласи тулкининг танасига уланганини ўйлаб кўрмаган эканман. Ё маймуннинг калласи ичига тулкининг мияси жойлаштирилганмикин? Қани, бунинг навозиши нима билан тугар экан?»

— Диссертатсия қанақа аҳволда, деб сўраяпман?

— Диссертатсиями? — Анвар тушунмагандай елка қисди. — Ўша-ўша реаксион миллатчилик иси уфуриб ётибди.

Холидий бундан олти йил илгари Анварнинг тайёр диссертатсиясини ана шу тавқи лаънат билан йўққа чиқарган эди. Анвар ҳозир шуни эслатди. Лекин Холидий пичингни тушунмаганга олди.

— Уни ўзгартирганингиз йўқми? — деди меҳрибонлик билан.

— Ҳақиқат ўзгариб турадиган буқаламун эмас.

— Айни топиб гапирдингиз, баракалла! Менга сиздай чўрткесар, бир сўзли йигитлар ёқади.

Мана энди сизнинг замонингиз келди. Сизга ҳавасмандман: ҳақ гапни ҳеч қўрқмай айта оласиз. Бизнинг бошимизга тушган савдолар итнинг бошига тушса, у ҳам инфаркт бўлиб ўлиб кетарди.

— Ҳа-а, «устоз», сиз итдан ҳам... бақувватсиз.

Бу гапни эшитиб, Холидийнинг юзи учди, аммо сир бой бермай қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Гапни ҳам эшворасиз-да, мулла Анваржон!

— Сиз бўлимимизга мудир бўлибсизми?

— Ҳа, бирга ишлаймиз. Мен бу амал ғалваларидан қутулдим. Бир йилда ўн иккита комиссия босибди-я! Энди илм билан чуқурроқ шуғулланиш имкони туғилди.

— Босмачиларни нима қиламиз?

— Қайси босмачиларни?

— Сиз менга икки масалада йўл бермаган эдингиз, эсингиздан чиқдимиз? Биринчиси — инқилобдан олдинги қўзғолонларни «мустамлака Туркистоннинг партизанлари» дейишимга қарши бўлдингиз. Иккинчиси — ўн еттинчи йилдан бошланган босмачилик ҳаракати эмас, балки ўн тўққизинчи асрнинг сўнгги чорагида бошланган миллий озодлик ҳаракатининг чўққиси деганимда, кимлар келиб мени сўроққа тутганини биларсиз?

— Замона шунақа эди.

— Замон ўзгардимиз?

— Ўзгарди.

— Шунга қараб сиз ҳам ўзгардингизми?

— Мулла Анваржон, замон ҳар қандай одамини ўзгартиради. Ҳатто сизни ҳам.

— Мен сиз айтган «ҳар қандай» тоифага кирмайман. Мени ўзгартириш учун бошимдан товонимгача тиккасига арралаб тушиш керак. Шунда ҳам жоним чиқади-ю, руҳим эса ўзгаришсиз қолаверади.

Холидийнинг юзидаги жилмайиш йўқолди.

— Катта кетманг, ука. Сиз сиғиниб юрган устозларингиз ҳам ертўлада бир қийноқдан ўтгач, қўллари қалтираб, ҳамма қоғозларга имзо чекиб беришган.

— Сиз ҳамми?

— Сиз ифвонинг инини кавляяпсиз. Мен ҳақиқат деб йигирма беш йилга қамалганман.

— Сизга оғир ботадиган гап айтган бўлсам, узр. Гуноҳимни ювиш учун бир ҳикоя айтиб бераман. Жуда қизиқ, эшитмасангиз армонда қоларсиз. Ўзи ҳаётда юз берган воқеа экан, аммо мен уни эртак тарзида сўзлайман. Шундай қилиб, бўри баковул, тулки ясавул, чумчуқ чақимчи бўлмаган замонда бир бахтиёр ёш олим яшаган экан. У аввал устозларининг, сўнг тенгдошларининг оёғи остига чоҳ қазибди. Шаҳаншоҳ унинг беминнат хизматларини қадрлаб турибди. Ёш олим илмга эмас, шундай мунофиқликка иқтидорли экан. Гўдаклигида иблис ундаги инсон юрагини юлиб ташлаб, ўз қалбининг бир парчасини қўйган экан-да. Ёш олим кўпнинг ичида дадил туриб, «Шаҳаншоҳ ҳайвон!» дер экан. Сухбатдоши «шунақамикин, а?» деса бас, бориб «Фалончи сизни ваҳший ҳайвон деди», деркан. Қарабсизки, ўша сухбатдош зиндонга қандай тушиб қолганига ҳайрон. Бора-бора сотадиган одами қолмагач, ўз боши узра қора булутлар айланаётганини сезибди. Шаҳаншоҳ «ўз яқинларига хоинлик қилган одам менга садоқатда бўлармиди?» дебди. Шоҳ бир қарорга келгунча ёш олим энг сўнгги лақма дўстини аврабди. Яхшилаб кийинтириш баҳонасида Шаҳаншоҳнинг тикувчисиникига бошлаб борибди. Ундан аввал шоҳнинг шопирини қўлга олибди. Шоҳнинг мошинасида тикувхонага савлат тўкиб борибди. «Мен маликанинг укасиман», деб ўзини таништирибди. Хуллас, икки кун деганда улар устларига шоҳона либосларни олишибди. Тикувчи эса Маликадан раҳмат эшитиш мақсадида телефон қилиб, «укангизга либос ярашибдимиз?» дебди-ю, сир ошкор этилиб, ёш олим қамалибди. Қамоқда ҳам иқтидори иш бериб, ифвогарлигини давом эттираверибди. Бир йил деганда Шаҳаншоҳ ўлибди-ю, ёш олим ҳам сиёсий маҳбуслар қаторида озодликка чиқибди. У ҳам тухмат жабрини тортганлар сафидан ўрин олибди...

Холидий қошларини чимирган ҳолда Анварнинг «ертагини» бўлмайд эшитди. Анвар «устоз»

бақариб берар, ҳеч бўлмаса ранги ўзгарар, деб ўйлаган эди. Гапини тугатиб, Холидийга қаради-ю, ҳайрон қолди: «Рухлар менга ёлғон гапни айтган эдими?»

— Хўш, эртақ тугадими? — деди Холидий. — Қиссадан ҳисса бўлиши керак?

«Чиндан ҳам қиссадан ҳисса бўлиши керак, — деб ўйлади Анвар. — Нима, ўша ёш олим сиз эдингиз, дейми? Яна тилимдан илинайми? Айтсам-чи, нимадан қўрқаман? Тухмат, деса, суд архивини кўтариш мумкин-ку? Адашган бўлсам-чи? Аввал суд архивини ўрганишим керак эди».

— Қиссадан ҳисса шуки, гапингиз тўғри, «устоз». Замон ҳаммани ўз йўриғига солган. Лекин... нима учундир ҳеч ким гуноҳи учун тавба қилмаяпти. Ҳали ҳам унвонларига маст бўлиб юришибди.

— Унвон, мулла Анваржон, одамга меҳнати учун берилади.

— Бу унвон одамларни чалғитса-чи, жамиятга фойдасиз бўлса-чи?

— Бу энди баҳсли масалалар. Бу масалани вақт ҳал қилади.

— Вақтга айтамыз, остонада кутиб тура туради.

— Мулла Анваржон, бу гапларни қўйинг. Мен сизни диссертатсия масаласида чақиртирдим. Эртага менга олиб келиб беринг. Ҳимояни тезлатамыз.

— Диссертатсия йўқ, «устоз».

— Нега йўқ! Ёқиб юбордингизми?

— Ёқиб жинни бўлибманми, — деди Анвар кулиб, — уни чет элга сотиб юборганман, аллақачон.

— Нима? Чет элга? Кимга?

— Туркияга, дўктўр Нурийга бултур бериб юборганман. Бир нусхасини ўн кун олдин акам Англияга олиб кетдилар. Диссертатсияни ё Истамбул ё Оксфорд дорилфунунида ёқласам керак.

Холидий Анварнинг кўзидан бир маъно уқмоқчи бўлиб, қаттиқ тикилди. Анвар ўйинни охиригача муваффақиятли етказмоқ учун худди рост гапираётгандай қилт этмасдан ўтираверди. Холидий дўктўр Нурийни сохта советшунос, ватан хоини деб ёзавериб ийиғини чиқариб юборган эди. Анвар хориж олимини эслатиб, нишонни аниқ мўлжалга олганди.

— Бемаслаҳат шунақа ишлар қилиб юрибсизми, ҳали? — деди Холидий. Унинг илгариги қувноқлиги, сўнг жиддийлиги, кескинлиги ҳам қолмаган эди. Унинг машқи пасайиб, Инглистонда дўктўрлик диссертатсиясини ёқлаб келган олим қаршисида мулзам бўлиб ўтирган одам ҳолига тушган эди.

— Нима қилишим керак эди? — деди Анвар ғолиб одам товуши билан, — ҳеч кимга кераги йўқ, деб сотворибман-да.

*Биргина мен қайрағоч
Етагида бенурман!
Кун нуридан маҳрумман,
На ғуломман, на ҳурман!...*

— Ёшлик қилибсиз. Ҳали пушаймон емасангиз эди...

*— Фазилатим, кам ила кўстим
Сизга аён, олмоқ керак тан...
Ўзим мерган бўлмагач, дўстим,
Кимларнингдир отган ўқиман...*

Ҳар нечук Холидий темирдан эмас, барча бандалар каби «лойдан ясалган» экан. Кўкрагида уйғонган ғазаб уммони тўлқинларининг мавжини вужуди сиғдирилмай портлади.

— Йўқол! — деди тишларини ғижирлатиб. Тишлар ғазаб вулқонини тўсиб қолмоқ қасдида

ғижирлар эди. Боя даҳлизда «етти ойлик бўлиб туғилмаганмисиз?» деган саволдан сўнг куч тўплай бошлаган вулқон қудрати тишлардан қудратлироқ эди. У ўрнидан шарт туриб бақирди: — Йўқол, газзанда! Мен сени одам деб жиннихонадан чиқариб олдимми ҳали!

Анвар масрур эди. У ўрнидан енгил турди. Гўё уни узоқ йиллар эзиб келган ғам харсанглари Холидийнинг бақирғидан сўнг елкасидан ағдарилгандай бўлди. У отган ўқ бехато тегди.

Ғаними ярадор ҳолда оёқлари остида типирчиларди. Энди юракка найза санчиши керак. Бу найзани кейинги сўзлари билан Холидийнинг ўзи унинг қўлига тутқазди.

— Сиз сал янглишдингиз, «устоз». Сиз менга оталик қилиб, даволансин, деб жиннихонага юборган эдингиз. Мени у ердан Асадбек чиқариб олди, — деди жилмайиб. У оқ-қорани ажратиб олган олим эмас, ўртоғига мақтанаётган болакай каби жилмайди.

— Ким дединг?

— Асадбек! — Анвар бу исми фахр билан тилга олди-да, чиқиб кетди.

«Бу боланинг мафияга нима алоқаси бор экан?» деб ўйлаб қолди Холидий.

XVIII б о б

1

Бир гала фаррош лўли хотинларга якка ўзи бас келиб, уларнинг нозик нуқталаридан ушлаб — мағлуб этиб, идорадан чиқариб юборган бошлиқ эсингиз- дадир? Худди ўша бошлиқ Зоҳидга телефон қилди. Зоҳид хизматга барвақт келган эди. Телефоннинг жиринглашини даҳлизда эшитиб, эшигини шошиб очди-ю, тез-тез юриб бориб гўшакни кўтарди.

— Ўринбосаримни чақиртирдим, кеча оқшомда келдилар, — деди бошлиқ, саломлашгач. Зоҳид унинг овозида қандайдир ҳорғинлик сизди. «Кечаси билан ухламай мени қидирганми, нима бало?» деб ўйлади.

— Дам олишнинг ҳам белига тепибсиз-да, — деди Зоҳид, ясама лутф билан. Лутф ясама бўлса-да, бошлиқнинг ватанпарварлик туйғуларини жўштириб юборди:

— Ишларидан ишқал чиқиб турганда дам олишга бало борми? Мен, кўнглим сезган экан, бошидаёқ «узоққа кетманг», дедим. Бу қари бюрократларга қайта қуришнинг моҳиятини тушунтириб бўлмаяпти.

— Ўринбосарингиз билан қачон кўришишим мумкин?

— Ҳозир десангиз, ҳозир етиб борадилар.

Бошлиқнинг жонкуярлиги сабаби Зоҳидга аён эди. Бунақа зотлар ишни қайта қуришга эмас, замонга мослаштиришга уста бўлишади. Идоранинг ҳар қадамига қайта қуриш афзалликлари ҳақида шиорлар осиб ташлашади. Агар уйларида, аниқроғи, ётоқларида, янада аниқроқ айтилса — тўшаклари устида «Хотин — қайта қуриш авангарди!» деган шиорга кўз тушса, сира ажабланмаслик керак.

Зоҳидга аён бўлган сабаб шуки, идорадаги молиявий найрангларнинг бир учи қонун ҳимоячиларига энди маълум. Жалол Комилов номига ёзилган маошу мукофотлар ҳисобланса, фалон сўм бўлади. Унинг ҳаммасини, шубҳасиз, ўринбосар емайди. Аксинча, энг кам улуш унга тегади. Бошлиқ ўринбосаридан кўпроқ олади, аммо у ҳам ўз навбатида юқорига узатади.

Нютон бошига олма тушганида Ернинг тортиш қонунини ихтиро этган экан. Кимёдаги занжир реактсиясини топган олим раҳбариятнинг пора тақсимлаш усули ва санъатидан илҳом олган бўлса не ажаб?

Бошлиқнинг шу «занжир реактсия» авжига чиқмай туриб, биринчи ҳалқадаёқ ишни бир ёқлик қилиш мақсадида эканини энг ландавур терговчи ҳам тушунади. Худога шукрки, Зоҳид ундайлардан эмас.

Ўринбосар чиндан ҳам тезгина етиб келди. Яратилганда Худода ҳаққини қолдирмаган, деб шу бандага айтилса керак. Худо бўйдан урганида у энига қўштириб олган, «фалон ёшида бошидан

сочи тўкилиб кал бўлади», деб ёзуф битилганида бошдан тўкилувчи сочни кўкрагига, жағига кўчирган — кўкракдаги жун кўплиги ва узунлигидан кўйлак ёқасидан чиқиб, кўрган одамнинг ғашини келтирарди. Кунда икки марта қиртишламаса бўлмайдиган соқол эса, ёноқларининг нақ чўққисига қадар бостириб борган. Яна бир ҳаракат қилса, соқол деганлари киприклару қошларга қўшилиб кетиши ҳеч гапмас. Ўринбосарга салобат бахш этиб турган кўзойнак гардишининг пастки қисми айнан соқолнинг ўша чегарасига қадалади.

Ўринбосарнинг Яратгандан ундирган энг улуғ неъмат — кўзлари. Бунақа мулойим боқувчи, узун киприклар билан ҳимояланган кўз қизларда ҳам кам учрайди. Ўринбосар Зоҳиднинг хонасига кирдию дарсга кеч қолган боладай бошини эгиб, ер остидан қараб қўйди. Аста сўз бошласа, кўзлари шунчалар мулойим боқардики, одам ўлдириб келган тақдирда ҳам ҳибсга олиш ҳақидаги қарорга имзо чекишга қўл бормасди. У гавдасига монанд семизгина жигарранг сумка кўтариб олган эди. Ўринбосар Зоҳиднинг рўпарасига ўтириб, сумкани тиззасига қўйдиди, «қамайсизми ё раҳм қиласизми?» дегандай мўлтиллаб қаради.

— Бошлиқингиз айтгандирлар, а? — деди Зоҳид.

— Айтдилар, яхши иш бўлмабди. Аммо биз бу пулларни ўзимиз еб юборганимиз йўқ. Бировнинг ҳақидан кўрқамиз. Ўзингиз биласиз, шаҳар катта, келди-кетди кўп. Меҳмон-измон кутишнинг ўзи бўлмайди. Олдин ҳукумат унча-бунча пул ажратарди. Энди у ҳам йўқ. Ўнта меҳмонни кутасан, дейишади, тамом. Еб-ичиб кетса ҳам майли. Масков томондан келганлар совға-саломга ўрганиб қолишган.

«Бошлиқ иккови чиндан ҳам ухламаганга ўхшашади, — деб ўйлади Зоҳид, унинг гапларини эшитиб. — Ўринбосар балогардонликни бўйнига олган. Уйдаги топган-тутганлари тунда яширилиб, уй бир ғариб ҳолга келтирилган. Балки «қамаб қўйишади», деб хотин, бола-чақалари билан хайрлашиб ҳам келгандир. Бошлиқ ҳозир хонасида қилт этмай ўтирибди. Котибасига «мен йўқман», деб тайинлаган. Ўринбосари ҳибсга олинганини эшитиши билан идорада мажлис тўплаб, қайта қуриш душманлари фош этилгани, уларга қарши аёвсиз кураш олиб бориш лозимлиги масаласини кун тартибига қўяди...»

Зоҳид тинмай гапираётган ўринбосарга қараб туриб телефон гўшагини кўтарди-да, бошқармага қўнғироқ қилди.

— Да, ало, эшитаман, — деган овозни эшитиб, ўринбосарга қаради. Ўринбосар телефон рақамлари терилаётгандаёқ жим бўлиб, бир оз ажабланиш, бир оз хавотир билан унга тикилиб ўтирган эди. Зоҳид бошлиқнинг исмини тилга олгач, ўринбосарнинг бутун вужуди қулоққа айланди.

— Қудрат акам йўғийдилар, секага кетувдилар. Ким сўравотдилар? Келсалар нима деб қўйий? — деди котиба.

— Мен прокуратураданман. Шариповман, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Вой, тўхтанг-чи, ҳали кетмаганга ўхшайдилар... — Котиба сукут сақлади. — Ана, қайтиб кевоттила.

— Эшитаман, ўртоқ Шарипов. Кўнглим сезгандек изимга қайтувдим, тинчликми?

— Ҳа, тинчлик, ўринбосарингиз етиб келдилар. Хавотир олманг, демоқчи эдим, — Зоҳид гапни қалта қилиб, гўшакни жойига қўйди.

Ўринбосар узилган гапини давом эттирмади. Бироз ўйлади. Зоҳиднинг бу кичик «ўйини» самара берган, тунда ўйлаб-пишитилган режа дарз кетган эди. Узун киприклар ҳимоясидаги кўз илтижоли боқди:

— Пулларни бошлиққа берардик, ўзлари сарфлар эдилар...

— Пуллар масаласида бошқа ўртоқ шуғулланади. Сиз менга бир гапни айтинг: Жалол Комиловни охирги марта қачон кўргансиз?

— Жалол Комилов ўлдирилганда мен йўқ эдим.

— Бунга биламиз. Охирги марта қачон кўргансиз?

— Янги йилдан кейин. Участковойга справка бериши керак экан.

- Кайфияти қанақа эди, уст-боши қанақа эди?
- Кайфияти... яхши. Сал кайфи бор эди. Устида оқ пўстин. Телпаги ҳам тоза теридан.
- Нимада келди?
- Такси ҳайдаётган экан. Мени бир жойга олиб бориб қўйди... пулини бердим.
- Таксичилик қилаётган бўлса, нима учун сиздан справка сўради?
- Такси бировники бўлса керак?!
- Бировнинг таксисини бемалол миниб юриш мумкин, деб ўйлайсизми?
- Ўринбосар «ким билади?» дегандай елка қисди.
- Нима ҳақда гаплашдинглар?
- У ёқдан, бу ёқдан...
- Аниқроғи?
- Сибирдан келган экан.
- Сибирга нима учун борибди?
- Уч-тўрт йил ишлабди. Менам сизга ўхшаб сўровдим, «комсомол йўлланмаси билан бориб келдим», деди. БАМга боргандир, деб ўйлабман.
- Сизда «ишлайди», деган рўйхатда турарди. Унинг асосий иши нима эди? Чайқовчимиди, ўғримиди?
- Унисини билмайман.
- Унча-бунча узатиб турармиди?
- Йўқ, бунақаси бўлмаган.
- Уни сиз ишга олганмисиз?
- Ҳа.
- Ким тавсия этган?
- Хўжайин-да, мана аризада қўллари бор, — у шундай деб сумкани очмоқчи бўлди.
- Керакмас, кўрганман, — деди Зоҳид уни тўхтатиб. — У хўжайинингиз оламдан ўтиб кетган. Аризага у киши имзо чекиб, сиз буйруқ бергансиз.
- Тартиб шунақа-да.
- Комилов қаерда яшаган?
- Билмайман.
- Шу ерга келганда ўринбосар кўзини олиб қочди. Зоҳидга шунинг ўзи кифоя қилди, кўз очирмай савол ўқларига тутиш лозимлигини англади:
- Комилов сизни таксида қаерга олиб бориб қўйди?
- Эсимда йўқ.
- Эсланг.
- Омборхонага эди, шекилли.
- Аниқми?
- Ҳа, аниқ.
- Омборхона қаерда?
- Қўйлиқда.
- Атайин сизни олиб бордимми ё ўша ёқда иши бор эканми?
- Билмадим, олиб борди, пулини бердим.
- Омборхонадан чиққунингизча кутиб турдимми?
- Йўқ.
- Нима учун хизмат машинангизда бормадингиз?
- Машина бузуқ эди.
- Сиз идорадаги фирромликлар учун жавобгарликка тортиласиз, буни биласиз. Лекин унинг ёнига ёлғон гувоҳлик бериш қўшилса, нима бўлишини билмайсиз. Сиз балки қотил эмасдирсиз, лекин қотилни яширишга уринаётганингиз аниқ.
- «Балки қотил эмасдирсиз», деганингиз нимаси? Нима учун мен қотилни яширишга

уринарканман?! — Бошқа эркак бўлганида бу гапларни пўписа оҳангида айтарди. Ўринбосар эса қўй кўзларини қўриқлаб турган узун киприкларини пириллатиб, титроқ овоздан айтди. — Қотил топилмагунига қадар марҳумни таниган, билган одамнинг ҳар биридан гумон қиламиз. — Олдин «сиздан гумонимиз йўқ», дедингиз-ку? — Ҳа, шундай дедим, — Зоҳид «бу бало-ку», деб қўйди ўзича. — Келганингизда шу фикрда эдим. Гапни чалғитишингиз билан гумонсирай бошладим. Биздаги маълумотларга қараганда сиз ўша кун Комиловнинг уйига боргансиз. — Ким айтди? — Ўз кўзи билан кўрган одамлар. Юзлаштирайми? Ўринбосар бошини эгди. — Йўқ, — деди секин, мағлуб одам овозида. — Керакмас. Сибирдан ул-бул олиб келган экан. Кейин... «Олтин ҳалқа» деганидан бор-ку, шундан бир қултумдан... — Совға ҳам қилдимиз? — Пулини бердим, совғамас. — Нималар сотиб олдингиз? — Зоҳид унинг мушкулини осон этиш учун «сотиб олдингиз» деган сўзларга атайин урғу берди. — Ўзимга телпак олдим. Уч юз берувдим, юзини қайтариб берди. Сиздан фойда олмайман, деди. Қизларимга атаб ҳам ул-бул... — Сиздан нимани илтимос қилди? — Ҳеч нарсани. — Яширманг. — Уй тўғирлаб беринг, деди. «Саргардонлик тугади, уч хонали уй тўғирлаб берсангиз, болачақа қилиб ўтираман», деди. — Сиз уйни қандай тўғирлаб бермоқчи эдингиз? — Мен хат қилиб берсам бас, қолганига ўзининг ишончли одамлари бор экан. — Ким? — Билмайман. — Ҳосилбойваччами, Марканянми? Ўринбосар бир чўчиб тушди-ю, бошини эгди. Одам эмас, тошбақа бўлиб яралганида ҳозир бошини косаси ичига олиб, очидан ўлиб кетса ҳам, чиқмай ётаверарди. — Билмайман, бунақа одамларни танитайман. — Асадбек деганини-чи, эшитмаганмисиз? Ўринбосар ташвишланиб, тезгина қараб олди. — Танитайман. — Комиловнинг уйи қаерда? — Себзорда. — Аниқроғи? — Нечанчи уйлигини билмайман. Зоҳид телефон гўшагини кўтариб, шаҳар жиноят қидирув бўлимида Комиловнинг иши билан шуғулланаётган инспектор Мақсуд Солиевга қўнғироқ қилди-да, Себзорга етиб келишини, депара бўлимидан Толиповни ҳам чақиришини сўради. Маёр Солиевни бу иш билан шуғулланувчи гуруҳга Зоҳиднинг талаби билан қўшишган эди. Ўттиз йилдан бери шу соҳада ишлаётган маёрни Зоҳид дорилфунунда ўқиб юрганидан бери билади. Талабалик йилларида амалиёт бўйича йўлланма билан келиб, шу маёр билан ишлаган эди. Дастлаб «нима учун маёр, нима учун оддий инспектор», деб ажабланди. Кейин унинг феълени ўрганиб, яхши кўриб қолди. Хўжайинларнинг отган ўқи бўлмай, кимларгадир эмас, фақат ҳақиқатга хизмат қилишни бурчи деб билган бу одамга Зоҳид ихлос қўйган эди. Зоҳидга Намозов иши топширилганда маёр сафарда эди. Шилимшиқ иши бошланганида Зоҳиднинг бахтига у сафардан қайтди-ю, дарров қидирув гуруҳига қўшилди.

— Қани, тулинг, Комиловнинг уйига борамиз, — деди Зоҳид.
Ўринбосар мутелик билан ўрнидан турди. Унинг хотираси яхшими ё бир неча марта кеганмиди, ҳарҳолда Комиловнинг уйини ҳеч бир адашмай топиб борди.

2

Шилимшиқ уч хонали ўйнинг бир хонасини ижарага олган экан. Ёши эллиқдан ошган, аммо кексалик ҳукмига ҳали-бери бўйсунмайдиган кўҳликкина аёл уларни ошқора нохушлик билан қарши олди. Шилимшиқнинг хонасида битта йиғма каравот, оёғи лиқиллаб турган эски устол, иккита устулгина бор эди. Устулларнинг бири кийим илгич вазифасини ўтарди. Кийимлар устма-уст бетартиб равишда ташлаб қўйилган. Устол устида қотган нон бўлақлари, шишаси жимжимадор «Олтин ҳалқа» деб аталган ароқ, ювуқсиз тўртта пиёла, жўмраги чегаланган чойнак турарди.

— Сиз келганингизда уй қандай аҳволда эди? — деб сўради Зоҳид Ўринбосардан.

— Худди шунақа. Олиб келган нарсаларини сотиб, мебел олмоқчи экан.

— Нарсаларни қаерда сақларкан?

— Чамадонидан олиб берди. — Ўринбосар шундай деб йиғма каравот остидаги жомадонни имлаб кўрсатди.

Солиев билан Толипов икки қўшни гувоҳлигида тинтув бошлашди. Зоҳид эса уй бекаси билан гаплашиш учун нариги хонага чиқди. Бека гапини Жалол Комиловни яхши билмаслигини маълум қилишдан бошлади. Зоҳид бундан «Мени сўроқ қилиб овора бўлманг», деган маънони ўқди. Шу сабабли терговни анъанавий тарзда икир-чикирдан эмас, аёл кутмаган ҳолда бошлади:

— Комилов уйингиз кириб келганида қўлида нечта чамадон бор эди?

— Эсимда турибдими? — деди аёл, тўғри жавобдан бўйин товлаб.

— Эслашга ҳаракат қилинг. Орадан бир йил ўтмади-ку?

— Эсим ўзи сал шунақароқ, — деди бека, пичинг билан.

Зоҳид «ҳозир сайраб юборганингни ўзинг ҳам билмай қоласан», дегандай муғамбирона кулимсираб қўйди-да, ён чўнтагидан расм чиқариб унга узатди. Бека расмдаги даҳшатли манзарани кўриб сесканиб тушди. «Вот ужас!» деб кўзларини чирт юмди. Худди калима қайтаргандай бир нима деб пичирлади. Зоҳид ундан кўз узмай тикилиб тураверди. Кўкраклари орасидаги ариқча кўриниб турган, худоси пардоз-андоз бўлган бу аёлнинг калима келтириши мумкинлигига Зоҳид ишонмасди. Шу сабабли унинг нима деб пичирлаганини билишга қизиқди.

— Гапингизга тушунмай қолдим, қайтаринг.

— Одамлар ваҳший бўлиб кетишган, — деди аёл кўзини очиб.

— Ким қилган бўлиши мумкин?

Кўзларидан киборлик пардаси кўтарилган бека Зоҳидга қовоқ уйиб қаради:

— Нима, мени қотилларга шерик, деб ўйлаяпсизми?

— Касбимиз шунақа. Ҳақиқат очилмагунча ҳаммадан гумонсираймиз.

— Унда мени олиб бориб қаманг, отинг! — аёл зарда билан ўрнидан турди.

— Ўзингизни босинг, жойингизга ўтиринг. Саволларимга жавоб беринг, — Зоҳид кескин-кескин гапириб, аёлнинг зардаси сариқ чақа эканини маълум қилиб қўйди. — Қўлида нечта чамадон бор эди, эсладингизми?

— Битта... яна битта тўр халта бор эди.

— Кийимлари қанақа эди?

— Ағдарма пўстин, бошида телпак.

— Оёғида-чи?

— Калта қўнжли этик.

— Совуқ жойдан келибдими?

— Ҳа, Новосибирскда икки йил яшабди.

- Нима учун?
— Академияда ишлабди. Диссертатсия ёзибди.
— Илмий иши нима ҳақда экан, айтмадимми?
— Мен сўрамадим. Илмга тоқатим йўқ.
— Уйга танишлари келиб турармиди?
— Бир-иккитаси келган.
— Эркаки, аёлми?
— Ҳм... Эркак бўлганидан кейин хотин бошлаб келади-да. Бунинг нимаси ёмон?
Зоҳид ўрнидан туриб даҳлизга чиқди-да, қўшнилари билан ўтирган Ўринбосарни имлаб чақирди.
— Уйга келганингизда бу аёл бормиди?
— Ҳа.
— Сиз уни танийсизми?
— Йўқ... Очиғи... Жалол мени уйга қўйиб, ўзи бир ёққа кетди. Сангинахон билан бироз чақчақлашиб ўтирдик.
— Қани, юринг. — Зоҳид уни бека ўтирган уйга бошлади. — Мана бу кишига қаранг, келганмилар?
Аёл Ўринбосарга беписанд қараб олди:
— Эсимда йўқ.
— Эртагача эслаб, соат ўнда прокуратурага борасиз, — Зоҳид шундай деб кўкрак чўнтагидан чақирув қоғози олиб, ёзди-да, бекага узатди.
— Мен ўнда боролмайман, — деди аёл, — ишдан рухсат беришмайди.
— Бешик тўйига деб сўрасангиз балки рухсат беришмас. Лекин чақирув қоғозини кўрсатсангиз ижозат тегади. Гапларингизга қараганда қонунни яхши биладиганга ўхшайсиз. Ўзингизни гўлликка солманг. Сизга эса, — Зоҳид Ўринбосарга юзланди, — ҳозирча рухсат. Керак бўлганингизда ўзимиз чақирамиз. Шаҳардан чиқмай, узоққа кетмай туринг.
— Шунақа пайтда қаёққа ҳам кетардим. Қўлимдан келган хизматни аямайман, — Ўринбосар шундай деб хайрлашиб, чиқди.
Шилимшиқнинг хонасида тинтув тугаб, эксперт пиёладаги бармоқ изларини олаётган, суратчи фотоаппаратини филофига жойлаётган, Ҳамдам эса кийим-кечаклар рўйхатини ёзиб ўтирган эди. Мақсуд Солиев эса дераза раҳига суяниб, ўйга ботган ҳолда турарди. Зоҳид иш охирига етишини кутиб ўтирди. Гувоҳлар рўйхатга имзо чекишгач, маёр Солиев уларни қўшни хонада яна озгина кутиб туришларини илтимос қилди.
— Бор бисоти шу эканми? — деди Зоҳид, улар чиқиб кетишгач.
— Ҳа. Бойлик талашганга ўхшамайди, — деди Ҳамдам.
— Хонима нима дейди? — деб сўради маёр.
Зоҳид суҳбат баёнини маълум қилиб, Ўринбосарнинг маълумотини ҳам қўшиб қўйди.
— Шилимшиқ Сибирдан қуруқ келмаган, бу аниқ. Бегона аёлнинг уйига ҳам қўнмайди. Ҳамдам, сен бугун уй бекасининг ким эканлигини аниқлаб қўй, — деди Солиев, — Шилимшиқ бир жойга чиқиб келган бўлса, демек, моллари бошқа ердалиги аниқ. Қаерда, нимаси бор унинг?
Ўсмирлигида қамалганидан бери сип-силлиқ юришида бир гап бордир. Қотилини топганимиз билан иш битмас, дарахт илдизи чуқурроқдир. Илдизни кавлашга дарахт эгалари, боғбонлари йўл қўйишармикин? Ахир бу анов-манов дарахт эмас. Боғбонларни боқиб турадиган, соясидан баҳраманд этадиган дарахт-а! — Солиев шундай деб Зоҳидга қаради. Лекин ундан жавоб кутмай, устол устидаги жомадонга яқинлашди. Худди оғирлигини чамалагандай кўтариб кўрди.
— Ҳамдам, гувоҳларни чақир. Чамадоннинг баҳридан ўтишга тўғри келади.
Гувоҳлар киргач, чўнтагидан букма пичоқ чиқариб, Ҳамдамга узатди. Ҳамдам худди уста бичиқчидай илдам ҳаракат қилиб, жомадон астарини йиртди. Ҳаракатлари зое кетиб, жомадондан арзирли ҳеч нима чиқмади. Шундан сўнг гувоҳларга рухсат берилди.

— Мен ҳозир сен билан бирга бораман, — деди Солиев Зоҳидга. — Шилимшиқдан қолган нарсаларни ўзим бир кўрай.

3

Маёр Солиев Шилимшиқдан қолган бисотларга аввал тикилиб турди. Сўнг кўзойнагини тақдид, қўлига тилла занжирли медалонни олди.

— «Любимой Лене от Павла»... Бу қаерда экан?

— Бўйнида. Бармоғида анави тилла узук. Чўнтагида пул. Ҳеч нарсасига тегишмаган, — деди Зоҳид.

— Ленаси ким бўлди?

— Сўров тарқатганман. Жавоби балки Сибир томонлардан келар.

— Бошқача жавоб бўлиши мумкин эмасми? Сен бу одам Лена деганни ўлдириб, занжирини тортиб олган деб ўйлаяпсанми? Уни арзон-гаровга сотиб олган бўлса-чи? Балки изни яшириш, бизни чалғитиш учун қотиллар бўйнига илиб кетишгандир?

— Иккинчи гумонингизга ўрин йўқ. Экспертиза занжир бўйнида, узук бармоғида узоқ вақт турганини тасдиқлади. Биринчи гумонингиз ҳам ҳақиқатдан узоқроқ. Агар Комилов тўдаларга алоқадор одам бўлса, бунақа арзон-гаров нарса сотиб олиб бўйнига осиб юрмас.

Солиев Зоҳидга қараб, кулимсираб қўйди. Йигитнинг фикридаги мантиқ унга маъқул келди.

Шилимшиқнинг чўнтагидан пулдан ташқари ҳар хил қоғоз парчалари чиққан эди. Чўнтакда юриб бир оз уринган, аммо тешилмаган трамвай патталари Солиевнинг диққатини тортди.

— Комилов трамвайда юрган эканми? — деди у, паттадан биттасини олиб, синчиклаб қараб. — Тагида машина бўлса...

— Машина ўлимидан ўн кун олдин ўғирланган.

— Ёки олган, — деб изоҳ берди Солиев.

— Олганлиги ҳақиқатга яқин, лекин исботланмаган ҳақиқат. Паттани эса дўконларда қайтим ўрнига ҳам беришади.

— Агар бу тўдага алоқадор шахс бўлса, қайтимга патта олмайди, бу бир. Булар тийинларнинг фарқига боришмайди. Трамвайда юрмайди, бу икки. Трамвайга чиқиб қолгудай бўлса ҳам ҳақини тўламайди, бу уч.

— Нимага тўламайди?

— Сабаби оддий. Баъзан ёдларидан кўтарилади. Чунки патта тўлаш одат тусига кирмаган.

Баъзан тўлагилари келмайди. Пулдор одам минглаб сўмларни беҳуда совуриши мумкин. Лекин тийин ишлатишда хасислиги тутати. Хўш, бу одамга трамвай паттаси нима учун керак?

Зоҳид буни ўйлаб кўрмаган эди. Тилла буюм, пул турган пайтда арзимаган тийинларни ташкил этувчи трамвай паттаси ҳақида бош қотириш лозимлиги хаёлига келмабди. Ҳозир кўпни кўрган маёр бунга эътибор бергач, ўйлаб қолди.

— Агар у Сибир томонларга гастролга борган бўлса, қуруқ қайтмаган. Қолаверса, гастролга бир ўзи борганми? Балки шерикларидан бирон нарсани яшириб, номардлик қилгани учун жазосини олгандир? Буюмларини қаерга яширган? Энг қулай жой темир йўл бекати ёки аэропортдаги юкхона эмасми? Паттадаги рақамлар юкхона тилсими эмасмикин?

Зоҳид паттани қўлига олиб, Солиевга ажабланиб қаради.

— Қанақасига?

— Айтайлик — 391829. «3» ёки «39» юкхона белгиси, «1829» эса тилсим рақами. Юкхоналарни тафтиш қилиш керак. Тафтиш учун шаҳар прокурорининг рухсатини ол. Бу тилсим кўп нарсанинг сирини очати. Мен унгача машинани бир кўрай.

Ёнган машинадан нима қоларди? Қорайиб ётган мошинасифат тунука ичи Солиевга қадар ҳам титиб чиқилган эди. Шунга қарамай маёрга аталган нарса ҳам бор экан. Чақалоқнинг кафтидай келадиган учбурчак тунукача оловда қоғоздай бужмайиб қолган эди. Солиев уни авайлаб олиб, рўмолчасига ўради.

Таксопаркнинг бошқони чиқиб кетгач, Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Ишни хом қилган экансан, — деди у, норози оҳангда. — Машина ўғирлангани ҳақида хабар бериб қўйиш керак эди.

— Мурдани ҳам ёқиб юбориш керак эди, — деди Чувринди, Асадбекнинг гапини маъқуллаб. — Бармоқ изига қараб, кимлигини аниқлашган. Энди кавлаштириб ётишибди.

— Ваҳима қилавурма. Бир жойни таталаб тешиб чиқиши учун темирдан тирноқ керак, — деди Кесакполвон, пешонасини тириштириб. У Асадбекнинг танқидини оғир олмасди, аммо гапга Чувринди аралашса, энсаси қотарди, камчилигини бўйнига олишни сира истамасди.

— Ҳозир темир тирноқлар пайдо бўлган, — деди Асадбек.

— Темир тирноқларнинг ҳам ошқозони, жигилдони бордир? — деди Кесакполвон, бўш келмай.

— Шилимшиқни олдириб кел, дединг, бир кунда оёғини ерга теккизмай олдириб келдим.

Ҳофизга рўпара қил, дединг рўпара қилдим. Уни биз ўлдирганимиз йўқ. Кавлашса ҳам бизга рўпара бўлишмайди.

— Йўлни биз томонга буриб юборадиган ишлар ҳам бўлган, — деди Чувринди. — Ҳайдар ака бир-икки ишни бемаслаҳат қилганлар. Бугун йигитларим муҳим гап топиб келишди. — Чувринди шундай деб сукут сақлади. «Айтаверайми?» дегандай Кесакполвонга қаради. Кесакполвон ўрнидан бир қўзғолиб олди.

— Гапни чайнамай, айтавермайсанми? — деди жеркиб.

— Шилимшиқ ҳали ҳам ободонлаштириш идорасида рўйхатда турган экан. У ердаги ҳаромиларга маоши керак бўлган-да. Терговчи ўша ергача кавлаб борган. Шилимшиқ Тожимуллаев билан учрашган экан.

— Ким у? — деб сўради Асадбек.

— Тожимуллаев ўша идора бошлиғининг муовини. Хуллас, у терговчини Сангинаникига бошлаб борган.

Асадбек Кесакполвонга ўқрайиб қаради.

— Ўшаникида турганмиди Шилимшиқ? Сен менга бошқа гап айтган эдинг-ку?

— Мен айтган жой ишонсизроқ чиқди. Сангина пухта жувон.

— У-ку пухта, аммо сен латтасан. Бошинг билан ўйлайсанми ё бошқа ёғинг биланми?

— Сен қаеринг билан ўйласанг, мен ҳам ўша ерим билан ўйлайман. Ишнинг сассиғи чиққанда мен айбдор бўлиб қолдимми? Шилимшиқни ҳофизга рўпара қилганингда тўй ҳақида гап йўқ эди. Сен мардлик қилмоқчи эдинг. Ўзинг ҳам калта ўйлагансан. Мен ўғридан чиққан одамман. Ишим ё чикка бўлади, ё пукка.

Асадбек ўртоғига бақриб хато қилганини фаҳмлаб, уни тиззасига шапатилади.

— Жириллама. Мен ҳам қиморбоздан чиққан оми одамман. У ўйинларда бугун ошиқ олчи турмаса, эртага туради. Эндиги ўйинларда ошиқ олчи турмаган кун ўлдим, деяверасан. Энди хато қилишга ҳаққимиз йўқ. Мен Шилимшиқни жазолашим зарур эди. Агар у жазосини олмаса, бошқа бир йигит унинг изидан борар эди. Тартиб бўлмаса, биров бизни бир тийинга ҳам олмай қўяди. «Мардлик» деган олифта гапларингни қўй. Ким мен чизган чизиқдан чиқса,

Шилимшиқнинг орқасидан жўнайди. Икковинг ҳам йигитларингга айтиб қўйларинг. Мендан кейин сен, сендан кейин Маҳмуднинг айтгани қонун бўлади. «Ким кўпроқ айбли?» деб ахлат титишингга йўл қўймайман. Бу ҳукми мен чиқарганман! Маҳмуд, энди нима қилмоқчисан?

— Ҳали бир тўхтама келганим йўқ. Терговчи яхши ҳид оладиган исковичга ўхшайди. Унинг ёнига маёр Солиев қўшилган.

— Солиев? Катталарнинг шўрини қуритган маёрми? Ишдан кетувди-ку? — деди Асадбек.

Маёр Солиев икки йил бурун бир қотиллик изидан бориб, юқори амалларни эгаллаб турган одамларнинг эрка фарзандларини фош қилган эди. Бу ишни хаспўшлашга интилиш яхши натижа бермади. Адолат қарор топгандай туюлди, аммо Солиев истеъфога чиқишга мажбур

бўлганди. Ҳозир Асадбек шуни назарда тутиб сўради.

— Янги йилдан ишга қайтаришган. Бир ярим йиллик маошини тўлашган, — деди Чувринди.

— Ҳайдар, эшитдингми? Темир тирноқ ўша бўлади. Унда ошқозон ҳам, жиғилдон ҳам йўқ.

— Унда бу дунёда яшамаса ҳам бўларкан.

— Қани, тегиб кўр-чи, уларга! — деди Асадбек овозини баландлатиб. — Ишни осонроқ йўл билан ёпиш керак.

— Бир-иккита кавказлик топмаса бўлмайди, — деди Чувринди.

Асадбек унинг мақсадини тушуниб, Кесакполвонга савол назари билан қаради.

— Ҳайдар?

— Ҳайдарсиз ишларинг битмайдими?

— Латтачайнарлик қилма.

— Иккитаси бор.

— Маҳмудга бер уларни. Маҳмуд, каллангни ишлатиб, йўли билан терговчиларга рўпара қил, хитланишмасин. Ҳайдар, уларнинг шарты қанақа бўлади?

— Қорадори-да.

— Қаерда бўлса ҳам етказиб берамиз. Сен Сангинани кўздан йўқот.

— Увол бўлмайдими?

— Ўлдир деганим йўқ, кўздан йўқот дедим. Терговчининг акасини ўлдирган болани топиб уйига ташлаларинг. Сал эти ўлиб турсин.

— Қайси бирини ташлайлик?

— Нечта ўзи?

— Уч-тўртта бўлиб ўлдиришган. Лекин ўша пайтда биттаси қамалган. Биттаси кейинроқ дўконда қўлга тушган. Қолган иккитасининг айби камроқ дейишди.

— Ўша асосий иккитасини топларинг.

XIX 6 o 6

1

— Ватани йўқнинг имони йўқтур... — Исмоилбей шундай деб бошини эгди, сукутга чўмди. Эти устихонига ёпишиб, узун бурни янада беўхшовлик касб этган, кўзлари киртайиб қолган қария бу сукут чодирига ўралиб, нималарни ўйлади экан? Бу гапдан юраги ҳаприққан Зелихон-чи? У нима учун жим? У нималарни ўйлаяпти. Исмоилбейнинг чой қуйиб ўтирган ўгли Аҳадбей-чи? Аҳадбей Зелихоннинг тенгқури. Тақдирнинг золимлиги бўлмаса бири тоғлар бағрида, бири денгиз соҳилида туғилиб ўсиб, шу ерда учрашармиди? Улар қишлоққа олдинма-кейин кўчиб келишди. Исмоилбей урушдан қайтгач, темирйўлга ишга кириб, оиласини шу ерга кўчириб келди. Зелихоннинг отаси эса урушдан қайтмади, у етим ҳолича қишлоқда ризқини териб юраверди.

Дунёдан ризқи узилай деб турган қария, ярим асрдан кўпроқ умр кўриб, ҳали ўз Ватанига эга бўлмаган бу икки бебахт банданинг айтаман деса ҳасрати камми, эслайман, деса хотиралари йўқми?

Тўрт йил бадалида немис Исмоилбейнинг жонини оламан, деб неча юз минг ўқ узди экан.

Лекин яратган уни бу ўлим довулидан омон сақлаб қолди. Ризқ билан умрни мўл берган экан. Аммо бунинг эвазига Ватандан жудо қилибди.

Исмоилбей бошини эгиб, сукутга берилган чоғларида кўпинча Оллоҳга муножот этади:

«Урушда жонимни омон сақла, деб ёлвордим, ўзингга шукр, сақладинг. Бир кунгина бўлса ҳам қишлоғимда, оилам бағрида яшай, денгизнинг мавжларини кўрай, дедим. Қишлоғимга қайтардинг, шукр. Аммо бир кунгина сиғдирдинг. Денгиз мавжларига тўйдирмадинг. Гуноҳим кўп бўлса, ватангадо қилсанг минг розиман. Аммо Она халқимни ватангадо қилганингга ақлим

лол. Наҳот барчамиз баравар гуноҳкор бўлсак...» Шу гаплар хаёлига келади-ю, Худога таъна қилгани учун дарров тавба ҳам этади.

Умри поёнига етгани сайин хотира денгизи ҳам саёзлашиб, мавжлари сустлашиб борар эди. Баъзан тушида, баъзан эса хаёл булутларига банди бўлиб ўтирган чоғида денгиз соҳилида, қирғоқдаги майда тошларни оҳиста силаётган ожиз тўлқинларни безовта қилиб югураётган иштончан бола кўз олдига келади. Ҳаётни фақат шодликдан иборат, деб ўйловчи бола қийқириб, қувнаб югуради. Сачраган сув томчилари қуёш нурида зумрад мисол бир товланиш беради-ю, яна ўз ўрнига қайтади. Боланинг қувнашидан денгиз ҳам маст, қуёш ҳам яйраб нур сочади. Сўнг... денгизнинг уфққа туташ ерини ёндириб қуёш ботади. Сўнг ой кўтарилиб, бу ёнғиндан азоб чеккан денгиз юзини силаб овутади. Ой нури денгиз узра узун пояндоз солади. Шу пояндоз устида юриб кетгинг келади... Бу бола — Исмоилбей. Соҳил бўйлаб чопаетган бу бола унга урушдан ҳамроҳ бўлди. Урушдан қишлоғига қайтгач, уни яна кўрди. Бу сафар ухламасдан, ҳатто мудрамасдан, кўзини юммасдан туриб кўрди.

Госпиталдан чиққанидан сўнг, манзили ўзгаргач, уй билан алоқаси тамом узилган, у уруш оловида эмас, хавотир оловида қоврилган эди. Қишлоғига қайтиб, уйида бегона гуржиларни кўргач, ҳайратдан ёқа ушлади. Шоп мўйловли гуржи уни уйига бошлади. Мусаллас билан сийлади. «Биз айбдор эмасмиз, биродар, биздан хафа бўлма!» деди. Яна аллақанча гаплар айтди. Аммо бу гаплар унинг қулоғига кирмади. Денгиз соҳилига борди. Этигини ечиб, шимининг почаларини қайириб, соҳил бўйлаб юрди... Ўғлини елкасига миндириб олиб, соҳил бўйлаб югуришни орзу қиларди. Ўғли йўқ. Югуришга хоҳиши ҳам, мажоли ҳам йўқ. У икки нарсага ҳайрон, бири — оиласини қандай топишни билмайди. Иккинчиси — қишлоқ йигитлари урушда жон олиб, жон берса-ю, бунда қолган қариялар, хотинлар, болалар қандай қилиб хоин бўлишсин? Қишлоқдан битта, нари борса иккита сотқин чиқар, лекин ялпи хоин бўлиши мумкинми? У — Исмоилбей урушда бир нарсани — Ватан учун жанг қилиши лозимлигини биларди. Энди ҳайрон: қани ўша Ватан?

Хаёлида кўп жонланадиган икки манзара шу — соҳил бўйлаб қувнаган ҳолда югураётган бола... шимининг почасини ҳимариб, қайғу юқини орқалаб бораётган аскар... Кўкрагида Ватан ҳимояси учун берилган нишонлар. Кўкрак сиртида нишонлар, кўкрак ичидаги юракка эса тиф санчилган...

— Ватани йўқнинг имони йўқтур, — Исмоилбей шундай деб, хаёл бандилигидан озод бўлиб, кўзларини очди. — Худо ота-боболаримизга Ватан берган эди, биздан тортиб олди. Бизнинг гуноҳларимиз учун сизлар ҳам ватангадо бўлдинглар. Сизлар имонсиз кетманглар, Ватанга қайтинглар. Худога шукрки, бизни кофирлар юртида хору зор қилмади. Орқадошларимиз бизларни ранжитишмайди. Уларнинг улуғлиги шунда. Аммо Ватан улуғроқ. Унинг ўрнини ҳеч нима босмайди.

Исмоилбейнинг кейинги гапларини тепловознинг қичқириғи босиб кетди. Сўнг поезд гуриллаб ўтиб, уй тебраниб, шифтларигача қисирлади. Уй эгалари бунга кўникиб кетишган, эътибор ҳам беришмади. Зелихон эса ҳар ўн дақиқада бир поезд ўтиб, заминни силкитганда хавотир билан шифтга қараб қўяди.

— Вакилларимиз Масковга кетишди, — деди Аҳадбей, — Қрим татарлари билан биргалашиб, ҳақиқатга етишар, иншооллоҳ.

— Чеченлар кўп кетишди. Сени ҳам кетди, деб юрувдим? — деди Исмоилбей.

— Онам шу ерда, бувам шу ерда. Мен қаёққа бораман? — Зелихон «мен қамокда эдим», демади. Чол гап кавламасин, деб бошини эгиб, сукут сақлади.

Исмоилбей «сизлар гурунглашиб ўтиринглар, мен самоварга чиқай» деб фотиҳа ўқиди-да, ўрнидан турди.

Аҳадбей отаси кирганида хонтахта остига яширган шишани олиб, пиёлаларга ароқ қўйди-да, «Соғ бўл», деб кўтарди.

— Сени чақирганимнинг боисини энди айтай, — деди у. — Вакилларимиз Масковдан қуруқ

қайтишади. Масков юртларингга бораверинглар, деган билан гуржилар уйларимизни бўшатишмайди. Қон тўкилиши аниққа ўхшаб турибди.

— Қон тўкилса чеченлар сизлар томондан бўлишади.

— Қон ўша ёқда тўкилади, деб ўйляяпсанми?

Зелихон бу гапдан ажабланди:

— Қаерда тўкилади?

— Шу ерда.

— Эсинг жойидами? Ким билан урушасан? Ким қон тўкади?

— Ўзбеклар билан...

— Аҳад! — Зелихон ўрнидан қўзғолиб, тиз чўкиб ўтириб олди. — Жиннимасмисан? Бизга уй берган, нон берган ўзбек билан урушасанми?

— Сен ҳовлиқма. Биз урушмаймиз. Бизни уруштиришади. Мен кузатиб, сезиб юрибман. Сен Федяни билармидинг?

— Қайси Федя?

— Истансанинг орқасига турарди. Лақаби «Бўри».

— Ҳа... отилиб кетувди шекилли?

— Ҳукми ўзгартиришган. Ўн беш йил беришувди. Янги йилдан олдин пайдо бўлиб қолди.

— Қочибдимми?

— Қочганга ўхшамайди. Бемалол юрибди.

— Қутулиб чиққандир?

— Йўқ. Ҳали ярмини ҳам ўтирмади. Афви умумийга тушиши ҳам мумкинмас. Хуллас, бу ёғини эшит: уни Қувасойда кўрдим. Пивохонада тўртта улфати билан ўтирган экан. Улфатлари бу ерлик эмас, билиниб турибди. Мен билан кўришди. «Нима қилиб юрибсан?» десам, «иш бор, братан», деб ишшаяди. Битта-яримтанинг изига тушиб, шўрини қуритмоқчимми, деб пойладим. Шериклари билан Қувасойни айланиб чиқишди. Асосан турклар кўпроқ яшайдиган кўчаларни айланишди. Кейин иккита мошинга ўтириб, ғойиб бўлишди. Эртасига уларни бу ерда кўрдим. Улар тамошага келишмаган. Кўнглим сезиб турибди. Куёвим Қувасойдаги пивохонада ишлайди. Атай бориб суриштирдим. Улар уч-тўрт марта келишибди. Турк йигитлари билан пивохўрлик қилишибди. «Ҳозир ҳамма ёқда эркинлик, сизлар Турк автономиясини талаб қилинглар», дейишибди. «Туркларнинг ўз республикаси бўлсин!» дейишибди. Пиво ичгани кирган иккита ўзбек йигитни туртиб чиқаришибди. Гапга тушуняпсанми?

— Федя шу ердами?

— Шу ерда эди, кўринмай қолди.

— Яхши, уни ўзим топаман. Селим қаерда, ҳали ҳам Қувасойдами?

— Ҳа.

— Федя билан кўришгандир?

— Билмайман.

— Кўришади. Федя келади-ку, кўришмайдимми? Тур, кетдик. — Зелихон шундай деб ўрнидан турди.

— Ошни дамлади, еб олайлик.

Зелихон «кейин», деб ташқарига чиқди. Аҳадбей унга ноилож эргашди.

«Запорожетс»ни ўт олдириш учун итариб юргизишга тўғри келди. Машина ўтган йўлини кўк тутунга буркаб юрса ҳам, манзилга етиб олди. Ҳашаматли уй, юк машинасига мўлжаллаб ишланган катта дарвоза олдида «Запорожетс» ўйинчоққа ўхшаб қолди.

Селим деганлари узун бўйига монанд қорин қўйган, қаддини тик тутиб юрувчи йигит, ҳовлида Зелихонни кўриб, дастлаб танимагандай қаради, сўнг бирдан чехраси очилиб, қучоқ очиб келди.

— Зели оға, тушимми ё ўнгимми? — деб қаршилади. Кенг ҳовли атрофига уйлар солинган, худди қўрғонга ўхшарди. Мевали дарахтлар тартиб билан экилган, кунга қараган уй рўпарасига

темир қувурлардан токсўри ишланган.

Селим уларни кенг уйга бошлаб кирди. Меҳмонхона шифтининг ўртасида катта биллур қандил. Тўрт чеккасига эса, айнан шу қандилнинг кичик нусхалари осилган. Йигирма киши бемалол давра қурадиган устолда дастурхон безоғлиқ эди.

— Оғажон, соғинтириб юбордингиз-ку? — деди Селим жилмайиб.

— Қаердалигимни билмасмидинг? — деди Зелихон.

— Билардим.

— Билсанг нимага сўрайсан. Чиқиб келдим. Хизматинг бўлса, айт.

— Хизматни қўйинг, оғажон. Хизматда мана, биз бўламиз. Сиз иззатда.

— Ишларинг қалай? Ўзбеклар ғашингга тегишмаяптими?

Кутилмаган ташрифдан ажабланиб турган Селим бу саволга қандай жавоб беришни билмай, иккиланди.

— Тўғриси айтилавер.

— Бу ер ўзимнинг қўлимда. Лекин... Ҳосилбойвачча деганни эшитганмисиз? Ўшанинг одамлари кўз очирмайди. Қонимни сўриб ташлашди.

— Шунга Федяга айтдингми?

— Қайси Федяга? — Селим шундай деб «Сотдингми?» деган маънода Аҳадбейга қаради.

— Аҳадбейга қарама, менга қараб жавоб бер. Федяга нима дединг?

— Шунга айтдим.

— Ёрдам бер, дедингми?

— Ҳа.

— Аҳмоқсан. Пулинг кўп-у, аммо ақлинг кам. У нима деди, ўзим тинчитаман, дедими?

— Ҳа.

— Сен бу ердан кўчиб кет.

— Нега энди?

— Қирғиннинг уясига чўп суқиб қўйибсан. Келиб-келиб Федядан ёрдам сўрайсанми?

— Кимдан сўрай бўлмаса?

— Кучинг етса ишла. Бўлмаса яғир бўлиб юравер.

Зелихонга айрим нарсалар аён бўла бошлаган эди.

Шу учун Селимнинг меҳмондорчилигига унамади. Аҳадбейникига ҳам кирмай Фарғонага жўнади. У Федяни қаердан топишни биларди.

2

Ҳар бир мамлакатнинг ўзига яраша қонуни, қонидаси бўлади. Фуқаро қонун-қоидаларга итоат этиб яшайди. Худди шунга ўхшаб, биз жиноятчилар деб атовчи оламнинг ҳам ўз қонунлари, тартиб-қоидалари бор. Улар биз жорий этган қонунларни сариқ чақага олишмайди. Шу сабабли уларни таъқиб қиламиз, ҳибсга оламиз, ҳукм чиқарамиз. Дарёга тўғон солингани билан сув орқасига қараб оқмайди, тўлиб-тошиб, йўлида давом этаверади. Агар тўғон заиф ақл билан қўйилган бўлса, тўпланган сув уни бузиб кетади. Ҳайқирган жунун сув тўлқинлари элни анча бесаранжом қилиб қўяди.

Зелихон яшайдиган олам ҳам шунга ўхшайди. Унинг фуқароси кам, аммо қонуни пухта. Уларда «ахлоқ тузатиш колониялари» йўқ. Улар «ахлоқ тузатиш» билан шуғулланишмайди. Уларнинг ҳукми битта — қонунни буздингми, хиёнат қилдингми, биродарингни қутқармадингми, тамом, жонинг билан жавоб бер.

Бу ёзилмаган қонун-қоидаларни сув қилиб ичиб юборган Зелихон қаерда, қандай ҳаракат қилишни, ким билан қандай гаплашишни яхши билади. Қайси ўғрини қаердан топишни, қайси хоним кимга ҳам бошпана, ҳам қучоғидан жой бериши мумкинлиги унга маълум. У «Федяни ўзим топаман», деб бекорга айтмади.

Зелихон Аҳадбейнинг «Запорожетс»идан тушиб, бир йўловчи машинани тўхтатди-да Фарғонага

қараб кетди. Тўрт қаватли иморатлар орасига тирсак шаклида тушган бино унга яхши таниш. Иккинчи қаватдаги эшик ўзгарибди. Илгаригисига чиройли чарм қопланган эди. Буниси темирдан бўлибди. Зелихон эшик қўнғироғини уй бекасига таниш бўлган тарзда босди. Қўнғироқнинг иккита қисқа, учта узун жиригладини эшитган бека эшикни бежавотир очиши мумкин. Кутилгандай бўлди. Эшик аввал қия очилди. Бека таниш одамни кўриб, эшикни каттароқ очди-да, ўзи орқасига чекинди. Зелихон одатига кўра атрофга аланглаб олгач, тезгина ичкари кириб, эшикни ёпди.

— Зеля, яхши келдингми? — Бека шундай деб унга яқинлашди-да, кўкрагига бош қўйди.

— Надуля, ўзинг омонмисан? — деди Зелихон, унинг елкаларини силаб.

Ҳали қирққа кирмаган бу жувон тароватини йўқотмаган, қучоқласа қучоқлағудай, ўпса ўпғудай эди. Зелихон вақтида у билан айшини сурган. Аммо улар орасида муҳаббат, ҳамиша бирга бўлиш туйғуси йўқ эди. Юрак юракка талпинмаган. Зелихон бу тўшақда бир неча соат илгари бошқа эркак ётган бўлиши мумкинлигини биларди. Надя ҳам бу чиройли йигитнинг ҳозиргина бошқа аёл қучоғидан чиқиб келаётган бўлиши мумкинлигини биларди. Дарвин деган зот худди шу тоифа одамларга қараб туриб, «одам маймундан пайдо бўлган», деган назарияни яратган бўлса не ажаб? Булар Оллоҳнинг эмас, балки ҳирсинг бандалари эдилар. Одам боласига Яратган яхши туйғулар ҳам берганини билмас эдилар. Шундай туйғу бўлмагани учун ҳам бир неча йил эмас, бир неча соатгина кўришмаган танишлар сингари омонлашдилар.

Меҳмонхонадаги стол усти душман пайҳон этган қишлоқ манзарасини эслатарди. Бу Зелихонни ажаблантирмади. Чунки у бунда дурустроқ манзарани кўрмаган.

Надя Зелихоннинг рўпарасига ўтириб, икки қўлини жағига тираб, унга тикилди.

— Кўринишинг бинойи. Курорт ёқибди, — деди жилмайиб.

— Сенинг дуоларинг етиб борди, — деди Зелихон ҳам жилмайиб. — Мени соғиниб, ичкиб қолибсан.

— Сени деб ичиксам арзийди.

— Нима иш қиляпсан?

— Ўзинг билган иш.

— Ким билан ишляяпсан?

— Суварак билан.

— Кунинг шунга қолдимми?

Надя «нима қилай бўлмаса?» дегандай елка қисиб қўйди-да:

— Ичасанми? — деб сўради.

— Борми?

— Сенга бор. — Шундай деб ичкари хонага кириб кетиб, дам ўтмай бир шиша ароқ кўтариб қайтди. Зелихон шишани унинг қўлидан олиб, чаққонлик билан очди-да, иккита қадаҳга қуйиб, биттасини аёлга узатди.

— Эсон-омон қайтиб келганинг учун, — Надя шундай деб бир ҳўплаб қўйди.

Зелихон қадаҳни бир кўтаришда бўшатди.

Иккинчи қадаҳдан сўнг аёлнинг ёнига ўтиб, уни қучоқлади.

— Энди эсингга тушдимми? — деди Надя нозли ва гинали овозда. Зелихон жавоб бермай, бақбақасига лаб юборди. Унинг назарида Федянинг қаердалигини шу аёл билиши керак эди. Тўғридан-тўғри сўраса, айтмаслиги ҳам мумкин эди. Шу сабабли мақсадга аёлларга ёқадиган йўлдан юриб боришни маъқул кўрди. Надя ийиб, тўшақка ётишга тайёр бўлганида «Федя қаерда?» деб сўради. Кўзлари сузилиб турган аёлнинг қошлари бирдан чимирилди.

— Шунга келувдингми? — Надя Зелихонни кўкрагидан итарди. Зелихон эса аксинча, уни маҳкамроқ қучди. Надя унинг қучоғидан чиқишга уринди, охири бўшашган ҳолда, ёпиқ эшикка қаради. — Шуни кейинроқ сўрасанг ҳам бўлади-ку? Ана, ётибди. Фирт маст.

Зелихон уни қучоғидан бўшатиб, эшикни очди. Юзтубан ётган, чап қулоғининг остидан оғзигача тиртиғи бўлган бу йигитни дарров таниди. Ичкари кириб эшикни ёпди-да, «Федя»,

деб чақирди. У бир текисда нафас оларди. Мастга ўшамасди. Зелихон уни яна чақирди, сўнг унинг маст ўйқуда эканига гўё ишонч ҳосил қилгандай, пиджагининг чўнтагига қўл юборди. Янги паспорт, озод этилгани ҳақидаги гувоҳномани кўргач, боя кўнглига оралаган шубҳа ҳақиқатга айлана бошлади.

У Федянинг бош томонига ўтиб ўтирди-да, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай гапира бошлади:

— Менинг Бўри деган бир дўстим бўларди. Ароқ дарё бўлиб оқиб келса, шимириб қуритарди. Аммо ўзи сира маст бўлмас эди. Қамоқда бузилибди, бечора. Энди... одам сотилганидан кейин шунақа бўлиб қоларкан-да. Худо раҳмат қилсин, сени Федя. Номингни тобад унутмаймиз, дея олмайман. Сотқинларни эсламаймиз, ўзинг биласан-ку...

Шу гапдан кейин Федя бир қимирлаб олди.

— Сотқин эмасман, — деди ётган ҳолича.

— Бошингни кўтар, Федя, мендан уялма.

Федя бошини кўтариб, тирсагига тиралди.

— Нимага келдинг?

— Иш бор эди. Чиқиб келганингни эшитиб, хурсанд бўлувдим.

— Қанақа иш?

— Энди сенсиз битадиган иш.

— Мени сотқин дема, Академик, мен бировни сотганим йўқ.

— Қочдингми? Қочганга ўшамайсан?

— Ишинг бўлмасин. Йўлини қилиб чиқдим.

— Мен билан ишлайсанми?

— Йўқ.

— Нимага?

— Ўзимнинг ишим бор. Агар хоҳласанг... мен билан ишлашинг мумкин. Яқинда катта ов бўлади.

— Қаерда?

— Қаердалигини вақти келганда айтаман.

Ешик кўнғироғи жиринглаб, уларнинг суҳбатлари узилди. Бир оз фурсат ўтгач, эшик қия очилиб, Надя кўринди.

— Федя, келди айтганинг.

Федя ўрнидан туриб меҳмонхонага чиқди. Зелихон унга эргашди. Меҳмонхонада сочлари пахмайган, қадди келишган бир қиз турарди.

— Ёшинг нечада? — деб сўради Федя унга тикилиб.

— Ўн еттида, — деди қиз, бу саволдан ажабланиб.

— Зеля, бу товўқни топиб келган матахини қара. Менинг куним энди қари кампирларга қолибди-да, а? Жўна, кўзимга кўринма!

Қиз лабини чимириб, шарт бурилган чоқда, Зелихон уни тўхтатди.

— Надуля, бу менга насиб қилган экан. Бизга ўхшаган чолларга қари кампирлар ҳам бўлаверади.

Федя Зелихоннинг олдида олифтагарчилик қилмоқчи эди. Оғзидаги нонни олдириб қўйиб пушаймон еди-ю, аммо сир бой бермади.

XX 6 0 6

1

— Ҳосилбойвачча деганлари мен бўламан. Бир томони қайнотангиз билан ака-укалигимиз бор. Бир томони йигитнинг сўзи қайтгунча шайтоннинг бўйни узилсин, дейишадими?

Шу гапдан кейин Элчин ўйланиб қолди. У Ҳосилбойвачча деганларини эшитган, қўчқорларнинг

бири шу эканини ҳам биларди. Аммо ўзини кўрмаган эди. Озғин юзидаги катта юмалоқ кўзлари болакай чизган суратни эслатувчи, қалдирғоч мўйловли, қирра бурунли бу йигит ўзига эринмай зеб берган эди. Кийимларининг тахи бузилмаган, бирон ерда ёғимнинг асорати йўқ, худди у ҳеч ерда ўтирмайдигандай, суюнмайдигандай эди. Иккала кўлининг бармоқларида биттадан тилла узук. Бу одамдан таралаётган атир ҳидига димоқ ёрилиб кетай дейди. Элчинни ҳайрон қолдирган нарса бу эмас, бундай олифта юрувчилар кўп. Элчин тўйга айтиб келган бу йигитни зимдан кузатиб, унинг киприк қоқмаслигини илғади. Ўқдай қадалиб турган нигоҳдан одам боласида кам учрайдиган совуқ ўт чақнаб турарди. Бу нигоҳ «сенга яхшилик қиламан» деб алдай олмасди. У тўғриси айтди: мендан фақат ёмонлик кут!

Елчин Ҳосилбойваччанинг таклифини эшитгач, кеча Асадбекнинг қидириб келгани сабабини англади. «Демак, Асадбек бу таклифдан огоҳ. Демак, бу одамга хизмат қилишимни истамайди. Нима учун? Ғайрилиги келганми? Обрўйига путур етишини билганми? Кимсан, Асадбекнинг куёви Ҳосилбойваччанинг хизматида бўлса?!»

— Мен ноз қилаётганим йўқ, ака, — деди Элчин, ўзидан икки-уч ёш кичик бўлган Ҳосилбойваччага. — Акахонингиз сизга қадрдон бўлсалар, тўйларига зўрроқ ашулачиларни олиб борганингиз яхшими, дейман-да. Мен анча четга чиқиб қолганман. Биров эслайди, биров эсламайди. Фулом келибди ё Шерали келибди, деган гап қаёқда-ю, алмисоқдан қолган Элчин келибди, деган гап қаёқда?

— Бунчалик паст кетманг. Арзимасангиз ўзим келмас эдим.

Елчин бу гапдан «Мен унча-бунча одамни таклиф этмайман», деган маънони ўқди. У Асадбекнинг мақсадини англагандай эди. Аммо шунча ўйласа ҳам Ҳосилбойваччанинг асл нияти нима эканини билолмади. Ҳар бир катта-кичик тўданинг, ҳатто гап ейдиган кичик улфатнинг ўз қўшиқчиси бўлади. Элчин Асадбек тўдасига тегишли, ҳатто улар уни ўз мулкидай кўришар эди. Ҳосилбойваччаларнинг ҳам ўз мулки — қўшиқчиси бор. Тўйга Ҳасанали келармиш, дейилса, одамлар унинг йўлига ҳафталаб кўз тикишади. Ана шундай машҳур ашулачи турганида Элчин нимага керак бўлиб қолди? Элчин таклиф замирида қандайдир қитмирлик ётганини фаҳмла-ди-ю, қисқа фурсатда ўша «қандайдир» нима эканини англай олмади.

— Катта бошингизни кичик қилиб келибсиз, биз нима дердик. Касбимиз яхшиларга хизмат қилиш.

Ҳосилбойвачча юзини жилмайиш эпкени силаб ўтди. Бу қувониш эмас, ёлиб одамнинг мағрур жилмайиши эди.

2

Елчин тўйга борибди?!

Асадбек бу хабарни эшитиб, тутоқиб кетди. У «Елчин сал бўлса-да, эсини йиғиб олди», деб янглишганини билди. «Кўзи кўр, ақли паст экан, — деб ўйлади Асадбек, — бу таги пастга олов билан ўйнашишни ким қўйибди?»

— Тўйда аҳвол қанақа экан? — деб сўради Асадбек, ўзини бир оз босиб олгач.

— Улоқ Ҳасаналидамиш. Элчинга пул қистиришмабди, — деди Чувринди.

— Ҳа, тулки! — Асадбек ўрнидан туриб, эшик томон юрди. — Кетдик.

— Сиз бормаганингиз маъқул, — деди Чувринди, жойидан жилмай. — Мен йигитларни юбордим. Ўзлари тинчителишади.

Асадбек тўйхонага кундузи бориб муборакбод этиб, совға-саломини бериб келган эди. Унинг кечки зиёфатларга келмаслиги кўпчиликка маълум, шу учун ҳозир борса, мағлубиятини бўйнига олган бўлиб чиқади. Чувринди буни олдиндан ҳисоб-китоб қилиб қўйган эди. Асадбек унинг мақсадини дарров тушуниб, жойига қайтди.

— Сиз ташвишланманг. Бир жиҳатдан шундай бўлгани ҳам дуруст. Бурнига сув кирса, кейин қадрингизга етади, — деди Чувринди.

Асадбек хабарни эшитиб, титраб ўтирган пайтда Элчин тўйда ёниб қўшиқ айтарди. У даврага биринчи чиқишидаёқ бу ерга шарманда бўлиш учун келганини англади. Ундан олдин Ҳасанали чиққанида уни қийқириб қарши олишди. Ҳасанали ўртага чиқиб, худди тсирк артистидай бир қўлини юқори кўтариб таъзим қилди. Олқишлар тингач, унга торни икки қўллаб узатишди. У арзимаган бир одамнинг мактубини олаётган подшодай қаддини ғоз тутиб, торга қўл узатди. Шу онда Ҳосилбойвачча унга яқинлашиб, устидан пул сочди. Ҳасанали ашула айтиб эмас, пул сочишдан, қистиришдан чарчади. Навбат Элчинга етганида тўйхонада олқишлар янграмади. Пуллар сочилмади. Ташқаридан қараган одам барча пул аввалги ашулачига сарф этилиб тугабди-да, дейиши мумкин эди.

Елчинга бу усул маълум. Ашулачини хор қилишнинг энг маданий йўли шу. Бундан бир вақтлар Асадбек ҳам фойдаланган. Элчинни бошлаб бориб, унинг обрўйини ошириш, тўй эгаси чақирган ҳофизни ер қилиш учун шу усулни қўллар эди. Ҳосилбойвачча акс йўл тутди: ўзи айтиб келган қўшиқчини ўзи хор қилди. У атайин даврага чиқмади. Худди Элчиннинг ашуласини эшитмагандай улфатлари билан чақчақлашиб ўтираверди. Элчиннинг раққосаси — тўйларда юравериб кўзи пишган жонон жувон — Ҳосилбойвачча ўтирган ерга бориб минг муқом қилди, минг ишва билан сузилди, фойдаси бўлмади.

...Ана шу пайтда Асадбекка хабар кетган эди...

Елчин иззати битганини билиб, тўйдан чиқиб кетмоқчи ҳам эди. Бироқ ўзини тутди.

Шармандалик юкини ортмоқлаб чиқиб кетгандан кўра охиригача чидашга қарор қилди. Ҳозир чиқиб кетса — уларга шу керак — ғолиблик жомини сипқоришади, кетмай ўтираверса, чиқиб ашуласини айтаверса, улар ажабланишади, балки хавотирга ҳам тушиб қоли-шар.

Елчин тўйхонада ўзининг калака қилинаётганидан бир эзилса, икки тўда орасида қўғирчоқ бўлаётганини англаб, минг эзилди. «Бунга аввалроқ ақлим етиши керак эди», деб ўзини ўзи айблашдан ўзга чора топмади. У даврага иккинчи марта чиққач, атайин мунгли ашулани айта бошлади. Ширакайф йигитлар келиб, «шўхроғидан бўлсин», деб қулоғига шивирлаб кетишса ҳам парво қилмади. Тўйда яйраб, ўйнайман, деб келган қизлар, йигитлар бетоқат бўлишди. Ҳосилбойваччанинг даврасидагилар ҳам у томонга бир-икки қараб қўйишди. Ҳозиргина қизиётган тўй совий бошлади. Тўй тўйга эмас, маърузачининг гаплари ёқмай ғўнғир-ғўнғир бошланган мажлисга ўхшаб кетди. Ҳосилбойвачча ўрнидан туриб, Элчин томон бир қадам қўйгач, тўхтади. Элчин унинг тўхтаб қолиши сабабини рўпарасида Жамшид пайдо бўлгач, англади. Жамшид ашуладан маст бўлган одамдай жилмайиб қўйди-да, чўнтагидан бир даста пул чиқариб Элчиннинг устидан сочди. Жамшиддан сўнг яна икки нотаниш йигит сочди. Ана шунда Ҳосилбойвачча чўнтагига қўл тиқиб ўрнидан турди. Ана шунда Элчин ашулани ниҳоясига етказмай узди-да, жойига қайтди.

Уни тўй охиригача даврага чорламадилар. У эса ўзини эркин тутган бўлиб, еб-ичиб ўтираверди.

Шерикларининг савол назарларига «хотиржам бўлинглар», деган маънода им қоқиб қўяверди.

Тўй тугаб, келин-куёв кузатилгач, Ҳосилбойвачча Элчин ўтирган устолга яқинлашди.

— Қалай, ҳофиз, уринтириб қўймадикми? — деди у, Элчиннинг елкасига қўл ташлаб.

— Маза қилдик, ака, — деди Элчин унинг кўзига тик қараб.

— Акахонни хурсанд қилдингиз, раҳмат, — у шундай деб чўнтагидан икки тахлам юз сўмлик чиқариб, устол устига ташлади. — Етадимми?

Елчин заҳарли жилмайиш билан пулларга қаради. Бир тахламни олиб, ёнида ўтирган доирачига узатди-да, «Ўзинг бўлиб бер», деди. Сўнг иккинчи тахламни Ҳосилбойваччага узатди:

— Акахон, мен холис хизматга келганман.

Ҳосилбойвачча қошларини бир чимирди-ю, аммо сир бой бермади. Сўнг пулни олиб раққоса олдига ташлади.

— Ўйинингга беш кетдим.

У шундай деб бурилиб, изига қайтди.

3

Кўчада Жамшид кутиб турган эди. Элчин уни кўрмагандай ўтиб кетмоқчи бўлди. Аммо сергакликда унча-бунча одамга дарс бера оладиган Жамшид унинг йўлини тўсди.

— Сиз бу ёққа чиқинг, — деди, қатъий оҳангда.

«Демак, Асадбек олиб келишни буюрган», деб ўйлади Элчин. У бир тўхтамга келиб улгурмай, Жамшид орқароқдаги доирачига буюрди:

— Торни мана бу мошинга қўйинг. Ҳофиз акангиз биз билан бирга кетадилар.

Елчин Жамшид билан ғиди-биди айтишни ўзига эп кўрмай, машинага ўтирди. «Асадбекнинг кўзи учиб турган бўлса, унга айтадиган икки оғиз ширин сўзим бор», деб қўйди.

Жамшид одатига содиқ қолган равишда жим борарди. Орқа ўриндикда ўтирган Элчин унга тикилиб, ўйларди: «Асадбек бу лайчасини атай юбордимиз? Энди менга нималар деб сасир экан? «Ҳосилбойвачча Асадбекнинг куёвини бир пул қилди», деган андишага чидай олмас ҳарҳолда...»

Елчин қамоқдан чиқиб келгач, ўзини ақлан тўлишган ҳис қиларди. «Атрофимда содир бўлаётган ҳар бир воқеага, айтилаётган ҳар бир гап-сўзга ақлим етади, кимга нима дейишни яхши биламан», деб ўйларди. Зоҳиран шундай. Ҳар бир инсон йил ўтгани сайин ўзини ақлли ҳис қилиб боради. Худди шу ҳис уни кўпга кулги қилади ёинки ҳаёт сўқмоғида чалиб йиқитади, йиқитганда ҳам бир умр мажруҳ қилиб қўяди. Тўғри, Элчин кўпни кўрди. Найранг нима, мунофиқлик нима, ваҳшийлик нима — ҳаммасига тирик гувоҳ. Аммо, бу найранг, бу мунофиқлик, бу ваҳшийлик, одам боласига ёт жамики иллатлар ранги кундан-кунга турланиб туришини ҳисобга олишни ўрганмади. Бунини ўрганиши ҳам қийин. Бугун сариқ рангда тусланган ваҳшийлик эртага қайси рангда жило беради? Қорами? Яшилми?.. У Шилимшиқни ўлдирмоқ истагида юрганида қайси рангда эди. Бу жингалак сочли йигитга пичоқ санчаётганида қайси рангни афзал билади? Бунини унинг ўзи ҳам билмайди. У ўзи сезмаган ҳолда икки гуруҳ ўзаро тепиб ўйнайдиган копток ҳолига тушди. Зимдан тайёрланаётган олишув саҳнасида бир зарра бўлиб қолганини у ҳали тушуниб етмасди.

Жамшид шоҳқўчадан тўғрига юрмай, чапга бурилгач, Элчин ажабланди. «Демак, бугун Асадбек мени кўришни истамайди. Демак, бу тун ўйланади, режа тузади. Асадбек кўлида кўғирчоққа айланганингиз муборак бўлсин, Элчинбой. Қасоскор эркак сизми эдингиз?» Элчин дарвозаси ёнида тўхтаган машинадан тушиб, торини қўлтиқлаган ҳолда қолди. Жамшид хайр ҳам демай, жўнаб кетди. Элчин чўнтагидан калит чиқарди-ю, кулфга солишга қўли бормади. Нима учундир уйига киргиси келмади. Кимгадир дардини айтишни истади. Унинг дардини ярим кечада ким эшитади? Зелихон бўлганида эшитарди. Лекин у Фарғонадан қайтгач, «зарур ишни» баҳона қилиб, Масковга жўнаб қолган. Элчиннинг дардини Анвар ҳам эшитиши мумкин. Лекин уйғотиб, хотини бағридан чиқиб унга кулоқ тутиш малол келса-чи? Элчин шу фикрларни хаёлидан ўтказиб, ўзини ночор, ёлғиз сизди. Атрофда «азизим, биродарим, дўстим...» дейдиган одамлар кўп. Аммо дардини эшитадиган инсон йўқ бўлса ҳам қийин экан. «Одамлар қамоқдан кўрқишади, — деб ўйлади Элчин. — Ахир шу ёруғ жаҳоннинг ўзи турма-ку? Ёнма-ён яшайсан, лекин бир-бирингга ишонмайсан. Бу Ер деганлари гуноҳкор бандаларнинг сургун муддатини ўтовчи жойи эмасми? Қамоқхонада ҳар бир барак ўзига хос бир мамлакат. Ҳар бир баракнинг ўз қонуни, ўз урфи, ўз подшоси бор. Ер юзидаги ҳар бир мамлакат қамоқхоналардаги бараклардан нимаси билан фарқ қилади? Диндорларнинг гаплари балки тўғридир? Одам боласи чиндан ҳам синов учун бу дунёда яшар? Синовдан ўтса — озодликка чиқади, жаннатга тушади. Ўтмаса жаҳаннам азобида қолади...»

4

Зайнаб эрини кутиб, ухламай ўтирган эди. Машина келиб тўхтаганини билди. Машина эшиги тез очилиб, тез ёпилди. Машина шитоб билан қўзғолди. Зайнаб отарчилар шилта йўллардан

юрадилар, деб кўп эшитган эди. Эрининг тўйга боражагини билганидан бери, шу йўлда юриб келади, деган фикр унга тинчлик бермаётган эди. Дарвоза эшиги ҳадеганда очилмай, эри киравермагач миясига ўрнашган гумон ҳақиқатга айланаверди. Назарида эри ўйнаши билан тушиб қолиб, дарвоза олдида қучоқлашиб тургандай туюлаверди. Елкасига қалин рўмолини ташлаб, ташқарига чиқди. Девор олдида келиб, кўча томонга қулоқ осди. У кутган ҳансирашлар, пичирлашлар, ҳиринглашлар эшитилмади. «Машина қўшниларникига келгандир» — Зайнаб шу фикрда изига қайтмоқчи эди, кўча томонда Элчин енгил йўталди. Зайнаб сергак тортиб, яна қулоғини динг қилди. «Нимага кирмаяптилар?» деб ажабланди. Қанча ўйламасин, саволига жавоб тополмади. Кута-кута, охири эшикни ўзи очди.

Торини қучоқлаб ғариб аҳволда турган эрини кўриб, ҳайрати яна ошди. Элчин кўққис эшик очилганида бир чўчиб тушди. Айвонда ёниб турган чироқ нури бу ерга аранг етиб келарди. Шу сабабли Элчин хотини кўзидаги ажабланишни сезмади. Зайнаб ҳам эрининг кўзидаги ҳайронлик аломатини илғамади.

— Зайнаб? Тинчликми? — деди Элчин. Унинг тили гапга келмай, овози соқов одамникидай ғўлдираб чиқди. Зайнаб «маст экан», деган хаёлга бориб, паст овозда:

— Тинчлик, — деди, — киринг...

«Кутаётган экан!» Шу фикр Элчиннинг кўнглини ёритиб, елкасидан босиб турган дардни қувгандай бўлди. Остона ҳатлаб ўтиб, эшикни ёпгач, бир қўлини хотинининг белига юбориб, уни ўпмоқчи бўлди. Зайнаб юзини олиб қочди, ўптирмади. Элчин буни нозли араз ўрнида қабул қилиб, кўнгли янада равшанлашди. «Шунчалик кутдими, шунчалик аразладими, демак, яхши кўради» деган қарорга келди. Ичкари кириб плашчини ечгач, уни яна қучмоқчи бўлди. Зайнаб бир тўлғониб унинг қучоғидан чиқди-да:

— Аввал ювининг, — деди.

Бу гапдан сўнг Элчиннинг устидан совуқ сув қуйилгандай бўлди.

— Сен ҳали... мени шунақа саёқ... шалтоқ деб ўйлайсанми?!

Зайнаб эрининг кўзларига қараб бир олам ғам кўрди. Яна бир гап айтса, назарида эри йиғлаб юборадигандай туюлди. Гапи қўпол чиққанини англаб, юмшатишга ҳаракат қилди:

— Фақат саёқ одам ювинадими? Бегона жойларда ўтирдингиз, бегона одамлар билан кўришгансиз... Дарров эгриликка олманг-да... — Шундай деб эрининг юзини силаб қўйди.

Элчин бу юмшоқ қўлнинг тафтини сезмади. «Бугун ўзи тупроққа қориштирадиган кун экан», деб ҳаммомга қараб юрди.

5

Элчин ювинаётган маҳалда Анвар ширин уйқуда эди. Бирдан уйғонди. Уйғонганда ҳам сергак, тиниққан ҳолда уйғонди. Бирпас жим ётди. Пешонаси қизий бошлагач, ўридан туриб меҳмонхонага чиқди. Деразадан тушиб турган нурни кўриб, шошиб эшикни ёпди.

— Сени биз уйғотдик, — деган ёқимли овоз келгач, нур устига оёқ қўймоқчи бўлди.

— Сени ҳозир олиб бормаймиз, — деди яна ёқимли овоз.

— Мен Зуннуний билан учрашмоқчиман, сўрайдиган гапларим бор.

— Ердаги ҳаёт билан видолашганингдан кейин учрашасан.

— Асқар Қосим билан-чи?

— У билан ҳам... Сен бизнинг борлигимизга ишондингми?

— Ҳа.

— Ердаги ҳаёт билан хайрлашишга тайёрмисан?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Одам ўзини ўзи ўлдириши осон эмас. Мен ҳаётдан тўйганим йўқ.

— Бугун бўлмаса эртага тўясан. Холидий энди баттар авжига чиқади. Атрофдагилар сени талашади. Кўз очиришмайди. Сен ўзгаришларга ишониб хато қилиясан. Одам эгнидаги либос

Ўзгаряпти, юрак эмас. Шунга ақлинг етмайдами?

— Билиб турибман... лекин менга озгина муҳлат беринг.

— Вақтни чўзма. Билиб қўй: дўстингнинг дўсти хавф остида, йўлдан қайтмаса, ҳалок бўлади.

— Ким?

— Дўстингнинг дўсти...

Шу гапдан кейин нур чекиниб, хона қоронғилашди. Анвар ҳолсизланиб, устулга ўтирди.

Нурнинг жумбоқли гапи уни ташвишга солди. Дўстимнинг дўсти ким экан, деб ўйланди. «Дўстга

ўхшаб юрганлар кўп. Ҳаммасини огоҳлантириб чиқаманми? Ё энг яқин, энг чин дўстларними?

Йўлдан қайтмаса ҳалок бўлади... Қанақа йўлдан? Бирови амал талашаётгандир, бирови мол-

дунё қайғуси билан яшаётгандир, бирови бошқасининг чиройли хотинини йўлдан урмоққа

киришгандир... Қайси бири ҳалок бўлади? Нур нима учун мени огоҳлантирди? Дўстимнинг

дўсти ҳалок бўлишини истамди. Аммо мени шоширяпти. Мен унга «ҳаётдан тўймадим», дедим.

Шу гапдан аччиқланиб, дарров ғойиб бўлдими? Мен... ҳаётдан тўймадимми?..»

«Ҳаётдан тўйиш» деган гап тилдан осонгина учди. Шу иккитагина сўздан иборат тушунчанинг

ўқ илдизини топиш эса жуда мушкул. Ҳар ким ҳаётдан ҳар хил лаззат олади. Кимдир

маишатдан, фоҳишалар даврасида яйраб тун ўтказишдан, бошқа биров эса ана шу ҳаром йўлга

юрмаганидан лаззатланади. Кимдир тўплаган мол-дунёсига қараган сайин кўзи қувнайди,

бошқаси тешик тоғорага қараб, қорин ва нафс бандаси бўлмагани учун Яратганга шукр қилади.

Худди шунга ўхшаш, ҳаётдан тўйиш ҳам турлича. Биров мол-дунёсидан айрилса, ҳаётдан

тўяди. Биров ҳақсиз дунёдаги найранглардан тўяди... Анвар нимадан тўйсин? Холидийнинг

ҳийлаларига чидай олмаганини ошкор этиб, бу дунёдан кетворсинми? Дунёни Холидийларга

ташлаб қочсинми? Асқар Қосим кетди. Нима ўзгарди? Ким инсофга кирди? Кимнинг кўзи

очилди? Унинг исёнини ким англаб етди?

Анварнинг хаёлига шу гаплар келиб, беихтиёр ўрнидан турди. Дераза олдига бориб, осмонга

қаради. Осмон тунд. Юлдузлар кўринмайди. Булут ортига яширинган юлдузни хаёлан кўз

олдига келтириб, унга мурожаат этди:

— Мени олиб кетсаларинг яхши бўларди. Зуннуний билан гаплашардим. Асқар Қосимдан

сўрайдиган гапларим бор эди. Ўзимни ўлдиришим қочмайди. Орқамдан чирқираб қоладиган

бир этак болаларим йўқ. Ҳаётдан умидим ҳам йўқ. Аммо ҳозир бир адолатни тиклаш имкони

туғилганида, қочиб қолиш номардликда. Ўлимдан кўрқаётганим йўқ. Ўлганимдан сўнг

Холидийларнинг хурсанд бўлишларини истамаяпман. Менга фурсат беринг. Озгина фурсат...

XXI 6 0 6

1

Ёниб кетган машинадан топилган тунукача темир йўл бекати юкхонасининг белгиси экан.

Тунукачага зарб этилган рақам бўйича иккита катта жомадон сақланарди. Жомадонлар

харидоргир кийим-кечаклар билан тўла эди. Трамвай паттасидаги рақамларга қараб иш

юрйтиш қийин бўлди. Ниҳоят, автомат юкхоналардан иккитасининг тилсими ечилди. Икковида

бир хил қора сумка турар, иккови ҳам қумли халтачалар билан тўла эди. Таркибида олтин

бўлган қум қаердан олингану кимга сотилиши керак? Маёр Солиевни ҳам, Зоҳидни ҳам шу

жумбоқ гаранг қилди.

— Бойлиги миллион сўмдан кам эмас, — деди Солиев ўзича чамалаб. — Булар сотганларидан қолганлари. Шунча пули бор одам таксини ўғирлаб юрарканми?

— Таксопаркдагиларни қўрқитиб олган бўлса-чи?

— Унда нима учун айтишмаяпти? Комиловнинг ҳаракатига ҳам тушуниб бўлмаяпти.

— Бойлик балки уники эмасдир? У бирор кишининг ёки гуруҳнинг дастёри бўлса-чи?

— Дастёр бўлганида бойликнинг изига тушишарди. Уй бекаси келдими, гаплашдингми?

— Йўқ. Икки марта чақиртирдим. Бугун Толиповни юбордим, олиб келади.

Зоҳид ҳам, маёр ҳам калаванинг учини топмоқ учун турли тахминларни ўртага ташлашар эди. Ҳозир, бошлари қотиб турганида сиз бориб: «Қотил санъаткор, у ўчини олди», десангиз, сира ишонмайди. Чунки миллион сўмлик бойликка эга одам оддий қасос қурбони бўлиши мумкинлиги кам учрайдиган ҳодиса.

Солиев Зоҳид билан хайрлашиб, ўрнидан турган чоқда телефон жиринглади. Ҳамдам Толипов Шилимшиқ яшаган уйнинг бекаси уч кун бурун, яъни тинтувнинг эртасига жомадонларини кўтариб кетганини, йўлда учраган қўшнисига «Чет элга кетяпман», деганини маълум қилди. Бу хабарни эшитган маёр Солиев жойига қайтиб ўтирди-да, «нима қиламиз?» деган савол назари билан Зоҳидга тикилди. Зоҳид бундай бўлишини кутмаган, чунки Сангинанинг хатти-ҳаракати унда шубҳа уйғотмаган эди.

— Биздан қочадиган даражада кўп нарса биларканми? — деди Зоҳид паст овозда, худди ўзига-ўзи гапиргандай.

— У қотилликдан балки беҳабардир. Лекин беихтиёр ҳолда қотиллар йўлини кўрсатиб қўйиши ҳам мумкин бўлган. Комиловни бу уйга ким жойлаштирган? Шу одамни топиш керак.

— Ўринбосар-чи? — Зоҳид шундай деб телефон гўшагини кўтариб, рақам терди. — Балки уни ҳам...

Бошлиқ Зоҳиднинг овозини таниб, қуюқ ҳол-аҳвол сўради. Кейин худди Зоҳиднинг мақсадини билгандай, қўшиб қўйди:

— Тожимуллаевнинг сал товлари йўқ шекилли. Кеча телефон қилиб, узрларини айтувдилар. Бугун ҳам кўринмадилар. Уйларидан сўраб кўрайми?

— Ҳа. Иложи бўлса, бир келиб кетсинлар, — Зоҳид шундай деб гўшакни жойига қўйди.

— Уйига бориш керак, — деди Солиев.

— Ҳозир, билайлик-чи? Ростдан тоби қочганми ё айёр касалмикин?

— Касал бўлса майли-я, у ҳам «чет элга» жўнаб қолмаганмикин?

Шу пайт телефон жиринглаб, уларнинг тусмолли суҳбатларини узди. Телефон гўшагидан Бошлиқнинг хавотирли овози эшитилди:

— Уйда йўқ, кеча «сафарга кетдим», деб чиққан экан.

— Ҳозир етиб борамиз. — Зоҳид гўшакни жойига қўйдию Солиевга савол назари билан қаради. Саросимага тушган Бошлиқ хонасига сиғмай, уларни кўчада бетоқат бўлиб кутарди. У салом-аликни ҳам унутиб, янги хабар билан қаршилади:

— Кеча эрталаб ишга келганини фаррош кўрган экан. Унга ҳам сафарга кетяпман, дебди. Ўринбосарнинг қабулхонасида ёши етмишларга бориб қолган озғин кампир ўтирган эди.

Солиев унинг ёнидаги бўш стулга ўтирди. Зоҳид дераза томонга ўтди.

— Тожимуллаевни соат нечаларда кўрдингиз?

— Секкиз булмағон эди. Мин убират этиб юрғон эдим. Келиб, Ани, чиқиб турингиз, дедилар. Чиқиб турдим.

— Менга соат етти яримда қўнғироқ қилиб, тобим йўқ, девди...

Солиев Бошлиқнинг луқмасига эътибор бермай фаррош билан суҳбатини давом эттирди:

— Кўриниши қандай эди?

— Нормалний эди.

— Бир нарсдан жаҳли чиққани сезилмадимми ё шошиб турганмиди?

Кампир бироз ўйланди.

— Немножко нервничат этти. Минга «Салом, Ани», деди, и всё. А то, яхши сурашар эди. Здровямни, семямни сураар эди.

— Ичкарида нима қилди? Масалан, темир жавонни очиб-ёпгани сизга эшитилмадимми?

— Йўқ, ҳич нарса ишитмадим. Нў, чиғиб кетғонларидан сунгра қарасам, сейфда клучлари турибди. Мин удивляться эттим. Клучни олиб, устолларига спрятат эттим.

— Қаерга, кўрсатинг.

Кампир туриб, ёзув устолига айланиб ўтиб, пастдаги тортмага қўл юбормоқчи бўлганида, маёр уни тўхтатди:

— Ани, бўлди, қўл урманг. Тожимуллаев қайси шаҳарга кетаётганини айтмадимми?

— Вроде Бухара деди.

Маёр Солиев Зоҳидга савол назари билан қаради. Зоҳид унинг нима демоқчи бўлганини англаб, Бошлиққа имлаб қўйиб, қабулхонага чиқди-да:

— Телефонингиздан фойдалансам майлими? — деб сўради.

Саросимаси босилмаган Бошлиққа бу илтимос улуғ бир лутф бўлиб туюлиб, хона эшигини очиб, бироз таъзим қилган ҳолда «марҳамат», деди. Зоҳид, эшик оҳистагина ёпилгач, телефон гўшагини кўтарди. Аввал экспертиза хизматини чақирди. Кейин Ҳамдам Толиповни топди-да, аэропортга бориб, Тожимуллаевнинг қай томонга учганини аниқлашни топширди.

Ўринбосарнинг хонасига қайтганида Солиев фаррошни ҳамон саволга тутарди:

— Тожимуллаев қанақа машинада келди, кўрмадингизми?

— Вроде таксида келди, — фаррош шундай деб, «адашмадимми?» дегандай бошлиғига қараб қўйди.

— Хизмат машинасини қисқартирганмиз. Таксида келган бўлиши мумкин, — деди бошлиқ, аниқлик киритиб.

Солиев кампирни бошқа саволга тутмади. Унга ижозат ҳам бермади. Экспертлар етиб келишгач, кампир билан бошлиқнинг гувоҳлигида темир жавон очилди. Устолнинг тортмалари тинтиб кўрилди. Бирон-бир ашёвий далил топилмагач, Тожимуллаевнинг уйига йўл олишди.

Данғиллама қилиб солинган иморат ичи қашшоқ кўринишда эди. Паркет поллардаги, деворлардаги изларга қараб, узоқ вақт гилам тўшалган, осилган эканини пайқаш қийин эмасди. Деворни энлаб турган хориж жавонининг токчалари ҳам ғарибгина кўринишда. Гарчи чанг-чунг артилган бўлса-да, бу токчаларда нималар турганини аниқлаш эксперт учун чўт эмасди. Солиевни ҳозир бу нарсалар қизиқтирмас эди. Шу сабабли уларни ишга солмади. Тожимуллаевнинг хотини аввалига ўзини гўлликка солди. «Қайдам, билмайман, қаёққа кетаётганларини менга айтмадилар», деди. Зоҳид Тожимуллаев хавфли ўйинга аралашиб қолганини, ҳаёти хавф остида эканини айтгач, йиғламсираб туриб:

— Бухородалар, — деди. — Бугун телефон қилдилар. Хавотир олма, дедилар.

— Қаерда туришлари маълумми?

— Ҳа, холаваччалариникида.

— Манзилини айтинг.

Зоҳид аёл айтган манзилни тез-тез ёзиб олди-да, телефон турган хонага ўтди. Ярим соат ўтмай, телефон жиринглаб, Тожимуллаев топилгани маълум қилинган, улар идорага қайтишди.

— Тез топилганига ҳайрон бўляпман, — деди Зоҳид, йўлда бора туриб.

— Тожимуллаев соддамуғамбирга ўхшайди. У ишдан ишқал чиқишидан кўрқмаган. Уни чўчитишган бўлишлари мумкин.

— Ким, Комиловни ўлдирганларми?

— Балки.

— Унинг қотилликка аралашганига ишонгим келмайди.

— Бевосита аралашмагандир. Лекин у бизга Комилов яшаган уйни кўрсатиб бериб нодонлик қилди. Ҳар ҳолда у биздан қочмаган. Қидириб, топиб, қўлга олишимизни ўзи истаган. Биздан қочганда фаррошга «Бухорога кетяпман», демас эди.

— Ўзининг соясидан ҳам чўчийдиган одамга ўхшайди. Биринчи келишидаёқ тўрвахалтасини шайлаб олган экан.

— Шунақа одамларни жиним суймайди. Сичқонга ўхшаб яшашнинг нима қизиғи бор. Сичқонни ҳеч кузатганмисан? Нонни бир чўқилайди, ўн марта атрофига қараб олади. Бир қоп буғдойни ташиб кетади индамасанг. Ҳолбуки унга бир челаги ҳам етиб ортади. Лекин у ташийверади, ташийверади. Охири қопда бир дона буғдой қолганида қопқонга тушади. Энди тасаввур қилиб

кўр: бир қопда миллион дон борми? Демак, миллион марта қопқонга тушишдан қўрқиб яшаган. Тожимуллаевинг ҳам шунақа. Ўғри бўл, мард бўл-да! Худо юракдан бермаган экан, тинчгина, озига шукр қилиб, маошингга яшайвермайсанми?

— Юрак-ку, йўқ, аммо кўз оч-да.

— Одамнинг кўзи тупроқ билан тўяди. Унгача «бер, бер», деяверади. Маҳмадона файласуфларинг жиноят ҳақида гапирса, «сиёсий-ижтимоий илдизлар» деб мияни ачитади. Ҳеч қанақа илдиз йўқ. Ҳамма бало кўзда. Назар тўқ бўлса, ҳасад ҳам, иғво ҳам, таъқиб ҳам бўлмайди. Кеча маҳалламизда бир чол гапириб қолди: кўз зиноси ҳам бўларкан.

— Бу нима дегани экан?

Солиев «ростдан билмайсанми?» деган маънода ажабланиб қараб қўйди.

— Зино — бузукликми, ҳаром йўл билан тўшакка ётишми? Агар бир покиза аёлга шундай ёмон фикр билан қараб қўйсанг, кўз зиноси бўларкан. Бунинг гуноҳи ҳаром тўшакда ётганнинг гуноҳидан кам бўлмас экан.

Зоҳид бу гапни эшитиб, қулимсираб қўйди:

— Кўчада кўзимизни юмиб юрарканмиз-да энди?

— Тожимуллаев билан таксопаркдагиларнинг хизмати бир, — деди Солиев, унинг ҳазилига эътибор бермай. — Улар кимгадир холис хизмат қилишган. Таксопаркдан машина сўрашган, улар йўқ, дея олишмаган. Тожимуллаев эса «ишляпти», деб расмийлаштириб қўйган. Ҳозир биров билан бировнинг иши йўқ. Комилов қамоқдан чиққан маҳалларда бу масалага қаттиқ туриларди. Ўғримиз, чайқовчимиз, бир идорага илиниб оларди. Энди Тожимуллаевинг икки тиф орасида типирчилаб қолди. Бир биқинига биз тираб турибмиз, иккинчисига улар. Комилов яшаган ўрни кўрсатгани учун улар Тожимуллаевни сиқувга олишган бўлса, у бечоранинг юраги чиқиб кетган.

— Уларнинг ўрнида мен бўлганимда Тожимуллаевга тўхмат қилардим. Комиловнинг қон теккан кийимини ўйига ташлаб қўярдим.

— Бунақа ашулалар эскириб қолган. Ўқиб юрганингда бир гап айтганман, эсингдами? — Солиев эслаб кўрсин, деган мақсадда сукут сақлади.

— Сиз менга кўп гапларни айтгансиз.

Солиев мийиғида кулди:

— Қайси бири эсингда?

— Дарахт кўчада ўсгани билан илдизи кўркам иморатларнинг тагига қараб кетган бўлади, девдингиз. Ўзингизнинг эсингиздами бу гап?

Солиев пича ўйланиб, бу савол қопқонидан ҳазил билан қутулмоқчи бўлди:

— Бунақа ақлли гапларни кўп айтганман. Мен ҳозир сендан бошқа нарсани сўрамоқчи эдим: сенлар олий маълумот оламан, деб беш йил китоб титасанлар. Китобларда ўтган гаплар ёзилади. Жиноятчи китобга тушган йўлдан юрмайди сира. Бу йўлда тез фош бўлишини билади. У биздан олдинроқда юради. Бизнинг ақлимиз ҳам, техникамиз ҳам уларнинг изидан боради. Уста шахматчи рақибининг ҳеч бўлмаса уч-тўрт юришини олдиндан билиб туради. Сенга ўхшаганлар тамом бўлган ўйинни ўрганиб юраверасанлар.

— Уста шахматчилар илгариги ўйинларнинг юришларидан ҳам фойдаланишади. Одам эски ашулани ҳам баъзан соғиниб қолади.

— Ҳарҳолда бизнинг соҳада эски ашуладан қўрқиш керак. Ўтган ўйиндаги юришдан фойдаланиб, сира кутилмаган, мотга олиб борадиган зарбага учрайсан. Чунки сен рақибингнинг усулини ёд олгансан. У буни билади. Сен «ҳа, ўзимиз билган юришда», деб хотиржам бўласан. Шунда у бир зарб берадики, ўнглиниб ололмайсан.

Улар йўл-йўлакай ўзларича фалсафа сўқиб боришарди. Солиев бир жиҳатдан ҳақ эди. Ҳаним томон беш-олти йил китоб титмаган. Шунинг учун бўлса керак, эркин фикрлайди, эркин юриш қилади, кутилмаган зарба беради. Солиевларни қийнайдиган яна бир томони бор: ҳар қандай полвон курашга тушганда аввало ўз кучига ишонади. Аммо уни «ҳа баракалла», дегувчи

рағбатчиси, ҳомийси ҳам бўлади. Солиевларнинг ҳомийлари, шубҳасиз, шинам хоналарда ўтиришади, уларни алқашади, нишонлар, мукофотлар беришади, бироқ, зимдан рақиб томонга ҳам хизмат қилишади. Улардан қўрқишадими ё улушларини олиб туришадими, ҳарҳолда Солиевларнинг нозик томонларини уларга билдириб қўйишади. Солиевга бу яхши маълум. Шу боис бирон жиноят изига тушганида дарахтнинг илдизи қайси иморат остида экан, деб ўйлайди. Неча марта илдизни топди, аммо қирқа олмади — йўл қўйишмади. «Сен дарахт кесувчисан, илдиз кемирувчи эмассан», дейишади. Зоҳид бу ўйинларни зоҳиран билади. Эшитган, лекин бу савдолар ҳали бошига тушмаган. У илдизга етиб боришига, болта уришига ишонади. Ноумид — шайтон, ёш кўнгил шу умид билан яшайверсин. Ёшлик — асли умид деб аталган, афсуски, қумдан ясалган бир иморат. Уни шамол осонгина тўзитади, ёмғир ювиб кетади...

2

Бухородаги қариндошлариникида коньяк ичиб ўтирган Тожимуллаев уч соат деганда ўзини катта шаҳарнинг жиноят қидирув бўлимида кўрди. Қариндошлариникига милисалар кириб келишганида «хайрият» деб қўйди. Айни чоқда, юрагига ғулғула тушиб, ғойибдан «енди тамом бўлдинг», деган овоз эшитгандай бўлди. Туғилган одам қачондир ўлишини билгандек, у бир кунмас-бир кун қамалиши аниқлигини биларди. У фақат бир нарсадан — не азоблар билан, мисқоллаб тўплаган бойлигининг бир кечада учи кетишидангина чўчирди. Бойлигини балки бошқалар ҳаром дер. Аммо у учун ҳар бир тийин ҳалол, меҳнати билан топган. Ахир шу йиллар ичи у нечта бошлиқ кўрди? Ҳаммасининг томоғи тешик эди. Еб тўймасди. Чўнтагини қаппайтириб, яна юқори амалларга кўтарилиб кетаверарди. У эса меҳрибон энагадай тиржайиб, жойида қолаверарди. Бошлиқ изидан келганига «бу зўр одам, эҳтиёт қилинг», деб кетарди. Лекин бирон одам «менинг ўрнимга бошлиқ бўлиб қолсин», демасди. Номи «ўринбосар», бироқ, ўрнини боса олмади, эга бўла олмади.

Курортдаги айшини узиб, уйига қайтиши билан бойликларини яширишга киришди. У ҳали нима гап бўлганини билмас эди. Бошлиғи билан гаплашишга ҳам улгурмади. Аммо кўнгли сезди. Бир бало бўлмаса уни чақиртиришмас эди. Уйни-ку, амаллади. Назарида, орқасидан кимдир кузатиб тургандай бўлаверди. Охири журъат этди. Ўз кўнглида тулкилик қилди. «Озгина ақча»ни шу шаҳарнинг ўзига, ишончли ерга қўйди-ю, Бухорога учди. Агар гумон қилишса бойликни Бухородан қидираверишади. Уйида биров дахл қиладиган нарса йўқ ҳисоб. Уй хотинининг номида, машина қайнонасининг... ҳаммасига ишонч қоғози бор. Баъзан кал пешонасини силаб ўйлаб қолади, ўйлай-ўйлай, дунёнинг ўзи омонат бўлганидан кейин топган мол-мулк боқий қолармиди, деган қарорга келиб, ўзига таскин беради. Мисқоллаб йиғиб-терганларининг бировлар номига зикр этилиши унга ҳам алам қилади, ҳам қўрқади. Айниқса машинадан. Қайнонаси анчадан бери ана кетди, мана кетди, бўлиб ётибди. Кампирнинг пешонасида биргина ўғил. Агар кампир омонатини топширса, ўғил, яъни унинг қайин иниси меросхўр сифатида машинага эга чиқиши ҳеч гапмас. Тожимуллаев унинг суллоҳ кўзларини ёқтирмайди. Ёқтирмаслигини хотинидан яширмайди. Шу туфайли эр-хотин кўп сан-манга боришган. Тожимуллаев ҳаммасидан ҳам қайнисининг овқат ейишига тоқат қилолмайди. «Уканг булдозерга ўхшаб бирпасда лаганни текислаб ташлайди», деб минғиллайди. Ўзи бувисининг «кўп овқат есанг, ичагинг ёрилиб кетади», деган гапига ишониб, камовқат бўлган. Бувиси қизғанганидан эмас, йўқчиликдан шу гапни тўқиб чиқарган эди. Мўл-кўлчилик дамларига етиб келганида, шубҳасиз, «мен ҳазиллашган эдим», деб гапини қайтариб олармиди... Начора, бувиси кўп овқат ичакни ёриб юборажагига ишонтириб кетди.

Тожимуллаев эса беқиёс бахил бўлиб қолди. Ўғлини уйлантиргач, келиннинг овқат ейишини кўриб, юраги зил кетди. «Ўзи чигирткадек бўлса ҳам бало экан», деб қўйди. Аксига олиб, келин тансиқ меваларга боши қоронғи бўлсами?! Тожимуллаевнинг назарида бутун дунё қоронғу бўлиб кетди. Назарида келини кўзи ёригунга қадар бор мол-мулкни еб битирадигандай эди.

Бувиси «кўп овқат ичакни ёради», деганида балки ҳаромдан топилган овқатни назарда тутгандир? Тожимуллаев икки йигит ўртасида самолётга чиқиб ўтиргач, бирдан шуни ўйлади. Самолётнинг думалоқ деразаси ёнидан жой олгач, йигитлардан бири унинг ўнг қўлини ўриндиқ суюнчиғига кишанлаб қўйди. Кишан зулфининг «ширқ» этиши жонини олгандай бўлди. Хаёли тўзиб кетди. Ҳозиргина баён этилган гаплар ана шундан кейин хотирасидан ўтди. Маёр Солиев уни сичқонга ўхшатди. Бу ҳам тўғри. Аммо кейинги кунлардаги иши тулкининг қилиғини эслатарди. Тулки ўлжасини яшириб, устига қумалоғини ташлаб қўяркан. Бошқа ҳайвонлар ҳид олиб келиб, қумалоқни кўриб қайтиб кетавераркан. Тожимуллаев-ку, тулкидир, аммо бойлик қидирилгудай бўлса, излайдиганлар нодон ҳайвондай изларига қайтишмас? Тожимуллаев бу изловчиларни чалғитиш учун хаёлидаги гапини пухта қилиб олган эди. У Зоҳид билан суҳбат қуришни мўлжаллаган эди. «Ёш йигитни кўндириш осонроқ», деб ўйловди. Солиевга дуч келдию иш пачавалигини англади.

«— Нимага қочдингиз?

— Мени ўғирламоқчи бўлишди.

— Ким?

— Мафия бўлса керак.

— Қанақа мафия?

— Буни сизлар билсангиз керак?»

Назарида суҳбат шу тарзда бошланиши лозим эди. Бироқ ўзини маёр Солиев деб таништирган одам, индамай, унга қаттиқ тикилиб ўтираверди. «Гипнозчими, нима бало?» деб ўйлади Тожимуллаев. Сўнг авраб ташламасин, деган ташвишда ўйлаб қўйган гапларини айта бошлади: — Бу укамиз ҳеч қаёққа кетманг, девдилар. Лекин мен кўрқдим. Кўрқитишди. Ўлдириб кетамиз, дейишди.

Солиев индамади. «Ким, деб сўраса ўладими», деб ўйлади Тожимуллаев.

— Телефон қилишди. Уйимга хат ташлаб кетишди.

У шундай деб ён чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқарди. Катак дафтарнинг бир варағига калла суюгининг сурати чизилган эди.

Солиев қоғозни олиб бир назар ташлади-да, Зоҳидга узатди:

— Экспертизага, — деди буйруқ оҳангида.

— Қўлқопда чизган бўлиши мумкин, — деди Тожимуллаев.

У прокуратура терговчиси билан жиноят қидирув бўлимининг инспектори орасидаги фарқни билмас эди. Шу сабабли маёрни шу идоранинг улуғларидан деб билиб, унга умид кўзи билан қаради. Унинг бу кўз қараши шу тобда пичоқ қайраётган қассобга қараб турган кўзичоқни эслатарди. Кўзичоқнинг бундай қараши, мунгли маъраши қассобни йўлдан қайтаролмагани каби, жиноятчининг бундай мўлтираши Солиевни чалғита олмас эди. У Тожимуллаевдан қаҳрли нигоҳини узмаган ҳолда яна бир оз жим ўтирди. Сўнг, Тожимуллаев ўзи кутмаган саволни эшитди:

— Комиловни ишга ким жойлаштирган?

Тожимуллаев гангиб қолди. Чунки у «Сизни ким кўрқитган бўлиши мумкин» деган саволга жавоб тайёрлаб ўтирган эди.

— Билмадим... аниқроғи... бу укамизга айтганман. Олдинги бошлиқ... аризага сархат ёзиб берганлар...

— Қамалиб чиққан болани ким ишга киритяпти, деб қизиқмаганмисиз?

— Энди... биз кичкина одаммиз.

— Сиз айбингизни биласизми?

— Айбимми? Ишга расмийлаштириб қўйганимми?.. Вақтида бўшатмадим...

— Йўқ, сиз Комиловни охирги марта кўрган одамсиз. Унинг ўлимида сизни ҳам айблашимиз мумкин.

Кўзичоқ ерга йиқилиб, оёқлари боғланди. Бўғзига пичоқ тортилиши аниқ бўлиб қолди. Маъсум

қараш фойда бермади. У энди типирчилаб, арқонга чап бермай, қутулиб, қочиш пайига тушди.
— Мен... Мен... нима деяпсиз? Мен... йўқ эдим-ку?..
— Самолётда тўрт соатли йўл, — деди Солиев совуқ оҳангда.
— Келиб-кетиш ҳам шарт эмас. Бу ёқда шериклар бор-ку? — деди Зоҳид, гўё унга эътироз билдиргандай.
— Худо... Худо хайрингларни берсин. Ўғри денг, порахўр денг, лекин бунақа деманг. Худодан қўрқаман.
— Худодан қўрққан одам бировнинг ҳақини ейдими?
— Гуноҳкор бандамиз... адашамиз... тирикчилик...
— Шерикларингиз?
— Жон ака, мени қийнаманг, — Тожимуллаев шундай деб йиғламсиради. — Отсангиз отинг, лекин менга бунақа айб қўйманг.
— Комиловни ким ишга жойлаган?
— Билмайман.
— У тез-тез келиб турармиди?
— Йўқ. Ўн йилча кўринмади.
— Қаерда экан?
— Сўраганимда, Сибирда эдим, девди.
— У ердан нима олиб келди?
— Мен битта телпак билан...
— Қум-чи?
— Қанақа қум?
— Тилла қум.
— Сибирда қум нима қилади?
— Тўғриси айтасизми?
— Ёлғон гапирсам, тил тортмай ўлай.
— Сизга қасам таъсир қилмайди. Тилла қумни нима қилдингиз, тўғриси айтинг.
Сейфингизнинг калити фақат ўзингизда турадими?
— Ҳа.
— Қани? — Солиев шундай деб қўл узатди.
— Йўқотиб қўйибман.
Солиев устол тортмасидан калит олиб кўрсатди:
— Шуми?
— Ҳа.
— Сейфни очиб текширдик. Экспертиза тилла қум доналарини топди. Бунга нима дейсиз?
— Йўқ... билмайман... мен ундан битта телпак...
— Ўрнингиздан туринг. Сизга рухсат. Уйингизга бораверинг. Керак бўлсангиз чақирамиз.
Жон талвасасидаги қўзичоқ бўғзига пичоқ тортилмай, оёқлари арқон ҳукмидан озод этилгач, ажабланган ҳолда, бир неча нафас қимир этмай ётади. Сўнг ирғиб туриб, нари қочади.
Тожимуллаев қўзичоқ эмас, дарров турмайди, қочмайди. Ўша қўзичоқ нигоҳи билан қараб ўтираверади.
— Сизга рухсат деяпман, кетаверинг.
— Уйгами?
— Хоҳласангиз, уйингизга боринг, хоҳласангиз, ишингизга.
Тожимуллаев бу гапга ишонқирамай ўрnidан турди. Остонага етганида «тўхтанг, қайтинг», деган зардали буйруқ кутди. Даҳлизда юриб бораётганида ҳам, зиналарни бир-бир босиб учинчи қаватдан тушаётганида ҳам, ҳатто кўчага чиққанида ҳам орқадан биров келиб елкасини ушлашини, «қайтинг», дейишини кутди. У ўзича режалар тузганида бунақа савол-жавобни, муомалани, хотимани кутмаган эди. Милисалар ҳақидаги киноларда бунга ўхшаш воқеани сира

кўрмаган эди. Қамаб қўйишларига, сўроқ пайтида ҳатто уриб-тепишларига ишончи комил эди, аммо бундай осон қутуламан, деб ўйламовди. Ишқилиб охири бахайр бўлсин...

Тожимуллаев чиқиб кетиши билан Зоҳид маёрга ажабланиб қаради. Боятдан бери қаҳр ниқобида ўтирган Солиев кулимсиради.

— Орқасидан одам қўямиз. Агар чиндан ҳам қўрқитишган бўлса, бугун-ерта уни йўқотишади. Назаримда, ўзининг баҳосини сал оширворган. Анави расм ҳам ўзининг ижоди бўлиши керак. Сездингми, у кириб келганида хотиржам эди. Чунки биз у чизган чизиқдан бораётувдик. Мен чизиқларини чалкаштириб юбордим. Буни бир-икки кун кузатиб ўз ҳолига қўй.

шуғулланаверсин. Бизга Сангина керак.

— Изини қуритишган бўлса-чи?

Солиев бармоқлари билан столни чертиб қўйди.

— Бўлиши мумкин. Эртага Сангинанинг, индинга иккита номаълум кавказликнинг ўлигини топишимиз ҳам мумкин.

— У ҳолда бу аниқ бир тўданинг иши бўлиб чиқади.

— Менинг бошимни шу нарса қотиряпти. Бу битта тўда ичидаги гапми ё тўдалар орасидаги фитнанинг бошланишими? Битта тўда ичида бўлса бойликни топмай қўйишмасди.

— Бошқа гуноҳи учун жазолашган бўлишса-чи?

— Бунақа намойишкорона осиб қўйишларига ҳайронман.

— Унда тўдалар орасидаги фитнами?

— Фитнанинг бошланишига пича фурсат бор, назаримда. Тўдалар ҳозир биздан оз бўлса-да, чўчишади. Ҳали ҳамма кавакларга кириб улгуришгани йўқ. Биздан қўрқмай қўйишгач, бир-бирлари билан олишишни бошлашади. Ҳозирча, ораларида пинҳона адоват бор. Ошкора уруш яқин орада бошланмаса керак. Ҳозир бошланса, бизга осонроқ бўларди, пайини қирқардик. Эрта-индин қўлимиз калталиқ қилади. Киссавурларни эпласак ҳам катта гап бўлиб қолади.

— Ваҳимачи бўлиб боряпсиз, ака, — деди Зоҳид кулимсираб.

Маёр бош чайқаб, бир оз сукут қилди.

— Ўлмасак кўрармиз. Катта-кичик идора раҳбарларининг жилови шуларнинг қўлига ўтади. Ана ўшанда томошаларини кўраверасан.

3

Зоҳид Шарипов шом қоронғисида уйига қайтди. Тўққиз қаватли бетон уйнинг иккинчи йўлаги оғзида хотинини кўриб, ажабланди.

— Фотима? Нима қилиб турибсан?

— Вой, қаёқларда юрасиз-а, — Фотима шундай деб эрини қучоқлади-да, йиғлаб юборди. У қалт-қалт титрарди. Зоҳиднинг юраги ғашланиб, унинг елкасидан маҳкам ушлади:

— Нима бўлди? Абдувоҳид қани?

— Воҳиджон қўшниларникида, сизни кутавериб совқотиб кетдик.

— Нима бўлди?

— Уйга келсак... даҳлизда иккита киши ётибди. Юрагим чиқиб кетди.

Хотинининг «иккита киши ётибди», дейиши Зоҳидга дафъатан маёрнинг «индинга иккита кавказликнинг ўлигини топишимиз мумкин» деган гапини ёдига солди.

— Қанақа киши? — деди у шошилиб, — кавказликларми?

— Қаёқдан билай, қўл-оёқлари боғлаб ташланган, башарасига қарабманми, юрагим ёрилиб, қочиб чиққанганими биламан.

Зоҳид хотинини четга суриб юбормоқчи эди, Фотима уни маҳкам ушлади:

— Йўқ, кирмайсиз, кўрқаман, — деди йиғидан тўхтамай.

Зоҳид унга «кўчада дийдираб тураверамизми?» дегандай қаради-да, йўлка сари қадам қўйди.

Хотини уни орқага тортди.

— Сен Абдувоҳиднинг олдида кир. Мен телефон қиламан. — Зоҳид шундай деб биринчи

қаватдаги қўшнисиникига кирди. Маёр Солиев ҳали уйига кетмаган экан. Зоҳиднинг гапини эшитиб, қисқагина буйруқ берди:

— Ичкари кирма. Иккита одам — ўша кавказликлар бўлиши мумкин.

Солиев ит етаклаган милиса йигит, суратчи, экспертларни бошлаб келгунича орадан ярим соат вақт ўтди. Бу вақт ичида Зоҳид хаёлан турли-туман боши берк кўчаларга кириб чиқди. «Агар улар Комиловни ўлдирган кавказликлар бўлса, меникига нима учун ташлашади. Уларни ўлдириб ташлашганми ё тирикми?»

Маёр Солиев Зоҳиддан уйнинг калитини олди-ю, тўққизинчи қаватга чиққач, ён қўшнилари чақириб, эшикни очди. Даҳлизда қўл-оёқлари чандиб боғланган, оғзига елимли тасма ёпиштирилган, ёши ўттизлардан ошган икки одам ётарди. Остонада турган Зоҳид уларни бир қарашда таниди: ҳамқишлоқлари. Янада аниқ айтилса, ўша машъум кечада муштлашиб, акасини ўлдириб қўйган йигитлар. Зоҳид остона ҳатламоқчи эди, Солиев уни тўхтатди:

— Сен кирмай тур.

— Буларни танийман.

— Танисанг ҳам кирмай тур. — Солиев шундай деб энгашди-да, йигитларнинг бош томонидан бир варақ қоғоз олиб, ўқиди: — «Еркак бўлсанг — қасос ол!» Бу хат сенга аталган шекилли? Зоҳид воқеага тушунгандай бўлиб, икки қадам тисланди. Милиса ичкари кириб, итига ис олди. Ит лифтга қадар келди, сўнг думини ликиллашиб тураверди. Бармоқ изларини олиш ҳам самара бермади. Солиев шундай бўлишини олдиндан билса ҳам расмиятчилик учун уларни бошлаб келган эди. У Зоҳиднинг уйида Комиловни ўлдирганларнинг мурдаси ётибди, деб қаттиқ ишонган, шогирди бир балога гирифтор бўлмаслиги учун эҳтиёт чораларини кўриб қўйган эди.

Солиев бошлаб келган мутахассислар қайтиб, қўшнилари ҳам уйларига чиқиб кетишгач, Зоҳид ичкарига кирди. Меҳмонхонада ўтирган акасининг қотиллари уни кўриб беихтиёр ўринларидан туришди. Ўша воқеадан кейин Зоҳид уларни кўча-кўйда учратиш қолса ҳам саломлашмас эди. Ҳа, унинг кўнглида қасос умиди бор эди. Аммо қотилларни ўлдириш хаёлига ҳам келмасди. Ундаги қасос ўти ҳақиқат учун жон олиб, жон беришга ундарди.

— Зоҳид, биз тавба қилганмиз. Ота-онанг бизни кечиришган... — деди қадди тикроқ йигит.

— Сизларни ким олиб келди? — деб сўради Зоҳид, унинг гапига эътибор бермай.

— Танимаймиз. Мен ишда эдим. Иккита йигит борди. Гап бор, деб кўчага олиб чиқишди. Кейин қорнимга бир муштлаб, машинага тиқишди. Эшмўминни уйдан чақириб чиқишибди.

— Кўриниши қанақа?

— Биттаси жингалаксоч, биттаси маллароқ.

— Машиналари қанақа?

— Оқ «Жигули».

— Сизлар кетаверинглар.

— Шу пайтда қаёққа борамиз? Автобуслар ётиб қолган.

— Хоҳласангиз, меҳмонхонага боринг, хоҳласангиз, бозорга бориб ётинг, — деди Зоҳид қуруқ оҳангда. У автобус йўқлигидан эмас, кўчага чиқишга қўрқиб баҳона қилаётганларини сизди. Бу йигитлар ярим кечада ҳам қишлоқларига бора олишлари мумкин эди. Йигитлар Зоҳиднинг гапи қатъий эканини фаҳмлаб, бир-бирларига қараб олдилар-да, бараварига ўринларидан турдилар.

— Мен гуноҳларингдан кечмаганман. Ўлгунимча ҳам кечмайман. Аммо сизлардан қасос олмайман. Номардлардан қасос олиб, паст кетмайман, хотиржам яшайверинг. Агар у дунё деганлари рост бўлса, акам билан учрашганда гапирасизлар гапларингизни.

Йигитлар бошларини ҳам қилиб чиқиб кетишди.

— Нима учун ҳайдадинг уларни? — деди Солиев. — Балки сўрайдиган гапларим бордир?

— Нимани сўрайсиз? Билганларини айтишди. Улар акамни ўлдиришган. Биттаси қамалди.

Учтаси қутулиб кетди. Кимдир менга яхшилик қилмоқчи ёки «биз билан ўйнашма», деб огоҳлантирмоқчи. Агар эртага уларнинг ўлиги топилса, кўпчилик мендан гумонсирайди.

Солиев бармоқлари билан стол устини чертиб, индамай ўтирган ҳолда Зоҳиднинг сўзларини тинглар эди. Зоҳид воқеани тўғри талқин қилиб, тўғри хулоса чиқараётганди.

— Сиз бошқачароқ фикрдасиз шекилли? — деди Зоҳид бир оз қўполроқ оҳангда.

Солиев бу оҳангдан оғринган бўлса-да, сир бой бермади. Устол устини чертишни бас қилмай, индамай ўтираверди. Зоҳид шу тобда «бу одам нима учун бундай ўтирибди», деб фикрлашга қодир эмас, асаблари тушовини узиб, унга бўйсунмай қўйган эди. У тирсагини устолга тираб, бошини чангаллади, сўнг устолни муштлади. Солиев шундан кейингина тилга кирди:

— Ана энди ўзингга келдинг, — деди хотиржам оҳангда. — Шунақа пайтларда ёрилиб туриш ҳам керак. Уч марта чуқур нафас ол. Бармоқларингга тикилиб тур. Ҳеч нимани ўйлама. Уйлама. Уйда ўзинг ёлғизсан. Ҳеч ким йўқ... Ҳеч ким келгани ҳам йўқ...

— Қўйсангиз-чи, Мақсуд ака, — деди Зоҳид ўрнидан туриб.

— Ўзингни бос. Бунақа пайтда муштни эмас, каллани ишлатиш керак. Хўш, энди ўйла: бунақа воқеа аввал ҳам бўлганми? Йўқ. Аввал сен кичкина бир бўлимда инспектор эдинг. Энди прокуратурада терговчисан. Аввал майда балиқларни овлардинг. Энди катталарига қармоқ ташляпсан. Биринчи ишингни тузукроқ бошлашга ҳам улгурмадинг. Иккинчи ишинг кимгадир ёқмаяпти. Менга бундай қилиқ қилишмайди. Чунки феълимни билишади. Мени бошқачароқ тарзда огоҳлантиришади ёки қўрқитишади. Комиловнинг ишини чуқурлаштириш керакмас. Англадингми? Биз очиқ ишляпмиз, бошқа иложимиз ҳам йўқ. Улар кўринмас одамга айланишган. Биз улар билан пойгага чиққанмиз. Маррага биз аввал етиб борсак, ниқобни йиртаемиз. Ҳақиқатни очамиз. Улар етиб олса, зирҳдан ниқоб ясаб, йўлимизни тўсишади. Ҳозир улар олдинроқда кетишяпти. Улар ҳамма нарсани билишади. Ҳатто сенинг оилавий сирингача уларга маълум. Нима дейсан?

— Нима дердим? — Зоҳид ўйлагани билан тайинли жавоб топа олмади. — Кўзимни чирт юмиб, маррага қараб югуравераман...

XXII 6 о 6

1

Ҳосилбойвачча ўтирган ерида қўл узатиб, Зелихон билан кўришди. Зелихон унинг бу қилиғидан ранжиса-да, сир бой бермади, таклифни кутмаёқ, юмшоқ курсига ўтирди.

— Лақабим Академик, эшитганмисиз? — деди Ҳосилбойваччага тикилиб. Ўзига бино қўйган йигит кўпни кўрган бу чеченнинг чақчайиб турган ўткир нигоҳига дош беролмади. Бармоғидаги узукни ўйнаб туриб:

— Ҳозир ерни тепсанг, дарахтдан академик ёғилади, — деди.

— Мен ер тепса ёғиладиган хилиданмасман, биродар. Агар кимлигимни билмоқчи бўлсанг, Хонгирейдан сўра.

Бу гапни эшитиб, Ҳосилбойвачча Зелихонга бир қараб олди. Бу олам одамларини зир титратиб турувчилардан бири бўлмиш Хонгирей учун Ҳосилбойвачча деганлари чивиндай гап.

Ҳосилбойвачча буни билади. Шу сабабли қарашида безовталиқ сезилди. Бироқ ботиний хавотирни сиртига чиқармади.

— Менда нима ишингиз бор? Агар ёрдам сўрамоқчи бўлсангиз, олдиндан айтиб қўяй: ўғрилар билан борди-келдимиз йўқ.

— Мен бировлардан ёрдам сўрайдиган одам эмасман. Кези келганда мендан ёрдам сўрашади,

— Зелихон кибор йигитнинг попуги сал пасайганини фаҳмлаб, сенсирашга ўтган эди. —

Одамларинг Фарғонада юрган экан. Турклар билан пачакилашишибди.

— Пачакилашишса сизга нима? У ерлар менинг чекимга тушган. Келгиндилар иззатини билиши керак.

— Мен ҳам келгиндиман. Бир бурда нонингни тортиб олгани келган эмасман. Худо насиб этса,

ҳаммамиз юртимизга кетамиз. Сен нонингни бошқа келгиндилардан эҳтиёт қил. Туркларга тегма.

— Хонгирей бошқаларнинг ишига аралашмас эди. Сенга ҳам ўргатмаган экан-да, а?

— Ука, омадингни берсин, қўл узатсанг осмондан юлдузларни териб оласан. Мен ҳам ризқимни териб ейман. Турклар ҳам оч қолмас. Аммо қоннинг иси келиб турибди, гуноҳга ботма.

Одамларингни чақириб ол. У ерлар ўзингга буюради, лекин ҳозирча тегмай тур. Кўнглим ёмон нарсани сезмаса, олдинга келмас эдим.

— Турклар бизни ўлдиришадими?

— Йўқ. Жанжални сенлар бошлайсанлар, қон тўкишга бошқалар тайёр туришибди. Улар қонларингни ичиб, ғойиб бўлишади. Балобага сенлар қоласанлар.

— Ким улар?

— Вақти келганда билиб оласан.

— Шунақами?.. Мен чеченлар мард бўлади, деб эшитардим. Қуёнюраклари ҳам бўларкан-да, — деди Ҳосилбойвачча ижирғаниб.

Зелихон кўзидан учқун чақнади.

— Чеченларга тил теккизма! Сен мен билан гаплашяпсан. Агар мен сенга қараб туриб, «ўзбеклар латтачайнар экан», десам ёқаманми?

— Окашон, мен сизни одам деб гаплашишга рози бўлдим. Ҳамма нарсанинг чегараси бор.

Хонгирейга танишман, деб ўзингиздан кетманг.

Зелихон Хонгирей таниш эмас, шогирди эканини айтмоқчи эди-ю, ҳамма сирни ошкор этиш шарт эмас, деган қарорга келиб, тилини тийди. У Ҳосилбойваччага айтадиганини айтиб бўлган,

энди туриб чиқиб кетиши ҳам мумкин эди. Зелихон шаҳардаги катталарнинг бири Ҳосилбойвачча эканини дастлаб эшитганида уни дадил, чўрткесар йигитдир, деб ўйловди. Бир

неча дақиқа бурун бармоқларига тилла узуклар таққан, ўзига зеб берган кибор йигитни кўргач, ҳафсаласи пир бўлди. У мард одамларни ёқтирарди. Рўпарадаги йигит шер эмас, тулки эканини фахмлаб, суҳбатнинг бошидаёқ Хонгирей номини тилга олиб янглишмаган эди.

Ҳосилбойваччага бир чечен одам гаплашмоқчи, дейишганда дастлаб Хонгирейни эслади. Кейин чеченнинг оддий ўғрилардан эканини билгач, «додини бир эшитиб кўрай-чи», деб кўнган эди.

Бу оддий ўғри додини айтиш ўрнига осмондан келиб, ишларига бурнини тикиб турибди. Бу одам Хонгирейга тегишли бўлмаса ҳам, чечен деган номи бор. Хонгирей бу одамни

ёқтирмаслиги мумкин, аммо чеченлар одамларини бировларга хор қилдириб қўйишмайди.

Ҳосилбойвачча шуни билгани учун ҳам тишини тишига қўйди. Агар рўпарасидаги бу одам чечен эмас, ўзбекми, қозоқми бўлганида онасини Учқўрғоннинг қайқисидан кўрсатиб қўярди. У Хонгирейдан қўрқилишини билдиргиси келмади. Шу боис Зелихонни қай ҳолда қарши олган бўлса, шу ҳолда хайрлашди.

Зелихон чиқиб кетиши билан гумаштасини чақириб «бу тавиянинг кимлигини аниқлашни» топширди. Милисахонада жиноят кўчасига кириб чиққан ҳар бир одам ҳақида маълумотлар сақланади. Жиноятчилар оламининг ҳам ўзига хос маълумотномалари мавжуд. Улар баъзан милисалардан тезроқ маълумот тўплашлари, муайян хулосага келишлари, лозим бўлса ҳукм чиқариб, ижро этишлари ҳам мумкин.

Ҳосилбойвачча Зелихон тўғрисидаги керакли маълумотларни кечга яқин олди. Зелихоннинг қамоқда Элчин билан бирга бўлгани, озодликка чиққач, ака-укадай юришлари унинг эътиборини тортди.

«Уни Асадбек ишга солмаяптими? — деб ўйлади у. — Фарғона томонларнинг меники эканига Асадбекнинг ўзи кўнган-ку? Нимага шартни бузмоқчи? Яккаҳоқим бўлмоқчимми? Бу чечен орқали Хонгирейни қўлга олганми? Мен унинг пайини қирқаман, деб юрсам, у ишни пишитиб қўйибди-ку?»

Бир неча кун давомида ўтирса ҳам, турса ҳам чеченнинг ташрифидан мақсад не экан, деб ўйлади. Зелихон гарчи мақсадини аниқ айтиб кетган бўлса ҳам, иштонсизнинг ҳадиғи чўпдан

деганларидай, Ҳосилбойвачча унинг гапига ишонқирамай бошқа хаёлларга бораверди. Ниҳоят, бу ишда Асадбекнинг қўли бор, деган фикрга маҳкам ёпишди. Зелихоннинг изидан тушган одамлари унинг Асадбек қароргоҳига кирганини маълум қилишгач, фикри тўғри эканига янада қаттиқроқ ишонди. Дарди фақат бойлигу шуҳрат бўлган бу йигит сиёсатчилар оламининг маккорона қилиқлари мавжудлигини, улар кўпроқ ақл кўзлари юмуқ одамлар хизматидан фойдаланишларини билмас эди. Унинг фожиага етаклаши мумкин бўлган нодонлиги ҳам шу эди...

2

Анвар нур билан бўлган сўнги суҳбат таъсирида гаранг бўлиб ўтирганида эшик очилиб, кадрлар бўлимининг бошлиғи кўринди. Ёши ўтиброқ қолганини ҳалигача сезмай, пардоз-андозини канда қилмовчи бу жувон ҳар куни эрталабдан ходимларнинг жиғига тегарди. Холидий даврида интизомни назорат қилиш шу хонимга топширилган, бу вазифа бошлиқ ўзгарганидан кейин ҳам фидойилик билан бажариларди. Ўн беш дақиқа кеч қолган ходим бу хонимнинг темир дафтарига тушар, «қайта қуриш ишига сезиларли улуш қўша олмаётгани учун» мукофотлардан маҳрум этиларди. Анвар барвақт туриб, ишга баравақт келишга ўргангани учун бу рўйхатга тушиш бахтидан бенасиб эди. Кадрлар бўлимининг бошлиғи унинг кеч қолишини жуда-жуда истарди. Қани эди, Анвар ишга кечикса-ю, бу хушxabарни Холидийга етказса, ҳайфсан эълон қилиш ҳақидаги буйруққа имзо чектириб чиқса... Вақт-бемаҳал хоналарни ҳам айланиб юрувчи хоним эшикни очганида «навбатдаги текширув шекилли», деб ўйлашди. Хоним тўғри Анварга яқинлашди-да, сал энгашиб «Сиз мен билан юринг», деди. Бу сирли чақирув хонадагиларнинг диққатини тортди. «Енг кичкина илмий ходим» маънодор қилиб йўталиб қўйди. Анвар хонимга бир қараб олиб, қоғоздаги сатрларни диққат билан ўқиётгандай мук тушди.

— Юринг, деяпман, — деди хоним чимирилиб.

— Тинчликми? — деди Анвар қоғоздан бош кўтармай. — Ишга вақтида келганман. Худо хоҳласа, вақтида кетаман. Қайта қуришда жон-дилим билан иштирок этяпман...

— Юринг, — хоним бу сафар қатъийроқ, буйруқ оҳангида гапирди. — Майнавозчилик қилмай, орқамдан юринг.

Анвар ўрнидан туриб бошини эгди-да, итоаткор қул каби унга эргашди. Хонада енгил кулги кўтарилди. Кадрлар бўлими бошлиғи хонаси эшигини очиб, Анварга «киринг» деди. Анвар остона ҳатлагач, ўзи ташқарида қолиб, эшикни оҳиста ёпди.

Анвар диванда ўтирган йигитни бир қарашда таниди. Миқтидан келган, сочлари ораста таралган, нигоҳи олазарак бу йигитни идорада деярли барча танийди. Авваллари бундай одамлар пинҳона иш юритишарди. Замон ўзгариб, идораларга очикчасига келадиган, очикчасига «дилдан суҳбат қурадиган» бўлиб қолишди. Анвар кириб келиши билан миқти йигит ўрнидан туриб, жилмайган ҳолда, кадрдонлардек саломлашди. Унинг қўллари қаттиқ, қоғоз-қаламга ўрганган Анварнинг бармоқлари унга дош беролмади.

Миқти йигит мақсадга дарров кўчмай, гапни узоқдан бошлади. Аввал Анварнинг саломатлигини суриштирди. Онасининг соғлиғи ҳам назаридан четда қолмади. Акасининг чет элга бориш-бормаслиги билан қизиқди. «Чет элларга бориб дарс ўтадиган зўр олимларимиз бор экан, фахрланишимиз керак», деб таъкидлашни унутмади. Анвар унинг гапини маъқуллаб, акаси билан фахрланишга ваъда берди. У жиловни бўш қўйиб, миқти йигитнинг мақсадга кўчиш онини сабр билан кутди.

— Ўзингизнинг диссертатсиянгиз ҳам бўлай деб қолдимми?

— Мусулмончилик аста-секин, бўлиб қолар.

— Мавзу қанақа эди?

— «Колхозлаштиришда партия ячейкаларининг рўли».

Миқти йигит ажабланиб Анварга тикилди. Анвар тўппа-тўғри гапни айтгандай, хотиржам,

киприк қоқмай ўтираверди. Йигит кулимсираб, бош чайқади.

— Ҳазилни ҳам эшворар экансиз. Назаримда бошқачароқ эди.

— Эсингизда йўқмиди? «Рус истилоси ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракати»...

— Ҳа, ана энди эсладим.

— Бу мавзудан воз кечиб, колхозлаштириш тарихи билан шуғулланишни буюрган эдингиз, буни ҳам эсладингизми?

— Буйруқ эмас, директорингизнинг таклифини айтувдим. Сиз кўнмай, тўғри иш қилган экансиз.

Ҳамма ҳам янглишади. Биз ҳам оз-оз адашганмиз.

— Шунга айтгани келдингизми?

— Ҳа, энди бир суҳбатингизни олай, дедим-да. Ёрдам керак бўлса, ёрдам берайлик.

— Ёрдамми?... — Анвар унга синовчан тикилди. — Ёрдам керак. Идорангизнинг архивидан фойдаланишга рухсатнома олиб бера оласизми?

Миқти йигит қоғозчага телефон рақамларини ёзиб, узатди:

— Эртага соат тўртда телефон қилинг. Мен аниқлаб қўяман. Бу қийин масала эмас.

— Менга рухсатми?

— Яна бир оғиз сўз: диссертатсиянгиз ҳақида гапирмадингиз, ёқлашга тайёрми?

— Танишиб чиқмоқчимисиз?

— Агар мумкин бўлса... Хизмат юзасидан эмас. Ўзим тарихга қизиқаман.

— Тарихга қизиқсангиз мен сизга китоблар рўйхатини берай.

— Диссертатсия-чи?

— Тайёр эмас.

— Шунча йилдан бери ишлайсиз-ку. Мен тайёр деб эшитувдим.

— Кимдан?

— Ҳа, энди кимлигини билишингиз шарт эмас. Тайёр қисмини ўқиб чиқишим мумкинми?

— Йўқ. Чала ишни бировга кўрсатмайман.

— Диссертатсия... ўзингиздами?

Шу саволдан кейингина Анвар Холидий билан бўлган суҳбатни эслаб, миқти йигитнинг мақсадини тушуниб етди. Унга қараб туриб кулди:

— Уч-тўрт кунга аммамага бериб юборган эдим. Йўқотиб қўйибдилар.

— Анвар ака, майнавозчиликсиз гаплашайлик.

— Майнавозчилик қилаётганим йўқ. Диссертатсия йўқолган.

— Йўқолганми ё... чет элга сотилганми?

— Чет элга? Бе, бир жиннининг ҳимоя қилинмаган диссертатсияси кимга керак?

— Шунга қизиқадиганлар ҳам бор. Демак, диссертатсия йўқми?

— Ким сизга йўқ деди? Диссертатсия бор. Аммо чала. Ўзингиз замон ўзгарди, дедингиз. Демак, уни энди янги замон кўзи билан қараб чиқиш керак. Тарих фани фоҳишага ўхшаб ўзгариб туради, биласиз-ку? Яқинда жиннихонадан тузалиб чиқдим. Энди ўтириб ишлайман. Чет элга сотворган деб, сизга нотўғри маълумот беришибди. Бу хабарлари учун уларга ҳақ тўламанг. Чет элга бунақа гаплар беш-ўн йил олдин керак эди. Ҳозир уларни бошқа нарса-лар қизиқтиради. Жинни бўлсам ҳам бунга ақлим етади.

— Диссертатсиянгизни эртага олиб кела олмайсизми?

— Тилхат ёзиб бера қолсам-чи? Диссертатсия ўзимда турибди, чет элга сотмайман, маъқулми?

Аввалги суҳбатда Анвар «бу мавзу билан шуғулланмайман», деб ёзиб берган эди. Ҳозир шунга эслатиб пичинг қилди. Йигит буни тўғри тушуниб, унга бир варақ қоғоз узатди. Анвар ўйлаб ўтирмай тез-тез ёзиб берди: «Берурман ушбу тилхатни шул ҳақдаким, сариқ чақага арзимас «диссертатсия» деб аталмиш матоҳ ҳамон ўзимдадир ва уни ўзим бирлан гўрга олиб кетгумдир.

Б а й т:

Дунёнинг ишига бермоқ керак тан:

Усган соч қирқилди, ошгач ҳаддидан!»

Миқти йигит тилхатни ўқиб, кулимсираб қўйди-да, Анварга рухсат берди. Анвар бу суҳбатда руҳининг янчилганини сездирмай, ўзини эркин тутган бўлса-да, даҳзилга чиққанидан сўнг томоғига бир нима тиқилиб, кўз олди қоронғилашди. Дераза олдига етгач, тўхтади. Ўтган суҳбатда бу миқти йигит ҳамкорлик қилишни таклиф этган эди. Идорадаги майда-чуйда гаплардан, айниқса тузумга, ҳукуматга қарши гаплардан огоҳ қилиб туриш эвазига катта ёрдамлар ваъда қилиб эди. Унга жавобан Анвар «Мен сотқинга ўхшайманми?» деган, миқти йигит эса, «Бу сотқиннинг эмас, чин ватанпарварнинг иши», деб таъкидлаган эди. «Бу даргоҳда нечта «ватанпарвар» бор? — деб ўйлади Анвар. — Шаҳарда-чи? Ҳаммаёқни «ватанпарвар»га тўлдириб юборишмадими? Битта одамнинг орқасидан нечтаси пойлайди? Гап пойлаб, гап етказгандан кўра ўлгани яхши эмасми одамнинг?..»

Хонасига киргиси келмай, кўчага чиқди. Қаерга боришни аниқ билмади. Яратганнинг синовли бу дунёсида тўғри яшаш ниҳоятда мушкул. Холидийга ўхшаганларнинг эса ошиғи ҳамиша олчи. Замон ўзгарадими, тузум ўзгарадими, уларга фарқи йўқ. Анварга ўхшаб тўғри яшайман, деганлар умр бўйи улар билан олишиб ўтади. Анварга алам қиладиган ери шундаки, холидийлар халқ кўз олдида кўкрак кериб, ваъз айтадилар, ўзларини энг фидойи, миллатпарвар қилиб кўрсатадилар. Очилмиш кўзлари уйқуга зор ўлмиш халқ уларнинг нутқларидаги сохта оҳанглари дарров пайқамайди. Уларни узоқ вақт олқишлайди. «Халқимни севаман, халқим учун курашаман», деган гапларга барча мафтун бўлади. Ҳар бир одам халқнинг фарзанди. Фарзанд бурчи ота-онани севмоқ, ота-она учун лозим бўлса жонини фидо қилмоқ эмасми?.. Қайси имонли одам маҳалла гузарига чиқиб «мен онамни севаман!» деб бақиради?.. Бу одам бақираётган маҳалда онаси ўлим тўшагида, оғзимга ким бир томчи сув томизаркин, деб илҳақ ётган бўлади... Анвар бу ҳақда кўп ўйлаган. Ҳозир ҳам хаёлида шу фикрлар. «Халқим» деб юрганлар, «ватанпарварлар» уни яна сотишибди. Ҳамкасбини сотган одам эртага шу халқни, шу Ватанни сотмоғи мумкин эмасми? «Ҳаммаёқни сотқин босиб кетган, ҳатто бир вужуднинг ўзида ўнг қўл чап қўлни сотади...» Анвар шуларни ўйлаб, тунов куни Собитхон қори айтган гапни эслади. Шайтон Одам Атога ҳасад қилиб Оллоҳнинг қаҳрини келтиргач, «шу бандангни менга топшир, мен уни тўрт томонидан ўраб олай» деган экан. Оллоҳнинг «бандамни қандай ўрамоқчисан?» деган саволига шайтон: «Мен уни олд томондан амалпарастлик пардаси билан ўраб, кўзини кўр қиламан. Ўнг томонини нафс балоси, чап томонини эса ваҳшат ва фаҳш пардаси билан ўрайману ўзим орқасига ўтиб, аста-аста жаҳаннам сари итариб бораман», деб жавоб берган экан. Анварнинг назарида ҳар бир одам орқасида бир эмас, бир неча шайтон туриб олгандай. Кўзлар боғланган, одамларнинг эса нафс жиловлари ечиб юборилган...

Анвар қайси кўчалардан юргани, қайси трамвайга чиққанини дастлаб дуруст идрок этмади. Хаёллар тўфони бир оз босилиб, кўчалардаги таниш манзараларни фарқлай бошлагач, жиннихонага бораётганини фаҳмлади. «Ўша ерда ётганим ҳам дуруст эди, — деб ўйлади у. — Ҳарҳолда улар бир-бирини сотмайди-ку, бир-бирини ифво қилмайди-ку, амал талашмайди-ку...» Мўлжалдаги бекатда тушиб, тор кўчага бурилганида ҳам хаёлида шу фикр эди. Назарида ҳозир у боради-ку, жиннихона уни қучоқ очиб кутиб олади. У Асадбек билан бош табиб орасида бўлиб ўтган қисқа суҳбатдан беҳабар, бу даргоҳ эшиги унинг учун тақа-тақ беркилганини билмас эди.

Табиббоши унинг «тоби қочганини» эшитиб, кулимсиради.

— Ҳозир баҳор ҳавоси. Ҳамманинг юраги сиқилади. Кўпроқ очиқ ҳавода юринг, ўтиб кетади, — деди мулойимлик билан. У Анварнинг барча гапларига ана шундай мулойимлик билан жавоб қайтарди.

— Эртага Элчин билан бирга келаман. Жой тайёрлаб қўйинг, — деди Анвар.

— Ким билан келсангиз ҳам сизга жой йўқ. Сиз соппа-соғ одамсиз. Ўзингизни ҳам, бизни ҳам қийнаманг.

— Кўнгул пора-пора, дил жароҳатга тўла... Мирзо Анвар, сени жиннилар ҳам сафларига қабул қилмаслар. Аросатда чирийсан, энди вужудинг ваҳшат ичра тор-мор ўлажак! — Анвар саҳнада сўйлаётган каби баландпарвоз оҳангда гапириб, ўрнидан турди.

Жиннихонадан чиқиб трамвай йўлига бориш учун қабристонни кесиб ўтган тор кўчадан юриш керак. Қабристон устидан юриб бораётганларини билган айрим ҳайдовчилар машиналарини секинлатадилар, айримлар танга ташлаб ўтадилар, айримлар эса тезликни камайтирмай, ёмғирдан мерос қолган кўлмакларни сачратиб ўтиб кетадилар.

Қабристоннинг пастак деворига қадалган энсиз йўлакчадан бораётган Анвар беихтиёр индамаслар дунёсига кўз ташлади. Ёруғ дунёда биров бой, биров камбағал яшагани билан, ўлим топганидан сўнг тенглашади, дейишади. Дарҳақиқат, бойга ҳам, камбағалга ҳам ўша ер, ўша кафан тегади. Униси ҳам, буниси ҳам тупроққа қорилади. Аммо алдамчи бу дунё худбинлигига банди одамлар қабрларнинг тепаларига мармар тошлар бостириб, қабрда ётган одамнинг ёруғ дунёда пулдор бўлганидан огоҳ этиб турадилар. Анвар шу хаёлда тўхтаб, бир-бирига мингашиб кетган қабрларга разм солди: қора мармар, оқ мармар... ғишт сағаналар... Ҳеч қандай тош ўрнатилмасдан суваб қўйилган қабрлар усти эса лолақизғалдоқларга бурканган. Баҳор ўзининг неъматларини фақат шу қабрлар устига сочган. Қаққайиб турган қимматбаҳо тошлар бу гўзаллик орасида шумшайиб, кўзга хунук кўринади. Анварнинг назарида қабрдаги руҳлар лолақизғалдоқларга айланиб, бу дунё кўркамлигидан шодланар, тош остидагилар эса эзилиб, зулматга банди эдилар...

«Тириклик билан ўлим ўртасида шу паст, юпқа девор бор, — деб ўйлади Анвар. — Деворнинг у томони осойишталик. Бу томони нотинчлик. Ҳасад ўтида қовурилиб, бир-биримизга хоинлик қилиб, охири у томонга ўтамиз. Риё, хиёнат, ҳасад, мунофиқлик... хасталикларига тупроқ остида даво бормикин? Умри шу хасталик билан ўтган, бу хасталигидан ўзи лаззат олиб яшаганлар у дунёда нимадан роҳатланар эканлар?.. Мен ҳам бир кунмас-бир кун келаман. Жисмим тупроқ остида, руҳим бошқа томонларда бўлади. Кимдир деворнинг нариги томонидан туриб, қабримга қарайди. «Бу ерда ётган ким экан, тириклигида нима каромат кўрсатган, экан?» деб ўйлайди. Қабрим, унинг устида очилган лолақизғалдоқлар соқов — унга жавоб беролмайди. Чайқалиб турган лолақизғалдоқлар ҳозир мени кўриб туришибди. Менга нимадир дейишяпти. «Биз ҳам холидийлардан куйганмиз, қўй у дунёни, кел биз томон», деяптими? Одамлар олтмиш-етмиш ёшга тўлдим, деб зиёфатлар берадилар. Бунга қувониш эмас, балки қайғуриш керакдир? Узоқ яшамай, деворнинг у томонига тезроқ кетиш балки айти бахтдир?..»

3

Анвар кўчасига бурилиб, эшиги рўпарасида турган оқ «жигули»ни кўриб ажабланди. «Меҳмон келибди шекилли», деб қадамини тезлатди. Машинага яқинлашгач, ундан жингалаксочли йигит тушиб, салом берди. Анвар уни қаердадир кўрган эди. Дафъатан қачон, қаерда кўрганини эслолмади.

— Бек акамнинг сизда ишлари бор экан, — деди йигит.

— Бек акангиз... ким?

— Асадбек ака.

Анвар энди эслади — бу йигитни Элчиннинг тўйида кўрган эди.

— Ҳозир боришим керакми?

— Ҳа.

— Тинчликми, ўзи?

— Борганда биласиз...

Анвар машинага ўтирди.

Асадбек шаҳар марказидаги хос хонасида Чувринди билан маслаҳатлашиб ўтирар эди. Эшик очилиб, аввал Жамшид кўринди. Сўнг Анвар кириб келди.

— Келинг, мулло Анвар, — деди Асадбек ўрнидан туриб. — Бормисиз, бу оламда?

— Юрибмиз, Худо деб...

Асадбек уни такаллуф билан кутиб олди. Анвар «Елчин ҳақида бир гап деса керак», деб ўйлади. Лекин Асадбек бу ҳақда сўз очмай, Анварни гангитиб қўядиган саволни берди:

— Жиннихонада яна нима қилиб юрибсиз?

Анвар «бекорчиликда шундай айланиб борувдим», демоқчи бўлди-ю, гапни чалғитишнинг фойдаси йўқлигини англаб, индамай елка қисиб қўя қолди.

— Қўйинг-е, мулла Анвар. Сизга ярашадиган иш эмас бу. Сиз бизга тарихимизни тўппа-тўғри гапириб беринг. Биров ғиди-биди деса бизга қўйиб беринг. Сиз мен ҳақимда ваҳимали гапларни кўп эшитгансиз. Шу ваҳималарнинг бир фоизи ҳақиқат. Мен бировнинг бурнини ноҳўя қонатган боламасман. Аксинча, мени бу ҳаётда ноҳақдан-ноҳақ роса тепкилашган. Ноҳақ жабр чекиш нималигини яхши биламан. Менинг ўз адолатим, ўз ҳақиқатим бор. Бу адолатим сизни хўрламоқчи бўлганларнинг танобини тортиб қўйишга рухсат беради. Керак бўлса, Холидий деганингиз келиб оёғингизга бош уради.

— Йўқ, керакмас.

— Мен уни мажбур қилмайман. Бунга ўзингиз эришасиз. Сиз ишингизни қотириб бажарганингиздан сўнг тан беришга мажбур бўлади. Тан бериши оёққа бош уриши билан баравар.

— Хотирингизни жам қилинг, Бек ака, улар икки дунёда бировга тан беришмайди. Итнинг думига айланган сувилондан нима кутиш мумкин?

Анвар Асадбекнинг лақаби «ўқилон» эканини билмаган ҳолда сувилонни итнинг думига айлантирди. Сувилон билан ўқилон қулоққа деярли бир хил эшитилгани учун Асадбекнинг турқи бир ўзгарди. Бу ўзгариш узоқ давом этмай бир лаҳзада йўқолди — суҳбатдошлар сезмай ҳам қолдилар.

— Холидий деганингиз қамалиб чиққан экан, ҳақ-ноҳақнинг фарқига бормайдими?

— Қамалиб чиққанини қаердан билдингиз?

— Ўзи телевизорда кўп гапиради-ку? Қодирий ҳақида гапиришса ҳам чиқади, Усмон Носир дегани ўтган экан, у ҳақда ҳам гапирди. Кеча Ҳамид Сулаймон деган одамни ҳам устозим деди. Йигирма беш йил ўтирганми?

Анвар кулди.

— Ўтирган бўлса йигирма беш ҳафта ўтиргандир. Лекин у ёқда қанақа хизматлар қилган экан? Бек ака, сиз Шорасул Зуннун деган одамни эшитганмисиз? Лазиз Азиззода деганини-чи? Тўхтасин Жалолов, деган алломалар ўн йиллаб ўтиришган. Биронтасидан «мен қамоқда ўтирдим, азоб чекдим», деган гапни эшитганмисиз? Нима учун бу кўп вайсайди? «Қўрққан олдин мушт кўтарар» деган мақол бор-ку?

— Бу ёғини ўйламабман, — деди Асадбек иягини қашиб.

— Акам тўғри топдилар, — деди Чувринди суҳбатга аралашиб. — Кўп гапириши бежизмас. Урушдан кейин қанча одам қамалиб, қанчаси оқланиб чиқди. Биронтаси ғинг демайди. Битта ёзувчи қамоқдан китоб ёзиб чиққан эканми?

— Ҳа, — деди Анвар. — У киши ҳам индамай кетдилар...

Ешик қия очилиб, Жамшид кўринди. Асадбекнинг савол назарига жавобан телефонни имлаб кўрсатиб, «Елчин ака, куёвингиз», деб гапни қисқа қилди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Асадбек гўшакни қулоғига тутиши билан. Элчин тўйдан кейин ўзича бир келиш у ёқда турсин, қўнғироқ ҳам қилмаган, шу боис, Асадбек унинг бу кутилмаган йўқловидан бир оз хавотирланган эди. Элчиннинг нималар деганини хонадагилар эшитишмади.

— Ким? Академикми? — Асадбек шундай деб Чувриндига қаради. — Қанақа иш? Шунақа зарурми? Яхши, келинлар, ўртоғингиз ҳам шу ердалар. Анвар. Ишим бор эди, чақиртирдим. — Шундай деб гўшакни норози бир қиёфада жойига қўйди.

— Хуллас, мулла Анвар, сиз ишингизни қилаверинг.

— Хўп, кетаверайми!

Асадбек унга қараб кулимсиради.

— Ўхшатмасдан учратмас, деганлари рост. Икки ошна роса топишгансизлар. Бировнинг гапи ёқмаса, дарров жириллаб берасизлар, «Насихатга ҳам, ёрдамга ҳам муҳтож эмасман», демоқчисиз-да, а? Акаси, бизни нима деб сўксаларингиз сўкаверинглар. Қулоқларимиз бунақа сўкишларни эшитавериш пишиб кетган. Аммо биз ҳам одаммиз. Дардимиз фақат пулу сиз ўйлагандек одам ўлдириш эмас. Бизда ҳам юрак бордир, дард бордир, борингки, виждон ҳам бордир. Темир таёқ эмасдирмиз ҳар қалай. Ҳеч бўлмаса «нимага чақиртирдингиз, юмушингиз бормиди?» деб сўрамайсизми? Мен ёшларга насихат қилиб ўтирадиган бекорчи бобой эмасдирман?

— Мен унақа демадим-ку?

— Тилга чиқариб айтмасангиз ҳам, ранг-рўйингиз билдириб турибди. Мен сиз билан учрашиб, маслаҳатлашмоқчи эдим... Тўғрироғи, бир илтимосимни айтмоқчи эдим. Отамни қирқ тўққизинчи йилнинг ўттиз биринчи декабрида олиб кетишган. Нимагалигини ҳалигача билмайман. Олтмиш биринчи йилда суриштирганимда бир парча қоғоз беришди. Эллик учинчи йилда вафот этган эканлар. Эллик бешинчи йилда оқлашган экан. Билганим шу. Архивларни титишга ақлим етмайди. Кўмилган ерларини аниқламоқчи бўлдим, яқинлаштиришмади. Менга ўхшаганларга рухсат беришмайди, шекилли. Сиз олим одамсиз, бир шуғулланиб кўрсангиз...

— Мен ишдан қочмайман, аммо бизнинг ҳам архивга етиб боришимиз қийин.

Асадбек Чувриндига қаради.

— Бу ёғидан хотиржам бўлинг, — деди Чуврин-ди. — Қанақа тўсиққа дуч келсангиз, менга айтаверинг.

Хушбичим қиз нозли юриш билан кириб келди-да, чақалоқнинг муштидай кичкина, зарҳал юритилган пиёлаларга қаҳва қуйиб узатиб, ширин жилмайиш ҳадя этгач, яна ўша нозли юриш билан чиқиб кетди. Асадбек унинг юришига ҳам, жилмайишига ҳам эътибор бермади. Чувринди кўз қирини ташлади-ю, ўзини тийди. Кесакполвон бўлганида жилмайишга жилмайиш билан жавоб бериб, қизнинг изларини кўзлари билан ўпиб чиқарди.

Асадбек қаҳвадан хўплаб, отаси ҳақида билганларини сўзлаб берди. Ўша янги йил кечаси ва тонгидаги кечинмаларини айтмади. Аввало бу кечинмаларини баён қила олувчи сўзамол эмасди, қолаверса, бу кечинмалар айтилгани билан бировга, айниқса бу олим йигитга таъсир этадими ё йўқми — Худо билади. Отаси ҳақидаги ҳикояси Элчин билан Зелихон кириб келгунича давом этди.

4

Зелихон: «Гапимни ёлғиз ўзингиз эшитишингиз керак», дегач, Элчин билан Анварга қўшилиб Чувринди ҳам хосхонадан чиқди. Бўтқа уларни ўнг томондаги хонага бошлади. Чувринди у ёққа кирмай, кўчага чиқиб кетди.

— Оғайнингнинг сендан яширадиган сири борми?— деди Анвар, ёлғиз қолишгач.

— Мендан эмас, сендан яширади. Сен ҳар ҳолда синашта эмассан.

— Бу оламнинг одами эмассан, десанг-чи?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Буларнинг ўзига яраша ташвиши бор. Уларнинг тилига биз тушунмаймиз.

— Ҳозир бировнинг шўрини қандай қилиб қуритишни келишиб олишадими?

Елчин ўртоғига норози қиёфада қараб олди. Анвар унинг кайфияти унча эмаслигини сезиб, бошқа гап қўшмади. Шу онда нурнинг айтганларини эслади: «...дўстингнинг дўсти хавф остида...»

— Эл, оғайнингнинг иши пачавароқ эмасми?

— Нимага ундай деяпсан?

— Тўғрисини айт, хатарли гирдобга тушиб қолмаганми?

— Йўқ.

- Унда нима учун бу ерга бошлаб келдинг?
- У бир ёмонликнинг исини сезиб қолган. Шу ёмонликни қайтармоқчи.
- Демак, шу... — деди Анвар паст овозда, худди ўзига ўзи гапиргандай.
- Нима дединг?
- Оғайнингнинг ҳаёти хавф остида, уни йўлдан қайтар.
- Жиннимисан, нима деяпсан?
- Олдин жинни эдим. Тузалгансан, деб ўзинг олиб чиқдинг-ку? — деди Анвар пичинг билан. Элчин беихтиёр ножўя сўз айтиб юборганини билиб, узр сўрагандай уни тиззасига уриб қўйди.
- Сен ҳам экстрасенс бўлиб қолдингми? — деди гапни ҳазилга буриб.
- Жиддий гапиряпман. Оғайнинг керак бўлса, тўхтатиб қол.
- Элчин бир оз ўйлагач, елка қисди.
- Уни тўхтатиб бўлмайди. Ёнига балки биз ҳам қўшилишимиз керакдир?
- Мен ҳамми?
- Билмадим... Бир жойда катта уруш чиқадиганга ўхшайди. У шунинг олдини олмоқчи. Қаерда, қанақа уруш, менга айтмади. Олдиндан миш-миш тарқалишини истамаяпти.
- У ўғримиди?
- Ҳа.
- Ўғриликдан қайтдимми?
- Йўқ. Ўлгунча ҳам қайтмайди.
- Қанақадир урушга аралашиб нима қилади?
- Билмайман.
- У чечен, а? Қадимда миллатлар, турли уруғлар бўлиниб олиб бир-бирини қирган эди. Ўшанақа урушнинг ҳиди келмаяптими? Ҳозир бунақа қирғинлар кўпайиб қолди-ку? Иккита миллатдан иккита тентакни уруштириб қўйиб, ўт чиқариш осон ишга айланди.
- Анвар, ростдан ҳам билмайман. Менга очиқ айтмади. Жума куни Фарғонага тўйга бормоқчимиз, балки йўлда айтар?
- Балки унгача қайнотанг айтар?
- Жамшид билан Бўтқа кириб, уларнинг суҳбати узилди. Жингалаксочни кўрди дегунча Элчиннинг баданига титроқ кирадиган бўлиб қолган эди. Бўтқа уларга пиво қўйиб бериб, чиқиб кетди. Жамшид бу уйда одам борлигига парво қилмай, мақсади худди суҳбатни узишдан иборат бўлгандай, юмшоқ ўриндиққа чўкиб, индамай ўтираверди.
- Сен ўшанда Учқудуққа борганинда қамоқнинг ичидаги қамоқда ўтирган эдим, — деди Элчин, худди суҳбатни узилган жойидан давом эттираётгандай. — Бир хунасароқ одам бор эди, ҳамма нарсага бурнини тикаверарди. Бир куни шартта оғзига пайтавасини ёпиб, кекирдагидан олдим. Мендан гумонсирашди-ю, аммо бўйнимга қўйиб беришолмади. Бир-икки одам ўлдирганингдан кейин хумори тутиб тураркан. Қамоқда хуморёздига имкон бор эди. Қутулиб келганимдан бери хумор тутиб, қийналиб кетяпман.
- Анвар Элчиннинг мақсади бу йигитнинг жиғига шунчаки тегиш, деб тушунди. Дўстининг Жамшидга нисбатан нафрати кучли экани, юрагида ўч туйғуси борлиги, шубҳасиз унга қоронғи эди. Шу сабабли Элчиннинг гапига ўзича тўн кийдирди:
- Энди ўлдирсанг, бир-икки қошиқ иссиқ қонидан ичиб юбор, шунда хуморинг қўзимайдиган бўлади. Қадимда жаллодлар шундай қилишар экан. Қассоб қонсираса, шартта битта қўйми, хўрозми сўяди. Жаллод қонсираса нима қилади? Подшолар ҳар куни одам сўйишга ҳукм чиқаришмаган-ку? Умуман, ошна, сенга ҳавасим келади. Мен ҳам бир-иккитасини ўлдиришим лозим-ку, аммо кўрқаман. Қўлим қалтираб кетса керак. Лекин икки марта хўроз сўйганман. Иккинчисида типирчилашидан кўрқиб қўйиб юборибман, дегин...
- Одамнинг иши осон. Кекирдагига соласан, тамом...
- Икки ошнанинг гапларини эшитиб, Жамшид эснаб қўйди.

Асадбек Зелихоннинг гапларини диққат билан эшитди.

— Бу ишга менинг нима алоқам бор? — деди пича мулоҳаза қилгач.

— Ҳосилбойваччани сиз йўлга солишингиз мумкин.

— Менми? Ким айтди бунни сизга?

— Шаҳарнинг зўри учта. Учтинчиси Марканян. У аралашмайди. Икки урушқоқ подшонинг кучи қирқилса унга яхши.

— Ҳосилга сўзим ўтмайди. У ўзиникини маъқуллайдиган бола. Унга Хонгирей бир нарса деса балки...

— Хонгирей ҳам аралашмайман, деяпти. Хонгирейни ҳукуматнинг одамлари огоҳлантириб қўйишганга ўхшайди.

«Хонгирейни огоҳлантиришган бўлса... демак... биз аралашгудай бўлсак, ҳукумат бизни ҳам омон қўймайди. Истаса, бир кечада яксон қилиб ташлайди, — деб ўйлади Асадбек. — Бу чечен нимага типирчилаб қолди? Тўртта ўзбек билан турк урушса унга нима? Сибирдаги қамоқхоналардан каллакесарлар қочган бўлса, ўзбек билан туркнинг урушига нима алоқаси бор? Улар кимга хизмат қилади?..»

Асадбек Зелихонга тикилди. Бу чақчайган, ўткир қарашли кўзларда мунофиқлик учқуни борми-йўқми, аниқламоқчи бўлди. Бир неча нафаслик нигоҳ буни аниқлаш учун кифоя этмади.

Асадбек қаттиқ тикилса, унча-бунча кўзлар дош беролмасди. Зелихон эса «ўқилон» деб ном чиқарган бу одамдан заррача тап тортмай ўтираверарди. Аслини олганда, жиноятчилар оламининг ёзилмаган қонунига кўра, улар бир-бирларига душман эдилар. Зелихон Асадбекдан ёмонлик кўрмаган, унга даъвои ҳам йўқ, уни душман деб билмайди. Шунинг учун ҳам бу ерга дадил келди. Элчин билан Асадбек орасидаги душманлик тўйдан кейин камайган деган фикрда. Бироқ, Асадбекка Зелихоннинг ким экани маълум, кейинги ойлар ичи кўрган ташвишлари шу одам туфайли эканини, қизини ўғирлаб зўрлашда ҳам, Шилимшиқни ўлдиришда ҳам Элчиннинг ёлғиз бўлмаганини энди аниқ билади.

Елчин қўнғироқ қилганидан сўнг Анвар билан суҳбатини давом эттирган бўлса-да, хаёлининг бир чети «уларнинг мақсади не экан?» деган саволга жавоб топиш билан банд эди. Зелихон воқеани баён қилаётганида ҳам, ҳозир ҳам шу саволга жавоб изларди. Зелихоннинг тўғри гапларига ишона қолмасди.

Асадбек шу пайтгача кўнглини ранжитган одамни кечирмаган. Тиз чўкиб тавба қилганлар ҳам унинг ғазабидан бенасиб қолишмаган. Йўқ, у гуноҳкорларни бир четдан ўлимга ҳукм қилавермас эди. Ўлим — сўнги чора. Бу чорани камдан-кам ҳолларда қўлларди. У жорий этган ўзига хос жазо усуллари мавжуд. Сулаймоновнинг тақдири, Шилимшиқнинг сургун қилиниши ана шу усулларданки, сиз бунга гувоҳсиз. Асадбек кейинги пайтда кўнгли бўшлиқ қиялтими ё эҳтиёткор бўлиб қолганми, ҳар нечук жазо усуллари юмшатди. Рўпарасида ўтирган чеченни уч-тўрт йил аввал бўлганида ўйлаб ўтирмай ўлимга ҳукм қилиб юборарди. Ҳозир эса унинг маслаҳатларига қулоқ тутиб ўтирибди. Унинг гуноҳини кечириш мумкинми? Гапларига ишониш керакми? Мақсади Ҳосилбойвачча билан уруштириб қўйиш бўлса-чи?..

— Мен ўша томонларнинг тузини ичганман, — деди Зелихон, орадаги сукутни бузиб. У бу ёққа келаётганидаёқ Асадбекни ишонтириш осон эмаслигини билган эди. Асадбекнинг ўйга толганини кўриб, фурсатдан фойдаланди — ўтмишдан сўз очди. — Ўғирликни ҳам ўша ёқда ўрганганман. Бир кун устам билан бойвачча одамнинг уйини урдик. Ҳамма нарсасини шилиб кетаётганимизда устамнинг кўзлари бир халтага тушиб, менга «қара-чи, нима экан», дедилар. Қоронғида нималигини билмай, ялаб кўрсам, туз экан. Устамга «туз экан», десам, «қайдан билдинг?» дедилар. «Ялаб кўрдим», дедим. «Ў, падарлаънат, касофат», дедилар-да, тўплаган мол-матохни уй ичига қайтардилар. «Бу хонадонда туз ичгандай бўлибмиз, молини ўғирласак, гуноҳга ботамиз», деб, қуп-қуруқ чиқиб кетдилар.

Асадбек бу ҳикоя нима учун айтилганини аниқ тушунмай:

— Ҳа, шунақа мард одамлар бор эди, — деб қўйди.

Зелихоннинг ҳикояси ёдига устозини солди. У одам ҳам ғоят мард эди. Улар эгасиз ҳовлида ошиқ тепишарди. Асадбек болаларга қўшилиб тамошага келарди. Қиморбозларнинг улар билан ишлари йўқ. Кейинчалик Асадбекни қанотига олган Садирбеккина болаларни ҳайдагани ҳайдаган эди. Садирбек бунинг сабабини анча кейин, Асадбек уйланаётган маҳалда тушунтирди:

— Қиморбоздан Худо безор, болам, — деган эди у. — Қўлимдан миллион-миллион сўм пул ўтди. Аммо бирим сира икки бўлмади. Сени болам деганман. Вақти келса, болам бўлиб, бир парча кафанга ўраб кўмиб қўйсанг бас. Эсингдами, болалигингда нуқул сенларни ҳайдардим. Ўшанда мен қиморни ўрганишларингни истамасдим. Пешонангда бор экан, сен қўшилиб қолдинг. Бизни Худо ургани етарли... Сенга айтадиган гапим битта: никоҳингнинг эртасигаёқ қиморни ташлайсан. Кўнгил узолмасанг, қозилик қил. Тирикчилигинг ўтиб туради. Аммо қимор ўйнама. Сен бир куни «нима учун уйланмайсиз?» девдинг. Саволингга энди жавоб берай: бир қизни суйиб уйланган эдим. Йигирма кунлик куёвман, улфатларим «супрақоқди»га келишди. Бирпасда бор нарсамни ютқаздим. Келиннинг деворга ёйилган латта-лутталари ҳам кетди. Йигирма кунлик келин «еримнинг ўртоқлари келибди», деб хизмат қилиб юрибди. Бир маҳал у самовор кўтариб ўтиб қолмайдими, кўзим унга тушиб қолмайдими, шайтон «хотинингни тик», деди, шартта тикиб юбордим. Ютқаздим. Мен ялиндим, хотиним дод деди, қаёқда, қий-чувга парво қилмай, отга ўнгариб олиб кетди. Шу хотиннинг уволи тутайди мени...

Йиғламсираб айтилган бу гаплар Асадбекнинг юрагига миҳланиб қолди. Қиморни ташлади. Аммо устасини одам қаторида дафн қилиш унга насиб қилмади. Русия томонларга кетганича қайтиб келмади. Шериклари ҳам тайинли жавоб айтишмади...

Ҳозир Асадбек шуни эслади. Эслади-ю, аммо тилига чиқармади.

— Мен ўша жойнинг тузини ичганман, — деди Зелихон, гапини такрорлаб. — Урушда бизни ҳайдаб келишган. Биз тиғ кўтариб келмадик. Бўш қўл, оч қорин билан келдик. Онам ҳам, бувам ҳам ўша ёқда ётибдилар. Кафанликни ҳам ўзбеклар беришган. Мен кичкина бола эдим. Итдай хор қилиб ҳайдаб келишган. Туркларнинг бошига ҳам шу кун тушган. Хорлик нималигини биламан. Бувам ичган тузингни оқла, деганлар. Ўғри бўлиб кетдим. Бувамнинг васиятларини бажармадим. Энди ҳам қараб турсам ярашмайди. Сиз гапларимга ишонмаяпсиз.

— Ҳа, — Асадбек шундай деб ўрнидан турди.

— Тўғри қиласиз, — деди Зелихон, — дарров ишонсангиз, сизни нодон дердим.

— Мен ўйлаб кўраман. Сиздан бир илтимосим бор. Элчин кўпроқ сизга суянади. Гапингизга қулоқ солади. Унга тайинланг, жим юрсин. Ҳаддидан ошмасин. У ашулачи, ашуласини айтиб юраверсин.

— Сиз ҳақсиз. Мен ҳам унга шундай дедим.

XXIII 6 о 6

1

— Тўйхонами ўзи, бу? — деди Зелихон, Аҳадбей билан қучоқлашиб кўришиб. — Нимага жимжит? Мана, ўзбекнинг энг зўр ашулачисини олиб келдим. Тўйингни гуллатиб беради. Тўйингнинг доврўғи бутун Фарғонага таралмаса, башарамга тупурасан.

Аҳадбей ошнасининг гапларидан кулимсираб, Элчин билан кўришди.

— Мана, сизлар келдингиз, тўй энди бошланади-да, — деб уларни ичкари бошлади.

Пастак дераза олдида ўтирган Исмоилбей уларни кўрган эди. Меҳмонлар остона ҳатлаб уйга кирмай туриб, уларга пешвоз чиқди.

— Омон келдингми, болам, кўзим тўрт бўлиб ўтирувдим.

— Самолёт вақтида учмай, хуноб қилди. Элчин, етмишга кирган куёв бола шу киши бўлади.

Қани ота, қўлни узатинг, — Зелихон шундай деб Исмоилбейнинг бармоғига тилла узук тақди. Иккинчи узукни чолнинг кафтига қўйди. — Буниси холамга, ўзингиз тақиб қўйинг. Аҳадбей, ошна, сен билан мен бахтли одамми. Ота-онасининг олтин тўйини кўриш ҳаммага ҳам насиб қилмайди. — Зелихон ён чўнтагидан тахи бузилмаган бир даста пул чиқариб, Аҳадбейга узатди. — Ҳозир битта буқа топиб ағдарасан. Қозоннинг каттасини ос. Ошдан еганларнинг ҳаммаси шу ёшга етсин, олтин тўйларни кўрсин. Микрофонларни ўрнат, ҳофиз тинмасдан ашула айтади. Элчин келганини билса уйингга одамлар сиғмай кетади. Ўзбекларга ўзбекчасини, туркларга туркчасини айтади. Чеченчасини билмайди бу хумпар, билса уни ҳам айтарди. Бу ҳофизга етадигани йўқ, оламда!

— Болам, кел ўтир, — деди Исмоилбей, босиқ оҳангда. Шу оҳанг Зелихоннинг тантанавор кайфиятидаги ҳовурни ўчирди. Ота-боланинг кўзларида шодиёна учқуни кўринмаганидан ажабланиб, чол кўрсатган томонга ўтиб ўтирди. Исмоилбей пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди.

— Нима гап, тинчликми ўзи? — деди Зелихон.

— Тинчлик, — деди Исмоилбей, кейин ўзича нимадир деб пичирлаб, кўзини юмди. Бир неча тундан бери у тушида денгизни кўради. Тўлин ой денгиз адоғига ёнбошлаб, мавжлар узра узун нурли пояндоз ёзади. У ширинтой ўғлини елкасига ўтқазиб, шу пояндоз устида юриб боради. Бирдан ой юзини булут парчаси тўсади. Пояндоз йўқолиб у сувга шўнғийди. Қанча типирчиламасин, сув қаърига тортаверади. Бу манзарани бир марта кўрса, сув ёруғлик деган таъбирни эслаб қўя қоларди. Кетма-кет кўраётгани учун ҳайрон... Кечаги воқеадан сўнг кўнглига хавотир оралади.

— Масковдаги вакиллар келишдимми? — деб сўради Зелихон. У ота-боланинг нохуш кайфиятига шу таъсир этдимикин, деб ўйлади.

— Қайтишди, — деди Аҳадбей, отасига бир қараб олиб. — Тарвузлари қўлтиқларидан тушиб қайтишди. Масковнинг қайтаргиси йўқ.

— Дуч келган ерларда яшаб кетаверадиган одамлар Ватаннинг қадрига етармиди? Қорин дардидаги одам Ватан дардига тушуна олмайди. Борманглар, девдим, қулоқ солишмади, — Исмоилбей шундай деб хўрсинди. — Ватанга қайтарадиган нияти бўлса, ўшанда ҳайдаб чиқаришмас эди. Яхшилик билан битадиган иш эмас бу.

— Хоҳласангиз, Ўзбекистон ичида мухтор вилоят ташкил этиб берайлик, дейишибди.

— Бундан фойда борми? — деди Зелихон Аҳадбейга қараб.

— Уларга наф бордир. На турклар, на ўзбеклар бир наф кўради бундан.

— Бизга мухтор вилоят эмас, Ватан тупроғи керак, — деди Исмоилбей. — Масковга умид билан кетдилар-у, жонга ҳаловатли хабар келтира олмадилар. Бу юракда энди на қуёш бор, на нур, на ҳаёт қўшиғи бор. Дарёдаги ёлғиз қайиқдай, маёқсиз сузамиз. Юрт ғафлат уйқусида бежон ва беҳуш. Қўрқинч булутлари даф бўлиб, ойдин чиқар, деб янглишибмиз...

Зелихон тиззасига шапати урди.

— Масков бугун кўнмаган бўлса, эртага кўнади. Шунга мотам тутиб ўтирибсизларми? Тўй тўйдек бўлсин!

Исмоилбей аста ўрнидан туриб, қаддини машаққат билан тиклади-да, уйдан чиқди.

— Оқсоқолни хафа қилиб қўйдимми? — деди Зелихон, Аҳадбейга ажабланиб қараб.

— Йўқ, хафа бўладиган гап гапирмадинг. Бир-икки кундан бери кўнгиллари нима учундир хижил бўлиб юрибди.

— Ўзинг-чи? Сен нимага тумшуғингни осилтириб олгансан? Нимага одамлар кўринмайди? Тўй бугунми ё эртагами?

— Тўй... тўйни қолдирдик, ошна.

— Нима учун?

— Ўтган куни Қувасойда жанжал чиққан.

— Ўзбеклар биланми?

— Ҳа. Пивохонада бошланибди.

— Федя ўша ерда эканми?

— У кўринмай қолувди. Аммо...

— Охири нима бўлди?

— Бир йигитни отиб қўйишибди.

— Йигит ким, ўзбекми, отган — туркми?

— Отганни ўзимиз ушлаб топширдик. Тез суд қилиб ҳукм чиқаринглар, деб талаб қилиб турибмиз. Ўзбеклар орасида ғалати гап-сўзлар тарқалапти.

— Қанақа?

Аҳадбей жимгина ўтирган Элчинга бир қараб олиб, паст овозда деди:

— Туркларнинг ваҳшийлиги ҳақида.

— Демак, бошланибди...— деди Зелихон, худди ўзига ўзи гапиргандай. — Тўйни тўхтатиб тўғри қилибсан. Элчин, сен уйингга қайтавер.

— Сиз билан бирга қолсам-чи?

— Хоҳишинг... Қани, Аҳадбей, ўрнингдан тур, кетдик.

— Қаёққа?

— Селимникига.

Селим уларни хушчақчақлик билан кутмади. Унинг қарашида хавотир ҳам сезилмади. Аксинча, кутилмаган меҳмонларга ҳуши йўқлигини яширмади. Уйга киришлари билан Зелихон шарт орқасига ўгирилиб, уни ёқасидан олди.

— Отган бола ким? — деди ғазаб билан.

— Танимайман.

Селим сўзини тугатмай, қорнидан мушт еди.

— Чўпчагингни энангга айтасан, — деди Зелихон иккинчи муштни тушириб. — Ким деяпман, сенинг одамингни?

— Йўқ, бу жанжалга биз аралашмадик. У бола ҳеч кимнинг одами эмас.

— Қаерда ўтирибди, Фарғонадами?

— Йўқ, шу ерда.

— Ҳозир олиб борасан, учраштирасан.

— Милисага гапим ўтмайди.

Қорнига тушган учинчи мушт зарби кучлироқ бўлдими, ҳарҳолда Селим милисага сўзи ўтиши мумкинлигини эслаб қолди.

Милисахонадагилар Селимнинг илтимосини рад этолмай, «қотилнинг амакиси бўлмиш»

Зелихонга беш дақиқалик учрашувга рухсат беришди. Тўс-тўполонда уйдан милтиқ чиқариб ўқ узган йигитни кўрган одам уни биров билан урушадиган ҳоли бор, деб ўйламас эди. Мук тушиб ётган йигит Зелихонни терговчи деб ўйлаб, эринибгина қаддини кўтарди. Йигитнинг юз-кўзида кўкарган ёки тирналган жой йўқ эди. Кўзларида ҳам азоб учқунлари сезилмасди.

«Наҳот, уриб-тергашмаган бўлса...». Зелихон тик бостириб бориб, даҳани остига муштини тиради.

— Менинг умрим қамоқда ўтган, — деди у дабдурустдан.— Шу сабабли сен билан пачакилашиб ўтирмайман. Тўғриси айтмасанг, ичагингни бошингга салла қилиб ўраб кетаман. Милтиқни сенга ким берди?

— Ўзим олдим. Уйда турган эди.

— Нимага отдинг?

— Қувлаб келишди.

— Терговчига шундай дедингни?

— Ҳа.

— Мен терговчи эмасман. Менга тўғриси айтишинг керак, тушундингми?

— Тўғриси...

Йигит қорнига мушт тушиб, букчайиб қолди. Зелихон кекирдагидан чимчилаб, уни қаддини ростлашга мажбур этди.

— Наша чекасанми?

— Йўқ.

— Нашани кимдан олдинг ўша куни?

— Чекмайман, дедим-ку?

Зелихон унинг қорнига яна бир мушт урди. Букчайган қаддини бу сафар ростламади.

— Ким берди, Селимми?

Йигит оғриқ зўридан ингради, аммо жавоб бермади. Зелихон уни қулоғидан чўзиб, бошини кўтарди. Йигит кўрқиб кўзини олиб қочди. Зелихон икки бармоғини омбур қилиб унинг кекирдагини қим- чиди.

— Селим бердими?

— Ҳа...— йигит шундай деб ўқчиб юборди.

Зелихон бошлаб бир тепсамми, деб хезланди-ю, «буни ургандан нима фойда», деб ўзини тийди.

2

Елчин Зелихонга қўшилиб милисахонага бормади. У Аҳадбей билан бирга эски «Запорожетс» ёнида қолди. Икковлон биттадан чекишди. Аҳадбей катта шаҳардаги об-ҳавони суриштирган бўлди. Табиатан камгапроқ Аҳадбей Зелихон таърифидаги «зўр ашулачи» билан нима ҳақда суҳбатлашишини билмас эди. Бир пайтлар лашкари шону шуҳратдан иборат бўлган Элчиннинг номи аввалдан таниш, унинг кейинги умри эса, табиийки, унга қоронғи эди.

Елчин Аҳадбейни сиртдан биларди. Зелихон қамқоқдалигида ҳам, озодликка чиққанидан кейин ҳам у ҳақда гапирган эди. Бироқ Элчин Ватан ҳажрида диллари вайрон бу одамларнинг қисмати ҳақида ўйлаб кўрмаганди. Ҳозир унга қараб туриб, кам айтган ашулаларидан бирини эсламоқчи бўлди:

«Сен эй, бедард, найлайким, кўнгул дардини билмайсан...»

Шуҳрат булутида сузган чоқларида, дили қайғуга бегона, маишатга ошно дамларда кўнгул дарди ҳақида қандай куйлади экан? Ажаб, қўшиқнинг оҳангини ҳам унутибди. Энди у дил азоби нима эканини биллади. Лекин бу одамга дардкаш бўла оладими? Эски «Запорожетс»ига суяниб турган Аҳадбей дардини тушуниш, боши узра тўпланаётган ҳасрат балоларини ҳайдашга кимнинг қурби етади? Хўрлик кўчасидан ўтиб келган Зелихон ҳам унинг дардини тўлалигича ҳис қила олмас... Бу дунёда қасос жомини сипқориб лаззатланиш учунгина тирик қолганман, деб ҳисобловчи Элчин Ватандан қувилган, бегона тупроқ узра тарикдай сочилган халқи тақдирдан куяётган одам дардига қандай шерик бўлиши мумкин? Аҳадбей юраги жаҳаннам азобларининг яқинлашаётганини сезиб беҳаловат тепади. Ҳадемай «Ватани йўқнинг имони йўқтур», деган тилларнинг, Ватан томон термилиб, нури қочган кўзларнинг гулханда куяжagini билмаса-да, қалбини ўша бўлажак аланга тафти куйдира бошлаган.

Аҳадбей мезбоннинг ҳадеб жим туравериши одобдан эмас, деган қарорга келиб, ёнидан Зелихон берган пулни чиқарди-да, Элчинга узатди:

— Мендан олмайди, сиз бериб қўйинг...— деди.

Елчин унинг мақсадини тушунди — йўқ тўйга тўёна олишни истамаяпти. Балки Зелихоннинг «битта буқа топиб, ағдарасан...» дегани малол келгандир? Мол сўйишга қурби етмаган одам тўй бошламайди. Зелихон соф кўнгилда тўёна берган бўлса-да, гапларидаги оҳангда бир оз манманлик, миннат сезилган эди. Элчин Аҳадбей шундан оғринган, деб ўйлаб, бош чайқади:

— Мендан ҳам олмайди. Феълини биласиз-ку? Сал қўполроқ гапиргани билан кўнгли тоза.

Аҳадбей кулимсираб, бош чайқади. «Мен унинг гапидан хафа бўлмадим», демади. Шуни айтса, «демак, барибир қўпол гапи дилини оғритган экан-да», деган фикр чиқиши мумкин эди.

— Сиздан илтимос ука... Отам айтдилар. Гапларини қайтара олмайман. Худо хоҳласа, замон тинчиса, тўйни қолдирмаймиз. — Аҳадбей шундай деб, Элчиннинг тисланишига қарамай, пулни пиджагининг чўнтагига солиб қўйди. — Худо хайрингизни берсин, ука...

Кўп ўтмай уларнинг ёнида Селимнинг машинаси келиб тўхтади. Селим иш битди, деган мақсадда хайрлашиш учун Аҳадбей сари қадам қўйганида Зелихон уни тўхтатди:

— Уйингга юр, — деди ғазаб билан.

Аҳадбей дўстининг авзойи бузилганини билиб, унга яқинлашди-да, билагидан ушлади.

— Зели, кетдик, — деди қатъий оҳангда.

— Сен нари тур, — Зелихон бир силтаниб, қўлини бўшатди-да, безрайиб турган Селимга ўшқирди: — Уйингга кир, хунаса!

Селим аҳвол чатоқлигини сезиб, қафасдаги қуш ҳолига тушди. Бир Зелихонга, бир хотиржам Элчинга қаради. Элчинни Зелихоннинг каллакесар шогирдларидан деб гумон қилиб, оёқларига қалтироқ югурди. Зелихон уни бўйнига чанг солиб, судради.

— Зели оға, сизга нима бўлди? Сизга нима ёмонлик қилдим...

Селим дарвозадан ичкари киргунча ялинчоқ овозда шу гапларни такрорлайверди. Остона ҳатлаши билан Зелихонни оёғи ҳам ишга киришди. Гўштор одамнинг тўрт-беш қадам учиб тушганини орқадан келаётган Элчин ҳам, Аҳадбей ҳам сезмай қолишди. Селим ўрнидан туришга ҳаркат қилиб типирчилади. Зелихон унга яқинлашиб, сочини тутамлаб кўтарди-да, жағига мушт урди. Элчин Зелихоннинг муштлашишини кўп кўрган. Бунақа пайтда уни тўхтатиб қолиш жуда мушкул. Ажратмоқчи бўлганлар ҳам унинг муштидан ёки тепкисидан бенасиб қолмайдилар. Элчин, Селимнинг кимлигини, калтакка лойиқми ё йўқми, билмаса-да, Зелихонга эрк бериш номаъқул эканини фаҳмлаб, орқасидан қучоқлади. Аҳадбей чаққон юриб келиб, Зелихон билан Селим орасида туриб олди.

— Аҳадбей, қоч, — деди Зелихон, тишини ғижирлатиб.

— Зели, ўзингни бос, фойдаси йўқ.

Бу орада ошхона томондан аёл кишининг фарёди эшитилди. Бир нафас ўтмай, семиз хотин «вой-дод, эримни ўлдириб қўяди», деганича лопиллаб югуриб кела бошлади.

— Қайт, — деди Зелихон унга қараб ўшқириб. — Қайт, деяпман! Жойингда дамингни чиқармай ўтир!

Хотин унинг пўписасига парво қилмай, эрини тўсди. Аҳадбейнинг рўпарада туриши, хотиннинг қалқон бўлиб олгани ҳам фойда бермади. Зелихон бир силтаниб Элчиннинг қучоғидан чиқдию Селимни тепди. Хотин эр билан овора, Элчин билан Аҳадбей эса Зелихонни маҳкам ушлашди.

— Гули, милисага тилпон қил! — деб бақирди аёл, ошхона томон қараб.

— Зели, қўй уни, кетдик, — деди Аҳадбей.

— Йўқ, қўймайман, — деди Зелихон. — Ҳаммасини шу бошлаган. Қўйвор мени, — Зелихон шундай деб силтанди. — Қўйвор, бу хунасага тегмайман. Сен чиқиб маҳалладаги турклар билан ўзбекларни чақириб кел. Мен бунинг айбини бўйнига қўяман. Ўзбеклар буни тошбўрон қилишсин.

Аҳадбей итоат билан чиқди. У одам тўплашга улгурмай Селимнинг дарвозаси рўпарасида милисанинг машинаси келиб тўхтади. Ундан икки милиса йигит тушди. Улар остона ҳатлашлари билан Зелихон:

— Орқага қайтларинг! — деб буюрди.

Милиса йигитлар аввалига буйруққа итоат этиб, тўхтадилар. Сўнг «ким экан бу, бизга буйруқ берадиган?» дегандай яна бир-икки қадам қўйдилар.

— Қайтинглар! — деб бақирди Зелихон, сўнг Селимга ўгирилди. — Кимлигимни биласан, а? Айтиб қўй, қайтишсин!

Селим Зелихонга қўрқибгина қараб олиб:

— Қайтинглар, — деди.

Милиса йигитлар кўчага чиқишди-ю, аммо машиналарига ўтиришмади. Бу орада ўнга яқин

одам тўпланди. Аҳадбей кўпчиликни айтган бўлса ҳам, чўчибми, мулоҳаза қилибми, чиқишмади. Зелихон оқ яқтак устидан майда қавиқ тўн кийиб, белбоғ боғлаган, бир тутам оқ соқоли ўзига ярашган чолга яқинлашиб, қўш қўллаб сўрашди-да:

— Ота, — деди, — мана бу одамни танийсизларми?

— Ҳа, таниймиз, болам, — деди чол, юзи қонталаш Селимга ажабланиб қараб.

— Бу одам эмас, шайтоннинг урғочиси, буни ҳам биласизми?

— Ундай деманг, болам, бу ҳам Худонинг бир бандаси.

— Худонинг бандаси бунақа бўлмайди-да, ота. Бу одам тузингизни ичиб, тузлиғингизга тупурди. Кечаги тўс-тўполонни шу бошлаган. Отган бола билан ўзим гаплашиб чиқдим. Мен чеченман, ота. Аммо ўзбекнинг нонини еганман, сувини ичганман. Турклар билан қисматим бир. Бу бармоғимни тишласам ҳам оғрийди, бунисини тишласам ҳам оғрийди. Орада қон тўкилишини истамайман.

— Худо хоҳласа низо чиқмайди, болам. Қирқ йил бир гап ораламаган, энди оралайдими? Ёшлар...

— Йўқ, ота, калта ўйламанг. Буларнинг оёқлари зулмга қараб етакляпти. Бегуноҳ инсон қонлари тўкилади.

— Астафидуллоҳ, денг, болам. Ёмон нафас қилманг.

— Бу хунасани тошбўрон қилиб ўлдиринглар. Жавобини мен бераман. Тошбўрон қилмасаларинг ўзим ўлдираман. Шу савобни деб қамоқда чириб кета қолай.

Чол Зелихонга яқинлашиб гўштсиз бармоқлари билан унинг ғазабдан ёниб турган юзини силади. Зелихон сесканиб кетди. Бобосининг бармоқларини эслади. Бобоси ўлганидан бери бу юзларни биров меҳр билан силамаган эди...

— Болам, шайтонга ҳай беринг. Гуноҳи бўлса, ана, милиса турибди. Олиб борсин, сўроқ қилсин...

Чолнинг бармоқлари Зелихон вужудига ҳукм ўтказётган ғазабини енгди. Ғазаб, нафрат чекинди-ю, бирдан хўрлик булути босиб келиб, кўзлари намланди.

— Ота, кўнгилчанглик қилманглар. Бунақаларнинг мингтасини йиғиштириб келсангиз, битта пичоққа соп бўлмайди-ю, аммо ҳаммаёқни қиёмат қилиб кетиш қўлларидан келади. Сиз милисага ишонманг, ота.

— Болам, мендай нодон чолга хўп, дея қолинг, юринг, — чол шундай деб уни елкасига қоқди. Шундан сўнг ҳозиргина шер кепатасидаги Зелихон қўй ҳолига тушди.

— Кетайлик, — деди Элчин, — ота тўғри айтяптилар.

— Мен бу хунасага яхшиликча айтган эдим, — деди Зелихон, худди ўзига ўзи гапиргандай. — Арининг уясини кавлама, кўчиб кет, девдим... Бу кўр, мен соқов эканман. Кўр билан соқов икки дунёда бир-бирининг гапига тушунмайди... — Зелихон шундай деб, бўшашган ҳолда дарвоза томон юрди. Милиса йигитларнинг олдидан ўтаётганида тўхтади: — Обориб тиқиб қўйиш қўлларингдан келадими? — Йигитлар жавоб ўрнига бир-бирларига саволомуз қараб олдилар. Зелихон улардан тасдиқ жавобини кутмаган ҳам эди. Агар Селимнинг адолатли жазо олишини билганида уни дўппосламас, одам тўплаб «тошбўрон қилинлар», демас эди.

— Ҳақиқий эркак бўлиш учун ўғил бола бўлиб, туғилиш кифоя эмас, — деб тўнғиллади Зелихон, «Запорожетс»нинг орқа томонига ўтириб. Бу гапни кимга қарата айтганини Аҳадбей ҳам, Элчин ҳам англамади.

— Бекорга бўғиляпсан, — деди Аҳадбей. — Гапингга кириб тошбўрон қилишганида баттар бўларди. Чол тўғри қилди.

Элчин суҳбатга қўшилмади. Унинг назарида ҳам оқсоқол энг тўғри йўлни танлаган эди. Элчин бу воқеани бир неча кундан сўнг яна эслади. Ана ўшанда «Чол тўхтатмай, Селимни тошбўрон қилдирганида балки бу қиёмат содир бўлмасмиди», деб ўйлайди.

Табиатга ҳукм ўтказган қиш ер сатҳини безайди. Одам юрагида кўз очган қиш эса дилни музлатади, инсонга ҳусн бермайди. Кўнгилни ўз ҳукмига олган муз одам оласига хос меҳр-

шафқатни маҳф этади. Оқибатда эса йиртқич ҳайвонларни ҳам лол қолдириши мумкин бўлган ваҳшийликлар содир бўлади.

Зелихон, чолнинг бармоқлари юзига тегиши билан кўнгли юмшаган бўлса ҳам, аламдан тушмаган эди. «Агар бир итни ўлдирсанг, одамлар сендан нафратланишади, — деб ўйлади у. — Олдин «бу ит қутурган» деб ишонтириб, сўнг ўлдирсанг, раҳмат айтишади. Селим итдан баттар махлуқ эди, қутурган итни балки даволаш мумкинدير. Пул қутуртирган одамни-чи? Уни фақат ўлдириш керак. Нимадан қўрқишди?..»

— Аҳадбей, аэропортга ҳайда, — деди Зелихон буйруқ оҳангида. — Элчинни кузатиб қўяйлик.

— Бир-икки кун қоламан, — деди Элчин, эътироз билдириб. — Ошна-оғайнилар билан отамлашиб кетай...

— Ўзинг биласан. Мен булар тинчигунча Аҳадбейникида бўламан. Аҳадбей, Фарғонага ҳайда. Федяни топайлик.

Елчин шаҳарни кесиб ўтган сой бўйида тушиб қолди. Эски «Запорожетс» машиналар оқимига қўшилиб бурилиб кетгунича орқасидан тикилиб турди. «Зели оға ҳозир гап кўтара олмайди, — деб ўйлади у. — Ташлаб кетсам ҳам бўлмайди. Жигарларим дўзахда куйса, мен жаннатда яйраб яшай оламанми, деди. Кўнгли ёмонлик сезяпти. Наҳот, арзимас жанжалдан катта фожиа туғилса?! Илгари йигитлар уришмаганми, бир-бирига пичоқ тортмаганми? Нимага энди қиёмат бошланиши керак? Қорабоғдаги аҳвол маълум. Тил бошқа, дин бошқа, дил бошқа. Тили бир, дини бир, урф-одати бир одамлар бир-бирларининг қонларини нимани баҳона қилиб тўкадилар? Зели оға ошириб юборяпти шекилли? Ҳар нима бўлганида ҳам, бир-икки кун шу атрофда юрай-чи... «Рақиб кула бошлар, яқин дўстинг аҳволингга чекмаса қайғу...» Элчин шу тўхтама келиб, сой бўйидаги самовархона томон юрди.

Елчин яқиндагина бўёқдан чиққан сўрига бориб ўтирди. Соининг лойқа суви айқириб, бетон қирғоқни ялаб ўтади. «Одамнинг умри ҳам шу сойга ўхшайди, — деб ўйлади Элчин. — Дам мана шу лойқа сувдай зардоб тўлиб оқади. Дардини қаёққа сингдиришини билмайди... Ҳаёт икки қирғоғи бетонланган соининг ўзи. Бир қарич четга чиқмайсан. Айниқса лойқа дамларда қийин. Бу сой ҳам бора-бора тинчийди, тинади. Шунга мажбур, бошқа иложи йўқ...»

— Ассалому алайкум, Ҳофиз ака...

Қироат билан берилган салом уни хаёл дунёсидан қайтариб, овоз келган томонга ўгирилишига мажбур этди. Марғилоннухса дўппини бошига қийшиқ кўндирган, қалдирғоч мўйлови ўзига ярашиқли, кўзлари кулиб турувчи йигит Элчин ўгирилгач, яна бир марта салом берди-да, қўшқўллаб сўрашди.

— Омонмисиз, ака, бугун қуёш қаёқдан чиқди, деб турсам, сизнинг келишингиз экан-да, — йигит кўрпачанинг бир четига ўтириб, юзига фотиҳа тортган бўлди. — Сизни кўриб аввал кўзимизга ишонмадик. Ака, бир лутф кўрсатиб, бизнинг сўрига ўтсангиз, бир чўқимгина ошимиз бор эди.

Елчин бу йигитни танимагани учун таклифини қабул қилишга иккиланди.

— Сиз ҳеч хижолат бўлманг, ака, — деди йигит. — Санъат шинавандалари йиғилганмиз. Мен театруда ишлайман. Хизматга эндигина кирган вақтимда бир келган эдингиз. Шу-шу кўнгилни эгаллаб қўйгансиз. Исми Толибжон, ака, марҳамат қилинг.

Елчин кўпам ноз этмай, ўрнидан турди. Тенгқур ҳамкасблар ичкарида давра қуришган экан. Уларнинг айримлари Элчинни аввал ҳам бир-икки кўрган, айримлари доврўғини эшитган эди. Элчин шуҳрат отидан барвақт тушиб қолмаганида бундай даврани менсиз қўшилармиди, йўқми — Худо билади. Амалдорлар мансабдан тушган куннинг эртасигаёқ ёлғизланиб қоладилар. Ўзини дўст тутиб юрганлар юз буриб кетаверадилар. Шуҳрати сўнган санъаткорларни эса бу аччиқ қисмат кутмайди. Уларнинг мухлислари сақланиб қолади. Айниқса ҳамкасблар юзаки бўлса-да, қуллуқ қилиб турадилар. Инсофи бор санъатчи «осмонда сузиб юрганимда буни менсимай дуруст иш қилмаган эканман», деб хижолат бўлиши мумкин. Отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган хили эса, «мени иззат қилишга мажбурлар», деб йўнилмаган таёқдай

ўтираверади. Элчин Фарғонада кўп бўлган, кўп зиёфатларнинг тўрида ўтирган. Кўп одамлар билан қўл бериб сўрашавериш ҳам эриш туйилган. Ҳозир ўша қилиғи эсига тушиб одамларни менсимай ранжитгандирман, деб бир оз уялди.

Даврадагилар Элчиннинг ташрифидан астойдил қувондилар. Меҳмонни хижолатга қўйиши мумкин бўлган гаплардан гапирмадилар, хотираларни тилга олмадилар. Элчин билган одамларни бир-бир эслаб, сўраб-суриштирди. Даврадагилар дам ҳазил билан, дам афсус билан жавоб қайтардилар. Ош сузилишидан олдин Элчин:

— Фарғона тинчми, ўзи? — деб сўради.

— Тинч бўлмай қаёққа борарди. Қизил пошшомизни Масковга депутат қилиб сайлаб қўйганмиз. Дўппини бошга чамбарак қилиб юрибмиз, қизил пошшо даврида Фарғонамиз би-ир гуллайдиган бўлиб турибди.

— Толибжон эрта-саҳарда биринчи овоз берган, — деди даврадагилардан бири. — Нима бўлса Толибжон жавобгар.

Аскияга суюғи йўқ йигитлар Толибжонни бир-бир «олишгач», Элчин яна бошлаб қўйган гапига қайтди.

— Турклар тинчми?

Кутилмаган бу саволдан ҳамма бир-бирига қараб олди.

— Туркларга нима бўлибди, — деди Толибжон ажабланиб. — Бир гап борми?

— Ҳар хил мишмишларни эшитяпмиз.

— Бу мишмишлар етиб келмади бизга. Бир гап бор бўлса эшитардим. Қўшним турк. Кунда бўлмаса ҳам кун ора бир коса овқатни биз уларга илинамиз, эртасига улар бизга илинишади. Шавкат тоға деганимиз мени «ўғлим-ўғлим», деб бошига кўтаргудай қилади. Бугун эртаматан чиқиб иккита қўйимнинг жунини олиб бердилар, денг. Агар уларга тегишли нохушроқ гаплар бўлса, мен эшитардим. Шавкат тоға ҳамма дардларини менга айтадилар.

Элчин орага ноўринроқ савол ташлаганини фаҳмлаб, гапни театрга буриб юборди.

— Бугун Водилда контсертимиз бор, ака, ошдан кейин жўнаймиз. Биз билан бориб иккитагина ашула қилиб берсангиз, жаннатни ҳадя этгандай бўлардингиз-да...

Элчин бу таклифга кўнди. Уни тамошанинг иккинчи бўлимида чиқарадиган бўлишди. Тамошага тўпланганлар Элчиннинг келганини эшитган, дам-бадам «Элчин чиқсин!» деб ҳайқириқлар эшитилиб қолар, бу хитоблар унга довруқли кунларини эсига солиб, юрагини ҳаприқтирар эди. Элчин торни созлаб турганида Толибжон башанг кийинган бир йигитни бошлаб келди. Элчин унинг кўзларида ташвиш учқуни кўрди.

— Ҳа, Толибжон, баҳай? — деди ҳазил оҳангида. Толибжон жавоб беролмай, кўзларини олиб қочди. Унинг ўрнига йигит жавоб қайтарди:

— Мен обкомданман, мафкура бўлимидан, — у шундай деб ён чўнтагидан қизил гувоҳнома чиқарди.

— Қўяверинг, ишондим, — деди Элчин, гувоҳномага қарамай.

— Сиз бугун саҳнага чиқа олмайсиз.

— Нимага энди?

— Контсерт — мафкуравий тадбир. Репертуарини обком тасдиқлаган. Сиз нима айтасиз, биз билмаймиз. Маданият министрлигидан рухсатингиз бўлиши шарт.

— Жон ака, бу кишини биз таклиф қилганмиз. Ўзларича келганлари йўқ, — деди Толибжон бўғилиб. Элчин бу масалада анча гап-сўз бўлганини англаб, жилмайди:

— Толибжон, акангизни қийнаманг.

— Ҳа, ана, тушунар экансиз-ку! Мен буларга тушунтираман, деб жигарим қон бўлиб кетди. Ўтган ҳафта Дадахон деганлари келиб «қўзғалинг», деган ашула айтибди. Партбилетимни қўйишга сал қолди.

— Ташвишланманг. Айтмасам айтмабман-да. Сибирнинг совуғида томоқни олдириб қўйганман. Илгариги овоз йўқ. Қамалганимни эшитгансиз, а? — деди Элчин, обком вакилига синовчан

тикилиб.

— Ҳа... йўқ... шунақамиди? — деди йигит. Кейин Толибжонга ўгирилди. — Мен жойимда бўламан.

У нари кетиши билан Толибжон бўралаб сўқди.

— Кимдир чақибди. Дарров етиб келибди-я! Ўзини гўлликка солишини қаранг... Билмасмиш... Ака, узр, энди...

Елчин бағрида ғазаб ўти аланга олаётганини яшириб, ҳазин жилмайди-да, унинг елкасига қўлини қўйди.

— Унинг жойи қаерда экан?

— Биринчи қаторда. Қоққан қозикдек ўтиради.

— Сиз хижолат чекманг, Толибжон. Агар хўп десангиз, бир иш қиламиз. Бу нусха контсертда чиқмасин, деди-а? Мен танаффусда иккита ашула айтиб бераман. Сиз танаффус эълон қилингу, дарров пардани ёпманг. Чиққанимдан кейин ёпасиз. Хиралик қилса, мен билмадим, деб тураверинг.

Толибжон пича ўйлангач, таваккал, дегандай қўл силтади.

— «Пахта рақси»дан сўнг тайёр туринг.

Танаффус эълон қилиниб, беш-ўн одам ўрнидан қўзғолишга улгурмай, сахнага Элчин чиқиб келди. Уни таниганлар бирданига қийқириб, ҳуштак чалиб юборишди. Шу заҳоти шошқич равишда парда ёпилиб, Элчин сахна чеккасида тамошабинлар билан юзма-юз қолди.

Ўринларидан турганлар «танаффус эълон қилиниши ҳазил экан-да», деган хаёлда қайта ўтирдилар. Биринчи қатордаги обком вакили эса шарт туриб, сахна ортига олиб борувчи зина томон юрди.

Мухлислар ҳаяжони тингач, Элчин енгил таъзим қилиб, сўз бошлади:

— Мени унутмаганингиз учун қуллуқ, азизларим. Урушдан олдин Юсуфжон қизиққа «сиз рамкадан чиқиб кетяпсиз», деб танбеҳ беришган экан. Шундан сўнг уста кейинги томоша пайтида бўйинларига бир расмнинг рамкасини солиб чиқибдилар. «Менга шундай дейишган эди, энди рамкадан чиқмай гапираман», дебдилар. — Ўтирганлар кулиб, қарсак чалишгач, Элчин ўзини енгил сизди. — Мен бу томошага меҳмонман. Шу сабабли танаффус пайтида рамкадан чиқмай иккитагина ашула қилиб бераман. Бу ашулалар Ватандан узоқда, озодликни қўмсаб юрган пайтларда туғилган. Мен ҳақимда сиз турли гап-сўз эшитгансиз. Гапнинг тўғриси шуки, гуноҳим учун жазолашган. Ҳақли жазони ўтаб, ҳузурингизга қайтдим.

Елчин торнинг созини бир текшириб олгач, титроқ оҳанг янгради. Якка торда, ғижжаксиз, доирасиз қўшиқ айтиш расмдан чиққани учун аввалига мухлислар бир гарангсиб олишди. Электрга уланган Овруро чолғу асбобларининг шовқинига кўника бошлаган қулоқларга торнинг инграши ғалати туюлди. Сўнг... Элчиннинг бўғиқ, дардли овози таралди...

Ўксир кўнгил қуши —

Тушди қафасга.

Сира етолмайдир

Еркин нафасга

Қаро кунлар тушди менинг бошимга...

Тўпланганлар қўшиқни нафас ютиб тинглашаётганда бирдан микрофон узиб қўйилди. Элчин бунинг сабабини дарҳол англади-да, овозини бироз кўтариб, қўшиқни давом эттираверди. Орқароқдаги мухлисларга овоз етиб бормай бетоқат бўлиб ҳуштак чала бошлашди. Элчин «тинчланинг», дегандай қўл кўтарди-да, пастга тушди. У кенг давра ўртасида тургандай ашуласини давом эттирди.

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!

*Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган.
Эй! Бўйнимга кишан солиб, ҳалокатга судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!*

Қўшиқ шу ерга келганида саҳнага бир йигит чиқиб микрофонга яқинлашди-да:
— Элчин ака, бу ёққа чиқинг, чироқни уладик, — деди узрли оҳангда.
Елчин торни чалишни тўхтатмай, саҳнага қайтди.

*Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур,
Томирида қўзғалишнинг ваҳший қони гупирди.
Ески фикр, анъаналар энди буткул узилди.
Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузилур!*

Елчинни аввал билганлар ҳам, билмаганлар ҳам қўшиқларни ҳайрат билан тинглар эдилар.
Илгари ёр васлини куйлашдан бошқасини билмаган бу хушовоз ҳофиз уларга бутунлай ўзга кўринишда кўринмоқда эди. Бир жуфт қўшиқ икки-уч жуфт бўлди ҳамки, мухлислар уни қўйиб юборишмади. Қўшиқдан қўшиққа ўтгани сайин Элчиннинг ўзига нисбатан ишончи орта борди. Ҳосилбойвачча хорлаганидан бери кўнгли чўкиб юрган эди. Бу издиҳомда онадан қайта тўғилгандай бўлди.

XXIV б о б

1

Шариф Намозов шаҳар марказидаги уч қаватли қадимги бино ертўласида шундай сарой жойлашганини етти ухлаб тушида кўрмаган эди. «Асадбек идорасида кутиб ўтирибди», деган хабар келганида идора деганнинг шундай ҳашамдор бўлишини ўйламаганди. Шу пайтгача бунақа одамлар пинҳона иш юритишади, деган фикрда эди. Шундай сароймонанд жойда ўтиришибдими, демак, ўзларига ишонишади. Давлат ҳам айшингни суравер, деб уларга қўйиб берибдими, демак, ҳазиллашиб бўлмади.

Кесакполвон Шариф Намозовни қандай кутиб олиш хусусида Бўтқага аниқ кўрсатма берган эди. Бўтқа хўжайиннинг топшириғини аъло даражада ўринлатди: Намозов остонада кўриниши билан пешвоз чиқиб, салом берди:

— Бек акам ҳозир бўшаб қоладилар, окахон, унгача бир пиёла чойимиз бор.

Шариф Намозов Бўтқанинг изидан юриб, шинам бир хонага кирди. Меҳмон ўрнашиб ўтириб олгач, кафтдек қутичани қўлига олиб, телевизор томон тўғрилаб тугмачани босган эди, экран ёришди.

— Сиз баҳузур ўтира турунг, — деди Бўтқа унга илтифот кўрсатиб.

Телевизорда хорижнинг тамошаси кўрсатилаётган эди. Намозов шундай беҳаё тамшалар мавжудлигини эшитганди-ю, аммо кўришга иштиёқи ҳам, вақти ҳам йўқ эди. Ҳозир қарамай деса ҳам, кўзи тамошага тортиб кетаверди. Шу зайлда хонага дўндиқ бир қиз кириб келганини сезмай қолди. Калта кўйлакли дўндиқ қўлидаги патнисни курсига қўйиб, нозли жилмайиб қўйди.

— Қаҳва олиб келдим, — деди-да телевизорга қараб олди. Сўнг девон ёнбошидаги курсида турган шишани олиб иккита биллур қадаҳга коньяк қўйиб бирини Шарифга узатди-да, ўзи иккинчисини олиб, пастга гилам устига ўтирди.

— Олинг, — деди ишва билан.

Шариф туш кўряптими ё кино тамоша қиляптими, билмай гаранг бўлди. Унинг гангиб қолганини сезган дўндиқ тирсагини тиззасига қўйиб яна нозланди. Шарифнинг кўзи ярим очиқ кўкракнинг ариқчасига тушиб, юраги энтикиб кетди. Коньякни ичиб юборганини ўзи ҳам билмай

қолди. Дўндик қадаҳни бир хўплаб, курси устига қўйди-да, Шарифнинг тиззасини қучоқлади. Шарифнинг эҳтироси жиловини узиб, қўллари ўзига бўйсинмай қолди. Бу дунёда шундай маишат борлигига энди ишона бошлаганида эшик очилиб, Бўтқа кириб келди. Шариф уни кўриб чўчиб тушди. Бўтқа эса ҳеч нима кўрмагандай, хотиржам оҳангда:

— Бек акам кутяптилар, — деди.

2

Кесакполвон Шариф Намозовнинг шу ерда экани, Бўтқага топширган вазифаси ҳақида гапиргач, Асадбек уни жеркиб берди:

— Бу қилиғингни бошқа ерда қилмайсанми?

— Кимлигимизни билиб қўйсин. Ҳаёт қанақалигини би-ир кўрсин. «Ҳақиқат, ҳақиқат!» деб нима кўрибди. Ана энди бугундан бошлаб бор ҳақиқатга тупуради. Ўзимизнинг одамга айланади. Ҳақиқат деганнинг ярмига амал бериб, «Волга»га ўтқазиб қўй, ярмининг қўйнига биттадан жононни солиб қўйсанг, кимлигини биласан. Бугун уни маишатга олиб қоламан.

— Ҳаддингдан ошма. Чақир уни, — деди Асадбек.

Шариф бу хонага юраги дуқури босилмаган ҳолда кириб келди. Асадбек ўрнидан турмай, ўтирган ерида унга қўл узатди. Асадбекнинг қараши жиддий, Кесакполвон эса айёрона жилмайиб боқиб турарди. Чувринди унга эътибор бермай, қандайдир қоғозлардаги ёзувларни диққат билан ўқирди.

— Ишлар қалай, ўртоқ директор? — деди Асадбек, киноя билан. — Планлар ошиғи билан адо этиляптими?

— Ҳа, бажармасак бўладими?

— Бу акангиз айтмаганмиди? — Асадбек шундай деб Кесакполвонга қаради.

— Айтгандилар.

— Хўш? Нима учун планни бажараман, деб зўр беряпсиз?

— Юқоридагилар қўйишмаяпти.

— Сиз учун юқори биз бўламиз. Биз айтдикми, тамом! Бажаришга мажбурсиз. Сизга ким буйруқ берди, министрми?

— Йўқ, Фарҳодов дегани...

Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Ҳайдар, билармидинг?

— Йўқ, ҳозир...— Кесакполвон шундай деб телефон гўшагини олди-да, керакли рақамини терди.

— Фарҳодовми? Ҳа, мен, Ҳайдар акангман. Намозовинг нима деяпти? Планни бажарасан, деб сен зўрлаганмишсан-ку? Мажлисда айтдингми? Унга тегишли эмасми? Шуни секин ўзига айтиб қўйсанг ўласанми, ҳе сўтак. Ҳа, айтиш керак, қозоқнинг тўққиз пулидек тушунтириб, белига туғиб ҳам қўйиш керак. Дуойи саломни олдингми, энди ўчир овозингни...

Кесакполвон гўшакни жойига қўйиб, Шарифга қаради:

— Эшитдингизми? Директор деган бунақа лалаймайди.

— Бу ой етмишдан ошмасин, — деди Асадбек. — Кейинги ойларда ишчилар маош олмайди.

Керакли одамларга пул-мул бериб туринг. Бошқалар бўшаб кетаверсин.

— Бунинг иложи йўқ, банкда заводнинг пули кўп.

— Кўп бўлса ҳам маош йўқ, — деди Кесакполвон таҳдид оҳангида. — Лалайманг, дедим-ку?

— Португалиядан жавоб йўқми ҳали ҳам? — деди Асадбек, биринчи масала ҳал, деган оҳангда.

— Жимжит бўлиб кетишди.

— Бориб келиш керак. Уларга ёқмаса бошқалар билан гаплашамиз.

— Бориш учун улар чақиришлари керак. Доллар керак.

Бу гапдан сўнг Чувринди қоғоздан бош кўтарди:

— Бу ёғини бизга қўйиб беринг.

Асадбек «гап тамом» дегандай ўрнидан турди. «Шу икки оғиз гапни телефонда айтиб қўйишса ҳам бўларди-ку», деб ўйлади Шариф, эшик сари юриб.

— Мени кутиб тулинг, гап бор, — деди Кесакполвон.

— Жамшид қаерда? — деди Асадбек, Шариф чиқиб кетгач.

— Эрталабдан бери кўрганим йўқ. Маишат қилиб ётгандир, — деди Кесакполвон. — Янгисини топган экан, ўша билан овора.

— Маишат, деявериб ҳаммани буздинг. Энди бичиб қўйишим қолди.

— Эркаклар билан ишлагандан кейин чидайсан, ошна. Ёш йигитлар вақтида маишатини қилиб олсин. Вақтида ўзинг ҳам...

— Бўлди, айнима. Жамшидни топ. Бугун Масковга учсин.

— Нимага?

— Хонгирей билан учрашиб келсин. — Асадбек шундай деб Зелихон билан икки кун аввал бўлган учрашув мазмунини айтди.

— Жамшидни юборманг, — деди Чувринди. — Ўзингиз бориб келганингиз маъқул. Иш жиддийга ўхшайди.

— Жамшидни топ, бирга борамиз.

3

Қизига қараб туриб, Манзуранинг кўнгли ўксиди. Зайнаб турмушидан нолиб, ҳасрат қилмади. Бироқ кўзларини шодлик учқунлари тарк этгани онанинг зийрак назаридан четда қолмади. Зайнаб сингари келинчаклар бунақа дамларда яйраб-яшнаб юрадилар. Юзларига тушган доғ, бармоқларининг тўлишиб, узукларнинг сиғмай қолиши улар ҳуснига ҳусн қўшади. Зайнаб эса худди сўлиётган гулга ўхшайди. Онасига дилини ёрмайди. Манзура унинг дардли нигоҳига қараб туриб, ичида «қиз туғмайин мен ўлай», деб қўяди. Ётарида ҳам, турарида ҳам, дуо қилса Яратгандан қизига бахт тилайди.

Худого шукр қилиши керак, куёви беўхшов эмас. Ёши каттароқ бўлса ҳам хушрўйгина. Зайнаби қайнонанинг тергаб-тергашлари-ю, қайин эгачи, қайин сингилларнинг димоқ-финоқларидан ҳоли. Бир жувоннинг бахтли турмуши учун ҳамма нарса етарли. Лекин бахт фақат емоқ-ичмоқдан иборат эмаслигини у ҳам яхши билади. Асадбек билан турмуш қуриб оч, яланғоч қолмади. Эри ичиб келиб, уни дўппосламади, кўчага ҳайдаб чиқармади. Бирин-кетин болалар туғилишди. У эрининг «қимор ўйнамайман», деган сўзига ишона борди. Эри кеч қолса жойнамоз устида кутмайдиган бўлди. Уйда ҳамма нарса тўкин эди. Аммо унга нимадир етишмаётгандай бўлаверарди. Бахтсизлик фақатгина камбағални таъқиб этмайди. Бойлар бахтсизликни ўзлари сезмаган ҳолда чақириб оладилар. Камбағал бахтсизликдан кўпам кўймайди, унга кўникиб қолган. Аммо бойларнинг бахтсизликка чидашлари қийин. Камбағал учун арзимас бир гап бўлиб кўринган ҳар бир нарса бойлар учун беқиёс бахтсизликдай туюлади...

«Қизимнинг эрига кўнгли йўқ, — деб ўйлади Манзура. — Фарзанд кўрса балки дили юмшар... Ҳозирги қизларда сабр деган нарса йўқ, тавба...»

Қизи ўқишга бормаётганини айтганида Манзура «ўзинг биласан», деб қўйган эди. Бугун келиб индамай ўтираверишини кўргач, «ўқишинга борганинг дуруст экан, қизим, дугоналарингни кўриб кўнглинг ёзилади», деди. Зайнаб бу гапни эшитмагандай жавоб қайтармади. Айвоннинг ўймакор устунига суяниб, ҳовлига ўйчан тикилиб тураверди.

Зайнаб шу ҳовлида Кумуш бўлиб яшаган эди, хаёлидаги Отабеги уни шу ҳовлида қучган, ёноғидан бўса олган эди... Энди назарида бу ҳовлидан нур қочган, ғунчалари тўлиб эрта-индин кўз очаман, деб турган атиргуллар ҳам хунук, мармар фаввора ҳам ўлик... Қуёш бор-у, файз йўқ, хонадон қоронғу. Хоналарда ҳаёт кезиб юрибди, аммо бахт йўқ...

Фақат болохона... Бахт ўша ерда беркинганми?.. Унинг кўнгли қўйгани ўша ерда. Орзулари дафн этилган бу хонадонга фақатгина уни кўргани келади. Кўриш насиб этса, кўнгли баттар

эзилиб, уйига қайтади. Ҳомиладорлигини билганидан бери эри уни бошида кўтариб юргудай бўлади. Элчин уни суйиб-қучгани сайин у Жамшидни кўпроқ ўйлайди. Ёлғиз қолганида тўлишиб бораётган қорнига қараб, ҳали туғилмаган боладан нафратланади. Назарида уни бахтсиз қилган, умидларини чил-чил синдирган — шу бола. Хайриятки, нафрат кўзиган пайтда оналик меҳри ҳам уйғониб, уни ёмон хаёллардан қайтаради.

Манзура қизидан кўз узмай, хўрсинди.

— Ётиб қола қол, қизим, — деди ўксик овозда.

Зайнаб онасининг дили пора-пора бўлиб кетаётганини сезмади. Ҳовли узра бемақсад кезиб юрган нигоҳини йиғиб, унга қаради.

— Бугунча қола қол, — деб такрорлади Манзура.

— Йўқ, кетаман, — у шундай деб ҳовлига тушди. Чиқиб кетгунича болохонага икки-уч қараб қўйганини Манзура сизди.

Зайнаб уйига қайтди-ю, бепоён саҳрода ёлғиз ташлаб кетилган бечора ҳолига тушди.

Кунни эринчоқлик билан ўтказган қуёш энди уфқдаги булутлар четини қизартириб ботмоқда эди. Осмонни беаган бу манзара алдамчи, булут четлари қизил эса-да, бағри қора эди.

Ҳаёт остонада кутмайди. Қуёш ботиши билан бу бағри қора булутлар чақин чақиб, бостириб келади. Дов-дарахтни савалаб ўтиб кетгач, юлдузлар чарақлайди. Сўнг яна қуёш чиқади.

Баргларда илиниб қолган томчилар жавҳар сингари ялтиллади. Аммо Зайнабнинг хуфтон дили бундан ёришармикин? Айрилиқ дарди енгилди, умид гули очилармикин?

Қуёш ботмай туриб, кўз ўнгида борлиқ хира тортди.

Ёлғиз... Нидо йўқ... Гўё қуёш барчани ўлимга маҳкум этиб, видолашиб кетаётгандай. Тор кўкрагига банди юраги беҳаловат тепади. Тепиб-тепиб кўкрак қафасини синдириб қочиб кетгиси келади. Бу вужудини тарк этмоқни истайди. Тарк этолса ўтли ҳасратларнинг фиғонлари мангуликнинг сукутига фарқ бўла олармикин?

Бу хонадонга қадам босиб келганидан бери унинг ҳаёти пуч хаёллар зиндонига беркилди.

Беркилди-ю, қулф-калити бировнинг қўлида қолди. Топишган тақдирларида тўлин ой ва осмон сингари бўлар эдилар. Энди осмон тўлин ойсиз тунд бўлиб олган. Дил қоронғи. Дил оғрийди.

Кўз ёши худди ёмғир... Кўзларни ёш куйдиради...

Унинг дардига ким шерик бўлиши мумкин?

Зайнаб бу тун ёлғиз қолишини, ёлғизликнинг темир тирноқлари орасида азоб чекишини биларди. Элчин «бир-икки кун уйингизда турунг», деб кетди. Шу гапга биноан уйга борган эди.

У ерга ҳам сиғмади. Ёлғизликдан қўрққани ҳолда ёлғизликни истади. Ҳозир эса қаёққадир боргиси келди. Ким биландир гаплашгиси келди. Таниш-билишлари кўп. Остона ҳатлаб кириб

боргудай бўлса, қучоқ очиб кутиб олгучи яқинлари кўп. Аммо қай бири унинг дардини тушунади? Қай бири «қўй, ўша отарчи эрни, суйганинг билан бўл», дейди. Ҳеч ким айтмайди.

Аксинча, «Сабр қил, шайтон йўлига кирма», дейишади. Насиҳат қилишади. «Кимга ҳасратингни айтсанг, дардингни олиш ўрнига, бирданига донишмандга айланадию бисотидаги

насиҳатларини сочиб ташлайди, — деб ўйлади Зайнаб. — Насиҳатгўй ақли бутунлар мунча кўп бўлмаса, бу дунёда. Дардкаш мунча кам...»

Зайнаб ўзини ўзи чалғитиш учун ошхонага кирди. Бир ўзи учун овқат қилгиси келмай, ҳовлига чиқди. Дарвозага қаради. Эшик қия очик. Кимдир кириб келгандай... Ким келди?

Уйга кирди. Телевизорни ёқди. Юмшоқ ўриндиққа ўтирди. Умид билан аввал дарвозага, кейин телефонга қаради. Нима учун уйига қайтганининг сабабини у ҳатто ўзидан ҳам яширмоқчи бўлади.

Ёлғизлигида бир мартагина кўча эшиги очилиб, У кириб келди. Шундан бери неча марта кўз тикади. Кутгани келмайди. Бу кеч келармикин? Унинг илинжи шу.

— «Ўзича келмайди, бир баҳона билан чақир».

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Ёшлик ва гул... Икковининг умри қисқа бўлади. Буни билганлар юришибди ялло қилиб.

Сен-чи?»

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Менинг эрим борми? Ким у? Номусимни булғаган одамми? Агар энди мен унга хиёнат қилсам, унинг номуси булғанадими? Фалончининг хотини...»

— «Вой, шарманда... вой, шарманда-е...»

— «Мен унинг номусини ўз кўз ўнгида булғайман, деб қасам ичганман. Худо уни шол қилиб қўйсин. Ана ўшанда кўчадаги дайди итни бўлса ҳам бошлаб келаман, кўз олдида...»

Зайнаб шу қасамини эсласа ростдан ҳам умиди ушалгандай этлари жимирлашиб кетади. «Шу иш қўлимдан келармикин?» деб иккиланади.

Аёл қасам ичмасин. Қасд қилдими, шайтон тўрига ўраладию оқибатда унга Худо ҳам бас келолмас.

— «Чақир уни...»

— «Нима деб чақираман?»

— «Баҳона топ».

— «Уяламан».

— «Бирпас гаплашиб ўтириш мумкин-ку? Масалан... Ака-сингил сингари. Уни чақир, сен ёлғизсан. Сени қўриқлаши лозиммасми?»

Шу тарздаги узоқ олишувдан сўнг унинг қўли телефон сари узатилди.

4

Жамшид кўнглига ёққан жувон билан бир кеча-кундуз қолиб кетди. У жаннат ҳурлари билан яшаётганидай лаззат қилиб, Бек акасининг йўқлаб қолиши мумкинлигини ҳам унутди.

Асадбек йўқлатган пайтда у ўйнашини тарк этиб, йўлда келаётган эди. Болохонага чиқиши билан йигитлар хўжайин йўқлаганини айтишди. Шу пайтда телефон жиринглади. Жамшид «Бек акамдир», деб гўшакни кўтарди. Қўнғироқ қилган одам дарров гапира қолмади. Жамшид учинчи-тўртинчи марта «алло!» дегач, Зайнабнинг ҳазин овози эшитилди:

— Зайнабман... Ҳовлида биров юрибди. Қўрқяпман...

Жамшиднинг шошилиб ўрнидан туриши учун шу хабар кифоя эди. Кейин айтилган гапларнинг маъзини у йўлда кетатуриб чақмоқчи бўлди. «Кўча эшиги очиқ турибди... Мошинангизни катта кўчага қўйиб келинг...» Бу гапларга тушуниш унчалик қийин бўлмаса-да, Жамшид ҳақ жавобни олишни истамади.

У Зайнабнинг қарашларидаги сирни билмас эди, десак, сизни алдаган бўламиз. Аёл зотининг қарашларини тушунмайдиган эркак борми ўзи бу дунёда. Жамшид қамоқдан чиққанидан бери аёл зотининг турли тоифасини кўрди. Уларни кўзларига қараб, чиндан суйиб эркалаяптими ё эрсираб қолганми, ё дарди пулми, дарров билиб олади. Зайнабнинг қарашлари эса... бошқача эди. Зайнабнинг муҳаббатини тили тиш ҳатлаб ошкор эта олмасди, бироқ кўзлари «севаман!» деб дод соларди. Жамшид бу додни кўзи билан кўриб, юраги билан эшитарди. Аммо бу фарёд унинг қалбини ларзага солмасди. Чунки унинг юрагидаги муҳаббат туйғусини ўсмирлик чоғидаги аёлнинг ўша найранги бўғиб ўлдирган эди.

У Бек акасига содиқ эди. Бек акаси учун, хусусан, шу қиз учун жони лозим бўлса, берарди.

Аммо қизнинг бу сирли қарашига банди бўла олмасди.

Шаҳар кўчаларидан машинани учуриб ҳайдаб «балки бормаганим маъқулдир. Ҳали ҳам қайтиб, Равшанни юборайми» деб ҳам ўйлади. «Ери қаёқда экан? Балки боргунимча келиб қолар...» деган фикрда изига қайтмади. Элчиннинг Фарғонага кетганини билганида балки қайтар, шу билан ташвишлардан қутулиб қолармиди...

5

Асадбек, Шариф Намозов чиқиб кетгач, уйига қайтмоқчи эди. Чувринди эски маҳалладаги

«амри маъруф»га таклиф этилганларини эслатгач, ноилож кўнди. Жалил бошлаб келган чоллар «маҳаллани буздиришга йўл қўймаётган эмишсан», деб кетишганидан бери эски маҳалласига ўтмаган эди. «Бормасам аразлабди, дейишмасин», деган фикрда йўлга чиқди. Болалиги ўтган уйдан икки эшик нарида одамлар тўпланиб туришган эди. Машинани берироқда тўхтатиб, тушишлари билан тўпдан бир киши ажралиб, улар томон юрди. Асадбек Жалилни таниди.

— Қараб тур, ҳозир сасишни бошлайди, — деди Чувриндига.

— Хўп деяверасиз-да, — деди Чувринди кулимсираб.

— Бу маҳаллада ҳам одамлар туришини билармидинг? — деди Жалил салом-алик қилмай. — Куттириш ҳам эви билан-да. Беш яримга кел, дегандан кейин кел-да. Омонмисан ўзинг ишқилиб?

— Ака, хизматчилик-да, иш чиқиб қолди, — деди Чувринди, Асадбек ўрнига жавоб бериб.

— Яхши ҳамки «иш-ш-ш» дейди. «Хиҳ!» деса думингни тутқазмас экансан-да, а? — деди Жалил, гапни ҳазилга буриб. — Юрақол, Собитхон маъруза қияпти. Қўқонга кетиши керак экан, зўрлаб олиб қолдик.

— Қўқонда нима қилар экан? — деди Асадбек.

— Ота-онаси ҳозир ўша ерда тураркан. Отпусага чиқибди. Бир ой уйида турар экан.

— Имомлар ҳам отпуса қилар эканми? — деб кулди Асадбек.

Асадбек ҳовлига ўрнатилган товуш кучайтиргичдан келаётган майин овоз эгасини Жалил айтмаёқ таниган эди. Асадбекни воиз ўтирган уйга эмас, «нозик одамлар» учун ажратилган хонага бошлашди. Жалил билан Чувринди унга ҳамроҳ бўлишди.

— Зўр гапиради-да, — деди Жалил, чой қайтариб.

Собитхоннинг маърузасини Асадбек икки-уч эшитган, таклифини рад этгани учун уни ёмон кўриб қолган бўлса-да, нутқ сўзлашига тан берган эди. Шу сабабли ҳозир Жалилга эътибор бермай, қорининг сўзларига қулоқ тутди:

— Шундай қилиб, ҳазрат Али, Розияллоҳу анҳу, қилич ҳам тақмай, совут ҳам киймай, оддий кийимда Зубайр томон юрдилар. Бориб қарасаларки, Талха ҳазратлари ҳам мукамал қуролланган ҳолларида тайёр турибдилар экан. Ҳар иккиларининг яқинларига бориб, уларга қараб: «Умримга қасамки, сизлар одамларни, отларни жангга тайёр ҳолга келтириб қўйибсизлар. Бироқ, қиёмат куни Оллоҳ табарока ва таоло ҳузурига борганингизда унга айтадиган узрларингизни ҳам тайёрлаб қўйдингизми? — дедилар. Сўнг уларни шайтон йўлидан қайтармакни истаб яна шу гапларни айтдилар: — Оллоҳдан кўрқинглар, бундай бемаъни урушга бел боғлашдан тийилинглар. Ўзи аввалда маҳкам этган арқонни ўзи чувалаб ташлайдиган кимса каби бўлманглар. Буюк ислом жамоатини барпо этишда бениҳоя хизмат этган эдингиз. Эндиликда уни парчалаб ташловчи кишилардан бўлиб қолмангиз. Сизларнинг бу ишингиз Ислом жамиятини қиёматга қадар бирлаша олмаслик фитнасига гирифтор этмасун, ўзимиздаги ички адоватга барҳам бермасак, ташқи душманлар бизни тезда мағлуб этажак. Биз мана шундай мағлубият аламига учрамаслигимиз даркор. Биз ички тортишувларни ҳал этмай, ўзаро биродарқушлик оловини ёқиб юборсақ, келажак авлодларимиз учун ғоятда улўф хиёнат қилган бўламиз. Куч фақат бирликдадир. Қайси миллат бирлигини йўқотса, ўша миллат келажаги учун қайғурмаган, ўзига ҳалокатни лозим этиб олган бўлади. Орадаги ихтилофни Оллоҳнинг улўф китобига ҳамда Оллоҳнинг муборак пайғамбарининг кўрсатган йўлларига амал қилган ҳолда бартараф этмоғимиз даркор...»

Собитхон мулойим овози билан барчанинг хаёлини ўғирлаган эди. Хизматчилар шарпасиз юришга уринадилар. Зарур гапи борлар бир-бирлари билан пичирлашиб муомала қиладилар. Асадбек Собитхоннинг шу фазилати учун ўзи қурдираётган масжидга имом бўлишини истаган эди. Бу «манман қори» эса рад этди. Асадбек фақатгина имомнинг ширали овозига маҳлиё бўлмай, айтаётган гапларининг мазмунидан маст ҳам эди. Худди биров келишидан аввал имомга «Асадбекнинг юрагида шундай яширин дард бор», дегану Собитхон атайин шу мавзуда

маъруза бошлаган. Сухбат ниҳоясига етгандан сўнг ҳам издиҳом аҳли воизнинг сўзлари таъсирида бир оз жим ўлтирди. Асадбек совуб қолган чойига қараб ўйга ботди. «Бирлигини йўқотган миллат келажаги учун қайғурмаган бўлади... Биз-ку, бирлаша олмаймиз. Сиёсатчиларга нима бало бўлган? Биз пул талашамиз. Дардимиз ҳам, имонимиз ҳам пул. Уларнинг имони — амал. Ҳайдарнинг гапи тўғри. Ҳақиқат, миллат, деб валдираётган хунасаларга биттадан «Волга» берилса овози ўчади. Биттаси ўзимизнинг депутатми...» — Чойингни янгилаб берай, — деди Жалил, Асадбекнинг хаёлини тўзителиб. — Вақтлироқ келганинда зўр гапларни эшитардинг. Энди ҳамманинг Худо дейдиган вақти келибди, ошнам. — Вақт ўтди, десанг-чи... Биз-ку, Худо дермиз-а, лекин... Худо энди бизни бандам дермикин? — Дейди, нимага демас экан? Беш вақт намоз ўқиганнинг ҳамма гуноҳидан кечаркан. — Беш вақт намоз етарли бўлса зўр-ку? — Асадбек шундай деб ҳазин жилмайди. — Собитхоннинг гапига қараганда менга ўхшаганлар кунига эллик маҳал намоз ўқиса ҳам гуноҳини ювишга кифоя қилмаскан. — Қанақа гуноҳинг борлигини биласанми? — Жалил «шу гапларнигни дилдан чиқариб айтпасанми?» дегандай унга тикилди. Кетма-кет овқат киритилавериби сухбатнинг белига тепди. Ҳозиргина мазмунли маърузага маҳлиё бўлиб ўтирганлар бир неча нафас ичида қорин бандаларига айландилар... Асадбек уйига хуфтонга яқин кириб келди. — Эрталабки самолётда кетамиз, — деди у ҳовлига кириб келгач. — Чиқиб сўра-чи, Жамшидни топишибдими? Чувринди болохонага чиқиб, дам ўтмай қайтиб тушди. — Келган экан, Зайнаб чақирибди. — Нимага чақирибди? — Сабабини билишмайди. — Кетмай тур, — Асадбек шундай деб уй томон тез-тез юрди. Рўпарасидан чиққан Манзуранинг саломига алик олмай, саволга тутди. — Қизинг қани? — Уйида, — деди Манзура, хавотирланиб. — Нимага сўраяпсиз? Ҳали келиб кетувди. — Куёвинг йўқлигини билармидинг? — Йўқ... айтмади-ку? — Ҳе, ношуд. — Асадбек шундай дейишга дедию кетидан ўзича «мен айтмаган бўлсам, қаердан билсин», деб уни оқлаб ҳам қўйди. Жамшид Зайнабникига кетди, деганда дастлаб кўнглига хавотир оралаган эди. Ҳозир куёви йўқлигини эслаганида бирданига шубҳа уйғонди. Хотинига бошқа гап айтмай, уйига кириб, телефон гўшагини кўтарди-да, рақам терди. Нариги томондан анчагача жавоб бўлмади. Гўшакда эшитилаётган узун ду-дудлаш уни дам хавотир, дам шубҳа чоҳи сари тортарди. Ниҳоят, жавоб бўлди. Қизи йиғламсираб, озгина зарда билан «Ҳа» деди. Асадбек гапирмай тураверди. — Ҳа, гапиринг! — деди Зайнаб зарда билан. Кейин гўшак қўйилди. Асадбек яна рақам терди. Яна шу ҳол такрорланди. У қизига нима дейишни, шу топда нима қилишни билмасди. Мияси қизиби уни фикрлаш қувватидан маҳрум этган эди. У қайта-қайта рақам тераверди. Бешинчи ё олтинчи мартасида гўшакни Жамшид олди! Шундан кейингина Асадбек хаёлини жамлади. Шошилиб ҳовлига чиқди-да, сигарет чекиб турган Чувриндига қисқагина буйруқ берди: — Кетдик! Чувринди қаёққа, деб сўрамади. Жамшиднинг машинасини Элчиннинг уйи олдида эмас, тор кўча бурилишида кўрган Асадбек ажабланиб «Тўхта», деди. Пастга тушиб машина атрофида бир айланиб чиқди-да, Чувриндига «Сен шу ерда тур», деб, ўзи куёвининг уйи томон юрди. Кўча эшик қия очик эди. Асадбек худди ўғридек ичкарига бош суқиб чироқ нури тушиб турган

деразага қаради-да, ўзидан ўзи уялди. Ёшлик кезлари Кесакполвон билан бирга ўғрилиққа боргудек бўлса ҳам бунақа ишларни Асадбек сира уддалай олмас эди. Ҳозир уни ташқаридан кузатган киши ўғрилиқ оламида атак-чечак қилаётган бола бўлса керак, деб ўйлаши мумкин эди.

Кўнглида дастлаб уйғонган хавотир энди йўқолган, аксинча шубҳа кучга кириб шармандалиқ сиртмоғи билан бўйнини бўға бошлаган эди. Қизи йўқолганида, сўнг топилганида, сўнг ҳомиладорлиги ошкор бўлганида шармандалиқ олови уни куйдирмаган эди. У дамда кўпроқ ўзини айблаган эди. Қизининг юзини шувит қилмаслик учун шу отарчини кўёв қилиб эди. Шу масалада янглишдимми? Қизи шунчалик... Бу фикрнинг ўзиёқ юрагини музлатиб қўйгандай бўлди.

Шубҳага банди бўлган ҳолда изига қайтишни истамади. У ўзини мажбурлаб, ҳовлига кирди. «Ёмон нияти бўлса эшикни очик қолдирармиди?» деган фикр кўнглига сал ёруғлик олиб кирмоқчи бўлганида «есидан чиққандир...» деган гумон яна қора чодирга ўради. Асадбек аста юриб келиб деразага яқинлашди. Бўй чўзиб ичкарига қарашга юраги дов бермади. Ичкаридан дам Зайнабнинг, дам Жамшиднинг овози келиб турар, қўшқават дераза ойнаклари ичкаридаги гапларни ўғри мушукдай пойлаб турган одам қулоғига етишига йўл бермас эди. Дераза қия очик бўлганида балки олам гулистон эди. Асадбек бўй чўзиб мўраламас, ўзича бир хулосага келиб, машъум ҳукми чиқармас эди.

У деразадан мўралаган онда Жамшид ўрнидан турди. Зайнаб эса унинг бўйнига осилди... Асадбек бу манзарага қараб тура олмади. У аввалига бостириб кирмоқчи ҳам бўлди. Аммо ўз қизининг шармандалигини фош этиш унинг учун оғир эди. У шармандалиқ юкини елкасига ортиб, ҳовлига қандай шарпасиз кирган бўлса, шундай чиқди. Эшик оғзидан дарров узоқлаша олмади. Беш-ўн қадамни юрак тўлғоғида босди. Сўнг бир қарорга келиб, тез-тез юриб кетди. Чувринди тор кўчадан кўз узмай турган эди. Асадбекнинг аста ичкари киргани, бир неча дақиқадан сўнг чиқиб, оғир қадамлар билан юрганини ҳам кўрди. Бек акаси қадамни тезлатгач, машина моторини ўт олдириб, юришга тайёр бўлиб турди. Асадбек машинага ўтириши билан «уйга» деб буйруқ берди. Чувринди нохуш воқеа юз берганини сезди-ю, бироқ «нима гап экан?» деб сўрамади.

Асадбек ҳовлига кира солиб, Манзурани чақирди:

— Қизингга телефон қил, тайёр турсин, бориб олиб кел, — деди.

— Сиз... бормадингизми? — деди Манзура ўсмоқчилаб.

— Мен нима қиламан у ерда? Бошқа ташвишим йўқми?! — деди Асадбек, ўдағайлаб, Манзура шошиб чиқмоқчи бўлганида тўхтатди: — Телефон қил, дедим.

Манзура «шартми» дегандай қараб қўйди-ю, аммо буйруққа итоат этди. Бошқа пайт бўлганида шарт эмасди. Асадбек Жамшиднинг тезроқ чиқиб кетишини истаб шундай деб буюрди. Ҳолбуки Жамшид у билан изма-из уйдан чиққан, Асадбек машинага етай деганида орқасидан кўрган, «Бек акамми ё бошқа одамми?» деб тусмол қилган эди.

Манзура билан Чувринди кетгач, Асадбек болохонага чиқди.

— Ҳайдар акангни топ. Нариги дунёда бўлса ҳам ҳозир етиб келсин.

Ярим соатдан сўнг ҳовлида Манзура овози эшитилди. Сўнг Чувринди болохонага чиқди. Бир соат деганда Кесакполвон пайдо бўлди. Асадбек икки аъёнини бошлаб пастга тушди. Майдалаб ёмғир ёға бошлаган эди. Осмонга қараб, юзини ёмғирга тутди.

— Ҳайдар, Шилимшиқ ўлдирилган жой эсингдами? — деди осмонга қараган ҳолда.

— Эсимда, — деди Кесакполвон.

— Қандай ўлдирилгани-чи?

— Эсимда.

— Шу ишни такрорлаш керак, қўлингдан келадими?

— Кимни?

— Эрталабгача бажарасан. Кимлигини айтганимда «нима учун?» деган савол бермаларинг.

Кавказликларинг тайёрни?

— Ҳа.

— Иккала ўлимни бўйнига олсин.

— Кимни?

— Жамшидни...

Кесакполвон ҳайратланиб Чувриндига қаради. Чувринди ҳукмга нима сабаб бўлганини тахминан биларди. Шу боис Кесакполвоннинг савол назарига жавоб бермай юзини бурди. «Балки аблаҳлик қилгандир. Лекин дунёда ундан бешбаттар аблаҳлар яшаб юрганида у ҳам тирик қолса бўларди», деб ўйлади. Аммо фикрини тилига чиқариб ошкор этмади.

Йигитлар ичида садоқати билан ажралиб турувчи Жамшиднинг ўлимга маҳкум этилишини Кесакполвон ҳазм қила олмади. Бунақа пайтда қарорнинг муҳокама этилиши ман қилинган бўлса-да, сўради:

— Нимага?

— Ишинг бўлмасин, айтдим-ку...

— Бек, эрталабгача ўйла.

— Эрталабгача буйруқни бажар.

6

Жамшид тор кўча бошида кетаётган одамни Асадбекка ўхшатиб, юраги бир ҳаприқди. Ҳаяжонини босиш мақсадида чўнтагидан сигарет чиқариб чекди. Шу пайт ҳовли томондан қадам товушлари эшитилди. «Ергашиб чиқяптими?» деб ўйлаб орқасига ўгирилди. Эшик зичлаб ёпилиб, калит буралди. «Бу ёғи қизиқ бўлди-ку?» Жамшид шу фикрда дарвозадан аста узоқлашди. Тор кўча бошига етганида орқасига ўгирилди — кўча кимсасиз эди. Машинасига ўтириб дарҳол юргизмади, ўйга толди.

У учун Зайнабнинг руҳий ҳолати бегона эди.

Зайнаб қўнғироқ қилиб чақиришга чақирди-ю, уятдан ёниб кетди. Дарров ҳовлига чиқиб кўча эшикни қулфлади. Бир неча нафасдан сўнг уят алангаси пасайиб, яна шайтон йўриғига кириб эшикни қия очиб қўйди.

Жамшид одати бўйича индамай кириб келди.

— Тинчликми? — деди ўйга кириб.

— Тинчлик... биров юрганга ўхшади, қўрқдим.

— Ҳофиз акам қаердалар? Тўйга кетдиларми?

— Ҳофиз акангиз... — Зайнаб «акангиз» деган сўзга пичинг билан урғу берганини ўзи ҳам сезмай қолди, — Фарғонадаги тўйга кетганлар.

— Кеннайимни олиб келайми ё ўзингни олиб кетайми?

«Қани эди олиб кетсангиз... узоқларга... фақат иккаламиз яшайдиган жойга... Атрофимизда ҳеч ким бўлмаса...»

— Бирпас ўтиринг, чой ичинг.

— Майли, бир пиёла ичай.

Жамшид ўзини мажбурлаб ўтирди. У Зайнабнинг асл мақсадини билмас эди. Аниқроқ айтилса, гумонининг ҳақиқатга айланиб қолишини истамади. Бир пиёла чойга иккинчиси, учинчиси... уланди. Жамшид камгап, кўзлари ҳам хотиржам боқарди. Бу чиройли кўзларда ишрат учқунлари ёнмас эди. Эркак томон ташаббус кўрсатмагандан сўнг аёл кишига қийин экан. Зайнаб — қизлик орзулари топталган маъсума — ифбатини ўзи топтамоққа ожизлик қилмоқда эди. «Олов темирни эритгани каби ошиқ юрак тафти тош қалбларни эритгай», дейишарди. Наҳот Жамшиднинг қалби тошдан ҳам қаттиқроқ бўлса?..

«Илон чақса менга унинг заҳри кор қилмайди, аммо жонимнинг чиқиши учун бир қиё боқишинг кифоя»... Қайси бир кинода йигит куйиб шундай ашула айтган эди. Ажаб, йигитлар қизларнинг биргина қиё боқиши учун ўлиб-тириладилар. Бу тошюрак эса... Ё бу «Ёр азоби мен учун

фароғат», дейдиган тоифаданми? Зайнаб уни суҳбатга қандай тортишни билмай, хаёлига келган майда-чуйда гапларни қайтармасдан айтаверди.

Жамшид жувоннинг ҳаракатини кузатиб, гапларини эшитиб, онда-сонда бир жавоб айтиб ўтираверди. Яхши ҳамки бу ерга келишидан олдин бир кеча-кундуз айш қилди. Йўқса, шайтонга ҳай беролмай қолсами... «Ўзингни бос... Синаётган бўлса-чи?.. Балки акасидай кўрар мени... Аёл киши чақирса мақсади фақат... Шу бўладими?»

— Нима учун мени шу одамга беришди, биласизми? — Зайнаб шундай деб қаттиқ тикилди. Шу пайтгача кўзларнинг тўқнашувидан чўчиётган эди. Бу сафар ҳеч тап тортмай тикилди. Жамшид дарров жавоб бермади. Сўнг гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди:

— Бек акам «нимага?» деган саволни ёмон кўрадилар. Акамга «хўп бўлади» деган кўпроқ ёқади.

Бу ҳазилдан Зайнабнинг зардаси қайнади:

— Сиз... қулмисиз?

Мазкур саволдан Жамшиднинг ҳам зардаси қайнади. Аммо ўзини мажбур қилиб қулди:

— Қул эмасман. Ишимиз шунақа. Ҳамма «нимага?» деб сўрайверса, ақл ўргатаверса иш юришмайди.

— Адамдан сўрамаган бўлсангиз, ўзингизча ўйламадингизми?

— Бу гапларни қўзғама. Бек акам янглишмайдилар.

— Ҳа... янглишмайдилар... Мени ким ўғирлаган, биласизми?

Жамшид «Ҳа», деса яна саволлар ўқига дучор бўлишини билиб, индамади.

— Билмасмидингиз?

— Қўйсанг-чи шу гапларни.

— Билмасмидингиз?.. Сиз.. писмиқсиз!.. Сиз менинг одам эканимни биласизми? — Зайнаб шундай деб туриб йиғлаб юборди.

Айни пайтда телефон жиринглади. Зайнаб телефон томонга бир қараб, қўлини силтаб қўйди-да, гапини давом эттирди:

— Менинг ўрнимда ҳайвон бўлганида хўрланишига чидолмай, ҳеч бўлмаса ўкирарди. Эгасининг раҳми келарди, эгаси хўрлатиб қўймас эди.

Телефон жиринглашини қўймагач, гўшакни зарда билан кўтариб «Ҳа!» деди. У томондан жавоб бўлмади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, Жамшид «Тўхта, биров майнавозчилик қиляпти шекилли», деб гўшакни кўтарди. Унинг бу хонадонга келиши ҳукм сари қўйилган биринчи қадам бўлса, бу иккинчиси бўлди. Учинчиси, энг асосийси эди...

Зайнаб ҳасратларидан бир чимдимни айтиб енгил тортгач, жим бўлди. Унинг ўксиб, хўрсиниб йиғлаши Жамшидга онасини эслатди. Ҳакам ҳукмни ўқиб, Жамшид қўлига кишан солинганида онаси додлаб юборган эди. Темир панжарали машинага олиб чиқишаётганда милиса йигитлар қўнғилчанлик қилиб қондани бузишса ҳам икки-уч дақиқага уларни холи қолдиришганди.

Ўшанда онаси хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаган эди...

— Зайнаб... мен ҳаммасини биламан, — деди Жамшид бошини эгиб.

— Мен аёл бўлсам ҳам ундан ўч оламан.

— Сен синглимсан... Сен учун мен ўч оламан... Қасам ичаман... Агар сени ҳимоя қиладиган эркак зоти қирилиб битса ўзинг ўч оласан...

Ана шу гапдан кейин Зайнаб ўрнидан туриб келиб, Жамшидни бўйнидан қучиб, ўпиб қўйди...

Учинчи ҳал қилувчи қадам шу эди...

Хотима

Ёхуд иккинчи китобнинг дебочаси

ЗОҲИД

1989 йил 29 май

Ўша жой, ўша дарахт, ўша манзара. Фақат мурда бошқа. Машина бошқа.

— Бизнинг гўллимизни таъкидламоқчи бўлишганми? — деди маёр Солиев.

Зоҳид қотиллик ҳақидаги хабарни эшитиб йўлга чиққанида айнан шу ер, айнан шу дарахт деб ўйламаган эди. Манзарани кўриб, ҳайратда турганида маёр шу саволни берди. Зоҳид унга жавоб бермай мурдага тикилди.

— Айнан ўшандай эмас, — деди ўйчан. — Ҳозирча иккита фарқ бор. Биринчиси мошина ёнмаган. Бунинг ўрнига мурдани ёқишган.

— Бунинг ҳам бойлигига тегишмабди, — деди машина ичини титаётган Ҳамдам Толипов. — Анча-мунча пул. Безаклар бор экан. Йигитлар ҳисоблашяпти.

— Ўзаро урушнинг бошланганими бу? — деб сўради Зоҳид маёрдан.

Солиев елка қисиб қўйди.

— Ҳали вақт бор эди. Қайдам?

— Бизнинг ишимизни осонлаштиришми ё чалкаштиришми мақсадлари?

Бу саволга маёр Солиев жавоб бера олмас эди...

ЭЛЧИН

1989 йил 1 июн

Жамшидни Чувриндининг уйидан чиқаришди.

Зайнаб унинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитди-ю, эси оғиб қолаёзди. У отасининг пойлаб келганини, фожиа унинг амри билан юз берганини тасаввур ҳам қила олмас эди. Зайнаб туни билан мижжа қоқмади. Туни билан Жамшид унга ҳамсуҳбат бўлди. Жамшид илгаригидек жингалаксоч эмас, сочларини олдириб бошига дўппи кийиб олган, янада хушрўйлашган Отабек эди. Улар қилвир сочлари майин титраётган мажнунтол панасида, тўлқинчалари ой нури билан ўйнашаётган ҳовуз бўйида бир-бирларига роз айтдилар...

Қизини пойлаб Манзура ҳам бу тун ухламади. Зайнаб ҳовли ўртасида ҳаракатсиз туриб қолганида Манзура зийрак эди. Қизига тикила-тикила кўзи толиқди. Шошқалоқ хўрозлар қичқира бошлаганида ғафлат босибди. Неча дақиқа кўзи илинди, билмайди. Чўчиб кўзини очса — Зайнаб йўқ. Манзура ўтирган ерида «Зайнаб!» деб чақирди. Жавоб бўлмади. У «Вой, шўрим!» деганича ҳовлига оёқяланг ҳолда югуриб чиқди. Ошхонага олиб борувчи усти берк йўлакда осилиб турган одам қорасини кўриб дод солди. Яхши ҳамки Яратган унинг ҳушини олмади — югуриб бориб қизининг оёқларини қучоқлаганича юқорига кўтарди. Бу орада болохонадаги сергак йигитлар тушиб, арқонни ечишди.

Орадан бир неча соат ўтгач, ҳовлига Элчин кириб келди. Уйда Зайнабни кўрмагач, «онасиникидадир», деб шу ерга келган эди. Субҳи содиқдаги даҳшат тўридан қутилмаган Манзура уни дардли нигоҳ билан қарши олди.

— Зайнаб шу ердами? — деган саволига «Ҳа», деди-ю, ичкарига таклиф қилайинми ё йўқми, деб иккиланди. Охири бир қарорга келиб: — Ётибди, тоби йўқроқ, — деди.

Зайнаб каравотда сочлари паришон ҳолда, кўзларини бир нуқтага қадаб ётар эди. Манзура қизига қараб туриб хўрлиги келди. Пастки лабини тишлаб, йиғлаб юбормаслик учун ташқарига

чиқди.

— Нима бўлди? Тузукмисиз? — деди Элчин.

Зайнаб унга бир қараб олгач, кўзини шифтдаги яна ўша нуқтага қадади:

— Мен... ўзимни ўлдирмоқчи эдим...— деди Зайнаб хаста овозда.

Элчин нима дейишини билмай гангиб қолди.

— Мен... яшашни истамайман... Жамшид акамнинг ёнларига боришни хоҳлайман...

— Жамшид? Қайси Жамшид?

— Жамшид акамни ўлдиришди. Мен Жамшид акамни яхши кўрардим. Худодан яширмаганни сиздан яширмайман... Худо жонимни олмади. Болангиз туғилганидан кейин... мени ўлдилинг!..

Мен... Сизга хиёнат қилдим...

— Йўқ! — деди Элчин титраб.

— Эркак бўлсангиз, мени ўлдирасиз...

— Йўқ! — Элчин бу сафар қаттиқ бақирди. Зайнаб шифтга қадаган нигоҳини узиб унга қаради.

— Ўлдирасиз...— деди пичирлаб.

Манзура кириб, Элчиннинг енгидан аста тортди.

— Сизни чақиришяпти.

— Зайнаб, бу гапни миянгиздан чиқариб ташланг, ишонмайман! — деди Элчин, орқасига тисарилиб.

Катта хона ўртасида Асадбек билан Кесакполвон тик турган ҳолда гаплашишарди. Элчин кириб келгач, Асадбек дарғазаб кўзларини унга қадаб, тик босиб келди.

— Жамшидда нима қасдингиз бор эди?! — деди у титроқ овозда.

— Жамшидда? — Элчин довдиради. — Нима бўлди ўзи, ҳозир эшитдим...

Гапини тугатишга улгурмасдан Асадбек уни гирибонидан олди.

— Жим юргин деганмидим? Қасосингни олган эдинг-ку?

— Бек ака, аввал гапимни эшитинг. Ҳозир Фарғонадан келяпман, ахир.

— Ҳайдар, Шилимшиқ қандай ўлдирилганини кўрганмидинг? — деди Асадбек уни қўйиб юбормай. — Айт бунга, кўрганмидинг?

— Кўргандим.

— Жамшидни-чи?

— Кўрдим. Ўша дарахтга осиб, ҳалигиси кесиб ташланибди.

Асадбек Элчиннинг гирибонидан қўлини олди-ю, ўша заҳоти жағига мушт туширди. Элчин гандираклаб кетди. Ўзини ўнглашга улгурмай Кесакполвоннинг тепкисини еди. Асадбек ғазаб отига миниб томоша кўрсатмаётган эди. У Жамшиднинг ўлимида Элчинни чиндан ҳам айбли деб санади. Назарида Элчин дайдиб кетмай уйида ўтирганида, хотинига яхши қараганида бу кўргиликлар йўқ эди...

АСАДБЕК

1989 йил 6 июн

Аср намозига азон айтилган дамда Асадбекка депутат қўнғироқ қилди:

— Ака, аҳвол чатоқ, мен билан Фарғонага бориб кела олмайсизми? — деди ҳовлиқиб.

— Нима гап ўзи? — деди Асадбек.

— Йўлда тушунтириб бераман. Аэропортга келаверинг.

Асадбек самолётга чиқмай туриб, Фарғонада нималар бўлаётганини эшитгач, Зелихоннинг гапларини эслади.

— Бу жанжалларга менинг нима алоқам бор? — деди Асадбек.

— Сиз у томонларда кўп одамларни танийсиз. Мени ўша ердан сайлашгани билан ҳеч кимни танитайман. Ёнимда бўлсангиз...

Асадбек унга қараб турди-да, қўл узатди:
— Яхши бориб келинг...

* * *

Ҳар бир тоғнинг чўққиси бўлганидек, шайтанат олами воқеаларининг баёни ҳам шу нуқтада чўққисига боради. Бу демак, Оллоҳнинг мадади ила биринчи китоб ниҳоясига етди. Омин ва Роббил оламин.

© [Тоҳир Малик](#)
[Ислом.уз](#) маърифат марказидан олинди.
www.ziyouz.com - 2007